ADDITIONS AND CORRECTIONS

Page 9 line 12 read १० १९९ १ instead of ० ९, ११

„ 29 „ 11 „ ६ „ „ ५

„ 33 „ 19 „ ०ञ्ह० „ „ ०ष्ह०

„ 34 „ 1 „ श्रयं मियेध इति द्वारि०

„ 38 „ 11 „ प्राछतम्

„ 45 „ 21 „ ०नर्थान्तर

„ 49 note 1 „ , over the line ' instead of , in marg.

„ 54 line 13 „ ०धाऽङ्कृत्वा

„ 56 „ 14 „ श्रुतत्वात्

„ „ „ 18 „ श्रुते.

„ „ note 1 „ ०द्दर्शं

„ 57 „ „ वैश्वानरीय

„ 71 „ 4 „ C (orig.)

„ 74 „ 1 „ C वेतर०

„ 75 „ 1 insert , the Visarga '

„ 95 line 17 read ९> ६

„ 127 „ 7 „ उद्दे०

„ 142 „ 12 „ चतुर्विंश

„ 145 note 1 „ C द्वचास (?)

„ 149 „ 4 „ परी०

„ 150 „ 2 „ ०ह्यनूच्यमाने

„ 151 „ 1 „ ११ ९। instead of १. C

„ 165 „ 2 „ कुर्मार्यं (?)

„ 172 „ 4 „ ०वया०

„ 175 line 6 „ ०श्विना रथ०

„ 190 note 1 insert C ०ण०

„ 192 „ 6 read ०भयास्त्र

„ 199 „ 1 „ ०त्रि० instead of ०मि०

अथ नवमोऽध्यायः।

१.

भाष्यकारगिरां यत्र विनष्टं लेखनादिना।
अक्षरं तद्दासशर्मा मुञ्जस्तूरकल्पयत् ॥

१. यो ऽयं व्याख्यात ऋत्विग्वरणप्रभृत्युदवसानीयापर्यन्त एषो ऽग्निष्टोमसंज्ञः। स वा एषो ऽग्निष्टोम इत्येवमादिश्रुतेः। प्रथमसोमस्थायम्। यो ह वा एतेनानिष्ट्वेत्येवमाद्यर्थवाददर्शनात्। प्रकृतिः। चतुःसंस्थो ऽपि। द्वादशाहस्येति द्वादशसुत्यः क्रतुर्द्वादशाहवाच्यः। तस्य चायं प्रकृतिः। एकसुत्या एकाहाः। विषुवदादयः। एतेषां चायं प्रकृतिः। प्रकृताववगतायां विकृतिषु सुखमवगमो भवतीति प्रकृतिकथनम्।

२. तस्येत्यग्निष्टोमः परामृश्यते। तस्याग्निष्टोमस्य प्रकृतिरूपेण व्यवस्थितस्य[१] यो विकार उक्थ्यादिसंस्थाविशेषस्तं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञाचार्यस्य शिष्यहितार्था। प्रकृतिसंबन्धेनेदं तावत्सर्वप्रकृतिविकृत्यर्थमाह।

३. प्रकृतौ भवं प्राकृतम्। किं पुनस्तत्। पदार्थविशेषाभिधायकं नाम। तद्यथा। पञ्च प्रयाजान्यजति समिधः समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्त्विति प्रथम इत्येवमादि तदेतत्पञ्चवाराभ्यस्तस्य विशिष्ट-

१ D om. प्रकृतिरूपेण व्यवस्थितस्य।

याज्यासंयुक्तस्य यजेर्नामधेयम्। एतद्विकृतमन्यस्मिन्द्रव्ये श्रूयमाणमन्यसङ्ख्याविशिष्टे चैष्टिककर्त्तृकालभिन्नमपि पश्वावेकादश प्रयाजान्यजतीति श्रूयमाणं निवर्तयति। न प्राकृतेन सह विकल्पते नापि समुच्चीयत इत्यभिप्रायः।

४. प्रकृतिं निवर्तयतीति वर्तते। प्राकृतस्य वस्तुनो विकृतौ प्रतिषेधः श्रूयमाणः *प्रकृतिं निवर्तयति*। अत्रापि विकल्पशङ्कानिवृत्त्यर्थमिदमुक्तम्। उदाहरणम्। उत्सर्गी जपानां न निगदमाहेत्येवमादि।

५. प्रकृतिं निवर्तयतीति वर्तते। प्राकृतो ऽर्थो विकृतौ श्रूयमाणो विकृतौ भवादर्थान्निवर्तते। तद्यथा। चतुस्त्रिंशदिति पुरस्तादङ्क्षीणामित्यनेन (१ ६.३.२ ४) वङ्क्रीणां सङ्ख्यार्थकृतत्वात् षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयस्ता अनुष्ठ्योच्यावयतादित्येवं निवर्तते।

६. प्रकृतिं निवर्तयतीत्यनुवर्तते। प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसङ्ख्या। तद्यथा। वास्तोष्पते प्रतिजानीहीत्यनूच्य वास्तोष्पते शग्मयेति यजतीत्येतावदेव भवति। शिष्टं प्रकृतं धर्मजातं निवर्तयति।

७. उपजनः प्राकृतस्याभ्यधिकता। सा च प्रकृतिं निवर्तयतीति। चाशब्दस्य शब्दस्यार्थे। तस्योदाहरणम्। पञ्चपञ्च सूक्तानि निष्केवल्यमरुत्वतीययोः शस्यन्त इति। पञ्चसूची इयं विकल्पसमुच्चयसंदेहव्युदासार्थोक्ता। इदानीं तस्य विकारं व्याख्यास्याम इत्येतस्यानन्तरं यद्वक्तव्यं तदुच्यते।

८. आग्निमारुतादूर्ध्वं शस्त्रत्रयस्यागमादुक्थ्याख्यः क्रतुर्भवति।

९. एकस्य शस्त्रस्यागमादुक्थ्याख्यस्तेभ्य ऊर्ध्वं षोडशी भवति।

१०. त्रयोदशानां शस्त्राणां षोडशिनः ऊर्ध्वमागमादतिरात्राख्यः क्रतुर्भवति।

११. यान्येतान्युक्थ्यशस्त्रादीन्युक्तानि एतेषामन्तरेणाग्निमारुतमनुयाजांश्च स्थानं भवति। ननु उक्तमेवैतदाग्निमारुतादूर्ध्वमित्येवमादिभिः सूत्रैः। सत्यम्। एतत्क्रमनियमो मा भूदित्येवमर्थमेतत्सूत्रम्। तेनात्यग्निष्टोमे आग्निमारुतादूर्ध्वं षोडशिग्रहे सुते शस्त्रं शाखान्तरात्। उक्थ्यशस्त्रेभ्यो ऽप्यूर्ध्वं नावश्यं षोडशिचरणम्। अकृत्वापि षोडशिनं त्रयोदशागमादतिरात्रो भवत्येव।

२.

१. उक्थ्यशस्त्राण्युच्यन्ते। तत्र साकमश्वाख्यं स्तोत्रं मैत्रावरुणस्य। तस्मिन्सति यच्छस्त्रं भवति तदाह।

२. एह्यू षु ब्रवाणि ते। अयं तृचः स्तोत्रियो भवति। अनन्तरो ऽनुरूपः।

३. चर्षणीधृतं मघवानमुक्थ्यमिति तृचः। अस्तभ्नाद्द्यामसुरो विश्ववेदा इत्ययं च तृचः।

४. सूक्तमेतत्।

५. आ वां राजानावध्वरे ववृत्यामिति सूक्तम्।

६. ऐन्द्रावरुणी मैत्रावरुणस्येति श्रुतत्वात्।

३.

१. सौभरं स्तोत्रं ब्राह्मणाच्छंसिनो भवति। तस्मिन्सति।

२. वयमु त्वामिति स्तोत्रियः। यो न इदमिदं पुरेत्यनुरूपः। एतौ[1] प्रगाथौ। उत्तमं ककुभः प्रत्यादत्ते सतोबृहत्या (७.२५.१५) द्वितीयमिति।

३. प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रय इति तृचः। यो अद्रिभित्प्रथमजा ऋतावेति च तृचः।

४. अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन्निति सूक्तमुद्धृत्य उत्तमां शंसेत्।

५. उदप्रुतो न वयो रक्षमाणा इत्येतत्सूक्तं शस्त्वा ततः।

६. या पूर्वस्य सूक्तस्योद्धृता तया परिदध्यात्। बृहस्पतिर्न इति परिधायेति वक्तव्ये गुरुसूत्रकरणं पर्यासानामुत्तमांस्तृचान्होत्रकाः शंसन्तीत्युक्ते (११.२.९) अन्यास्तिस्र उत्तमाः इयं तु पृथग्भूता परिधानीयैव इत्येतदर्थम्।

४.

१. नार्मेधाख्यं स्तोत्रमच्छावाकशस्त्रस्य भवति।

२. अधा हीन्द्र गिर्वण इति स्तोत्रियः। परिशिष्टो ऽनुरूपः।

३. ऋतुर्जनित्री तस्या अपस्परीति सूक्तम्।

४. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमिति सूक्तम्।

५. प्र वः पान्तमन्धसो धियायत इति सूक्तम्।

---

[1] C D om. एतौ।

६. सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीति सूक्तम्।

७. ऐन्द्रावैष्णव्यच्छावाकस्येति (१६.११) श्रुतेः। ऐन्द्राग्नान्युक्थ्योक्थानि भवन्तीत्युक्थ्यशस्त्रेषु शंसनं सामान्येनोक्तम्। विशेषः शाखान्तरात्।

५.

१. यजमानः षोडशिग्रहमुपतिष्ठेतेति सूत्रच्छेदः। षोडशिग्रहाय स्तोत्रं स्तोष्यमाणेषु च्छन्दोगेषु।

२. यस्माज्जात इत्येवमादिना मन्त्रेण षोडशिग्रहमुपतिष्ठेत।

३. इन्द्र जुषस्वेत्येवमादिकं स्तोत्रियं शस्त्वा। इन्द्र जुषस्व प्र वहा याहि शूर हरिहेत्ययमनुक्रमस्य ब्राह्मण आम्नातस्य स्तोत्रियस्य दीर्घपाठः शाखान्तरीयत्वात्।

४. अन्यस्मिन्नपि स्तोत्रिये सति शस्तव्या विभाष्यन्तरनिर्देशात्।

५. आ त्वा वहन्तु हरयः स्वादोरित्था विषूवतः। इत्येतौ तृचौ विहरेत्। गायत्रं पाङ्क्तं चेति वचनं यथासमाम्नातपक्षे क्रमार्थम्।

६. प्रथमेन गायत्रेण पादेन आ त्वा वहन्तु हरय इत्यनेन प्रथमं पाङ्क्तं पादं स्वादोरित्था विषूवत इत्येतं संधाय अवस्यति। पादेन पादमिति वचनं वालखिल्यासु[1] तथाक्रमधर्मार्थम्।

७. वृषणं सोमपीतये मध्वः पिबन्ति गौर्यः।

८. तृतीयेन गायत्रेण पादेन इन्द्र त्वा सूरचक्षस इत्यनेन या इन्द्रेण सयावरीरित्येतं संधायावस्यति।

---

१ C in marg. दिष।

एवमुत्तरास्वपि द्रष्टव्यं। इन्द्र त्वयम्ना यं पृणन्ति हरिभिर्न धेनव (१०.९६.१) इत्यवसाय तिरातय इति शुद्धेन तिकारेण प्रारम्भः। त्वामिच्छ सो अस्य वज्रो हरितो य आयस इत्यवसानम्। विकर्षेण द्वैपदं चेतुरचरं वसस्ते (८.६.२१) हरिर्निकामो हरिरा गभस्त्योरिति वकारेण आरम्भः।

११. इन्द्रो दधीच अस्थभिरित्येतासां तिसृणां गायत्रीणां प्रश्नधर्म उच्यते। द्वाभ्यामवसाय पादाभ्यां। इन्द्रो दधीचो अस्थभिर्वृत्राण्यप्रतिष्कुत इत्येताभ्यां। ततो द्वाभ्यां प्रणौति। जघान नवतीर्नवेच्छन्नश्वस्य यच्छिर इति। द्वाभ्यामवसाय। पर्वतेष्वपश्रितं तद्विदच्छर्यणावतीत्येताभ्याम्। ततः। द्वाभ्यां प्रणौति। अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यो३ इति।

१२. उत्तमेन गायत्रेण पादेन इत्या चन्द्रमसो गृह इत्यनेन प्रो अस्मै पुरोरथमित्येतस्याः पादं संधायावस्यति।

१३. द्वितीयतृतीयाभ्याम्।

१४. चतुर्थपञ्चमाभ्याम्।

१५. प्रणौतीति वाक्यशेषः। गायत्रीः शंसति सप्तपदां शंसतीति श्रुतेः।

१६. प्र प्र व इत्येवमादिकं तृचं शंसति। अथ नित्या अनुष्टुभः शंसतीति (१७.३) श्रुतेः। नित्या इति वचनात् पूर्वास्तस्मो ऽनुष्टुभः कृत्रिमा इति ज्ञायते।

१७. एकाग्रहणं तृचाधिकारनिवृत्त्यर्थम्।

१८. यो व्यतीँरफाणयदित्येतासां तिसृणामुत्तमां परिगृह्य

अर्भको न कुमारक इत्येतां। ततो ऽस्य मदे जरितरिन्द्र इति[1] निविदं दध्यात्।

१८. स्तोत्रिये चाहावः। चशब्दादनुरूपे च क्रियमाणे। न तु स्वश्रुत्या[2]। निविदे च परिधानीयायै च।

२०. ततो ऽर्भको नेति परिशिष्टां शस्त्वा उदुद्ध्वस्येत्यनया परिदध्यात्[3]। उदुद्ध्वस्य विष्टपमिति परिदधातीति (१७.२) श्रुतेः।

२१. रोदोभ्यामित्यादिकम्।

२२. अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति यजति।

२३. इन्द्र जुषस्वेत्येतस्मिन् स्तोत्रिये क्रियमाणे शाखान्तरीये ऽनुरूपे सत्यपि, चत्वारिंशत्संपद्यानुष्टुभो भवन्ति। तत्र तावतः पुरूतमो (८.४६.१) अवाह गोरमन्वत (१.८४.१५) प्रो ष्वस्मै पुरोरथ (७.६.१२) मित्येतास्तिस्र उद्धरेदनुरूपाचरपरिमाणसाम्यात्। एतत्प्रतिरूपस्तु हैके ऽनुरूपं कुर्वन्तीत्याश्वलायनके पठित एवानुरूपः। स्वशाखायां तु तस्मादचानुरूपं नाद्रियेतेत्यकरणमेवानुरूपस्य युक्ततरम्[4]।

२४. विक्रियमाणे स्तोत्रिये शाखान्तरादन्यस्मिन् क्रियमाणे यथासमाम्नातमविहृतं शस्त्रं भवति। तेनेदं चेत्पोलशिसाम कुर्युरविहृतः पोलशी शस्तव्य इत्याश्वलायनकम्। अत्र प्रत्यस्मै पिपी-

१ C D om. the beginning of the nivid.

२ A adds एतत् प्रतिरूपस्तु हैके ऽनुरूपं कुर्वन्तीत्युपक्रम्य तस्मादचानुरूपं नाद्रियेतेति श्रुतेः।

३ C D om. from. ततो up to परिदध्यात्।

४ C in marg. शुभी हर्य मे इत्यादयः।

यत इति स्तोत्रिय इममिन्द्र सुतं पिबेत्यनुरूपः। स्वरसाम्नि दृष्टत्वात्। यद्यनुरूपः क्रियते सर्वमन्यत्तुल्यम्।

२५. इन्द्रश्च मसाडित्येवमादिना मन्त्रेण ग्रहं भक्षयति। शाखान्तरे कश्चिदयजमानाय भक्षाहरणं सोमस्यांशान्यजमानस्थानेन[1] मन्त्रेण भक्षयति।

७.

१. पान्तमा वो अन्धस इत्येवमादिकौ[2] तृचौ। प्रथमः स्तोत्रिय उत्तरो ऽनुरूपः। द्वौग्रहणं द्वौचकाणामपि स्तोत्रियानुरूपग्रहणनिवृत्त्यर्थम्[3]। प्रथमेषु रात्रिपर्यायेष्विति विशेषणं रात्रिपर्यायेषु त्रिष्वेव[4] भेदप्रदर्शनार्थम्। ततश्च अर्पणादयः प्रथममध्यमोत्तमाः पर्यायाः।

२. उक्तमेतत् प्रथमेषु रात्रिपर्यायेषु गायत्राणां स्तोत्रियानुरूपाणां प्रथमान्यादानभ्यस्यन्तीत्येवमादि। तदपवादो ऽयमुच्यते। प्रथमस्य रात्रिपर्यायस्य प्रथमं पादं नाम्रेडयति। नाभ्यस्यतीत्यर्थः।

३. स्तोत्रियानुरूपावशिष्टो यः सूक्तशेषस्तदुक्थमुखं भवति। उक्थमुखमिति संज्ञाकरणं शास्त्रसंव्यवहारार्थम्।

४. अभि त्यं मेषं पुरुहूतमृग्मियमिति सूक्तं शंसति। जागतमिति संज्ञायाः शास्त्रे संव्यवहारः प्रयोजनम्। उक्थमुखानां जगतीनां च द्वेद्वे शंसेयुरिति।

५. अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममित्येतया यजति।

---

१ C in marg. यजमानाय instead of यं सोमस्यांशान्य। २ C in marg. द्वौ।
३ A ०ग्रहणा० C ०पर्याग्नि० D ०पर्यानि०। ४ A त्रिष्वपि।

८.

१. स्तोत्रियानुरूपौ होतुरित्येतस्मात् स्तोत्रियानुरूपाविति वर्तते। प्र व इन्द्राय मादनमिति स्तोत्रियः। प्र कृतान्यृजीषिण इत्यनुरूपो मैत्रावरुणस्य।

२. सुरूपकृत्नुमूतय इत्येतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं मैत्रावरुणः शंसति।

३. त्वं सु मेषं मदया स्वर्विदमित्येतस्य सूक्तस्य जागताख्यस्य नवमीं चोत्तमां चोद्धृत्य शंसनान्तेन परिहाय चतुर्दशीं पूर्वां शस्त्वा त्रयोदश्या परिधाय पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृत्रमित्येतया यजति। ननु चतुर्दशीं पूर्वां शस्त्वा त्रयोदश्या परिधायेत्युक्ते सिद्ध एवोत्तमाया उद्धारः। किं वचनेन। उच्यते। अनुरूपादनन्तराणैन्द्राणि जागतान्यन्यानीति (१२.१०.२) वचनात्तत्रायस्य विनियुज्यमानस्य समान[१] उद्धारः कथं नाम स्यादिति वचनम्। इहैव व्युत्क्रमशंसनं। त्रिष्टुब्भिः परिदधातीति वचनात्। नवमीं चोत्तमां चेति द्वियशब्दात् नवम्युत्तमे मरुत्वत्यौ इन्द्रप्रसादादेवास्य लाभात्। मरुत्वतीये पुनरनुद्धारः[२]।

९.

१. पूर्वः स्तोत्रिय उत्तरो ऽनुरूपः।

२. इन्द्र त्वा वृषभं वयमित्येतत् सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसति।

---

१ A समानस्योत्तमाया उद्धारः। C (orig.) D •युज्यमानस्येति मत्वा।

२ C •शब्दात् मरुत्वतीये पुनरनुद्धारो नवम्युत्तमे मरुत्वत्यौ इह नतुप्रसादादेवास्य (orig. इन्द्रप्र•) लाभात् D इन्द्रप्रसादादे• M इन्द्रतत्प्रसादादेवास्य All MSS. with the exception of A have मरुत्वतीये पुनरनुद्धारः immediately after •शब्दात्।

३. पूर्वेण सह विकल्पः। उत्तमाया उद्धारो गायत्र्याणुक्थमुखानि शंसतीति वचनात्।

४. न्यू षु वाचं प्र महे भरामह इत्येतत्सूक्तं जागताख्यं शंसति।

५. वृषा मद इन्द्रे श्लोक उक्थेत्येतया यजति।

१०.

१. इन्द्राय मद्दने सुतमिति स्तोत्रियः। इन्द्रमिद्गाथिनो बृहदित्यनुरूपः।

२. इन्द्रमिद्गाथिनो बृहदित्येतस्य सूक्तस्य यो ऽनुरूपशेषस्तदुक्थमुखं भवति।

३. मा नो अस्मिन् मघवन् पृत्स्वंहसीति जागताख्यं सूक्तं शंसेत्।

४. इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमित्येतया यजति।

११.

१. होत्रवचनमसंदेहार्थम्। मध्यमेषु रात्रिपर्यायेष्विति संज्ञाकरणं शास्त्रसंव्यवहारप्रयोजनाय। मध्यमान्मध्यमेषु। मैत्रावरुणाय ब्राह्मणाच्छंसिने च मध्यमानामिति।

२. उद्वेदभि श्रुतामघमित्येतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसेत्। उत्तमामुद्धृत्य गायत्रीसंदेहात्। उत्तमामृचमैन्द्रार्भवीं इन्द्र इषे ददातु न इत्येतां सूक्तादुद्धृत्य बहिःकृत्वा।

३. अहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिरित्येतन्नागतं सूक्तं शंसेत्।

४. अपाय्यस्यान्धसो मदायेत्येतया यजति।

१२.

१. एतौ स्तोत्रियानुरूपौ मैत्रावरुणस्य यथाक्रमेण।

२. एन्द्र सानसिं रयिमित्येतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसेत्।

३. प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमित्येतत्सूक्तं जागताख्यं शंसेत्।

४. अस्य मदे पुरु वर्पांसि विद्वानित्येतया यजति।

१३.

१. अभि त्वा वृषभा सुत इति स्तोत्रियो ब्राह्मणाच्छंसिनः। अभि प्र गोपतिं गिरेत्यनुरूपः।

२. आ तू न इन्द्र मद्र्यगिति एतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसेत्।

३. तदस्मै नव्यमङ्गिरस्वदर्चतेति जागताख्यं सूक्तं शंसेत्।

४. यस्ते रथो मनसो जवीयानित्येतया यजति।

१४.

१. इदं वसो सुतमन्ध इति स्तोत्रियः। इन्द्रेहि मत्स्यन्धस इत्यनुरूपो ऽच्छावाकस्य।

२. इन्द्रेहि मत्स्यन्धस इत्यस्य सूक्तस्य अनुरूपशेषमुक्थमुखाख्यं शंसेत्।

३. अजातशत्रुमजरा स्वर्वतीत्येतस्य सूक्तस्योत्तमामुद्धृत्याग्निलिङ्गात् त्रिष्टुभं चेति कृत्वा उद्यस्वः महश्च आजनिष्टेति परिधाय ऐन्द्रेषु जागतेष्वजातशत्रुमिति प्रयुज्यमानमेवं भवति परिधायेति वचनात्। इदं ते पात्रं सनवित्तमिन्द्रेत्येतया यजति।

१५.

१. एतौ स्तोत्रियानुरूपौ होतुर्भवत उत्तमेषु रात्रिपर्यायेषु सत्सु। उत्तमेषु रात्रिपर्यायेष्विति संज्ञा शास्त्रसंव्यवहारार्था। त्रिष्वपि पर्यायेषु प्रायशो होतुः स्तोत्रियानुरूपौ न व्यभिचरत इति स्तोत्रियानुरूपवचनमधिकारार्थम्।

२. महाँ इन्द्रो य ओजसेत्यस्य सूक्तस्यानुरूपशेषमुक्थमुखाख्यं शंसेत्। उत्तमास्तिस्रो दानसंस्तवादुद्भियन्ते।

३. विश्वजिते धनजिते स्वर्जित इत्येतज्जागताख्यं सूक्तं शंसेत्।

४. तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेत्येतया यजति।

१६.

१. आ तेता नि षीदतेति स्तोत्रियः। आ त्वद्यवा गहीत्यनुरूपः।

२. यस्य संस्थे न वृण्वत इत्युक्थमुखाख्यं सप्तर्चं शंसेत्।

३. अर्चं दां मदते पूर्व्यं वस्विति जागताख्यं सूक्तं शंसेत्।

४. प्र घा न्वस्य महतो महानीत्येतया यजति।

१७.

१. योगेयोगे तवस्तरमिति स्तोत्रियो ब्राह्मणाच्छंसिनः। युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषमित्यनुरूपः।

२. युञ्जन्ति ब्रध्नमित्येतस्य सूक्तस्यानुरूपावशेषमुक्थमुखाख्यं शंसेत्।

३. इमां ते धियं प्र भरे महो महीमिति जागतस्यास्य सूक्तस्योत्तमामुद्धृत्य शेषमन्यत्रापि जागतत्वविनियोगे शंसेत्। उत्तमा त्रिष्टुप्[१] मित्रादिभ्यो वाच[२] यज्ञः कृता इत्येवानैन्द्रीत्युद्ध्रियते।

४. तदस्येदं पश्यता भूरि पुष्टमिति त्रिष्टुभा परिधाय।

५. प्रो द्रोणे हरयः कर्माग्मन्नित्येतया यजति।

१८.

१. इन्द्रः सुतेषु सोमेष्वित्ययं स्तोत्रियो ऽच्छावाकस्य इन्द्रं वर्धन्तु नो गिर इत्यनुरूपः।

२. उष्णिहावेतौ स्तोत्रियानुरूपौ। तयोरुत्तमानि चतुरक्षराण्यभ्यस्यन्ति। तथा ह्यानुष्टुभो रात्रिरिति च्छन्दसो ऽन्यस्यानूहः[३] कृतो भवति।

३. उप नः सुतमा गहि सोममिन्द्र गवाशिरमित्येवमादिकमुक्थमुखाख्यं सूक्तं[४] शंसेत्।

---

१ C D M उत्तमां त्रिष्टुभं। २ ? A वा D घा वयह्म्यः कृताभ्यः।
३ C D छन्दा चन्यस्या॰ M. च्छन्दान्यस्य। ४ C D om. सूक्तं।

४. प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इत्येतज्जागताख्यं सूक्तं शंसेत्।

५. सोमं पीतिं वृष्ण इयर्मि सत्यामित्येतया यजति।

१९.

१. अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः। विशिष्टेष्वहीनेषु एकोत्तरेषु भवा आहीनिक्याः। अच्छावाकस्यातः परमुच्यते। चतुरवराभ्यासनिवृत्त्यर्थं पुनरच्छावाकवचनम्।

२. प्रथमे रात्रिपर्याये ऽच्छावाकस्यैतौ स्तोत्रियानुरूपौ। प्राकृतयोर्निवृत्तिः। श्रूयमाणं प्राकृतं नामधेयमन्यस्मिन्द्रव्ये प्रकृतिं निवर्तयतीति वचनात् (९. १. ३)। एह हरी ब्रह्मयुजेत्याकारान्तः पादः एकारादिश्च। तत्र पादाभ्यासे।

समानाचरे सस्थाने दीर्घमेकमुभे स्वरम्[1]।

इत्याकारयोरेकदीर्घं कृत्वा तत्र इकारोदय एकारमिति एह हरी ब्रह्मयुजेह हरी ब्रह्मयुजा।

३. उत्तमे रात्रिपर्याये स्तोत्रियानुरूपावाहीनिक्यावच्छावाकस्य।

४. आहीनिक्यनिवृत्त्यर्थमनुवादः प्राकृतकमार्थः।

२०.

१. आश्विनाय स्तोष्यमाणेषु छन्दोगेषु[2] प्रहुताहुती जुहोति। संसत्सु छन्दोगेषु प्रहुतहोमीये आहुती जुहोतीति श्रुतेः। प्रहुताहुती जुष्टो वाचो भूयासमित्येवमादिके।

---

1 Rigveda Prātiśākhya (ed. Max Müller) 119.

2 A adds होतेति शाङ्खभाष्यकारः। मधुस्तं आश्विनशस्त्रे होतुरेवाधिकारात्। यत्तु प्रवराङ्गपूर्वेति (१ ९ १६) मतर्ष्यात्वेदनानुषं तद्विन्त्यं।

२. मध्यमेन स्थानेन शंसेत्।

३. प्रवर्धमानेन स्थानेनेत्यर्थः। एवं वा आश्विनं शंसेत्।

४. अतिदेशो ऽयम्। ततश्छन्दोऽनन्तरेण वेत्यादि यदुक्तं (६.६.१७) तदभियोयाश्विने[१] ऽपि भवति।

५. तस्याश्विनप्रकृतेः प्रातरनुवाकस्य यो विकारस्तं व्याख्यास्यामः।

६. त्रीणि पदानि समस्य पङ्क्तीनामवस्येदिति न भवति।

७. बार्हतच्छन्दसां याः प्रतिपद्श्छन्दोगैः स्तुतास्तासां प्रातरनुवाकातिदेशात्प्रकृतिवत्प्रयोगे प्राप्ते वचनम्। अथ यद्बार्हतीनां प्रतिपदां प्रथमंप्रथमं प्रगाथं पुनरादायं ककुप्कारं शंसति पुनरादायं वै सामगाः स्तुवते तस्यैवैतद्रूपं क्रियत इति श्रुतेः। (१८.२)।

८. अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति प्रतिपदाश्विनस्य भवति। भिन्नप्रयोजनलाञ्छितदैवतत्वाच्च समुच्चये प्राप्ते वचनमापोरेवती-सुद्धृत्येति।

९. प्रातरनुवाकवत् प्रतिपत्समारोहणीयानन्तरेण गायत्रात् छन्दसश्चतुर्दशोद्धरति। ऋच एव ताः। तथा प्रकृतत्वात्। उद्धरतीति पुनर्वचनं पूर्वत्र स्थानादेशसंबन्धात्।

१०. आनुष्टुभाच्छन्दसो द्वे ऋचावुद्धरति।

११. उद्धरतीत्यनुवर्तते। त्रैष्टुभाच्छन्दसस्त्रयोदशाधिकं शतमृचामुद्धरति।

१२. नासत्याभ्यामिति त्रीणि कक्षीवता दृष्टानि काक्षीवतानि

---

१ A योया। C अभियोया alt. to अभिशाख्या। M योप्या। See Comm. on ११.

तानि नित्यानि। अभिथ्योपाश्विने[1] ऽपि नोद्धर्तव्यानि नित्यत्वात्। तथा युवो रजांसीति सूक्ते तं युञ्जाथामिति सूक्ते। एतानि चत्वार्यागस्थानि त्रिष्वपि पर्यायेषु नोद्धर्तव्यानि।

१३. प्रथमं काक्षीवतं नासत्याभ्यामिति सूक्तं शस्त्वा ततः का राधद्धोत्राश्विना वामिति नव शंसेत्।

१४. सुपर्णमादित आरभ्य अधिकं शतं शंसेत् आगस्थेभ्यः सूक्तेभ्य ऊर्ध्वं। इमानि वां भागधेयानि सिस्रत इत्येताः सप्त जगत्यो वरुणेन्द्रदेवत्याश्च। ततश्च न शस्तव्या आश्विने।

१५. वाशब्दो विकल्पार्थः। अन्यासां वाश्विनीनां सौपर्णव्यतिरिक्तानां वा तावन्मात्रं शंसेत् अधिकं शतं यावत्परिमाणं सुपर्णं। आश्विनीनामिति वचनात्[2] उद्धृतानामपि प्रक्षेपः। आश्विनीत्वात्। त्रिशतप्रक्षेपं वक्ष्यामः। ग्रावाणेवाष्टौ (२.३९.१-८)। नासत्या मे पितरा बन्धुपृच्छेत्येका (३.५४.१६)। धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहानेति नव (३.५८.१-९)। क उ श्रवदिति चतुर्दश (४.४३.१-१४)। प्र वामशोचमश्विनेत्येका (४.४५.७)। अचिर्यद्दामवरोहन्नृबीसमित्येका (५.७८.४)। प्र मे वपुष्ठद्यदश्विनोर्य इत्येका (६.४९.५)। उत त्या मे हवमा जग्म्यातमित्येका (६.५०.१०)। स्तुषे नरा दिवो अस्य प्रसन्तेति विंशतिः (६.६२.१-७.१०-२२। यद्रोदसी प्र दिवो अस्ति भूमेति (६.६२.८,९) द्वे उद्धरेत्। प्रति वां रथं नृपती जरध्या इति दश (७.६७.१-१०)। इकाय विञ्जसमानाय शक्रमित्यष्टा-

१ C अभिथ्योपा alt to अभिथ्या०। २ C D वचनं।

विंशतिः (७. ६ ८. ८-७२. ५)। उभा उ नूनमित्येकादश (१०. १०६. १-११)। एतच्छस्त्वा ततः समारोहणीयं सूक्तं शंसेत्।

१६. समिद्धश्चिन्नमिध्यस इत्येतास्तिस्र उद्धरति। आश्विनप्रकृतेः प्रातरनुवाकात्।

१७. अयं वां मधुमत्तम इति प्रथमा तृतीया पञ्चमी चेत्युक्तं। तस्यापवादः। एता अष्टौ यथाक्रमं शंसेत्।

१८. औष्णिहाच्छन्दस एकादश ऋच उद्धरेत्। पञ्चमीनिर्देशात्।

१९. यथा एकादशौष्णिहादुद्धर्त्तव्यास्तथाग्नेयात् क्रतोर्जागताच्छन्दसः।

२०. आश्विनप्रकृतेः प्रातरनुवाकस्योत्तमेन पाङ्क्तेन पादेनाशस्तेनादित्योदयं प्रतीक्षते।

२१. उदित आदित्ये सौर्याणि वक्ष्यमाणानि सूक्तानि शंसेत्।

२२. उदु त्यं जातवेदसमित्याद्या नवर्चः।

२३. चित्रं देवानामुदगादनीकमित्येतत्सूक्तम्।

२४. नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इत्येतत्सूक्तम्।

२५. इन्द्र क्रतुं न आ भरेत्ययं प्रगाथः शस्तव्यः। प्रगाथवचनं सर्वानैन्द्रान्प्रगाथान्प्रगाथस्यायतन इति (१ ८. ३) चोदनार्थम्। तेन चतुःशतमैन्द्राः प्रगाथा ऋग्वेदप्रसिद्धाः।

२६. मही द्यौः पृथिवी च न इत्येतास्तिस्रः शंसेत्।

२७. विश्वस्य देवीमित्येवमादिका द्विपदा शस्तव्या विंशत्यक्षरा। प्रथमः पादो द्वादशाक्षरो ऽथ द्वितीयो ऽष्टाक्षरः।

२८. बृहस्पते अति यदर्यो अर्हादित्येतया परिदध्यात्। बार्हस्पत्यया परिदधातीति श्रुतेः।

२९. द्विरेवाश्विनावाक्यते प्रतिपदे चैव परिधानीयायै चेति (१८. ४) श्रुतेः।

३०. तथा प्रैषेध्या तच्छस्त्रमाश्विनं नानाछन्दस्यमपि संपदा बृहतीनां सहस्रं संपद्यते। यद्यप्यन्यच्छन्दस्काः स्तोत्रियास्छन्दोगानां तथापि ककुप्कार एव कर्तव्यः सूत्रारम्भसामर्थ्यात्। अत्र कैश्चिदाश्विनपद्धत्यर्थाः सप्त श्लोका उपदिष्टास्ते लिख्यन्ते।

ज्ञातं तथाश्विनं प्राज्ञैर्यथा सूत्रकृतोदितम्।
स्पष्टमारभ्यते वक्तुं मन्दधीप्रतिपत्तये ॥१॥
त्वमग्ने ऽग्ने कदागन्म पुरु त्वेति जनस्य च।
युवोरित्यन्तरैश्चकैराभ्यो याः प्रागनन्तराः ॥२॥
दशाधिकाश्चतुर्भिर्द्वे त्रिंशदभ्यधिका त्रिभिः।
एकादश दशैकाभ्यास्तिस्रो द्वे च पृथक्पृथक् ॥३॥
आश्विनप्रकृतेरेता यथासङ्ख्यं सुमेधसा।
स्वचः प्रातरनुवाकादुद्धर्तव्या यथाक्रमम् ॥४॥
धेनुः स्तुषे नरैरया वामतारिष्मेत्यतः परा।
यथासङ्ख्यं प्रयोक्तव्या नासत्या मे प्र वामिति ॥५॥
अचियैदा च मे वपुरुत त्या प्रति वां रथम्।
हुवो दूराय भूतांश आमासैका यथाक्रमम् ॥६॥
चतस्रो द्वादश ताश्च एकादश ततः पराः।
अग्निं समिद्धः कायं वामिति कार्यं यथोदितम् ॥७॥

२१. इमे सोमासस्तिरोअह्न्यास इत्येवमादिका प्रैषान्ताः[1] पठिता पुरोनुवाक्या कार्या।

२२. होता यक्षदश्विना सोमानामित्येवमादिकः प्रैषो भवति। आप्तोर्यामे ऽप्ययमेव प्रैषो ऽतिरिक्तोक्थेष्वनाम्नितः[2]।

२३. उभा पिबतमश्विनेत्येतया प्र वामन्धांसीत्येतामर्धर्चशो संधायोत्तरेणार्धर्चेन वषट्करोति।

२४. विराजैव यजेदिति ह स्माह कौषीतकिरिति श्रुतेः।

२५. अश्विना वायुना युवं सुदक्षेति त्वेव स्थिताश्विनी त्रिष्टुप् तिरोअह्न्यवतीति (१८.५) श्रुतौ विशेषप्रशंसनादियमेव युक्ततरा।

२१.

१. त्रिवृत्सङ्ख्याको बहिष्पवमानो भवति। सत्यपि छन्दोगानां स्तोत्रे[3] नानारूपे स्वमतप्रकाशनार्था पदसूत्री।

२. सन्धिषाम आश्विनं स्तोत्रं तदपि त्रिवृदेव भवति।

३. आदौ बहिष्पवमानस्तोत्राणि[4] चत्वार्याज्यानि माध्यन्दिनश्च पवमान इत्येतानि पञ्चदशानि भवन्ति।

४. रात्रिपर्यायस्तोत्राणि पञ्चदशान्येव। सङ्ख्यासामान्यात् क्रमेण वचनं सन्धिषामवत्।

---

१ C D प्रैषंस्तः।

२ C श्च दितः in marg. नू instead of च. D ०श्च दितः।

३ C D स्तोमे स्तोत्रे।

४ C आदौ बहिष्पवमानस्तोत्रम्। ततो ऽनन्तराणि पञ्च-स्तोत्राणि। चत्वार्याज्यानि etc.

५. चत्वारि पृष्ठान्यार्भवश्च पवमानः।

६. अग्निष्टोमसाम चौण्युक्थानि षोडशी च।

७. एष ज्योतिष्टोमो नाम चतुःसंस्थो ऽपि भवतीत्यर्थः। ज्योतिष्टोमचोदनायामेतस्य ग्रहणं द्रष्टव्यं। सोमयागश्च प्रधानं। इतराणि दीक्षणीयादीनि तदङ्गानि। सोमयागस्य ज्योतिष्टोमशब्दवाच्यत्वात्। एतानि ज्योतींषि त्रिवृदादयः स्तोमाः यस्यैते भवन्ति स ज्योतिष्टोमः। सोमपणनाद्येते भवन्ति। तत्संनिधौ श्रवणात्। यद्वं गृहीत्वा चमसं चोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोतीति।

८. एत एव स्तोमा ये त्रिवृदादयस्ते ऽभिप्लवस्यापि षलहस्य भवन्ति। एत एवेति वचनात्सायमेव क्रमः। प्रथमोत्तमे अहनी ये एवंक्रमेण।

२२.

१. अग्निरिष्टकाचयः सोमयागाङ्गं द्वितीयादिषु सोमयागेषु। तत्संबन्धेन धर्मविशेषा वक्ष्यास्तदर्थस्तुशब्दः। चेदग्निं चेष्यमाणस्य यदृच्छया यजमानस्य अदीक्षितस्य प्राग्दीक्षणीयाया इत्यर्थः। इष्टिर्वक्ष्यमाणिका भवति।

२. एतानि चीणि हवींषि भवन्ति।

३. गुणाभ्रद्धया संदेशो मा भ्रदिति सूचम्।

४. ब्रह्म प्रजावदा भरेति पुरोनुवाक्या। ब्रह्म च ते जातवेदो नमसेति याज्या। [१] किमर्थमग्नये ब्रह्मण्वत इत्युच्यते। द्वित-

[१] A ins. मनु।

श्रुतिषु चोदनानुपूर्व्येणेति सिद्धत्वात् । उच्यते । शाखान्तरेण प्रकृतगुणमिष्टिचयं समाम्नातं क्वचित्कचिदिष्टिद्वयं । तस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमेवमुक्तम् ।

५. अर्वन्तस्त्वा हवामहे अग्नेः चत्रवतः पुरोनुवाक्या । अस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्वेति याज्या । अग्ने द्युम्नेन जागृवे इत्यग्नेः चत्रभृतः पुरोनुवाक्या । स्वदस्व हव्या समिषो दिदीहीति याज्या। उत्तरयोरिति चत्रवत्चत्रभृतोः पृथगपीष्टिर्ब्राह्मणत एवमिष्टिद्वयमपि शाखान्तरे ऽस्तीति ज्ञायते । स्वशाखायां तु त्रिहविष्का एकैवेष्टिः ।

६. इयमिष्टिः संनिवपनप्रयोजना बहूनां चेष्यमाणानां भवति । ते वै दीक्षिष्यमाणा अग्नीन्संनिवपन्त इत्येवमुपक्रम्य सर्वमाम्नातं। बहूनामिति सत्त्रिणो ऽभिप्रेत्योक्तम् ।

७. एकस्य चिन्वतः संनिवपनाभावात् उखासंभरणप्रयोजना इयमेवेष्टिर्भवति। उखा विशिष्टाग्निप्रधारणार्था स्थाली विशिष्टमसाणा आध्वर्यवधर्मसमुदायवती । तस्या इष्ट्यनन्तरं उपकरणानि संनिवपतीत्यत्र ब्राह्मणः साक्ष्यर्थं वचनम् ।

२२.

१. अग्निचित्यायामयं चापरो धर्मविशेषः । आध्वर्यवाधीतेन क्रमेण प्राजापत्यः पशुबन्धो भवति । अथैतेन प्राजापत्येन पशुना यजन्त इति श्रुतेः ।

२. वायव्यो वा पशुबन्धो भवति शाखान्तरात् ।

३. पशुबन्धो भवतीत्यनुवर्तते। वाशब्दो विकल्पार्थः। पूर्वसूत्रादनुवर्तमान एवोच्यते। कथं नाम अग्निभ्यः कामायेत्येतच्छाखान्तरोक्तमुपसंगृह्येत।

४. पुरुषो वैश्यो राजन्यो वा। अजः छागः। अविर्मेषः। गौरश्वश्च। पशुशब्दः[१] पुरुषे ऽपि द्रष्टव्यः। इति पञ्च पशवः। इति प्रकारप्रदर्शनार्थः। एवंप्रकारा अध्वर्युशाखासु बहवो विकल्पाः।

५. अजो वा एक एव पशुर्भवति। तूपरो विषाणरहितः।

६. प्राजापत्ये पशौ केचिद्वायव्यं पशुपुरोलाशं कुर्वन्ति। यद्देवत्यः पशुर्भवति तद्देवत्यं पशुपुरोलाशमनुनिर्वपतीति प्राप्ते।

७. वायव्ये पशौ एके प्राजापत्यं पशुपुरोलाशं कुर्वन्ति।

८. अग्नये वा कामायेति यो ऽयमुक्तस्तस्मिन्नेके वैश्वानरीयं पशुपुरोलाशं कुर्वन्ति।

९. प्राजापत्यस्येति वचनाच्च सर्वत्र।

१०. प्राजापत्यस्येति वर्तते।

११. एकया च दशभिश्च स्वभूते। राये नु यं जज्ञतू रोदसीमे। कुविदङ्ग नमसा ये वृधासः। इत्येताः पुरोनुवाक्या वायव्यस्य वपापुरोलाशपशूनां। पीवोअन्नान् रयिवृधः सुमेधाः। प्र याभिर्यासि दाश्वांसमच्छ। प्र वायुमच्छा बृहती मनीषेत्येताः पूर्ववत् याज्या वायव्यस्य। नियुत्वतो ऽप्येता एव।

१२. आ ते वत्सो मनो यमत् तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमाभिः परेषु

---

१ C D बीभत्सो ऽथ पशुशब्दो वापि द्रष्टव्य इति। पञ्च पशव इति।

धामन्स्विस्येता आग्नेयस्य[1] वपापुरोडाशपशूनां पुरोनुवाक्याः। वयं ते अद्य ररिमा हि काम अश्याम तं काममग्ने तवोती ईळे च त्वा यजमानो हविर्भिरित्येता याज्याः। अग्नेः शुद्धस्येत्येता एवान्यासंभवात्। आग्नेयस्येति शुद्धस्यैवं निर्देशात्।

१३. बहुवत् बहुवचनेनेति यावत्। पशुनिगमाः मेधमित्येवमादयः पशुस्तु पशुषु क्रियमाणेषु पृथिवीं शरीराणीति यावत्। प्राप्तमेवैतदुच्यते संदेहव्युदासार्थम्।

१४. एकवचनान्तेन पशुनिगमा अत ऊर्ध्वं। चतुर्णामप्सु कायप्रासनं ततो स्विष्टकार्थपस्येति (का० १६.१.१८) शरीराणां विनियोगात्[2]। अजेन [3]यज्ञक्षमाप्तिलक्षादेकवदत ऊर्ध्वम्।

२४.

१. अयं चापरो धर्मविशेषः साग्निचित्ये।

२. एतानि त्रीणि हवींषि दीक्षणीयायां भवन्ति।

३. त्यान्नु क्षत्रियां अव इति पुरोनुवाक्यादिर्येभ्यः। धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था इति याज्या। इतरयोः पूर्वोपदिष्टाः।

४. पञ्चहविषं दीक्षणीयामिष्टिमेके तन्वत इति (१८.४) श्रुतेः।

५. क्रमार्थं वचनं चतुर्थः पञ्चम इति।

६. एकहविः पञ्चहविर्वातिथ्या कार्या। अथैतामातिथ्यां पञ्चहविषमेवेष्टिमेके तन्वत इति श्रुतेः।

---

१ C D *om.* आग्नेयस्य। २ D निर्योगात्। ३ A यज्ञसमाप्ति॰।

७. आग्नेयैन्द्रौ पुरोलाशौ वैश्वदेवबार्हस्पत्यौ चरू वैष्णवश्च नवकपालः।

८. शुचिमर्कैर्बृहस्पतिमिति बार्हस्पत्यस्य पुरोनुवाक्या। तं शग्मासो अरुषासो अश्वा इति याज्या। शेषाणां पूर्वोपदिष्टाः।

९. चितिभ्यः प्रणीयमानाभ्य इत्येवमादिना निगदेन संप्रेषितो वक्ष्यमाणमनुवचनमाह।

१०. पुरीष्यासो अग्नयः प्रो त्ये अग्नयो ऽग्निषु विश्वेभिरग्ने अग्निभिः अग्ने विश्वेभिरग्निभिरित्येता स्तवो ऽनुब्रुवन् इष्टकाः प्रणीयमानाः पश्चादनुसमेति। अथैता यजुर्भिरन्वाह यजून् ह्यग्नीन् प्रणयन्ति ता वै एतस्रो भवन्तीति (१९. ४) श्रुतेः।

२५.

१. संचिते ऽग्निस्थले परिश्रुते सामभिर्वक्ष्यमाणं कर्म।

२. प्रजापतिहृदयसामपरिष्टवादनन्तरं अन्वक्षयमनुशंस इति[१] संप्रेषितो ऽग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिन्द्रो ज्योतिर्ज्योतिरिन्द्रः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य इत्याज्येयस्तूष्णींशंस उक्तः। यत्र तूष्णींजपः पिता मातरिश्वेत्यादिकेन जपेन सहोक्थं शंसति। आह्वावस्तत्र च उक्तस्तं न करोति। यत्तत्पदग्रणात्स एव क्रमः परिगृह्यते।

३. वैश्वानरायानुब्रूहीति संप्रेषितः पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया[२]

---

१ C D om the Praisha.

२ A in marg. चतावाम and कामि यजात् ।

यजति। प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसङ्ख्यार्थं। परिसङ्ख्या च प्रकृतिं निवर्तयति।

४. प्रयाजानुयाजाज्या सुक्ता शिष्टान्यङ्गानि भवन्ति।

२६.

१. अयं चापरः साग्निचित्ये विशेषः। अग्नीषोमीयस्य पशोः पुरोळाशमनुगतानि देवसूभ्यो वक्ष्यमाणाभ्यो देवताभ्यो देवसूसंज्ञिकाभ्यो हवींषि भवन्ति। काभ्यः पुनस्ताभ्य इत्यत आह।

२. अग्नये गृहपतय इत्येवमादिभ्यो ऽष्टभ्यः सगुणेभ्यो ऽष्टौ हवींषि भवन्ति। ता वा अष्टौ भवन्तीति (१८. ५) श्रुतेः।

३. अग्निर्होता गृहपतिः स राजेत्यग्नेर्गृहपतेः पुरोनुवाक्या। हव्यवालग्निरजरः पिता न इति याज्या। त्वं च सोम नो वश इति सोमस्य वनस्पतेः पुरोनुवाक्या। ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामिति याज्या। आ विश्वदेवं न प्रमिय इति सवितुः सत्यप्रसवस्य क्रमेण याज्यापुरोनुवाक्ये। यथा नो अदितिः करदिति रुद्रस्य पशुपतेः पुरोनुवाक्या। उप ते स्तोमान् पशुपा इवाकरमिति याज्या। बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रमिति बृहस्पतेर्वाचस्पतेः पुरोनुवाक्या। हंसैरिव सखिभिर्वावदद्भिरिति याज्या। इन्द्रं वयं महाधन इतीन्द्रस्य ज्येष्ठस्य पुरोनुवाक्या। उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति याज्या। मित्रस्य चर्षणीधृतो महाँ आदित्य इति मित्रस्य सत्यस्य। अनधिगच्छंस्तल्लिङ्गे देवतेन तुल्येदिति वचनात् (१. १०. ५)।

इमं मे वरुण श्रुधीति वरुणस्य धर्मपतेः पुरोनुवाक्या। यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जन इति याज्या।

४. देवसूहविर्भ्यो ऽनन्तराणि सर्वपृष्ठानि हवींषि वक्ष्यमाणानि भवन्ति।

२७.

१. अग्नये वासन्तिकाय गायत्राय त्रिवृते राथन्तरायेत्येवमादिभ्यः सगुणेभ्यो[१] दश सर्वपृष्ठानि हवींषि। तानि वै दश हवींषि भवन्तीति श्रुतेः।

२. अर्चन्तस्त्वा हवामहे अग्नेर्वासन्तिकादिगुणयुक्तस्य पुरोनुवाक्या अस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्वेति याज्या। इन्द्रस्य पूर्वोपदिष्टे। इन्द्रं वो विश्वतो मादयस्व हरिभिरिति गुणविशिष्टलिङ्गानधिगमात्। विश्वे देवासः स्तीर्णे बर्हिषीति वैश्वदेवस्य पूर्वोपदिष्टे। घृतेन द्यावापृथिवी मित्रावरुणयोः शारदादिगुणयुक्तयोः[२] पुरोनुवाक्या प्र बाहवा सिसृतं जीवसे न इति याज्या। बृहस्पते जुषस्व न इति बृहस्पतेर्हैमन्तिकादिगुणयुक्तस्य पुरोनुवाक्या। एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्ण इति याज्या। अनागसो ऽदितय इति सवितुः शैशिरादिगुणविशिष्टस्य[३] पुरोनुवाक्या वाममद्य सवितर्वाममु श्व इति याज्या। अन्वद्य नो अनुमतिरित्येवमादिकानुमतेः पुरोनुवाक्या अन्विदनुमते त्वमित्येवमादिका याज्या। वैश्वानरो न ऊतय इत्यग्नेर्वैश्वानरस्य पुरोनुवाक्या पृष्टो दिवीति याज्या। एते

१ C D सगुणाभ्यो। २ C D गुणयोः।
३ C गुणयुक्तविशिष्टस्य। D गुणयुक्तवि०।

पूर्वोपदिष्टे एव। हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति कस्य पुरोनुवाक्या यः प्राणत इति याज्या। एते अपि पूर्वोपदिष्टे एव। उत त्वामदिते महीत्यदितेर्विष्णुपत्न्याः पुरोनुवाक्या महीमू षु मातरमिति याज्या। तल्लिङ्गानधिगमात्।

३. यत्र[1] तन्त्रे पशुप्रयुक्तमन्त्रजातं तस्मिन्त्रवौंषि चोद्यमानानि प्रधानदेवतासंबन्धेन परतन्त्रोपनिपातीनि निगमानावाहनादीन्न लभन्ते।

४. वपान्तमनूबन्ध्यायाः कर्म परिसमाप्य त्वष्टृदेवताकेन पशुनोपांशु पत्नीशाले प्रचरन्ति। नाग्निः प्रणीयते। अथ सुन्वन्ति यावदहं कामयन्ते। अथानूबन्ध्यस्य वपायां संस्थितायां त्वाष्ट्रेण पशुनेत्येवमाद्युपक्रम्य (१८.४) सर्वमाम्नातम्।

५. तं त्वाष्ट्रं पशुं त्वाष्ट्रपशुकर्म पर्यग्निकरणान्तं कृत्वा उत्सृजन्ति न संस्थापयन्ति। पर्यग्निकृतमुत्सृजन्ति न संस्थापयन्तीति श्रुतेः। न संस्थापयन्ति वपायाः पूर्वं सकलं कुर्वन्तीत्यर्थः। तत्र आवाहनं भवति। तथा च श्रुतिः। तदाहुर्यद्येते देवते आवाहयति त्वष्टारं च वनस्पतिं च क्वाग्नेते इष्टे भवत इति प्रयाजेषु वा एते देवते यजति तत्रैवास्यैते इष्टे भवत इति (१८.६)।

६. वाशब्दो विकल्पार्थः। पशुधर्मेण आज्येन। न प्रतिनिधिविधिविकारः शब्दानां। न च पशुद्रव्यसंबन्धिनो धर्माः कर्तव्याः।

७. शिवस्त्वष्टरिहा गहीति पुरोनुवाक्या प्रथमभाजं यशसं वयोधामिति याज्या। त्वाष्ट्रस्य पशोराज्यपत्ते[2] भवेत्।

---

[1] A यदत्र। [2] C D om. आज्यपत्ते।

२८.

१. साग्निचित्य एव प्रकरणात्। अथानूबन्ध्यस्य पशुपुरोळाश-मन्वञ्चि देविकाभ्यो हवींषि निर्वपन्तीति (१९.७) श्रुतेः।

२. अनुमत्यादीनि पञ्च हवींषि भवन्ति। तानि वै पञ्च हवींषि भवन्तीति श्रुतेः।

३. अनुमत्याः पूर्वोपदिष्टे। विभक्तिकृतस्तु विशेषः। [1]राका-सिनीवालीभ्यां पूर्वोपदिष्टाः।

४. देविकाहविर्भ्या उत्तराणि देवीभ्यो हवींषि भवन्ति। चकारः पूर्वैः सह समुच्चयार्थः। अत्र [2]एके देवीभ्यो हवींषि निर्व-पन्ति। तथा[2] तानि वै दश हवींषि भवन्तीति श्रुतेः।

५. अद्य इत्येवमादिभ्यो दशभ्यो दश देवीहवींष्युच्यन्ते। तेषां वक्ष्यमाणिका याज्यानुवाक्याः।

६. आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्यपां पुरोनुवाक्या। यो वो हताभ्यो अकृणोद् लोकमिति याज्या।

७. या ओषधीः पूर्वा जाता इत्योषधीनां पुरोनुवाक्या। अति विश्वाः परि ष्ठा इति याज्या।

८. यूयं गावो मेदयथा कृशं चिदिति गवां पुरोनुवाक्या। न ता अर्वा रेणुककाटो अश्नुत इति याज्या।

९. प्रति ष्या सूनरी जनीव्युषसः पुरोनुवाक्या। मत्या मर्त्ये-भिर्महती महद्भिरिति याज्या।

---

[1] C D insert इके। [2] C (orig.) D om तथा।

१०. रात्री व्यख्यदायतीति रात्रेः पुरोनुवाक्या। ये ते रात्रि नृचक्षस इत्येवमादिका याज्या।

११. द्वे ते चक्रे सूर्ये इति सूर्यायाः पुरोनुवाक्या। सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपमिति याज्या।

१२. एन्द्र याहि हरिभिरिति दिवः पुरोनुवाक्या। सखे विष्णो वितरं वि क्रमस्वेति याज्या।

१३. स्योना पृथिवि भवेति पृथिव्याः पुरोनुवाक्या। बळित्था पर्वतानामिति याज्या।

१४. देवीं वाचमजनयन्त देवा इति वाचः पुरोनुवाक्या। यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानीति याज्या।

१५. माता रुद्राणां दुहिता वसूनामिति गोः पुरोनुवाक्या। वचोविदं वाचमुदीरयन्तीमिति याज्या।

१६. देवीभ्यो ऽनन्तरं दिशामवेष्टीर्भवन्ति। चकारः पूर्वैः सह समुच्चयार्थः। अत्र हैके दिशामवेष्टीः कुर्वन्तीति श्रुतेः तथा तानि वै षड्वींपि भवन्तीति च।

१७. अग्नय इत्येवमादिभ्यो देवताभ्यः पञ्चः षड्वींषि। तेभ्यः पूर्वोपदिष्टा याज्यापुरोनुवाक्याः।

१८. अथ चापरः साग्निचित्ये विशेषः। संस्थितायामुदवसानीयायामिष्टौ अग्निहोत्रहोमान्ते मैत्रावरुण्या पयस्यया यागो भवति। तया चानिष्ट्वाग्निचिन्मैथुनं न चरेत्। प्राजापत्यपशुयागादारभ्यायं प्रतिषेधः। तथैव शतपथश्रुतेः। तत्र हि प्राजापत्यपशुप्रकरणोक्तं। तदाङ्गैनेन पशुनेष्ट्वोपरि शयीत न मांसमश्नीयान्न

२८.

१. साग्निचित्य एव प्रकरणात्। अथानूबन्ध्यस्य पशुपुरोलाश-मन्वञ्चि देविकाभ्यो हवींषि निर्वपन्तीति (१८.७) श्रुतेः।

२. अनुमत्यादीनि पञ्च हवींषि भवन्ति। तानि वै पञ्च हवींषि भवन्तीति श्रुतेः।

३. अनुमत्याः पूर्वोपदिष्टे। विभक्तिकृतस्तु विशेषः। [1]राका-सिनीवालीभ्यां पूर्वोपदिष्टाः।

४. देविकाहविर्भ्यो ऽनन्तराणि देवीभ्यो हवींषि भवन्ति। चकारः पूर्वैः सह समुच्चयार्थः। अत्र हैके देवीभ्यो हवींषि निर्व-पन्ति। तथा[2] तानि वै दश हवींषि भवन्तीति श्रुतेः।

५. अद्भ्य इत्येवमादिभ्यो दशभ्यो दश देवीहवींष्युच्यन्ते। तेषां वक्ष्यमाणिका याज्यानुवाक्याः।

६. आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्यपां पुरोनुवाक्या। यो वो वृताभ्यो अकृणोदु लोकमिति याज्या।

७. या ओषधीः पूर्वा जाता इत्योषधीनां पुरोनुवाक्या। अति विश्वाः परि ष्ठा इति याज्या।

८. यूयं गावो मेदयथा कृशं चिदिति गवां पुरोनुवाक्या। न ता अर्वा रेणुककाटो अश्नुत इति याज्या।

९. प्रति त्या सूनरी जनीत्युषसः पुरोनुवाक्या। सत्या सत्ये-भिर्महती महद्भिरिति याज्या।

---

१ C D insert कुहू। २ C (orig.) D om तथा।

१०. रात्री व्यख्यदायतीति रात्रेः पुरोनुवाक्या। ये ते रात्रि नृचक्षस इत्येवमादिका याज्या।

११. हे ते चक्रे सूर्ये इति सूर्यायाः पुरोनुवाक्या। सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपमिति याज्या।

१२. एन्द्र याहि हरिभिरिति दिवः पुरोनुवाक्या। सखे विष्णो वितरं वि क्रमस्वेति याज्या।

१३. स्योना पृथिवि भवेति पृथिव्याः पुरोनुवाक्या। बलित्था पर्वतानामिति याज्या।

१४. देवीं वाचमजनयन्त देवा इति वाचः पुरोनुवाक्या। यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानीति याज्या।

१५. माता रुद्राणां दुहिता वसूनामिति गोः पुरोनुवाक्या। वचोविदं वाचमुदीरयन्तीमिति याज्या।

१६. देवीभ्यो ऽनन्तरं दिशामवेष्टीर्भवन्ति। चकारः पूर्वैः सह समुच्चयार्थः। अत्र हैके दिशामवेष्टीः कुर्वन्तीति श्रुतेः तया तानि वै षड्वीपि भवन्तीति च।

१७. अग्नय इत्येवमादिभ्यो देवताभ्यः षड्भ्यः षड्वीपि। तेभ्यः पूर्वोपदिष्टा याज्यापुरोनुवाक्याः।

१८. अयं चापरः साग्निचित्ये विशेषः। संस्थितायामुदवसानीयायामिष्टौ अग्निहोत्रहोमान्ते मैत्रावरुण्या पयस्यया यागो भवति। तथा चानिष्ट्वाग्निचित्मैथुनं न चरेत्। प्राजापत्यपशुयागादारभ्यायं प्रतिषेधः। तथैव शतपथश्रुतेः। तत्र हि प्राजापत्यपशुप्रकरणोक्तं। तदाङ्गेनैतेन पशुनेष्ट्वोपरि शयीत न मांसमश्नीयान्न

मिथुनमुपेयात्[1] पूर्वदीक्षा वा एष पशुः अनवक्लृप्तं वै तद्दीक्षित उपरि शयीत यन्मांसमश्नीयाद्यन्मिथुनमुपेयादिति। न त्वेवैषा दीक्षा नैव हि मेखलास्ति न कृष्णाजिनमिष्टकां वा एतां कुरुते तस्मादु काममेवोपरि शयीतैतदु सर्वमन्नं यदेते पशवस्तदस्याचा-समारब्धं भवति तद्यानि कानि चामधुनो ऽशनानि तेषामस्य सर्वेषां कामाशनं यदि लभेत। मिथुनं तु नोपेयात्पुरा मैचावरुण्ये पय-स्याया इति। द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये नवमो
ऽध्यायः समाप्तः।

---

१ शतप॰ ६ ९. २ २८।

अथ दशमोऽध्यायः ।

१०

भाष्यकारगिरां यत्र विनष्टं लेखनादिना ।

अक्षरं तद्दास्यशर्मा सुज्ञस्तुरकल्पयत् ॥

उक्तो ज्योतिष्टोमः साग्निचित्यः । इदानीं श्रुतिक्रमेण गवामयनप्रकरणाम्नातानि चतुर्विंशतिरहान्यनभ्यावृत्तिरूपाणि वक्तव्यानि। तेषां तावदुपदेशलाघवार्थं सत्राहीनोभयप्रकृतिरूपं द्वादशाहमाह।

१. शुक्लपक्षविशिष्टायामष्टम्यां द्वादशाहाय दीक्षन्ते । तिथिनियमः शाखान्तरात् । मकमप्रसवोत्थानान्येवमेव हि शुक्ले संभाव्यन्ते । प्रकृतिवत् ।

२. दीक्षापरिमाणं शाखान्तरात् ।

३. नियमार्थं वचनम् ।

४. सुत्यान्यहानीति सवनमानपरिच्छिन्नान्यहानि द्वादश भवन्ति ।

५. *अतिरात्रसंज्ञं सुत्यानां प्रथममहरुत्तमं च भवतः ।*

६. प्रथमोत्तमयोरन्तर्मध्ये दशको ऽहर्गणो दशरात्रसंज्ञको भवति । तस्याप्यवयवशो नामान्युच्यन्ते शास्त्रसंव्यवहाराय ।

७. तस्य दशरात्रस्य यः प्रथमः षडहः स पृष्ठ्यसंज्ञो भवति ।

८. षडहानन्तरं त्रयो ऽहर्विशेषाश्छन्दोमसंज्ञा भवन्ति ।

९. छन्दोमेभ्यो ऽनन्तरं दशममहर्भवति । संज्ञा शास्त्रसंव्यवहारार्था ।

१०. अयं यज्ञो देवया अयंमियेध इति हारियोजनस्य याज्या भवति।

११. अननुवषट्कृत एव हारियोजने ऽधंप्रेषितो मैत्रावरुणः परा याहि मघवन्ना च याहीत्येतां पुरोनुवाक्यामुक्त्वा जायेदस्तं मघवन् सेदु योनिरित्येतां वा। इह मद एव मघवन्निन्द्र तेभ्य इत्येवमादिकमतिप्रैषमाह द्वितीयप्रभृतिष्वहःसु।

१२. प्रायणीयाख्यं प्रथममहरतिरात्रसंस्थं तस्मिन्पत्नीसंयाजान्ते मदहरेवाग्निष्टोमसंस्थमहः आरभ्यते। अतः प्रायणीयहारियोजने ऽननुवषट्कृते पुरोनुवाक्यामनूच्यातिप्रैषो विकल्पेन भवति। यदा च प्रयुज्यते तदा यथाम्नमाम्नातं भवति। श्वःशब्दस्य सुत्याभिप्रायात्।

१३. आग्नीध्रो ऽतिप्रेषिते स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादुपविश्याह श्वः सुत्या वामित्येवमादिकं मन्त्रम्।

१४. अयं यज्ञ इत्यादि यदनुक्रान्तं तदेतत् प्रागुत्तमादह्नो नित्यं भवति।

१५. प्रागुत्तमादह्नः पत्नीसंयाजान्तान्यहानि भवन्ति।

१६. प्रागुत्तमादह्न इति वर्तते। इडासूक्तवाकयोः प्रागुत्तमादह्न आशिषो न निर्वक्तव्याः।

१७. यजमाननामधेयस्य सूक्तवाके प्रागुत्तमादह्नो ऽग्रहणम्। अहादशाहविकारेष्वप्यहर्गणेषु नियमेतत् प्रागुत्तमादह्न इत्यादि यदनुक्रान्तं तद् भवतीत्यस्यार्थस्य प्रकाशनार्थश्चकारः।

१८. प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोः प्रउगे सारस्वतस्तृचो नित्यः। नियमेतदित्यधिकारात्। माधुच्छन्दसे वेति विकल्पो मा

भृदिति सूत्रारम्भः। अन्येष्वहःसु वचनप्रामाण्यात् यथोक्तः सारस्वतः।

१८. माधुच्छन्दसः प्रउग इत्येवमुच्यमाने अद्वादशाहविकारे-ष्वहःसु वा सारस्वतस्तृचो भवति।

२०. अहःसंघातेष्विति द्विरात्रग्रहणात्सिद्धे संघातग्रहणं सन्धि-स्तोत्रार्थं। तेनाघमर्षी भवति। द्विरात्रप्रभृतिषु अतिरात्रगणेषु यस्मिन् काले होता आश्विनं शंसेत्तत्समकालमेव मैत्रावरुणः प्रातरनुवाकमनुब्रूयादहर्गणेषु अग्नीषोमीयान्तं तन्त्रमङ्गजातं ऊर्ध्वं चावस्थयाद्विभावात्।

२.

१. त्रिवृत्स्तोमं सर्वमेवाहः। रथन्तरपृष्ठं नियमतः। अग्नि-ष्टोमसंस्थं। प्रथममिति शास्त्रसंव्यवहारार्थं नाम दाशरात्रिकं तस्येद-मिति। त्रिवृत्स्तोमं रथन्तरपृष्ठमग्निष्टोम इति पूर्वकारिवशादन्य-थापीति चेत्। सत्यं। तथापि स्वस्तुत्यनुकारेण[1] वचनम्।

२. व्यूल्ह इति दशरात्रस्य विशेषाख्या। समूल्ह इति च। तत्र व्यूल्हपक्षे उपप्रयन्तो अध्वरमित्येतदाज्यसूक्तं भवति। प्राकृतस्याज्य-सूक्तस्यैव निवृत्तिर्नामधेयात्। प्र वो देवायाग्नय इति समूल्हपक्ष आज्यं भवति। तथैव श्रुतत्वात्।

३. उभयोरपि व्यूल्हसमूल्हयोः सह सारस्वतेन। प्रउगवचनात्।

४. आ यात्विन्द्रो ऽवस उप न इति मरुत्वतीयमेतत्सूक्तं भवति। प्राकृतस्य सूक्तमात्रस्यैव निवृत्तिः। तथा स्तुत्युपचारात्।

---

1 A °चारेण।

५. आ न इन्द्रो दूरादा न आसादित्येतत्सूक्तं निष्केवल्यं भवति।

६. अध्वर्या उपहवमिष्टाग्ने वर्चस्विन्नित्येवमादिना मन्त्रेणाति-ग्राह्यं माहेन्द्रमनुक्तं[१] भक्षयति। यजमानो मन्त्रलिङ्गात्। भक्षणं यजमानैरिति च कात्यायनस्य।

७. युञ्जते मन उत युञ्जते धिय इति सावित्रमिति वच-नात्प्राकृतनिवृत्तिः। इहेह वो मनसा बन्धुता न इत्यार्भवं। इयो न विद्वाँ अयुजि स्वयं धुरीति वैश्वदेवं। देवानां पत्नीरिति द्वे वा परिधाप्य। एवमेव श्रुतत्वात्। इति वैश्वदेवे विकार इति वचना-च्छेषं प्राकृतम्।

८. अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमित्येषा पञ्चजनीया परिधा-नीया। सर्वेच द्वादशाहविकारेष्वपि[२] कार्या।

९. विकार इत्यनुवर्तते। स ग्रर्धाय मारुताय स्वभानव इत्ये-तन्मारुतं प्राकृतस्य निवृत्तिं करोति।

१०. एतावतो ऽग्निष्टोमसंस्थादूर्ध्वं सप्ताहान्युक्थ्यसंस्थानि भवन्ति।

११. दाशरात्रिकं चतुर्थमहः षोलशिमत् कार्यम्। अथोक्थ्या-न्युपेत्य ह्यष्टा षोलशिनमुपयन्तीति चतुर्थ एव श्रुतेः।

२.

१. पञ्चदशस्तोमं स्तोत्रम्। एवमेवाहर्बृहत्पृष्ठविशिष्टं द्वितीय-मित्येवमाख्यं भवति।

२. अग्निं दूतं वृणीमहे इत्येतदाज्यसूक्तं व्यूह्यत्वे भवति।

---

१ D अनुक्तं। २ C द्वादशाहेषि।

३. त्वं हि चैतवद्यश इत्येतद्राज्यसूक्तं समूल्हे भवति। किंतु यचैतत्सूक्तं प्रयुज्यते तच सर्वचोत्तमां मुक्का प्रयुज्यते।

४. वक्ष्यमाणः प्रउगो गार्त्समद इत्येवंनामा। शास्त्रसंव्यवहारार्थं नामकरणम्।

५. अयं त्वचो वायव्यः।

६. शुक्रस्याद्य गवाशिर इत्येका। उभा देवेति द्वे। इत्ययमैन्द्रवायवस्तृचः।

७. अयं वां मित्रावरुणेत्येवमादीनि चत्वारि तृचानि मैत्रावरुणमाश्विनमैन्द्रं वैश्वदेवमिति।

८. उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिरित्येवमादिकः सारस्वतस्तृचः। इत्येतानि सप्त प्रउगतृचानि प्राकृतानां निवृत्तिं कुर्वन्ति नान्यस्य। प्रउगतृचानीति वचनात्।

९. विश्वानरस्य वस्पतिमिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपत्। इन्द्र इत्सोमपा एक इत्यनुचरो मरुत्वतीयस्य शस्त्रस्य। तथैव श्रुतेः।

१०. प्राकृतस्य ब्राह्मणस्तत्यस्य निवृत्तिः। तन्नामधेयस्य द्रव्यान्तरे श्रुतत्वात्।

११. इन्द्रसोमं सोमपते पिबेममित्येतत्सूक्तं मरुत्वतीयं भवति। अर्थात्प्राकृतनिवृत्तिः।

१२. या त ऊतिरवमा या परमेत्येतत्सूक्तं निष्केवल्यं भवति। तथैव श्रुतेः।

१३. इन्द्रौजस्विन्नित्येवमादिना मन्त्रेण यजमानोऽतिग्राह्यं भक्षयति। प्रत्यगाग्नीध्रीयात्।

आत एव प्रथमो मनस्वानित्येतस्मिंस्त्रैष्टुभे निविदं दधातीति च श्रुतत्वात्। द्विपूक्तं निष्केवल्यं। उपजनश्च प्रकृतिं निवर्तयति। सूक्तविहृधावन्त्ये निविन्मध्यमे त्वाहाव इत्येतद्यथोक्तं कार्यम्।

१८. सूर्यं भ्राजस्विन्निन्नित्येवमादिना मन्त्रेणातियाह्वमचो यजमानकर्तृकः। तत्सवितुर्वृणीमह इति प्रतिपदग्निष्टोमस्य।

२०. अभि त्वा देव सवितरित्यभिवानतुचर इति श्रुतेः।

२१. उदु ष्य देवः सविता हिरण्ययेति सावित्रतृचः। घृतवती भुवनानामभिश्रियेति द्यावापृथिवीयतृचः। अनश्वो जातो अनभीशुरुक्थ्य इत्यार्भवम्। परावतो ये दिधिषन्त आप्यमिति[१] वैश्वदेवे विकारः। अन्यत्प्राकृतम्।

२२. वैश्वानराय धिषणामृतावृध इति वैश्वानरीयं। धारावरा मरुतो धृष्ण्वोजस इति मारुतम्। त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिरिति जातवेदसीयं। तथैव श्रुतत्वात्। इत्याग्निमारुते विकार इति वाक्यशेषः। प्राकृतमन्यद्विकारवचनात्।

५.

१. एकविंशस्तोममिति समासो ऽत्र्वचनः। स्तोमसञ्ज्ञा सर्वत्र स्तोमातिशंसने चोचकाणामुपयुज्यते। वैराजपृष्ठमिति वैराजशब्दो ऽपि कचित्संख्यालेन[२] व्याक्रियते। वैराजात्तृतीयसवनमिति। चतुर्थमिति संज्ञा शास्त्रसंव्यवहारार्थैव।

२. अग्निं न स्वहक्तिभिरिति वैमदमाज्यमिति (११. ६) श्रुतेः।

१ A ins. वैश्वदेवं शस्त्रमिति। २ A संख्यानेन।

३. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति समूल्हे वैराजमाज्यमिति (२२. ५) श्रुतेः।

४. तथैव श्रुतेः। स उच्यते।

५. वायव्यस्य प्रथमा।

६. विहि होत्रा अवीता इत्येते द्वे। एवं वायव्यस्तृचः।

७. इन्द्रश्च वायवित्येवमादिको वायव्यात्परस्तृच ऐन्द्रवायवो भवति।

८. यश्चिकेत स सुक्रतुरिति मैत्रावरुणस्तृचः।

९. आ नो विश्वाभिरित्येवमादिस्त्र्यृचम् आश्विनस्तृचः।

१०. आ त्वा गिरो रथीरिवेत्यैन्द्रस्तृचः।

११. अप त्यं वृजिनं रिपुमित्येषा वैश्वदेवतृचस्यैका भवति। अप त्यं परिपन्थिनमित्येषा न भवति। यूयं हि ष्ठेति साहचर्यात्।

१२. यूयं हि ष्ठा सुदानव इत्येते वैश्वदेवस्य द्वे पूर्वोक्ता चैका। एवं वैश्वदेवस्तृचः। एकयानुष्टुभा कचिन्न्यायेनान्या अनुष्टुभः।

१३. इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति सारस्वतस्तृचो जगतः। जगत्प्रातःसवनो ह्येष त्र्यह इति (२२. ७) श्रुतेः।

१४. सामूल्हिके प्रउगे प्र णो देवीति सारस्वतस्तृचो भवति।

१५. तं त्वा यज्ञेभिरीमह इति यज्ञवत्या मरुत्वतीयं प्रतिपद्यत इति श्रुतेः।

१६. पार्ष्टिकस्य प्रथमस्य त्र्यहस्यानुचराः। इदं वसो सुतमन्धः। इन्द्र इत्सोमपा एकः। चय इन्द्रस्य सोमा इति। ये च ब्राह्मणस्पत्याः प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरुत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति उत्तरस्यापि त्र्यहस्य यथासङ्ख्येनैत एव।

१७. श्रुधी हवमिन्द्र मा रिषण्य इति मरुत्वतीयमिति (२२.७) श्रुतेः।

१८. इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोममिति तृचः। इमं नु मायिनं हुव इति च। एतौ तृचौ पूर्वं च सूक्तम्।

१९. सूक्तविहृद्धावन्ये निविन्प्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम्।

२०. वैराजस्य पृष्ठस्य पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ सन्यूङ्खौ भवतः। न्यूङ्ख इत्योकारो ऽभ्यस्त उच्यते। तद्धर्मयुक्तं स्तोत्रियानुरूपयोः शंसनम्।

२१. त्रिपादा एता विराजः। तत्र मध्यमस्य पादस्य द्वितीये ऽक्षरे यः स्वरस्तस्य द्विरोकारः सप्तमे ऽक्षरे यस्तस्यापि स्थाने द्विरोकारइत्येवंरूप आनुष्टुभाख्यो न्यूङ्खः। तस्योदाहरणम्।

२२. न्यूङ्खमीयर्थेत्पाद इत्यादि (१२.१.७) तत्रैव वक्ष्यामः।

२३. वैराजाख्यं न्यूङ्खस्वरूपमुच्यते। इह तावन्मध्यमास्यैव पादस्य द्वितीये ऽक्षरे द्वादशकृत्व ओकारो ऽभ्यस्यः। तत्र श्रुतत्वात्। त्रिष्कृत्व ओ उच्चार्य तत एकं दीर्घं स्वधर्मेण पुनरप्येवं द्विः इति वैराजो न्यूङ्खः। अस्योदाहरणम्।

२४. यं तो ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ सुषाव हर्यश्वाद्रिः।

२५. ओथा मोदैवेति प्रतिगरस्य[1] पञ्चर्चस्य द्वितीयचतुर्थयो-

---

१ A om ओथा मोदैवेति प्रतिगरस्य।

रचरयोर्द्विष्पूर्वं द्विरुत्तरमित्यानुष्टुभः प्रतिगरः। अस्योदाहरणम्। ओथोइ ओइ मोदोइ ओइ एवेति[१]।

२६. ओथा मोदैवेत्यस्य वैराजन्यूङ्खपच द्वितीये ऽचरे वैराजः[२] प्रतिन्यूङ्खः प्रतिगरो[३] भवति[४]। आनुष्टुभप्रतिगरोदाहरणम्[५]।

२७. वैराजप्रतिगरोदाहरणम्[६]।

२८. ओथो ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ मोदैव इति।

२९. इन्द्रमिद्देवतातय इत्यष्टेन्द्रः साम्नः प्रगाथः इति श्रुतेः।

३०. तुभ्येदिमा सवना शूरविश्वेत्येतावां निष्केवल्यं पूर्वयोर्न्यूङ्खः कर्तव्यः। स्तोत्रियानुरूपयोश्चैव न्यूङ्खा उक्थमुखीययोश्चेति श्रुतेः।

३१. कुह श्रुत इन्द्रः कस्मिन्नद्येति सूक्तं। युध्मस्य ते वृषभस्य स्वराज इति सूक्तं। त्यमु वः सत्रासाहमिति तिस्रः। इत्येतत्सूक्तद्वयं तृचं च निष्केवल्यम्।

३२. विश्वो देवस्य नेतुरिति। एषा प्रतिपद् द्वितीयादह्नः प्रतिपत्तव्या[७]।

३३. हिरण्यपाणिमूतय इत्यूतिमाननुचर इति (२.२.८) श्रुतेः।

३४. आ देवो यातु सविता सुरत्न इति सावित्रं। प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी नमोभिरिति द्यावापृथिवीयं। प्र ऋभुभ्यो दूतमिव वाचमिष्य

---

१ A om. from अस्योदाहरणं up to २६ ॰त्यस्य। D om. ओथो मोदैवेति।
२ A वैराजन्यूङ्खपचे तु ओथा मोदैवेत्येतस्य। ३ C om. प्रतिगरो। ४ D om. 26. 27.
५ C अस्य instead of आनुष्टुभप्रतिगर। ६ C D om. Sûtra and Text.
७ D om. C in marg.

इत्यार्भवं। त्रैष्टुभान्येतानि। त्रिष्टुप् तृतीयसवन इति श्रुतेः। प्र ऋभुकेतु देवी मनीषेति वैश्वदेवे विकारौ ऽन्यथाहृतम्।

२५. प्र सम्राजो असुरस्य प्रशस्तिमिति वैश्वानरीयम्। क ईं व्यक्ता नरः सनीला इति मारुतं। हुवे वः सुद्योत्मानं सुवृक्तिमिति जातवेदसीयं। त्रैष्टुभान्येतानि। त्रिष्टुप् तृतीयसवन इति श्रुतेः। इत्याग्निमारुते विकार इति शेषः।

६.

१. पञ्चमसंज्ञकं दाशरात्रिकं पञ्चममहः। त्रिणवस्तोमं। स्तोमसङ्ख्या होत्रकाणां स्तोमातिशंसनप्रयोजनार्था। शक्वर्यो महानाम्न्यः। तद्योनिकं पृष्ठं सामेत्याहुः।

२. इमम् षु वो अतिथिमुषर्बुधमिति तृचमुत्तमे नवर्चमाज्यं भवति। जगत्प्रातःसवनो ह्येष त्र्यह इति श्रुतेः।

३. अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति समूळ्हपक्षे आज्यं कार्यम्।

४. तत्राग्निं तं मन्य इत्येतस्य प्रथमायै शंसनार्थं प्रकृतिवत्पदं अवगृह्य पदमवगृह्य[1] अवसाय द्वे अवगृह्य अवसाय[2] एकेन प्रणौति। एवमेतौ सवितृपदौ शस्त्वा ततः।

५. अर्धर्चशो वा प्रातःसवनमित्यस्य निवृत्त्यर्थं वचनम्।

६. श्रुत्यनुकरणार्थं वचनमष्टस्तोत्रीणां चोद्धारः पक्षे।

७. आ नो यज्ञमिति द्वे। आ नो वायो महे तन इत्येका। इत्ययं वायव्यस्तृचः।

---

[1] C D om. अवसाय and ins. ततो।   [2] C D om. अवसाय।

८. आ वां सहस्रं हरय इत्यैन्द्रवायवस्तृचः। तिस्रो ऽपि गायत्र्यः पार्ष्टताख्यस्तु च्छन्दिन्यायेन।

९. प्रधगित्या स मर्त्य इत्येते द्वे। स मित्राय प्रार्यम्ण इत्येका मैत्रावरुणो ऽयं तृचः।

१०. आश्विनो ऽयं तृचः।

११. तृचो ऽयमैन्द्रः।

१२. देवंदेवं वो ऽवसे देवंदेवमभिष्टय इत्येवमादिको वैश्वदेवस्तृचः। यस्तु प्रायस्यादाशङ्क्यते देवंदेवं वो ऽवस इन्द्रमिन्द्रं गृणीषणीत्ययं न पार्ष्टतो नापि वैश्वदेवः। तत्र केचिदाऊरन्यो ऽप्येवमादिको पार्ष्टतश्च वैश्वदेवश्च शाखान्तरे ऽस्ति। तन्निवृत्त्यर्थं विशेषणम्।

१३. इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति सारस्वतस्तृचः। एतान्युक्तानि प्रउगतृचानि। पुरोरुचस्तु नित्याः।

१४. उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिरिति सानूक्तिके प्रउगे सारस्वतस्तृचः।

१५. यत्याग्नजन्यया विशेति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः।

१६. इत्था हि सोम इन्मद इति महत्पांक्तमिति (२३.१) श्रुतेः सूक्तं। अवितासि सुन्वतो वृक्तबर्हिष इति षट्पदा इति श्रुतेः। मरुत्वाँ इन्द्र वृषभो रणायेति विज्ञातत्रैष्टुभमिति श्रुतेः। अयं ह येन वा इदमिति तिस्रः। एवमेकस्तृचः त्रीणि च पूर्वाणि सूक्तानीति मरुत्वतीयं। सूक्तविहृद्वावन्ते निविदासे त्वाहाव इति यथोक्तम्।

१७. शक्वर्यो महानाम्न्य इत्यनर्थान्तरं। ता अरण्ये अनूच्याः। अतो न प्रतीकग्रहणम्।

१८. नवानां महानाम्नीनां शस्त्रविधिरुच्यते। यथा तिस्रो ऽनुष्टुभः शस्यन्ते अर्धर्चश एवमेकैका शस्यते। त्रिभिस्त्रिभिरेकैका भवतीत्यर्थः। ततस्तिस्रस्तिस्र उच्यन्ते। स्वृगादी तिस्र आवर्तन्ते। यथातथेति निर्देशात्। महानाम्नीनां योन्यनुशंसने ऽपि विनियुज्यमानानामयं[१] धर्मः। न[२] निवृत्तिः वैराजन्यूङ्खनिवृत्तिवत्।

१९. अयमुत्तमाशब्दस्तृतीये तृचे वर्तते। तस्य एवंरूपाया उत्तमाया आम्नायप्रसिद्धाया उत्तमा या पङ्क्तिरिति। पङ्क्तिधर्मेण शस्यत इत्यर्थः।

२०. या सा पङ्क्तिरुत्तमा तस्या उत्तमे पादे पञ्च पदानि पुरीषाख्यानि निविच्छंसं शंसेत्। न प्रणवमन्तरा कुर्यादित्यर्थः। तानि चारण्ये ऽनूच्यानि।

२१. सत्यस्सा इत्येवमादिका यथोपदिष्टास्त्रयस्तृचा ऋस्सास्सा इति दशमी। एवा ह्यसि वीरयुरिति वा दशमी। स एषो ऽनुरूपः। स इत्यतिरेकात्परोक्षपृष्ठे ऽस्य स्तोत्रियत्वेन विनियुज्यमानस्य महानाम्नीस्तोत्रियवत् प्रथमस्तृचस्त्रिरुच्यते। स इति सादृश्यार्थे शब्दनिर्देशात्।

२२. यदिन्द्र नाहुषीष्विति साम्नः प्रगाथ इति (२३.२)श्रुतेः।

२३. इन्द्रो मदाय वावृध इति मरुत्वतीं मेदं मह्य इत्येतद्वयम्यापिबेति षट्पदाः। अभूरेको रयिपते रयीणामिति विज्ञातमेतुभं सत्रमधरणं[३] तमिन्द्रं वाजयामसीति तिस्रः[४]। गायत्रमध-

---

१ C (orig) D ०नामयं धर्मः। २ C (orig) D om न।
३ Om in A. ४ C D om तिस्रः।

न्दिनो ह्येष त्र्यह इति श्रुतिवचनादिति (२३. २) निष्केवल्यं। सूक्तविदङ्गावन्ये निविद्धये लाहाव इति यथोक्तम्।

२४. तत्सवितुर्वरेण्यमिति वैश्वामित्रो ऽनुचर इति श्रुतेः।

२५. उदु ष्य देवः सविता दमूना इति तृचं सावित्रं। मही द्यावापृथिवी इह ज्येष्ठे इति द्यावापृथिवीयं चतुर्ऋचम्। ऋभुर्विभ्वा वाज इन्द्रो नो अच्छेत्यार्भवं। को नु वां मित्रावरुणावृतायन्निति वैश्वदेवं प्र शंतमेति वा श्रुत्यन्तरात्। इति वैश्वदेवे विकारो ऽन्यन्नाहतम्।

२६. हविष्पान्तमजरं स्वर्विदीति वैश्वानरीयं। अग्निसूक्ते एक एवाग्निर्बहुधा समिद्ध इति खेलिकापि सती नोद्धर्तव्या। प्रश्नव्याकरणयोः साहचर्यात्। वपुर्नु तच्चिकितुषे चिदस्त्विति मारुतम्। अग्निर्होता गृहपतिः स राजेति जातवेदसीयं। अग्निंस्तृचे अग्ने यदद्य विशो अध्वरस्य होतरिति चयोदशाक्षरपादः[1]।

अनुदात्तं तु पादादौ नोवर्जं विद्यते पदम्[2]।

इति। होतरित्यनुदात्तं। इत्याग्निमारुते। विकार इति वाक्यशेषः।

२७. सामूह्लिके पञ्चे मूर्धानमित्येवमादीनि सूक्तानि वैश्वानरीयमारुतजातवेदसीयानि भवन्ति। तथा च श्रुतावथ समूह्ल इत्यारभ्य सर्वमाम्नातम्।

---

१ C अध्वरस्येति चयोदशाक्षरा।   २ प्राति० १९. १०।

७.

१. षष्ठमहर्व्याख्यातव्यं। तच्च तावत्सामान्यमेतत् स्वरूपं। स्तोमसङ्ख्या होत्रकाणां स्तोमातिशंसनार्था। रैवतपृष्ठमिति स्वमतप्रकाशनं। षष्ठमिति संव्यवहारार्थम्।

२. नित्याभिः प्राकृतीभिर्याज्याभिः पारुच्छेपीर्वक्ष्यमाणिकाः संधाय यजन्ति। होत्रादयः। नित्याः पूर्वा याज्याः कृत्वा पारुच्छेपीभिर्यजन्तीति श्रुतेः। पारुच्छेपीभिरिति समानेषु प्रतीकेषु नियमार्थम्।

३. आ त्वा जुवो रारहाणा अभि प्रयः आ वां धियो ववृत्युरध्वराँ उपेत्यैन्द्रवायवस्य पुरोनुवाक्ये भवतः। श्रुत्यन्तरात् नित्याभ्यां सह संधाय। नेदच्युतं यज्ञस्य प्रियं देवानामन्तरयामेति चार्थवादस्य तुल्यत्वात्।

४. स्तीर्णं बर्हिरुप नो याहि वीतये आ वां रथो नियुत्वान्वक्षदवस इति याज्ये नित्ययोरुत्तरे। तयदाभिरुदर्श वषट्कुर्वन्तीति (२३.४) श्रुतेः।

५. सुषुमा यातमद्रिभिरिति नित्याया उपरि मैत्रावरुणग्रहस्य पुरोनुवाक्या कार्या। उत्तरा याज्या। इम आ यातमिन्दव इत्येषा नित्याया उपरि उत्तरा याज्या।

६. युवां स्तोमेभिर्देवयन्तो अश्विनेत्येषा आश्विनस्य ग्रहस्य पुरोनुवाक्या नित्याया उपरि। उत्तरा याज्या अर्थेति इत्येवमादिका।

७. शुष्मिन्तम शुष्मपाणाम इन्द्र इति होतुः प्राकृताया उपरि।

तां वां धेनुं न वासरीमिति मैत्रावरुणस्य नित्यानन्तरां । विश्वेषु हि त्वा सवनेषु तुञ्जत इति ब्राह्मणाच्छंसिनो नित्यामुक्त्वा । सो षु वो अस्मदभितानि पौंस्येति पोतुर्नित्या च पूर्वा । आ यच्चः पत्नीर्गमन्त्यच्छेति नित्याया उपरि द्विपदा । ततस्ता नो रायसातिपाचो वसूनीति नेष्टुः । यथासङ्ख्याभावान्नेष्टुर्वचनं । द्विपदा त्रिष्टुप् चेति च[1] समुच्चयार्थः । अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तमित्याग्नीध्रस्य नित्या च पूर्वा । दध्यङ् ह मे जनुषं पूर्वो अङ्गिरा इत्यच्छावाकस्य नित्याया उपरि । प्रातःसवने प्रस्थितानामेता याज्याः ।

८. तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठ गा अप इति पञ्चचयोः सूक्तयोरेकैका होत्रादीनामृतुप्रैषादूर्ध्वं याज्या भवति । नित्यान्पूर्वानृतुयाजान् कृत्वा गार्त्समदैर्यजन्तीति (२ ह. ४) श्रुतेः ।

९. होतरेतद्यजेत्यध्वर्युराह गृहपतिरित्यस्यापवादः । चत्विग्वैश्ययोरपि स्वयंक्रिया स्वयमिति वचनात् ।

१०. साग्निचित्ये[2] कर्मणि चित्यस्याग्नेः पश्चादुपविश्याध्वर्युर्यजति । अनग्निके उत्तरवेदेः[3] शालामुखीयस्याग्नेः पश्चादुपविश्य गृहपतिर्यजति ।

११. पिबा सोममिन्द्र सुवानमद्रिभिः इन्द्राय हि द्यौरसुरो अनम्नत । त्वया वयं मघवन्पूर्व्ये धने । पाहि न इन्द्र सुष्टुत स्रिधः । नू इत्था ते पूर्वथा च प्रवाच्यं । अवर्मह इन्द्र दादृहि श्रुधी नः । वनोति हि सुन्वन् क्षयं परीणसः । इत्येता माध्यन्दिने सवने होत्रादीनां प्रस्थितयाज्याः । यागो यथासङ्ख्येन नित्यानामुपरि ।

---

[1] D om. च, C has it in marg. [2] C D साग्निके । [3] A ins. प्रवात् ।

१२. न पारुच्छेपीसंधानं। क्रियांस्तु विकारः। उत माता इहद्दिवा शृणोतु न इति नित्या अमेव न इति निवर्त्ये[1] प्रस्थित-याज्या भवति।

१३. अनवानन्तो ऽर्धर्चेष्वनवस्यन्तः। त्रिष्वपि सवनेषु प्रस्थितानां द्विदेवत्यर्तुयाजानां च[2] यजन्ति।

१४. तद्वै खल्वैकाहिकीभिरेव यजेयुरिति (२३.५) श्रुतेः। अग्निष्वपि पक्षे ऽनवानन्त एव।

८.

१. अयं जायत मनुषो धरीमणीत्याज्यमिति श्रुतेः। पद-विग्रहणमेकस्मिन्पादे।

२. वक्ष्यमाणकः। श्रुत्यन्तरे विशेषवचनात्।

३. स्तीर्णं बर्हिरुप नो याहि वीतय इति वायव्यस्तृचः।

४. आ वां रथो नियुत्वान्वक्षदवस इत्यैन्द्रवायवस्तृचः।

५. अयं मित्राय वरुणाय शंतम इति मैत्रावरुणस्तृचः।

६. युवां स्तोमेभिर्देवयन्तो अश्विनेत्याश्विनस्तृचः।

७. वृषन्निन्द्र वृषपाणास इन्दव इत्येका ऐन्द्रस्य तृचस्य।

८. अवर्मह इन्द्र दादृहि श्रुधी न इत्येते द्वे पूर्वया सहैन्द्र-स्तृचः।

९. ओ षू णो अग्ने शृणुहि त्वमीलित इति वैश्वदेवस्तृचः।

---

[1] A निवैत्य C नित्यो निवर्त्य प्र॰ D नित्यां निवर्त्ये प्र॰। [2] C D ज instead of च।

१०. इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति सारस्वतस्तृचः। इति प्रउगतृचानि। पुरोरुचस्तु नित्याः।

११. उत नः प्रिया प्रियास्विति समूल्हपक्षे सारस्वतस्तृचो भवति।

१२. स पूर्व्यो महानामिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः।

१३. यं त्वं रथमिन्द्र मेधसातये। स यो वृषा वृष्ण्येभिः समोकाः। मरुत्वाँ इन्द्र मीढ्व इति तिस्र इति एतन्मरुत्वतीयं। सूक्तविहृद्भावन्ये निविल्प्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम्।

१४. रेवतीर्नः सधमादे रेवाँ इद्रेवतः स्तोतेति रैवतस्यान्यचापि सत एतौ स्तोत्रियानुरूपौ भवतः।

१५. मा चिदन्यद्वि शंसतेति साम्नः प्रगाथ इति श्रुतेः।

१६. एन्द्र याह्युप नः परावतः। प्र घा न्वस्य महतो महानि। उप नो हरिभिः सुतमित्येतास्तिस्र इति निष्केवल्यं। सूक्तविहृद्भावन्ये निविल्प्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम्।

१७. अभि त्यं देवं सवितारमोण्योः। कविक्रतुमित्यतिच्छन्दसा वैश्वदेवं प्रतिपद्यत इति (१३. ८) श्रुतेः।

१८. तस्या इत्यन्यत्रापि शंसने सति प्रतिपत्ते वर्तमानाया एष एव धर्मः। षोडशाक्षरेण प्रतिपत्पदविग्रहणं। ततोऽष्टादशाक्षरेण प्रणवः। पुनः पञ्चदशाक्षरेणावसानं। पञ्चदशाक्षरेण प्रणवः।

१९. अस्य हि स्वयशस्तरमित्येवमादिके प्रतिपद् उत्तरे भवतः।

२०. अभिवानतुचर इति श्रुतेः।

२१. उदु ष्य देवः सविता सवायेति सावित्रमिति श्रुतेः।

२२. कतरा पूर्वा कतरापरायोरिति द्यावापृथिवीयमिति (२१. ८) श्रुतेः।

२३. किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्नित्यार्भवमिति श्रुतेः।

२४. इदमित्था रौद्रं गूर्तवचा इति वैश्वदेवं। तस्य द्वे उत्तमे परिशिष्य ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इत्येतं नाराशंसं समावपतीति श्रुतेः। परिशिष्टे इदमित्येत्यस्य सूक्तस्य ये सुक्ते तस्मिन्क्ते शंसतीति वैश्वदेवे विकारो ऽन्यत्प्राकृतम्।

२५. अहश्च कृष्णमहरर्जुनं चेति वैश्वानरीयमिति श्रुतेः।

२६. प्रयज्यवो मरुतो भ्राजदृष्टय इति मारुतमिति श्रुतेः।

२७. इमं स्तोममर्हते जातवेदस इति जातवेदसीयमिति श्रुतेः। इत्याग्निमारुते। विकार इति वाक्यशेषः। विकारवचनादन्यत्प्राकृतम्।

२८. मध्यमस्त्र्यहश्चतुर्थपञ्चमषष्ठान्यहानि। तत्र ये उक्ता निष्केवल्यमरुत्वतीययोरुत्तमास्तृचास्तानुत्सृजति समूल्हपक्षे। व्यूल्हपक्ष एव गायत्रमाध्यन्दिनं युज्यते। अन्यत्प्रकृतिवत् त्रैष्टुभं माध्यन्दिनसवनमिति।

२९. व्यूल्हपक्षे[१] यान्युक्तानि वैश्वदेवानि मध्यमे त्र्यहे तानि शस्त्वा तदन्ते समूल्हपक्षे[२] स्वस्ति नो मिमीतामिति च तिस्रः। चकारः समुच्चयार्थः। एतास्तिस्रः प्राक् पद्यजनीयायास्त्र्यहस्य साकल्येन व्यवस्थिताः करोति। यथासङ्ख्यं।

---

१ C in marg समू। २ C D om समूल्हपक्षे।

२०. समूल्ह एव क्रियमाणे ऽयमपरो विशेषः। ततं मे अपस्तद् तायते पुनरित्येतच्चतुर्थस्याह्न आर्भवं भवति। प्र ऋभुभ्य इत्येतन्निवर्तते।

२१. चतुर्थ एवाहनि चाम्ब्दात्। चतुर्थे ऽहनि यन्मारुतमुक्तं क ईं व्यक्ता इति तस्यान्ते समाम्नावित्यर्थः। प्र यन्तु वाजास्तविषीभिरग्नय इति तिस्रः करोति शंसतीत्यर्थः। प्र यन्तु वाजास्तविषीभिरग्नय इति तिस्रो ऽधिकाः समूल्हा इति[1] (१२. ८) श्रुतेः।

२२. चतुर्थस्य समूल्ह इति वर्तते। वयं न चित्रमदर्शं गृणीष इत्येतच्चतुर्थे ऽहनि समूल्हे जातवेदसीयं भवति। ऊर्वे वः सुद्योत्मानमिति निवर्तते।

२३. वैयूल्हिकात्पञ्चहात्सामूल्हिके यो विशेषः स उक्तः। परोक्षपृष्ठादिषु तु छन्दोगवशेन स्तोत्रियानुरूपान्सामप्रगाथांश्च कुर्यात्। अत्र हि सामपरोक्षे एतेष्वेव स्तोत्रियेषु अन्यानि सामानि क्रमात् सामपरोक्षे ऽनुरूपेष्वन्यानि तत्रानुरूपे ऽपि वैराजे क्रियमाणे न्यूङ्खो भवत्येव। वैराजस्येति सामाश्रयत्वात्। यदि पुनर्विराट्स्वु सामान्तरं भवति ततो न न्यूङ्खः। न हि वैराजं ततयानमन्यूङ्खनायेति श्रुतेः। शाक्वरं तु नान्यास्वृचु न शाक्वरीष्वन्यत्सामेति समाख्यानात्। बृहद्रथन्तरमितरे। अथ कस्मादश्वत्थं बृहत्क्रियत इति श्रुतेः। दशमे वाहनि स्वयोनौ रथन्तरं। उपाङ्गपृष्ठ आपकर्षपृष्ठे तनूपृष्ठे ब्रह्मसामानि छन्दोरुदस्तोमे व्यूल्हाः स्तोमा इति छन्दोगवार्त्ता।

[1] A समूल्ह इति।

२४. उक्तानां षलहानां ये विशेषा उक्तास्तद्व्यतिरिक्तमन्यत्तुल्यं समूल्हेन। ततश्च समूल्ह एषां प्रकृतिः[1]। उक्थमुखीययोस्तु न्यूङ्खो भवत्येव होतुः। यस्माच्छन्दोगवशेन स्तोत्रियानुरूपान्सामप्रगाथां-श्चेति वचनं। श्रुत्यर्थवादश्चानुगृहीतो भवति। अथ कस्माच्चतुर्थे ऽहनि न्यूङ्खयतीत्येवमादिकः।

२५. विश्वजिदपि परोक्षपृष्ठो बृहद्रथन्तरपृष्ठ उपांशुपृष्ठ आ-पर्यपृष्ठस्तनूपृष्ठश्छन्दोरूढ्स्तोम इत्येतैः प्रकारैर्भवति। तस्यापि तथैव भवति यथा षलहस्य छन्दोगवशेन स्तोत्रियानुरूपक्रिया साम-प्रगाथक्रिया च। अग्निं नर इत्यग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपा-वित्येतदसंयुज्य विधीयमानत्वात्सर्वत्र साधारणम्। बृहद्रथन्तरपृष्ठ-योर्यदि भवति बृहत्प्रत्यक्षपृष्ठस्तत्रापि[3] त्वं हि चेतवद्यश इत्येतदाज्यं भवति। उभयथापि बृहत्पृष्ठो भवत्येवाथ कस्मादन्वहं बृहत्क्रियत इति लिङ्गात्। तनूपृष्ठस्य सामप्रगाथांश्छस्त्वा योनी परोक्षपृष्ठे। न[2] कथं बृहद्रथन्तरयोर्योनी। स्वस्ति नो मिमीतामिति च तिस्रो ऽन्ते वैश्वदेवानां करोतीत्येतत्समानमन्यत्समूल्हेनेति वचनाद्विश्वजि-त्यपि सर्वेषु[4] भवति। परोक्षपृष्ठे ऽपि न होतुः प्रतिशिल्पक्रिया होत्रकाणां तत्राधिकारात्।

९.

१. मध्ये दशरात्र इति प्रकृतम्। तस्य पृष्ठ्यषलह उक्तः। त्र्यहश्छन्दोमा वक्तव्याः। तत्र तावच्छान्दोमिकं प्रथममहर्दश-

१ C D प्रकृतिं। ३ C बृहत्प्रत्यक्ष॰ D बृहत्प्रत्यक्षपृष्ठ॰।
२ C D om बृहद्। ४ C सर्वेर्वपेषु।

रात्रस्य सप्तमं तदुच्यते। चतुर्विंशस्तोमं सर्वमहः। होत्रकाणां स्तोमातिशंसनार्थं वचनं। बृहत्पृष्ठमिति स्वश्रुत्यभिप्रायः। बृहद्रथन्तरपृष्ठे ऽपि दशरात्रे युग्मु बृहद्युग्मु रथन्तरमेवं मासे ऽयस्य सप्तमस्याह्नो बृहत्पृष्ठतैव वचनात्।

२. प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वमित्याज्यमिति (२ ६. ८) श्रुतेः।

३. वक्ष्यमाणकः।

४. प्र वीरया शुचयो दद्रिरे वामिति वायव्यमिति श्रुतेः द्व्चम्।

५. ते सत्येन मनसा दीध्याना इत्यैन्द्रवायवस्तृचः।

६. उदां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकमिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः।

७. आ गोमता नासत्या रथेनेत्याश्विनम्।

८. आ नो देव शवसा याहि शुष्मिन्नित्यैन्द्रम्।

९. प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्निति वैश्वदेवम्।

१०. प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषेति सारस्वतम्। इत्येतानि प्रउगतृचानि।

११. ये पार्ष्टिकस्य प्रथमस्य त्र्यहस्य प्रतिपदनुचराः सब्राह्मणस्त्याश्चोक्तास्ते छन्दोमेषु भवन्ति। स्वरसामानश्च वक्ष्यन्ते तेषु च त एवं भवन्ति। अभिप्लवे च पलहे आवृत्त्या[1] त एवं भवन्ति। एवमतिदिष्टानां विशेषविनियोग उच्यते।

१२. पार्ष्टिकात्प्रथमादह्नः प्रथमस्य च्छान्दोमिकस्याह्नो भवन्ति।

१३. द्वितीयात्पार्ष्टिकात् द्वितीयस्य च्छान्दोमिकस्याह्नो भवन्ति।

१ C D om. आवृत्त्या।

१४. तृतीयात्पार्ष्ठिकात् प्रतिपदनुचराः सब्राह्मणस्त्यास्तृतीयस्य च्छान्दोमिकस्याह्नो भवन्ति ।

१५. एवमेवेति पाठक्रमेण त्र्यहस्य पूर्वस्याभिप्लविकस्य पार्ष्ठिकाः प्रतिपदनुचराः सब्राह्मणस्त्याः प्रथमत्र्यहोक्ता भवन्ति ।

१६. आभिप्लविकस्येति वर्तते । येन क्रमेण पूर्वस्याभिप्लविकस्य त्र्यहस्य तेनैव क्रमेणोत्तरस्यापि । ये त्र्यहस्य प्रथमस्य प्रतिपदनुचराः सब्राह्मणस्त्यास्ते छन्दोमेष्वेवमादियत्तदोर्निर्देशं[1] कुर्वन्नेकाहिकानां पक्षे प्राप्तिं दर्शयति ।

१७. इत्थं छान्दोमिकेनैव क्रमेण स्वरसाम्नामपि पार्ष्ठिकप्रथमत्र्यहोक्ताः प्रतिपदनुचराः सब्राह्मणस्त्याः । स्वरसामभ्यः प्रस्ताणीत्यच प्राकृतविकल्पार्थमेवमित्यतिरेकवचनं । व्युत्क्रमाद्युपदेशः छन्दोमानामभिप्लवस्य च वैश्वदेवसाहचर्यार्थं ।

१८. कया शुभा सवयसः सनीळाः । त्वं सु मेषं महया स्वर्विदमिति त्रैष्टुभजागते सूक्ते मरुत्वतीयम् एवमेव श्रुतत्वात् ।

१९. तमु ष्टुहि यो अभिभूत्योजा अभि त्वं मेषं पुरुहूतमृग्मियमिति त्रैष्टुभजागते सूक्ते उभे अभिवती । तद्रायन्तरं रूपं द्वे द्वे सूक्ते निष्केवल्यमरुत्वतीययोः शस्येते इति (१६.८) श्रुतत्वात् ।

२०. यद्यु कण्वरथन्तरं कुर्युर्नास्य योनिमनुशंसेत् इति श्रुते ।

२१. ये प्रथमयोः प्रथमद्वितीययोरित्यर्थः । अह्नोः पार्ष्ठिकयोरेवंनामत्वात् । प्रथमे ऽहनि च्छान्दोमिके प्रथमात्पार्ष्ठिकात् ।

---

[1] C D चपनिर्देशं C alt. च to ञ; in marg प इेशं।

द्वितीये द्वितीयात्। तृतीये प्रथमात्। राथन्तरं शस्त्रमिति श्रुतिलिङ्गात्। एवमाभिप्लविके प्रथमे प्रथमात्पार्ष्टिकात् द्वितीये द्वितीयात् तृतीये प्रथमादित्यादि ज्ञेयम्।

२२. तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्रं तृचं सूक्तं। प्रेतां यज्ञस्य शंभुवेति द्यावापृथिवीयं तृचं सूक्तं। अयं देवाय जन्मन इत्यार्भवं तृचं सूक्तं। तृचग्रहणात्। ऋजुनीती नो वरुण इति पञ्चर्चं वैश्वदेवं। आ याहि वनसा सहेति तृचं सूक्तं। सूक्तसङ्ख्यावचनादाम्नानाच्च। छन्दोविचितौ च पितुभृतो न तन्तुमिदित्युदाहृतत्वात् चतुष्पदा। ओमासश्चर्षणीधृत इति निखः। इत्येष वैश्वदेवे विकारः।

२३. वैश्वानरो न ऊतय इति कल्पजा पुनराधेयपठिता। वैश्वानरो न आ गमदित्येवमादिके गायत्र्याविह पठिते। एतत्तृचं वैश्वानरीयं[१] सूक्तं। प्र यद्वस्त्रिष्टुभमिति पञ्चदश नव वेति मारुतं। अर्चन्तस्त्वा हवामह इति जातवेदसीयं। इत्याग्निमारुते विकारः।

१०.

१. दशरात्रस्याष्टममहश्चतुश्चत्वारिंशस्तोमं। स्तोमसङ्ख्या होत्रकाणामेकया द्वाभ्यां वा स्तोममतिशंसतीत्येवंप्रयोजना। रथन्तरपृष्ठमिति स्वश्रुतिप्रकाशकम्।

२. अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा इत्याज्यमिति श्रुतेः।

---

१ C (orig.) D एते द्वे वैश्वानरीयं सूक्तं; C (by alt.) एतद्वैश्वानरं सूक्तं।

३. वक्ष्यमाणकः।

४. कुविदङ्ग नमसा ये वृधास इत्येते प्रथमाद्वतीये द्वे वायव्यस्य तृचस्य।

५. आ वायो भूष शुचिपा उप न इत्येका। पूर्वाभ्यां सह समुच्चयार्थश्चकारः।

६. यावत्तरस्तन्वो यावदोज इत्यैन्द्रवायवः।

७. प्रति वां सूर उदिते सूक्तैरिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः।

८. अप स्वसुरुषसो नग्जिहीत इत्याश्विनमिति श्रुतेः।

९. अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्व इत्यैन्द्रमिति श्रुतेः।

१०. प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नक्षन्तेति वैश्वदेवमिति श्रुतेः।

११. उत स्या नः सरस्वती जुषाणेति सारस्वतमिति श्रुतेः (२६. ११)। इत्येतानि प्रउगतृचानि।

१२. महाँ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा इति त्रैष्टुभानां प्रथमं मरुत्वतीयानामित्येवमारभ्य सर्वमाम्नातं श्रुतौ। क स्य वीरः को अपश्यदिन्द्रमित्यत्र सूक्ते भद्रमिदं रुशमा अग्ने अक्रन्निति यतस्तः सर्वचोद्धर्तव्याः। श्रुत्यन्तरात्। नरस्तुतेर्देवतासंदेहाच्च।

१३. त्वं महाँ इन्द्र तुभ्यं ह क्षा इति त्रैष्टुभानां प्रथमं निष्केवल्यानामित्येवमनुक्रम्य श्रुतौ सर्वमाम्नातम्।

१४. चतुर्थ्यचमेतत्साविचम्।

१५. मही द्यौः पृथिवी च न इति तृचं सूक्तं द्यावापृथिवीयम्। युवाना पितरा पुनरित्यार्भवम्।

१६. देवानामिदवो महदिति नवर्चं वैश्वदेवमिति श्रुतेः।

१७. इमा नु कं भुवना सीषधामेति द्विपदा इति श्रुतेः।

१८. विश्वे देवा ऋतावृध इत्येतास्तिस्रः। सूक्तविहृद्धावर्ष्ये निविदस्त्रिःप्रथमे लाद्यावो देवानामिदवो महदित्यस्मिन्। इति वैश्वदेवे विकारः।

१९. द्वे इह पठिते कल्पने तृतीया चाणुपदिष्टाभ्युद्दष्टाया-मिति वैश्वानरीयम्।

२०. मारुतमेतच्छ्रुतेः।

२१. दूतं वो विश्ववेदसमिति जातवेदसीयम्। इत्याग्निमारुते विकारः।

११.

१. दशरात्रस्य नवममहर्वक्ष्यमाणं तदष्टाचत्वारिंशस्तोमं। स्तोत्रकाणां स्तोमातिशंसनार्था स्तोमसङ्ख्या। इहत्पृष्ठमिति स्वश्रुत्य-भिप्रायः।

२. अगन्म महा नमसा यविष्ठं सोमस्य मा तवसं वक्ष्यम इत्येते उभे तदाज्यमिति श्रुतेः।

३. अगन्म महा नमसा यविष्ठं सोमस्य मा तवसं वक्ष्यम इत्ये-तयोर्यत्पूर्वं तदेव केवलमाज्यं भवति। तथा च श्रुतेः।

४. वक्ष्यमाणकः।

५. आ वायो भूष शुचिपा उप न इति पञ्चकस्य सूक्तस्य प्रथमातृतीये द्वे ऋचौ उत्तमा चैवं वायव्यस्तृचः।

६. आ वायो भूषेत्यस्यैव सूक्तस्य द्वितीयाचतुर्थ्यावृचौ। अर्वन्तो न श्रवसो भिक्षमाणा इति च तृतीयेत्येवमैन्द्रवायवस्तृचः।

७. दिवि क्षयन्ता रजसः पृथिव्यामिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः।

८. आ विश्ववाराश्विना गतं न इत्याश्विनमिति श्रुतेः।

९. इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्त इत्यैन्द्रमिति श्रुतेः (२६.१५)।

१०. ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अश्रेदिति वैश्वदेवमिति श्रुतेः।

११. प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषेति सारस्वतमिति श्रुतेः। इत्येतानि प्रउगतृचानि।

१२. व्यर्यमा मनुषो देवतातेत्येवमनुक्रम्य पञ्च सूक्तानि मरुत्वतीये शस्यन्त उत्तमे छन्दोम इति श्रुतेः।

१३. आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषीति त्रैष्टुभानां प्रथमं निष्केवल्यानामित्येवमाद्यनुक्रम्य[1] यावन्ततो निष्केवल्य इति (२६.१६) वचनात् षट्सूक्तं निष्केवल्यम्।

१४. अभि त्वा देव सवितरिति सावित्रं तृचं सूक्तं। प्र वां महि द्यवी अभीति द्यावापृथिवीयं तृचं सूक्तम्।

१५. इन्द्र इषे ददातु न इत्येका। ते नो रत्नानि धत्तनेति द्वे इत्यार्भवमिति श्रुतेः।

१६. अग्निरुक्थे पुरोहित इत्येवमादीनि पञ्च सूक्तानि। सह तृतीयेन सूक्तेन तेषां तृतीयं वा काश्यप इति सविकल्पेन।

---

१ C D om. आद्।

१७. ये त्रिंशति त्रयस्पर इत्येतत्सूक्तमुपोत्तमामुद्धृत्य।

१८. सूक्तमित्यस्यर्थमेकाग्रहणम्।

१९. आ शर्म पर्वतानामित्येतायतस्रः।

२०. बभ्रुरेको विषुणः सूनरो युवेति चैतत्सूक्तं भवति। वाशब्दः पूर्वेण सह विकल्पार्थः। मनुप्रवर्हवचनादुभयपक्षे ऽपि भारद्वाजसृषी भवति। उभयोः पक्षयोस्तुल्यत्वात्। ये त्रिंशतीत्युपोत्तमामुद्धृत्य न हि वो अस्त्यर्भक इत्येका शर्मेति चतस्रो बभ्रुरेक इति वा मनुप्रवर्हे। मनोः प्रवर्हे इति इह उपमन इत्यस्य मपूर्वस्याजन्तस्य[1] रूपं। प्रकर्षायतनार इत्यर्थः। यस्मात्वायं सारस्तस्मान्न किंचिदुद्धर्तव्यम्। तेन त्रिवृद्भराचपक्षे एकैकामितरेषां सूक्तानामित्युद्धारवचनान्मनुप्रवर्हपक्षो न भवति।

२१. विश्वे देवास आ गतेत्येतद्भारद्वाजं त्र्चं शस्त्रान्त्यं भवति। इति वैश्वदेवे विकारः। अभि त्वा देवेत्यत आरभ्य भारद्वाजत्र्चावधिकः।

२२. दिवि पृष्ट इत्येवमादिके द्वे काम्यके। तृतीया च सार्वकामिक्यां। इत्येतत्तृचं वैश्वानरीयम्।

२३. मरुतो यस्य हि क्षय इति मारुतमिति श्रुतेः।

२४. अग्निर्होता पुरोहित इति जातवेदसीयमिति श्रुतेः।

२५. विकार इति वाक्यशेषः। व्यूल्हपक्षे छन्दोमानां यद्वक्तव्यं तदुक्तं। समूल्हपक्ष इदानीमाह।

---

1 C in marg. मज् instead of मस्य। A हन्ह, C हह्ह।

१६. [1]व्यूळ्हपक्षे यानि अहस्य प्रथमस्य प्रातःसवनतृतीयसवनान्युक्तानि तानि समूळ्हपक्षे छन्दोमानामिति [2]दिश्यन्ते। किंचान्यत्।

१७. यानि च निष्केवल्यमरुत्वतीययोः छन्दोमगतयोर्जागतानि व्यूळ्हे ऽभिहितानि तानि समूळ्हपक्ष उत्सृजति। चशब्दात्।

१८. स यो वृषा वृष्ण्येभिः समोका इत्येताः पञ्चदश कयाशुभीयादूर्ध्वं भवन्ति।

१९. यो जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतत्सूक्तं तमुष्टुहीयादूर्ध्वं भवति।

२०. [3]द्वादशरथन्तरपृष्ठो दशरात्रः पाचिको ऽस्ति। तस्मिन्क्रियमाणे सर्वे छन्दोममध्यन्दिना होतुर्द्विपूक्ता भवन्ति। सर्वे इति वचनात् संघातप्रयुक्ताः नैकैकत्वेन प्रयुज्यमानाः[4]।

१२.

१. दशममहरिदानीं वक्तव्यं। तदेवंसंज्ञकं न विवक्तव्यमित्यविवाक्यं। केचित्तु मन्यन्ते न नामधेयमित्येतत् संव्यवहाराभावात्। अविवाक्यमिति गुणविधानमेतत्। नाच विचारयितव्यमिदं साधु कृतमिदमसाध्विति। चतुर्विंशस्तोमं। स्तोमसङ्ख्या स्तोचकाणां स्तोमातिशंसनार्था। अत्यग्निष्टोमो ऽविवाक्यं दशममहरिति कात्यायनस्य।

२. चयस्त्रिंशमग्निष्टोमसामाग्निमारुतस्तोत्रं भवति।

३. मानसं स्तोत्रं चिकं भवति।

---

१ C D om व्यूळ्हपक्षे। C ins व्यूळ्ह in marg. २ C अतिदिश्यन्ते।
३ A ins. माध्यन्दिनसवनानि छन्दसहपयुक्तानि भवन्ति। ४ C (orig) D ०मानात्।

४. वामदेव्यस्य साम्नो या योनिस्तस्यां रथन्तरं पृष्ठं। रथन्तरपृष्ठे गीतिर्भवतीत्यर्थः। एवं च सति यः शस्त्रतो विशेषः स उपरिष्टाद्वक्ष्यते।

५. यदि चेत्कस्यचिच्छंसतः[1] प्रतिभाहानिः स्यात्ततो ऽन्यो ऽविनियुक्तस्तदुपदेशार्थं स्वाध्यायवदनुब्रूयात्। मन्दति ह वै यज्ञो विदुषागच्छता[2] यतो ऽसमृद्धं भविष्यत्ययं मे तत्समर्धयिष्यतीति। यदि कश्चित्प्रमत्त उपहन्याद्यस्तदधीयात् स तं देशं पार्श्वतः स्वाध्यायमधीयीतेति (२७. १) श्रुतेः।

६. उद्धृत्यानुष्टुभं छन्दो यस्माच्छतमितरेषामनुष्टुप्विवर्जितानां छन्दसामनुष्टुप्संपदं संपाद्य पञ्चदशं सहस्रं कार्यमेकस्मिन्स्तवनीये[3]। यथा सहस्रं च पञ्चदशं चानुष्टुभः स्युस्तथैतदहः संपादयेदिति वचनात्। तत्र तावदेतस्मिन्नहनि शस्यमनुप्रयोक्तव्यम् तत्तावदुच्यते। आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व इति त्रिरुक्तायां तिस्रः। उपप्रयन्तो अध्वरमिति नव। स हि यो मानुषा युगेति पञ्च। अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति तिस्रः। समस्य मन्यवे विशो मस्मिन्नूधन्निति पञ्च। अगन्म महेति तिस्रः। एना वो अग्निं नमसेति प्रगाथाः[4]। अयमग्निः सुवीर्यस्येति प्रगाथाः[5]। त्वामग्ने मनीषिण इति तृचौ मध्यमं विना। ईळिष्वा हि प्रतीव्यमिति तृषा दश। पुरु त्वा दाश्वान्वोच इति च तिस्रः। वेदिषदे प्रिय-

---

१ A C (orig.) D छन्दसः। २ A om. the passage from गच्छता to श्रुतेः।
३ C (sec. h.) adds सति। ४ C (in marg.) चयः।
५ C (in marg.) चयः।

धामाय सुधुत इति सप्त। जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरिति षट्। अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति दश। कस्त उपः कधप्रिय इति तिस्रः। यावयद्द्वेषसं त्वेति चतस्रः। प्रति ष्या सूनरी जनीति तिस्रः। उपो रुरुचे युवतिर्न योषेति षट्। प्रति स्तोमेभिरुषसं वसिष्ठा इति तिस्रः। प्रत्यु अदर्श्यायतीति षट्। उषो यदद्य भानुनेति द्वे। उषस्तच्चित्रमा भरेति तिस्रः। एता उ त्या इति चतस्रः। मह्ने नो दश। अश्विना यज्वरीरिष इति तिस्रः। आ मे हवं नव। आ शुभ्रा यातमिति तिस्रः। आ भातीति द्वे। उप त्या वह्नी इति द्वे। इमा उ वां दिविष्टय इति षट्। अयं वां मधुमत्तम इति प्रगाथौ। युवोरु षू रथमिति तिस्रस्त्रिश्चिन्नो अद्येति तिस्रः। क्व त्रिदद्य कतमास्वश्विनेति चतस्रः। प्रति प्रियतममिति नव। चिरुत्तमया परिधाय एकादश। एष प्रातरनुवाकः।

प्रशास्तुः स्तोकीयाः। जुषस्व सप्रथस्तममिति प्रथमा त्रिः। इमं नो यज्ञमित्येका। अभि प्रवन्तेति द्वे। तुभ्यं श्चोतन्त्यध्रिगो शचीव इति चिर्द्वितीया।

अच्छावाकस्य। अच्छा नः शीरशोचिषमिति तिस्रः। यजमान होतरध्वर्यो इत्यादिको निगदः। उक्षीयमानाय प्रति श्रुताय वो धृषदिति तिस्रः। असावसावा इदन्धस इति चतुर्थी। गणधर्मस्तु प्रकृतिवत्।

आज्यमुच्यते। ओं॰ अग्निर्ज्योतिरित्यारभ्य प्रकृतिवत्। सो

¹ from उषो up to प्रस्तु om. in D.

अध्वरा करति जातवेदो इ अग्ने नमद्य। अग्नं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं। इदिस्पृगम्बधाम न ओहोइ अधा ह्यग्न इत्यादि। ओं॰ शिवा नः सख्या सन्तु भ्राचेति। माधुच्छन्दसः प्रउगः। विश्वे देवासो अस्त्रिध इति परिधानीया।

मैत्रावरुणस्याज्यं। ओ॰ ता नः शक्तमिति स्तोत्रियः। ओ॰ आ नो मित्रावरुणेत्यनुरूपः। ओ॰ आ नो गन्तं रिशादसेत्येका। प्र वो मित्रायेति पञ्च। प्र मित्रयोरित्यष्टौ गत्वा ओ॰ ते स्याम देव परिधानीया।

ब्राह्मणाच्छंसिन आज्यम्। ओ॰ युञ्जन्ति ब्रध्नमिति स्तोत्रियः। ओ॰ आ याहि सुषुमा हि त इत्यनुरूपः। उच्चा मन्दन्तु सोमा इति तु [1]छन्दोगाः स्तोत्रियं कुर्वन्ति। तत्रायमेवानुरूपः। उदयनीये परे। सुरूपकृत्नुमूतय इति महाव्रते[2]। तत्र याहि सुषुमा हि त इति द्वादश। सक्तं त्रूमः। ओंसावो आ नो याहि सुतावत इति दश। इन्द्र त्वा वृषभं वयमिति द्वे। उद् घेदभि श्रुतामघं। ओंसावो स न इन्द्रः शिवः सखेति परिधानीया। अच्छावाकस्याज्यं। ओंसावो ता हि शश्वन्त ईळत इति स्तोत्रियः। ओंसावो इन्द्राग्नी आ गतं सुतमित्यनुरूपः। ओंसावो तोशा वृत्रहणा हुव इति षट्। इहेन्द्राग्नी उप ह्वय इति पञ्च। इन्द्राग्नी अवसा गतमिति द्वे। ओंसावो गोमद्धिरण्यवद्वसिति परिधानीया। समाप्तं प्रातःसवनम्।

---

१ D छन्दोग। C (orig.) छन्दो गाः स्तो॰।
२ C D महाव्रते परे। परे seems to be struck out in C.

मृजानो वारे पवमानो अव्यय इत्येता यावत्सुतः। उत्तिष्ठन्नो-जसा सह आतं हविरिति समानं॥ मरुत्वतीयं। अध्वर्यो शोंसावो त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्म इत्येका। तुविशुष्मेति द्वे। शोंसावो इदं वसो सुतमन्ध इत्यनुचरः। शोंसावो इन्द्र नेदीय एदिहीति प्रगाथः। शोंसावो प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरिति प्रगाथः। शोंसावो अग्निर्नेतेत्येका। शोंसावो त्वं सोम क्रतुभिरित्येका। शोंसावो पिन्वन्त्यप इत्येका। बृहदिन्द्राय गायतेति प्रगाथः। तथा प्र व इन्द्राय बृहत इति। शोंसावो जनिष्ठा उग्रः सहस इत्यादि प्रकृतिवच्छेषं।

निष्केवल्यम्। अध्वर्यो शोंसावो कया नश्चित्र आ भुवदिति स्तोत्रियः। शोंसावो कया त्वं न ऊत्येत्यनुरूपः। शोंसावो यदा-वानेति धाय्या। शोंसावो पिबा सुतस्य रसिन इति प्रगाथः। अभि त्वा शूर नोनुमः। अभि त्वा पूर्वपीतये। सखाय आ शिषामहीति नव। आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वान्। वज्रमेको बिभर्ति हस्त आहितं। तिग्ममेको बिभर्ति हस्त आयुधं[1]। शोंसावो इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचमित्यादि प्रकृतिवत्।

मैत्रावरुणस्य पृष्ठं। अध्वर्यो शोंसावो मा चिदन्यद्वि शंसतेति[2] स्तोत्रियः प्रगाथः। मा भेम मा श्रमिष्मेत्यनुरूपः। कस्तमिन्द्रेति सामप्रगाथः। अप प्राच इन्द्रेत्युक्थमुखीया। आ धूर्ष्वस्मै दधाता-श्वानिति द्विपदा। सद्यो ह जात इति सूक्तं। एवा त्वामिन्द्र

1. तिग्ममेको बिभर्ति हस्त आयुधम् is struck out in C.
2. C in marg. मैत्रावरुणस्य।

वज्रिन्निति सूक्तं। आहूयोत्तमया परिधानीया। स्तोत्रिये लिखित एवाहावः। अनुरूपे ओंसावो इति। तथा सामप्रगाथे तस्य चानन्तरं परिधानीयायां चेति। उक्तं मैत्रावरुणस्य पृष्ठम्[१]। ब्राह्मणाच्छंसिन उच्यते। अध्वर्यो ओंसावो तं वो दस्ममिति स्तोत्रियः[२] प्रगाथः। ओंसावो त्वा यामि सुवीर्यमित्यनुरूपः प्रगाथ एव। ओंसावो कं नव्यो अतसीनामिति द्वे। ओंसावो ब्रह्मणा त इति त्वोक्थमुखीया[३]। छन्दोगवशादेवं। स्वशाखाभिप्रायम्। उदु त्ये मधुमत्तमा इति स्तोत्रियः। उदिन्वस्य रिच्यत इत्यनुरूपः। यद्वा त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुम इति स्तोत्रियः। तव त्यं नर्यं नृतो ऽप इन्द्र। तमिन्द्रं जोहवीमि। विश्वाः पृतना इत्यनुरूपः। ततः कदान्। तत उक्थमुखीया। ततो रायस्कामो वज्रहस्तमिति द्विपदा। तत इन्द्रः पूर्भिदातिरदिति सूक्तं। तत उदु ब्रह्माणीति यथोक्त आहावः प्रस्तरेषय।

अच्छावाकस्य पृष्ठम्। अध्वर्यो ओंसावो तरोभिर्वो विददसुमिति स्तोत्रियः प्रगाथः। ओंसावो तरणिरित्सिषासतीत्यनुरूपः प्रगाथ एव। ओंसावो कदू न्वस्याकृतमिति कदान्[४] प्रगाथः। ओंसावो उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानित्येका[५]। अया वाजं देवहितं सनेमेति[६] द्विपदा। भूय इद्वावृधे वीर्यायेति सूक्तं।

---

१ D om. the text from परिधानीया up to चानन्तरं। २ C D om. प्रगाथः। ३ A एका instead of उक्थमुखीया। C एका over the line. ४ C D om. कदान्। ५ C D उक्थमुखीया instead of एका। C एका over the line. ६ The MSS. differ as to the length of the quoted Pratikas. I have *not registered these minutiæ*.

अभि तष्टेव दीधया मनीषामित्यस्योत्तमया आह्वावपूर्वया परिदधाति।

वैश्वदेवम्। अध्वर्यो शोंसावो अभि त्यं देवं सवितारमोण्योः कविक्रतुमित्येका। अस्य हि स्वयशस्तरमिति द्वे। इति वैश्वदेवस्य प्रातिपदिकस्तृचः। शोंसावो अभि त्वा देव सवितरित्यनुचरस्तृचः। शोंसावो अभूद्देवः सविता वन्द्यो नु न इति सनिविल्कं सूक्तं। शोंसावो एकया च दशभिश्च स्वभूते। शोंसावो प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधेति सनिविल्कं सूक्तं। शोंसावो सुरूपकृत्नुमूतये। शोंसावो तदद्य सुकृतं विद्मनापस इति सनिविल्कं सूक्तं। शोंसावो अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः। शोंसावो येभ्यो माता मधुमत्पिन्वते पयः। शोंसावो एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे। शोंसावो प्र शुक्रैतु देवी मनीषेति सूक्तं। आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वत इति सूक्तं सनिविल्कं। शोंसावो अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति परिधानीया। उक्थवीर्यं याज्या च प्रकृतिवत्। द्वितीया इतयाज्या भवा मित्रो न शेव्य इति।

आग्निमारुतं। अध्वर्यो शोंसावो वैश्वानराय पृथुपाजसे विप इति सनिविल्कं सूक्तं। शोंसावो आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु[1]। शोंसावो प्रत्वक्षसः प्रतवस इति सनिविल्कं सूक्तं। शोंसावो अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति स्तोत्रियः। शोंसावो प्र ते अग्नयो ऽग्निभ्यो वरं निरित्यनुरूपः। शोंसावो प्र तव्यसीं नव्यसीं धीति-

---

१ C D ins इत्येका।

मश्नय इति सनिवित्कं सूक्तं। शोंसावो आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्यादि प्रकृतिवच्छेषम्।

अथ समूळ्हे ऽतिरिक्तोक्थ्यम्। अध्वर्यो शोंशोंवो आयं गौः पृश्निरक्रमीदिति स्तोत्रियः। शोंसावो मही द्यौः पृथिवी च न इत्यनुरूपः। शोंसावो तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथेति त्रयोदश। शोंसावो यज्ञो बभूव स आबभूवेति परिधानीया। प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति याज्या॥ इति प्रातरनुवाके शतद्वयं पञ्चदशाधिकमनुष्टुभां संपन्नं। तत्पूर्वलिखितमेवानुष्टुभां प्रातरनुवाकः पञ्चदशे शते इत्यत्र सूत्रे। अष्टौ शतान्यन्यान्यनुष्टुभां। तत्र गायत्रीणां शतद्वयं पञ्चाशदधिकं षोडशोष्णिहः। अष्टौ विराजः। त्रिचत्वारिंशद्बृहत्यः। षोडश पङ्क्तयः। शतद्वयमेकषष्टिश्च त्रिष्टुभः। अशीतिर्जगत्यः। द्विपदाः षड्विंशतिः। द्वे शक्कर्यौ। चतस्र इति।

अथ गायत्र्यस्तिस्रो ऽग्नीषोमीये। एकचत्वारिंशत्पशुकर्मणि वपान्ते द्वे हविष्पंक्त्यां। द्विदेवत्येऽष्टौ। त्रयोदशोक्थीयमानसूक्ते। षट् प्रस्थितयाज्याः[1]। प्रति श्रुतायेति पञ्च। प्रातर्यावभिरित्येका। द्वादशर्तुयाज्याः। त्रयोविंशतिः प्रउगे सयाज्ये। षड्विंशतिःषड्विंशतिर्होत्रकाणामाज्येषु। त्रयस्त्रिंशदभिप्लवे। एका दधिघर्मे। पञ्च मरुत्वतीये। अष्टौ निष्केवल्ये। षड्वैश्वदेवे। तिस्र आग्निमारुते। द्वे पत्नीसंयाजेष्विति गायत्र्यः।

अथोष्णिहः। तिस्रो ऽभिप्लवे। चतस्रो मरुत्वतीये। नव निष्केवल्ये इत्युष्णिहः।

---

१ A ०याज्याः। C D ०याज्यास्।

अथ विराजः। आज्यनिष्केवल्ययोर्याज्ये। अग्निष्टोमसाम्नस्तोत्रियानुरूपयोः षळिति।

अथ बृहत्यः। नव बहिःकर्मण्यच्छावाकस्य। चतस्रो मरुत्वतीये। तिस्रो निष्केवल्ये। नवनव शस्त्रेषु होत्रकाणामिति बृहत्यः।

अथ पङ्क्तयः। स्तोकीयासु तिस्रः। एकाच्छावाकस्य बहिःकर्मणि। एकैकाभिषवे। द्वे मरुत्वतीये। तिस्रो निष्केवल्ये। एकैका होत्रकाणां शस्त्रेषु। तिस्र आग्निमारुते इति पङ्क्तयः।

अथ त्रिष्टुभः। अपोनप्त्रीये विंशतिः। पशुकर्मणि वपान्ते त्रयोविंशतिः। सप्ताभिषवे। द्वे दधिघर्मे। चतस्रः पशुपुरोळाशे। द्वे हविष्पंक्त्यां। चतुर्दशोन्नीयमानसूक्ते। सप्त प्रस्थितयाज्याः। द्वे मरुत्वतीयपक्षे। शस्त्रे षोळश सयाज्ये। अष्टादश निष्केवल्ये। विंशतिर्मैत्रावरुणस्य शस्त्रे। एकविंशतिर्ब्राह्मणाच्छंसिनः। एकोनविंशतिरच्छावाकस्य। द्वे आदित्यपक्षे। सप्तदशकं मनोतासूक्तं। षट् पशुयागे। त्रयोदशोन्नीयमानसूक्ते। इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्येति त्रिष्टुप् प्रस्थितयाज्या। सावित्रपक्षस्य च पुरोनुवाक्या। सूक्तस्य च सावित्रस्याद्योत्तमे। एकया च दशभिश्चेति वायव्या। ऋभुर्भराय सं शिशातु सातिमित्यार्भवस्योत्तमा। अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः[1]। एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे[2]। ता नो रास्वातिषाचो वसूनीति चतस्रः। षष्ठी चानोभद्रीयस्य। भद्रं कर्णेभिरिति च। विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे। घृतं मिमिक्षे घृतमस्य

---

१ C D ins एवा। C sec. h. इति।   २ C D ins. इत्येका।

योनिः[१] । त्वं सोम पितृभिः संविदानः[२] भवा मित्रो न शेव्यो घृतासुतिः । ऐभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङ् । आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु । अप्रयुच्छन्नप्रयुच्छद्भिरग्ने । उत नो ऽहिर्बुध्न्यः शृणोतु । उत ग्ना व्यन्तु देवपत्नीः । पेय्यस्तिस्रः । स्वादुष्किलीयास्तिस्रः[३] । ययोरोजसा स्कभिता रजांसि । विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचम् । एवा न इन्द्रो मघवा विरप्शीति तिस्रः । तिष्ठा सु कं मघवन्मा परा गाः । अतिप्रैषस्य पुरोनुवाक्या । परा याहि मघवन्ना च याहीति पञ्च पत्नीसंयाजेष्विति त्रिष्टुभः ।

अथ जगत्यः । एका अपोनप्त्रीये । षोडशाभिषवे । पिन्वन्त्यप इत्येका । द्वे हविर्ष्पंक्त्यां । षट् प्रस्थितयाज्याः । सावित्रग्रहस्य च याज्या । चतस्रः सावित्रे सूक्ते । पञ्च द्यावापृथिवीये । चतस्र आर्भवे । येभ्यो मातेत्येका । पञ्जानोभद्रीये । वैश्वानराय पृथुपाजस इति त्रयोदश । प्रत्वक्षसः प्रतवसो विरप्शिन इति षट् । प्र तव्यसीं नव्यसीं धीतिमग्नय इति सप्त । देवानां पत्नीरित्येका । राकामहमिति द्वे । तन्तुं तन्वन्नित्येका । अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिरित्येका । युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिनेत्येका । पुनश्च देवानां पत्नीरिति ।

अथ द्विपदाः । द्वे निष्केवल्ये । एकैका होत्रकाणां शस्त्रेषु । एकविंशतिर्वैश्वदेव इति । अथाष्टयः । त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्म इत्येषा त्रिः । अभि त्यं देवं सवितारमोण्योरित्येषा[४] त्रिरिति ।

---

[१] C D ins. इत्येका ।
[२] C D ins. इत्येका ।
[३] C (orig.) D om. स्वादुष्किलीयास्तिस्रः ।
[४] C D इत्येषाशो मौनिः ।

अथ शक्वर्यौ। तच्छंयोरा वृणीमह इति शकरी द्विः प्रयुज्यते एवमेतद्यथोपन्यस्तदृढीकरणाय संपत्त्यर्थैः श्लोकैरनूद्यते।

शतद्वयं सपञ्चाशमप इत्येयत: परम्।
गायत्रमुष्णिहश्चाच षोलशाष्टौ विराजका: ॥१॥
बृहत्यो ऽपि भवन्यच चत्वारिंशत्त्रिभिः सह।
एकपञ्चाधिकं विद्धि त्रिष्टुभां च शतद्वयम् ॥२॥
पङ्क्तयः षोलशाशीतिर्जगतीनां सुनिश्चिता।
द्विपदा विंशतिः षट् च द्वे शक्वर्यौ चलष्टयः ॥३॥
उक्ता एवं पृथग्भूताः क्रियन्ते ऽनुष्टुभो यदा।
तदानेन प्रकारेणान्यथा वा यथेच्छया ॥४॥
शक्वर्यो[1] बृहतीरष्टौ गायत्रीणां गणे क्षिपेत्।
अनुष्टुभस्तथैताः स्युस्त्रिष्टुबेकातिरिच्यते ॥५॥
[2]त्रैष्टुभात्पूर्वसंख्यातादेकपञ्चाच्छतद्वयात्।
अष्टानवतिरन्वेति चतुरक्षरवर्जिता ॥६॥
चतुरक्षरहीनानि शतानि चीण्यनुष्टुभाम्।
संपन्नान्यूनपञ्चानि त्रिष्टुप्स्वपि न संशयः (३५८) ॥७॥
उष्णिहश्च विराजश्च पङ्क्तयश्चैकधा कृताः।
द्विचत्वारिंशदेताः स्युः श्रुतेरन्या अनुष्टुभः ॥८॥
जगतीनामशीतिर्या तद्विंशतिशतं भवेत्।
संपद्रा षोडश ज्ञेया द्विपदोत्था अनुष्टुभः ॥९॥

---

1 A शक्कर्यो। 2 by alt, A C त्रिष्टुभात्।

सप्ताशीतानि सप्तैव (७८७) पूर्वोक्तानि ह्यनुष्टुभाम्।
द्वादशाग्ने तमित्यष्टेः[१] संपन्नाः श्रुतिचोदिताः ॥१०॥
[२]गायत्र्यादिगणास्त्रिष्टुप्पादस्य द्विपदोत्थितः।
चतुरक्षरमादाय पूरयेत्त्रिष्टुभं ततः ॥११॥
शेषैरनुष्टुभं कुर्यादेवमष्टौ शतानि तु।
षोडशैवातिरिक्तानि[३] अक्षराणीह योजयेत् ॥१२॥
त्रिष्टुभस्य द्विरुक्तेयं[४] द्वादशाक्षरहीनिका।
तुभ्यं श्चोतन्ति तिसृभिरेवं षोलश योजयेत् ॥१३॥
सहस्रमेतच्छुत्युक्तं[५] पूर्णं पञ्चदशाधिकम्।
महप्रातरनुवाकं संपदानुष्टुभामिह ॥१४॥
अग्निस्वामिनोक्ता अत्रैव श्लोका लिख्यन्ते।
अथान्यानुष्टुबुद्धारः स हि सर्वत्र चोदितः।
न यथर्ग्यामियाभावे नोद्धारः[६] स्यादनुष्टुभाम् ॥
प्रजाकामवशायागः सिनीवाल्याः क्रियेत चेत्।
नात्र तत्र तु कर्तव्ये स्वे स्वत्वस्या[७] अनुष्टुभौ ॥
उद्धृत्यानुष्टुभं यस्माच्छन्दसां संपदुच्यते।
शतातिरात्र उक्थ्यादिस्तस्मान्नानुष्टुभस्त्यजेत् ॥
उष्कुयस्वेति न त्याज्या सप्तानां चोदनारम्भात्।
ये वृचास इति विषा त्यक्तव्या तद्विचारितम् ॥

१ A °स्त्ये। २ C °गणात्। ३ A षोलशैवा°। ४ C त्रिरुक्ते° D °भ त्रिरुक्ते°। ५ C °तत्प्रयुक्तं D प्रयुतं। ६ I am not able to make out the meaning of this and several other passages in these verses. I have given the text as it is in the MSS. ७ D स्वस्वत्व अ°।

अथ शक्वर्यौ। तच्छंयोरा वृणीमह इति शक्वरी द्विः प्रयुज्यते। एवमेतद्यथोपन्यस्तदृढीकरणाय संपत्त्यर्थैः श्लोकैरनूद्यते।

शतद्वयं सपञ्चाशमप इत्येत्यतः परम्।
गायत्र्युष्णिहश्चात्र षोलशाष्टौ विराजकाः ॥१॥
बृहत्यो ऽपि भवन्त्यत्र चत्वारिंशत्त्रिभिः सह।
एकषष्ट्यधिकं विद्धि त्रिष्टुभां च शतद्वयम् ॥२॥
पङ्क्तयः षोलशाशीतिर्जगतीनां सुनिश्चिता।
द्विपदा विंशतिः षट् च द्वे शक्वर्यौ चलष्टयः ॥३॥
उक्ता एवं पृथग्भूताः क्रियन्ते ऽनुष्टुभो यदा।
तदानेन प्रकारेणान्यथा वा यथेच्छया ॥४॥
शक्वर्यौ[1] बृहतीरष्टौ गायत्रीणां गणे क्षिपेत्।
अनुष्टुभस्तथैताः स्युस्त्रिष्टुबेकातिरिच्यते ॥५॥
[2]त्रैष्टुभात्पूर्वसंख्यातादेकषष्ट्याश्च शतद्वयात्।
अष्टानवतिरन्वेति चतुरक्षरवर्जिता ॥६॥
चतुरक्षरहीनानि शतानि त्रीण्यनुष्टुभाम्।
संपन्नान्यूनषष्टानि त्रिष्टुप्स्वपि न संशयः (२५९) ॥७॥
उष्णिहश्च विराजश्च पङ्क्तयश्चैकधा कृताः।
द्विचत्वारिंशदेताः स्युः श्रुतेरन्या अनुष्टुभः ॥८॥
जगतीनामशीतिर्या तद्विंशतिशतं भवेत्।
संपन्ना षोडश ज्ञेया द्विपदोक्ता अनुष्टुभः ॥९॥

---

१ A शक्वर्यो। २ by alt, A C त्रिष्टुभात्।

सप्ताग्नीतानि सप्तैव (७८७) पूर्वोक्तानि ह्यनुष्टुभाम्।
द्वादशाग्ने तमित्यष्टे:[१] संपन्नाः श्रुतिचोदिताः॥१०॥
[२]गायत्र्यादिगणास्त्रिष्टुप्यादश्च द्विपदोत्थितः।
चतुरक्षरमादाय पूरयेत्त्रिष्टुभं ततः॥११॥
शेषैरनुष्टुभं कुर्यादेवमष्टौ शतानि तु।
षोडशैवातिरिक्तानि[३] अक्षराणीह योजयेत्॥१२॥
त्रिष्टुभश्च द्विरुक्तेयं[४] द्वादशाक्षरहीनिका।
तुभ्यं श्चोतन्ति तिसृभिरेवं षोलश योजयेत्॥१३॥
सहस्रमेतच्छ्रुत्युक्तं[५] पूर्णं पञ्चदशाधिकम्।
सहप्रातरनुवाकं संपदानुष्टुभामिह॥१४॥

अग्निस्वामिनोक्ता अत्रैव श्लोका लिख्यन्ते।

अथान्यानुष्टुबुद्धारः स हि सर्वत्र चोदितः।
न यथर्व्याप्रियाभावे नोद्धारः[६] स्यादनुष्टुभाम्॥
प्रजाकामवशायागः सिनीवाल्याः क्रियेत चेत्।
नात्र तत्र तु कर्तव्ये स्वे खल्वस्या[७] अनुष्टुभौ॥
उद्धृत्यानुष्टुभं यस्माच्छन्दसां संपदुच्यते।
शतातिरात्र उक्थ्यादिस्तस्मात्रानुष्टुभस्त्यजेत्॥
उत्कृष्यस्वेति न त्याज्या सप्तानां चोदनारम्भात्।
ये वृत्रास इति लेपा त्यक्तव्या तद्विचारितम्॥

१ A व्याख्ये। २ C ॰गणात्। ३ A षोलशैवा॰। ४ C त्रिरुक्तो॰ D ॰श त्रिक्तो॰। ५ C श्तत्स्युक्तं D श्रुयुक्तं। ६ I am not able to make out the meaning of this and several other passages in these verses. I have given the text as it is in the MSS. ७ D स्वस्व श॰।

देवो ऽग्निस्त्वभिहृतिरेषा पृथक्त्वादिगम्यताम्।
इति स्यान्नेतरः शुद्धस्तस्यप्रत्यायको ह्ययम्॥
सर्वा दाशतयीष्वेता उत्तरास्तु सुभेषजः।
अनेन व्यपदेशेन पञ्चत्र्यस्या अतुल्यता॥
त्रिकद्रुकेष्वभि त्वं च शंयोर्वाके तथैव च।
द्वावतिच्छन्दसां वर्गावतिवर्गोत्तराश्रयात्॥
अतुल्या इति चेत्तच प्रतिपत्संपदश्रुतेः।
सर्वार्थां वेतरच्छन्दो[1] विराजस्तेन न त्यजेत्॥
विराडनुष्टुभोरैक्याद्विधेरन्विराजो ऽपि।
संपत्त्याच्छन्दसामच सवनीयविशेषणात्॥
अतिरिक्तक्रियायां हि संपन्नैवेति[2] चेद्भवेत्।
एकस्मिन्निति वारम्भादधिकेषु त्वनादरः॥
एकस्मिन्नित्यसत्येतद्वाक्यं स्यादविवक्षितम्।
इति स्यात्तत्र येनोक्तमनारम्भो भवेद्यस्य॥
आज्यभागौ विकल्पेन शंयोर्वाकस्य यः परः।
सद्यसामपरात् स्या च सिनीवाली च राका च॥
तथा पशुपुरोळाशः स्विष्टकृतश्च यो भवेत्।
एकाहेन च विघनो तायमानस्य रूपाणि॥
पूर्वकारिवशात्कर्म स्वशास्त्रे यदि कल्पितम्।
क्रियेताभ्यधिकं किंचिदूनं वापि कदा चन॥

---

१ C चेतरच्छदो D चेतरछन्दो। २ A संपन्नेरिति C संपन्नैवैति; over the line रि D संपन्नैवेति।

स्वशास्त्रविहितं वा स्यात् पूर्वकारी न चेत् कुर्यात्।
संपत् तत्रापि संपाद्या तदारम्भः[1] प्रयोजनम्॥
अथार्थाग्नेप्रयोगेन क्रतुयाज्या विकल्पने।
न चेत्तथापि पूर्येत संपत्तत्रावपेदिह॥
यथाकामी प्रकरणे ज्ञापकं परमेकेति।
ऊर्ध्वं चोक्थमुखीयाया आवापो ऽत्रापि चोदितः॥
अथवोन्नीयमानेषु सूक्तानां परिमाणतः।
श्रुतेः संपत्तु संपाद्या श्रुतिदृष्टा क्रिया यदि॥
अदृष्टं तु यदस्माकं क्रियेताभ्यधिकं स्वचितम्।
संपत्तत्र न संपाद्या ज्ञापकं पशवो ऽधिकाः॥
वाजिनं च न संख्येयं तद्धस्माकमचोदितम्।
पयस्यांगमिदं द्यौति स्यादियं कस्य चिन्मतिः॥
साकमेधेषु तत्रापि प्रतिषेधाच्च युज्यते।
गण्यते चातिरिक्तोक्थे समाख्या द्वितयोस्तथा॥
अत्यन्तं चैव भेदात्स्यात्संपदा विषमे द्विते।
षोमातिरेकशस्त्रं च वै ताभ्यामुक्तकारणम्॥
शस्त्रं कलशभेदे यज्ञावभेदे च यद्भवेत्।
संपत्तत्रापि संपाद्या तत्रैतन्नास्ति कारणम्॥
[2]षोमारम्भात्त्रिष्टुस्तोमेन संपाद्या भवेत्संपत्।
कार्यस्त्वनुष्टुबुद्वारः सूत्रारम्भात्पुनःपुनः॥
उक्तारम्भो विशेषार्थो न तेषां शास्ति चोदना।

[1] C D om.   [2] C षोमा०।

कुर्युरित्युपदेशाद्धि तेषाम्तेषु न संपत्स्यात् ॥
अनुष्टुप्संपदमत उच्यमानां निबोधत ।
द्वे मातरनुवाके तु शते पञ्चदशाधिके ॥
जगत्येकापोनप्त्रीये त्रिष्टुभां विंशतिस्तिस्रः ।
गायत्र्यो यस्य पीत्वेति न संख्या निगदा गण्याः ॥
संपदानुष्टुभो ह्येषा एकविंशत्संपादिका ।
यत्परिव्ययणीयादि सवनीयान्तमत्र तु ॥
आज्यभागावसंख्याय संख्यायैकं पशुं[1] तथा ।
आप्रियस्त्रिष्टुभः संख्यं[2] (?) सर्वेषां संपदस्तथा ॥
प्रजाकामवदाप्रीणां नाराशंस्यपि वासिष्ठी ।
गायत्री वा भवेन्मत्वा संपद्गण्या ऋचो ऽत्र तु[3] ॥
सतोबृहत्यस्तिस्रो ऽथ द्वाविंशतिश्च त्रिष्टुभः ।
तुभ्यं श्चोतन्ति वाप्येषा विराड्रूपाष्टकोत्तमा ॥
चत्वारिंशच्च तिस्रश्च गायत्र्यः स्युरनुष्टुभाम् ।
अष्टावष्टिस्तु[4] संपन्नाः पौलशाचरवर्जिताः ॥
द्विदेवत्यादि चाज्यात् प्राग्स्तुयाज्या ऋचो[5] ऽत्र तु ।
बृहत्यो नव गायत्र्यः चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥
एका सतोबृहत्यथ संपदानुष्टुभः पञ्च ।
चत्वारिंशच्च ताः सार्धं चतुर्भिः स्युरिहाक्षरैः ॥
संपदानुष्टुभश्चाज्ये दश तिस्रश्च निश्चिताः ।

१ C D पशुम्। २ C D सख्यं। ३ C seems to read शेषो ऽत्र तु।
४ D ०ष्टिश्च C ष्टिस्तु० । ५ C D ऋचो।

मयाज्ये प्रउगे च स्युः संपदा दश सप्त च ॥
होत्राज्येषु मयाज्येषु षष्टिरध्यर्धया विना।
सवने ऽनुष्टुभां संपच्चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥
शतानि पञ्च चत्वार्यक्षराणि च विंशतिः।
यावस्तोत्रे तु गायत्र्यस्त्रयस्त्रिंशत्तथोष्णिहः ॥
तिस्रः सतोबृहत्येका जगत्यः षोडशैव तु।
त्रिष्टुभः सप्त संपन्ना द्विपदिः स्यात्तपादिका ॥
दधिघर्मादिशस्त्रात् प्राक् स्याचेत्पशुपुरोळाशः।
तत्स्विष्टकृत्पृथक्त्वे तु त्रिंशत्सैकाच त्रिष्टुभाम् ॥
गायत्र्येका च संपन्नाश्चत्वारिंशदनुष्टुभः।
अधिका तिसृभिर्ज्ञेया अक्षराणि च द्वादश ॥
एका मरुत्वतीये तु मयाज्ये जगत्यस्तिस्रः।
अष्टयः पञ्च गायत्र्यस्ततः ककुभस्तथा ॥
बृहत्यः सतोबृहत्यस्त्रिष्टुभः षोळशैव तु।
चत्वारिंशच्चतस्रश्च संपन्नाः पादवर्जिताः[१] ॥
निष्केवल्ये मयाज्ये तु गायत्र्यौ ऽष्टौ विराळेका।
तिस्रः सतोबृहत्यो ऽत्र बृहत्यस्तिस्र एव च ॥
त्रिष्टुभो ऽष्टादश ज्ञेया द्विपदे द्वे नवोष्णिहः।
चत्वारिंशत्सहाष्टाभिः संपन्नाः स्युरनुष्टुभाम् ॥
मैत्रावरुणशस्त्रे तु मयाज्ये द्विपदैकिका।
एका सतोबृहत्यत्र त्रिष्टुभो दश सप्त च ॥

---

१ C पादावर्जिताः।

त्रिष्टुभस्त्रिर्विराट्स्थानान्मुख्यास्थास्तवको[1] नव।
बृहत्यः संपदा तु स्याच्चत्वारिंशद्विनोष्णिहः॥
ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे मार्हते स्तोत्रिये शते।
एका सतोबृहत्यत्र सयाज्ये द्विपदा तथा॥
बृहत्यो नव विज्ञेयाः त्रिष्टुभश्चैकविंशतिः।
संपदानुष्टुभस्तेनाश्चत्वारिंशच्छ्तोष्णिहा॥
अच्छावाकस्य त्रिष्टुभः शस्त्र एकान्नविंशतिः।
एका सतोबृहत्येका सयाज्ये द्विपदा तथा[2]॥
बृहत्यो ऽनुष्टुभां त्रिंशत्साष्टा सचतुरक्षरा।
सवने ऽनुष्टुभां संपच्छतानि त्रीणि पञ्च च॥
ज्ञेयानि दशभिः सार्धमक्षराणि च षोडश।
स्याच्छस्त्रादैश्वदेवाग्न्याग्नयदादित्यपदादि तु॥
जगत्यो ऽत्र नव ज्ञेयाश्चत्वारिंशच्च त्रिष्टुभः।
अभूद्देव इति त्रिष्टुबेवमन्यस्याश्रुचिश्रता[3]॥
संपदानुष्टुभो ह्येता अष्टाषष्टिः सहार्धेन।
वैश्वदेवादि संख्याय परीक्ष्या[4] साग्निमारुतम्॥
त्रिष्टुभो विंशतिस्तत्र जगत्यश्चैकविंशतिः।
षट् गायत्र्यो ऽष्टयस्तिस्रो द्विपदाश्चैकविंशतिः॥
संपन्नानामशीतिः षट्विंशत्यक्षरसंयुता।
एकत्रिंशज्जगत्यः स्युः सयाज्ये त्वाग्निमारुते॥

---

१ A मुख्यास्था D ॰मुख्या स्यान्मुख्या स्याश॰। २ C नव।
३ A ॰श्रिंशता C ॰त्रिशता। ४ C D परास्या।

यास्ते राके सुमतय एषोपजगती स्मृता ।
त्रिष्टुभो ऽष्टादश ज्ञेयास्तिस्रश्चाक्षरपङ्क्तयः ॥
विराजः षट् च गायत्र्यस्तिस्रः स्युः संपदा त्विह ।
अनुष्टुभां त्र्यशीतिः स्यादधिकाष्टाभिरक्षरैः ॥
शंयोर्वाकादि शंय्वन्तं शंयुः स्युः(?) स्यादिहोत्तरः ।
सिनीवाली च राका च क्रियेयातां न चेदिह ॥
गायत्र्यौ द्वे जगत्येका शक्वर्यौ द्वे तथैव च ।
उपत्रिष्टुप् च विज्ञेयाथं यत्र तृतीयमृक् ॥
त्रिष्टुभो ऽष्टौ तु संपन्नाः स्युः षोडशभिरक्षरैः ।
अधिका दशभिः सार्धं सदा ज्ञेया अनुष्टुभः ॥
सवने ऽनुष्टुभां संपच्छतान्यर्धटतीयानि ।
द्वे चैवाक्षापरे ज्ञेये चतुरक्षरवर्जिते ॥
यास्ते राके जगती वा ज्ञेया त्रिष्टुबथापि वा ।
एवं संपादिता संपद्युक्ता ब्राह्मणकल्पयोः ॥

७. उपप्रयन्तो नव स हि यो मानुषा युगेति चतस्रः कस्त उषः इति तिस्रो यावयद्वेषसं त्वेति चतस्रो ऽश्विना यज्वरीरिष इति तिस्र आ मे हवं नवेति ।

८. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति तृचमाग्नेये । प्रति ष्या सूनरी जनीत्युषस्ये । आ शुभ्रा यातमश्विना स्वश्वेत्याश्विने ।

९. आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व इति त्रिः समस्य यद्विशुता सस्निमूधनिति पच्छःशस्य मह्नेति तिस्र उषो रुरुचे षट् प्रति स्तोमेभिरिति तृचं । आ भात्यग्निरुषसामनीकमिति द्वे उप त्या

वक्री गमतो विश्वं न इति द्वे इति चतुर्विंशतिं त्रिष्टुभो ऽनुब्रूयात्।

१० वेदिषद् इति सप्त जनस्य गोपा इति षट् एता उ त्या इति तिस्रः विश्विशो अद्येति चतस्रः क्व स्विदद्य कतमास्वश्विनेति चतस्र इत्येताश्चतुर्विंशतिं जगतीरनुब्रूयात्।

११. एना वो अग्निं नमसेति त्रयः प्रगाथाः। अयमग्निः सुवीर्यस्येति त्रयः प्रगाथाः। प्रत्यु अदर्श्यायतीति त्रयः प्रगाथाः। उषो यदद्य भानुनेत्येकः प्रगाथः। इमा उ वां दिविष्टय इति त्रयः प्रगाथाः। अयं वां मधुमत्तम इति द्वौ प्रगाथौ। एतान्यद्वादश प्रगाथाननुब्रूयात्।

१२. त्वामग्ने मनीषिण इति तिस्रः। अग्ने यजिष्ठो अध्वर इति तिस्रः। ईळिष्वा हि प्रतीव्यमिति दश तृचाः पुरु त्वा दाश्वान्वोच इति तिस्रः। उपस्तुचित्तमा भरेति तिस्रः। युवोरु षू रथं हुव इति तिस्रः। तथा च श्लोकः।

त्वामग्ने मनीषिण इत्युष्णार्थी मध्यमस्तृचः।
तृचोपदेशात् कर्तव्यास्त्विह उष्णिह आश्विने॥

१३. सर्वाण्येव भवन्ति। संख्यार्थं वचनं। सह त्रिर्वचनेनैकचिंशत्यङ्कयः।

१४. यः पूर्वमुक्तः प्रातरनुवाको द्वात्रिंशतं गायत्र्य इत्येवमादिः सो ऽनुष्टुभां द्वे शते पञ्चदशाधिके संपद्यते। तत्संपत्त्योः श्लोकाः।

द्वात्रिंशदेव गायत्र्यः पङ्क्तिरागस्तथैव च।
भवन्त्यनुष्टुभस्त्रिंशत्संपन्नास्ता यथा श्रुतिः॥

चतुर्विंशतिं त्रिष्टुभो जगत्यश्च तथैव याः[१]।
अनुष्टुभो ऽपि संपन्ना ऊनसप्ततिरेव ताः॥
पृथक्कृत्य प्रगाथेभ्यो बृहत्यो दश पञ्च च।
ताः सप्तदश संपन्नाश्चतुरक्षरवर्जिताः॥
य उक्ताः परिसंख्याय ऋचाः पञ्चदशौष्णिहः।
त्रिंशच्च च संपन्ना अधिकद्वादशाक्षराः॥
सतोबृहत्यः पञ्चदशैकत्रिंशच्च पङ्क्तयः।
प्रति व्या सूनरी तिस्रो द्वादशाक्षरमौष्णिहम्॥
अनुष्टुभस्तु संपन्नाः षष्टिरेताः समासतः।
चतुरक्षरमत्येति तत् क्षिपेत् बृहतीगणे॥

इति समाप्ता संपत्। ननु सिद्धैवाश्वैतावत्यनुष्टुप्संपत्। उच्यते। ज्ञापयत्याचार्यो जपानामत्र नोद्धारो न संपत्। तथा च वृद्धश्लोकाः।

या प्रातरनुवाकस्य संपत् सिद्धैव चोदिता।
जपास्तेन न संख्येयाः संपदुद्धारयोरिह॥
यच्चापेन्नोत्तरेणां वै जपमन्त्राणि चोक्तवान्।
आप्यायनादयस्ते न करणे जपधर्मिणः॥
अतद्रवो ऽपि तद्धर्मा प्रायश्चित्तश्रुतिर्यतः।
वाक्यभेदादनित्यत्वाच्चतुर्थत्वादथापि च॥
गावभेदो ऽर्द्धः शुद्धो यदत्तदद्भवेदिदम्।
इति स्यात् तत्र सोमार्थं विकल्पतो[२] यतः स्मृतौ॥
यदद्य होतृवूर्यायं इन्द्रमन्वारभामहे।

---

१ C. over the line च instead of य। २ C D विकल्पेवो।

इदमाप इत्यचस्तिस्रो दधिक्राव्णो अकारिषम् ॥
समुद्रं वो नि वर्तध्वं नैताश्चाज्या अनुष्टुभः।
जपत्वात्करणत्वाच्च तथानुद्रवणादपि ॥

१५. स्तोकीयानां तृतीयाचतुर्थ्यावनुष्टुभौ। ते उद्धृत्याभि प्रवन्त समनेव योषा इत्येते द्वे प्रयोक्तव्ये।

१६. अच्छा नः शीरशोचिषमित्येतास्तिस्रो ऽच्छा वो अग्निमवस इत्येतासां तिसृणां स्थाने।

१७. प्रति श्रुताय वो धृषदित्येतास्तिस्रः। प्रत्यस्मै पिपीषत इत्येतासां तिसृणामनुष्टुभां स्थाने।

अक्षाअक्षा इदित्येषा गणोद्धारो ह्यनुष्टुभाम्।
तेनैतासामिति प्रायः सूत्रेणैतदिचोदितम् ॥

१३.

१. तदेतत्सृष्टं दशमायाह्ने न संपादयेन्नाद्रियेतान्नैव संपन्नमिति (२७. २) श्रुतेः।

२. त्रिष्वपि वचनेषु उष्णिगुदेतीति नैनिमद्दे (२७. १)। गायत्री वेति श्रुतावुक्तं। तदिहाज्ययाज्यासंबन्धेन पूर्वाचार्योक्तं लिख्यते श्लोकैः।

अग्निं नरस्तृचे चौष्णा शुभेति तृचे तथा।
स्तोत्रिये चानुरूपे च षट्सु चैवाग्निमारुते ॥
एकं चाज्यस्य याज्यायां त्रिष्वेवन्यस्य चापरम्।
राया हिरण्ययेत्यस्यां पादयोरक्षरद्वयम् ॥

सुते अध्वर इत्यस्यां त्रिकावचरद्वयम्।
अभूद्देव इत्युभये अधिके द्वे तथाचरे॥
अचरे अधिके अन्ये स्यातामचरपङ्क्तिषु।
पादयोरधिके चान्ये अया वाजं रथा इव॥
आ नो यज्ञाय पादे ऽस्मिन्नेकं चाधिकमचरम्।
ऋतुयाजेषु चत्वार्यचराण्यधिकानि तु॥
उष्णिक्त्वा कलशेत्येषोदिता तद् व्यधिकाचरा[1]।
ऋतुयाजेषु[2] चत्वार्यो नो यज्ञाय चाचरम्॥
एतानि नातिरिच्यन्ते शाकलानामियं ततः।
तेषामेतेन गायत्री उदिता अचराधिका॥
तां प्रातरनुवाके वै वचनात्संपदं विदुः।
अनुष्टुबपि न त्याज्या या पञ्चम्यत्र षट्पदा॥
श्रुतेर्यस्माच्च विहिता सूत्रे ऽनुष्टुप् चतुष्पदा॥

३. यद्द सारस्वतेनेति कृत्स्नार्थं आरम्भः।

४. पूर्वोक्तस्य विकल्पार्थं वचनं। आरम्भसामर्थ्यात् गायत्र्य इति वचनमस्मिन्पक्षे संपदनुष्टुभामिति ज्ञापनार्थं।

संपदर्थे च कर्तव्ये गण्या नात्र पुरोरुचः।
प्रकृतौ या श्रुता संख्यासंख्या सा चेह चोदिता॥
त्याज्या सारस्वते संख्या गायत्रीणामयं भवेत्।
पुरोरुचो ऽपि नैवात्र गण्याः सूत्रमिदं तथा॥

---

१ A तव्यधिकाचरा C लेषो—orig तद्यचराधि॰, in marg. त् द्य D उष्णिक्वा कलशे लेषोदिता तद्यचराधिका। २ C ऋ instead of ऋ।

५. मृजानो वारे पवमानो अव्यय इत्येवं यावन्ततः स्तोत्रे यथाकाम्यं। यथाकाममनेनेत्यर्थः[१]।

६. उत्तिष्ठताव पश्यतेत्येतस्याः स्थाने उत्तिष्ठन्नोजसा सहे-त्येतामभिष्टुयात्।

७. विकद्रुकशब्दो यस्यां विद्यते सा चिकद्रुकीया। त्रिकद्रु-केषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्म इत्येषा मरुत्वतीयस्य शस्त्रस्य प्रति-पद् भवति।

८. चिकद्रुकीयायां चत्वारः षोलशाक्षराः पादाः[२]। तत्रैकेन पादेन षोलशाक्षरावधिना[३] विग्रहणं। द्वितीयेन प्रणवः तृतीयेना-वसानं। चतुर्थेन प्रणव इति शस्त्रम्।

९. तुविशुष्म तुविक्रतो इत्येते चिकद्रुकीयाया उत्तरे भवतः।

१०. वृहदिन्द्राय गायत प्र व इन्द्राय वृहत इत्येतौ जनिष्ठा-उग्रीयात् सूक्तात् पूर्वौ प्रगाथौ पिवन्त्यपीयया संशंसति। समि-त्येकीभावे। एकीभावस्याचाहावेनाव्यवच्छेदः। तत एतदुक्तं भवति। पिवन्त्यपीयायामाहावं कृत्वा ततः सूक्ते करोति। इति मरुत्व-तीयमिति नियमार्थम्। ततः शत्यामशत्यां वा संपदि सर्वत्रैवं भवति। विदृढगराचे ऽपि।

११. निष्केवल्ये ऽयं संशंसनक्रमः। वामदेव्यस्य स्तोत्रियानुरूपौ शस्ता कया नश्चित्र आ भुवत्कया त्वं न ऊत्येत्येतौ धाय्यां च तत

ऊर्ध्वं धाय्याया राथन्तरं प्रगाथं पिबा सुतस्य रसिन इत्येतं स्तोत्रियानुरूपौ च राथन्तरौ शंसेत्[1]।

१२. राथन्तरादनुरूपादनन्तरम्।

१३. आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वान् वज्रमेको बिभर्ति हस्त आहितमित्येते द्विपदे शंसेत्। चकारः समुच्चयार्थः।

१४. इन्द्रस्य नु वीर्याणीत्येतत्।

१५. धाय्यानन्तरो यः प्रगाथ उक्तस्तत्राहावं कृत्वा हैरण्यस्तूपीयादौ करोतीत्यर्थः।

१६. इति यदेतदुक्तं। एवं नियमतो निष्केवल्यं भवति। यद्यपि स्वयोनौ रथन्तरक्रिया तद्यपि सखाय आ शिषामहीत्येता नव भवन्त्येव द्विपदे च। त्रिवृद्गरात्रे। तत्र हि संपदसंभवात्[2] अभाव आशङ्क्येत। तत्संपन्नमिति श्रुतेरत्रैव स्यात्।

१७. अभि त्वं देवमित्येवमादिकौ।

१८. अयं चापरो विशेषः। एकपातिनीनामुपर्याहावं[3] कृत्वा पुरस्ताद्वानोभद्रीयात्प्रशुक्रीयं शंसेत्। एतावांश्चैन्द्रेवे विकारः। विकारवचनं संशये विद्वन्निवृत्त्यर्थम्।

१९. उरु विष्णो वि क्रमस्वेत्येतां घृतयाज्यामुद्धृत्य भवा मित्रो न शेव्यो घृतासुतिरित्यनया यजति।

२०. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरित्यग्निष्टोमसाम्न आग्निमारुते स्तोत्रियानुरूपौ।

---

1 C D om. शंसेत्। 2 C D संपदा। 3 C धाय्यानामुपर्याहावं D om. this passage.

यज्ञायज्ञीययोर्निस्तु विकल्पेनात्र गम्यते ।

संपत्तत्वान्यथा गण्या त्र्यहत्य:[१] संभवे तथा ॥

२१. अतिरिक्तोक्थमिदानीमुच्यते । आयं गौः पृश्निरक्रमीदित्ययं स्तोत्रियः । मही द्यौः पृथिवी चन इत्यनुरूपः ।

२२. तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथेत्येता त्रयोदश शस्त्वा ।

२३. [२]यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्यनया परिधाय तेनैव स्वरेण ।

२४. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्येतया यजति ।

२५. चतुरावावा होत्रका होता चातिरिक्तोक्थेष्विति । तत उक्थैर्व्याख्यातस्तेषुत्त्य इत्यर्थः ।

२६. इति यदेतदुक्तमेतत्समूल्हे ऽतिरिक्तोक्थं भवति । अतिरिक्तोक्थवचनामात्र संपदः कार्याः । उत्तरमप्यतिरिक्तोक्थमेवाविशेषात् ।

२७. प्राक् पत्नीसंयाजेभ्यः । संस्थिते दशमे ऽहनि पुरा पत्नीसंयाजेभ्य इति श्रुतेः । संस्थाप्य वा पत्नीसंयाजान् । संस्थितेषु वा पत्नीसंयाजेष्विति श्रुतेः । गार्हपत्ये हुत्वा सो ऽनिरुक्ते गार्हपत्ये प्राजापत्ये द्वे आहुती जुहोतीति श्रुतेः । अन्वारम्भेष्विह रतिरिति जुहोतीति कात्यायनस्य । पूर्वथा द्वारा सदः प्रपद्य नियमतः स्वस्य धिष्ण्यस्य एकैकः पश्चादुपविशेत् । ब्रह्मा तु स्वदेशे एव धिष्ण्यवचनात् । मानसेन स्तुत इति वचनं स्तोत्रप्रसवे मानसो व्यापार इत्यस्य

---

१ C (in marg.) त्तः instead of त्य। २ This Sūtra is in the text edition erroneously counted as No. 22. It ought to be No. 23 and the following Sūtras numbered accordingly.

भावार्थम्। आयं गौरित्येतास्तिस्रऋचः सार्पराज्ञीरित्येवं संज्ञिता। पराङ् अनावृत्त्या। त्रिर्वचनरहिता उपांशुप्रणवन्। आहेति वाक्यशेषः।

२८. मानसेन स्तुते शंसावो इत्यनेनैवाध्वर्योरामन्त्रणम्। आहावप्रकरणे[1] शस्त्रादावित्यतिरिक्तवचनात् ततश्च सार्पराज्ञीशंसनादनन्तरमध्वर्यो इत्यामन्त्रितो ऽध्वर्युर्होता वा गृहपतिना वा होतः होतरिति प्रतिगृणोति। प्रत्याभागं सर्वत्र करोति। सर्वत्रग्रहणाद्यथान्यायं[2] होतः गृहपत इति गृहपतेः।

२९. ओ होतरित्येकस्मिन्नवसाने[3] तथा होतरित्यपरस्मिन्नेवं वक्ष्यमाणमर्थमाचचाणे होतरि गृहपतौ वाध्वर्युरनुगृणाति। गृणन्तमर्थविशेषानुसरन्तमनुकूलयतीत्यर्थः।

१४.

१. दशहोता नाम यजुस्तत्र वदिष्यन्नेवमामन्त्रयेत्। न केवलमत्र कर्मणि। पृथगप्येतस्मात्कर्मणः। चरकश्रुतेः। यः प्रजाकामः स्यात्सो ऽरण्यं प्रतिपरेत्य ब्रह्माणं दक्षिणत उपवेश्य दशहोतारं निगदेत्। अयजमानस्यापि शौनःशेपाख्यानवचने यद्वत्प्रतिगरदर्शनादत्र समविच्छेदा इष्यन्ते। तान् पूर्वाचार्यैरुक्तानतुब्रूमः।

२. एतावानयमेकान्नविंशदक्षरो विच्छेदः।

३. एकान्नविंशतिरक्षराण्ययं विच्छेदः।

४. इतिशब्देनानन्तरं निर्दिश्यते। उक्तेति संकीर्तनविनाश आवृत्त्यर्थं। अथोयांमित्ययशब्दादनन्तरमुपांशुद्रवेत्।

---

१ C D आहाव॰। २ C D om. च। ३ C D ओमित्येक॰।

१८. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१९. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२०. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२१. पञ्चदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२२. सप्तविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२३. परिसमाप्तं पूर्वसूक्तम्।

१६.

१. अनुशंसार्थमामन्त्र्य वक्ष्यमाणमुपन्यस्यति। पञ्चहोतरि वदिष्यन्निति[१]।

२. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः[२]।

३. विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

४. प्राग्व्याख्यातम्।

५. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः।

६. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

७. षडक्षरो ऽयं विच्छेदः।

८. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

९. षडक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१०. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः।

११. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१२. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१३. प्राग्व्याख्यातम्।

---

१ D om. the Comm. on this Sûtra. २ C D ऽयं विच्छेदः om. in this Sûtra.

१४. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१५. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१६. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१७. पञ्चविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१८. परिसमाप्तं पूर्वसूक्तम्।

१७.

१. अध्वर्यो३ इत्यनुगरार्थमामन्त्र्य षड्ढोतरि व्याख्यातव्य इत्यर्थः।

२. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

३. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

४. पूर्ववद्व्याख्यानम्।

५. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

६. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः।

७. षळक्षरो ऽयं विच्छेदः।

८. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

९. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१०. षळक्षरो ऽयं विच्छेदः।

११. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१२. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१३. षोलशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१४. पञ्चदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१५. उक्तव्याख्यानमेतत्।

१६. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१७. चयोदशाचरो ऽयं विच्छेदः।
१८. चयोदशाचरो ऽयं विच्छेदः।
१९. सप्तविंशत्यचराण्ययं विच्छेदः।
२०. एतावत्पूर्वोक्तम्।

१८.

१. सप्तहोतरि विषयभूते वदिष्यन्नध्वर्युमामन्त्रयेत।
२. एकोनविंशत्यचराण्ययं विच्छेदः[1]।
३. विंशत्यचरो ऽयं विच्छेदः।
४. कृतव्याख्यानम्।
५. पञ्चचरो ऽयं विच्छेदः।
६. सप्ताचरो ऽयं विच्छेदः।
७. सप्ताचरो ऽयं विच्छेदः।
८. नवाचरो ऽयं विच्छेदः।
९. चयोदशाचरो ऽयं विच्छेदः।
१०. पञ्चचरो ऽयं विच्छेदः।
११. पञ्चाचरो ऽयं विच्छेदः।
१२. चतुरचरो ऽयं विच्छेदः।
१३. चतुर्दशाचरो ऽयं विच्छेदः।
१४. अष्टाचरो ऽयं विच्छेदः।
१५. चयोदशाचरो ऽयं विच्छेदः।

---

१ O D •चरो ऽयं।

१६. सप्तदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१७. पूर्वोक्तं उपांशु ब्रूयात्।

१८. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१९. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२०. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२१. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२२. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२४. त्रयोविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२५. षट्त्रिंशदक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२६. [1]भागुक्तं यत्।

१९.

१. वक्ष्यमाणिकास्त्वन्वः। अतो वदति। प्रजापतेः प्रत्यक्षं तत्त्वस्ता होता वदेदिति श्रुतेः। अतो वदतीत्यतःशब्द आनन्तर्ये। ततो नान्तरा यागः। अतो ऽन्ये वापि कामं यजेयुरिति श्रुतौ विकल्पो[1] न सूचितः। उपरिष्टादुपदेशात्।

२. अध्वर्यो इत्येको ऽवच्छेदो द्वितीयः शेषेण। एवमुत्तरास्वपि द्रष्टव्यं। उत्तमा तु अवसाना[2]।

[3]४. परिसमाप्तास्त्वन्वः।

---

[1] Omitted in D and (orig.) in C. [2] A ins. इव।
[3] There is no commentary on Sūtra 3-13.

१७. चयोदशाचरो ऽयं विच्छेदः।

१८. चयोदशाचरो ऽयं विच्छेदः।

१९. सप्तविंशत्यचराण्ययं विच्छेदः।

२०. एतावत्पूर्वोक्तम्।

१८.

१. सप्तहोतरि विषयभूते वदिष्यन्नध्वर्युमामन्त्रयेत।

२. एकोनविंशत्यचराण्ययं विच्छेदः[१]।

३. विंशत्यचरो ऽयं विच्छेदः।

४. कृतव्याख्यानम्।

५. षलचरो ऽयं विच्छेदः।

६. सप्ताचरो ऽयं विच्छेदः।

७. सप्ताचरो ऽयं विच्छेदः।

८. नवाचरो ऽयं विच्छेदः।

९. चयोदशाचरो ऽयं विच्छेदः।

१०. षलचरो ऽयं विच्छेदः।

११. पञ्चाचरो ऽयं विच्छेदः।

१२. चतुरचरो ऽयं विच्छेदः।

१३. चतुर्दशाचरो ऽयं विच्छेदः।

१४. अष्टाचरो ऽयं विच्छेदः।

१५. चयोदशाचरो ऽयं विच्छेदः।

---

१ C D ०चरो ऽयं।

१६. षष्ठदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१७. पूर्वोक्तं उपांशु ब्रूयात्।

१८. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

१९. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२०. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२१. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२२. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२४. त्रयोविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२५. षट्त्रिंशदक्षरो ऽयं विच्छेदः।

२६. [1]प्रागुक्तं यत्।

१६.

१. वक्ष्यमाणिकास्तन्त्रः। अतो वदति। प्रजापतेः सत्यचं तन्वस्ता होता वदेदिति श्रुतेः। अतो वदतीत्यतःशब्द आनन्तर्ये। ततो नान्तरा यागः। अतो ऽन्ये वापि कामं यजेयुरिति श्रुतौ विकल्पो[2] न सूचितः। उपरिष्टादुपदेशात्।

२. अध्वर्यो इत्येको ऽवच्छेदो द्वितीयः शेषेण। एवमुत्तरास्वपि द्रष्टव्यं। उत्तमा तु अवसाना[3]।

१४. परिसमाप्तास्तन्त्रः।

---

१ Omitted in D and (orig.) in C.　२ A ins. स्व।
३ There is no commentary on Sūtra 3-13.

२०.

१. वक्ष्यति गृहपतिसप्तदशाः सत्त्रमासीरन्निति। श्रुत्यन्तरे दीक्षाक्रमविधौ तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षित[१] इति। स गृहपतिः सत्त्रभूते दाद्शाहे तनूवदनादनन्तरं वदति। असत्त्रभूते. लेकएक[२] एव यजमानः। सो ऽपि गृहपतिरित्युच्यते। गृहपतिवदनं वक्ष्यमाणकम्।

२. अध्वर्यो इत्येको विच्छेदः। येषां वै गृहपतिर्गृहपतिं विद्वान् गृहपतिर्भवतीति द्वितीयो विच्छेदः।

३. तृतीयो विच्छेदः।

४. चतुर्थो विच्छेदः।

५. गृहपतिवदनस्य पञ्चमो विच्छेदः।

६. षष्ठो विच्छेदः।

७. सप्तमो विच्छेदः।

८. अष्टमो विच्छेदः।

९. समाप्तं गृहपतिवदनम्।

२१.

१. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति मनसा यजति।

२. उच्चैस्तरामित्यस्य प्रतिषेधार्थं मनसा वषट्करोतीति वचनम्।

३. प्रसिद्धम्।

४. यद्ग्रहं गृह्णाति प्राजापत्यं वायुं पृथिव्या पात्रेण ग्रहणसादनस्तोत्रोपाकरणहोमभक्षाहरणभक्षणानि मनसेति कात्यायनस्य[३]।

१ A दीक्षते। २ C D लेकमू स्व। ३ १२. ४. १९।

५. तार्तीयसवनिक एव भचमन्त्रः। प्रकरणात्।

६. औदुम्बरीं यजमाना अन्वारभन्ते। शान्तिके द्वादशाहे[1] ऋत्विज इति तस्मिन् अग्रेण धिष्ण्यान्परीत्यासीनाः। सामर्थ्यात्।

७. अपरेण धिष्ण्यान् ये नातिक्रामेयुस्ते ऽप्यासीनाः पलाशशाखाभिः स्पृशेयुः।

८. तेषां स्पृशतामुत्तमौ हस्तौ होता कुर्यात्।

९. अनेन कामेन। इति मनसा संकल्पेदित्यर्थः[2]।

१०. अपिधाय सदसो द्वारावित्यस्मिन्नवधौ पत्न्यो ऽपि शालायामासते। शालायाश्चेति वचनात्। हते वागुपाकरणे वाग्यमनं नेत्रसंमीलनं च।

११. नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु सत्सु मार्जालीयदेशे स्थिताः। तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरदित्यनयर्चा नक्षत्रेषु विषयभूतेषु यजमानाश्चक्षुर्विसृजन्ते। सूर्ये चक्षुर्विसर्गः शतातिरात्रे नक्षत्रासंभवात्। सौर्यलाद्दा[3] मन्त्रस्य।

१२. ते ऽपरया द्वारा हविर्धाने प्रपद्यन्ते। अथाध्वर्युरुत्तरस्य हविर्धानस्य कूबरीमभिपद्याह सत्त्वस्यर्धिं गायेति गायति सत्त्वस्यर्धिं तत्सत्त्वस्यर्धिमाप्नुवन्ति सर्वे साम्नो निधनमुपयन्तीति (२६.२) श्रुतेः। उत्तरस्य हविर्धानस्याधोऽक्षं यजमानाः सर्पन्ति।

१३. उत्तरेणागारं यज्ञश्चानुसंचरन्त इति श्रुतेः।

१४. युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधेत्येतामतिच्छन्दसं जपन्तो ऽधोऽक्षं सर्पन्ति। उत्तरेण वा गच्छन्तो ऽक्षवेलायां तद्देश

१ C in marg. यजमाना। २ C D have only अनेन कामेन। ३ A सूर्यादा।

इत्यर्थः। ततो ऽग्रेण हविर्धाने समुपविश्य। संशब्दादेकप्रदेश आसीनाः कामान्ध्यायन्ते यत्कामाः सत्रिणः।

१५. ये बहुकामाः सत्रिणो ऽनेककामाः पृथक्कामा इत्यर्थः। भूर्भुवः स्वरित्येतास्ते व्याहृतीर्न तु प्रतीकग्रहणात् सुप्रजा इत्येवमादिकं मन्त्रम्[1]।

१६. ते यजन्तो यजमानास्ते वा ऋत्विजः प्रसत्ते। शाखान्तरोपदेशात्। ते प्राञ्च उदञ्च उत्क्रम्य वाचं विक्रयन्ते विस्पष्टमुच्चैराक्रयन्त इत्यर्थः। कथम्। वागैतु वागुपैतु वागुप मैतु वागिति।

१७. सुब्रह्मण्याप्रतीकं सुब्रह्मण्योमिति[2] त्रिरुपांशूक्त्वा वाचं विसृजन्ते ये पूर्वं वाग्यताः।

१८. केचिन्मानसमहरन्तरं[3] वदन्ति। केचिदुदयनीयान्ते। अपरे दशमाहरङ्गं। तदभिप्रायं सूत्रमेतत्। तन्निराकरणायेदमारभ्यते ऽनन्तरं सूत्रम्।

१९. कालवाद एषः। यो ऽयं पुरा पत्नीसंयाजेभ्यः संस्थाप्य वेति (१०.१२.२७)। यथा दिवि देवनादीनामभिषेचनीयमध्ये पठितानामपि नाभिषेचनीयाङ्गत्वं। कालमात्रवादो ऽभिप्रवधौ। पष्ठौहीं दीव्यति राजन्यं जिनातीत्येवमादयो ऽभिषेचनीयमध्ये ऽपि क्रियमाणा राजसूयाङ्गं एवं सत्रोत्थानं दशमे ऽथहनि क्रियमाणं द्वादशाहाङ्गमिति। अतो वाशब्दः पराभिप्रायनिवृत्त्यर्थः।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये दशमो ऽध्यायः समाप्तः।

---

१ C D ॰द्विके मन्त्रः। २ C D सुब्रह्मण्याम्। ३ A मानसमहरन्तरं (२?) C (orig.) मानसहरन्तर; alt. by marg. add. of र to मानसमहरन्त॰ D मानसमहरन्तरं।

अथ एकादशोऽध्यायः ।

१.

भाष्यकारगिरां यत्र विनष्टं लेखनादिना ।
अचरं तद्दासशर्मा[१] मुञ्जसूनुरकल्पयत् ॥

शाङ्खायनसूत्रोक्त[स्य] एकादशाध्यायस्य भाष्यं लिख्यते[२] । व्याख्यातो ऽग्निष्टोमः प्रकृतिर्द्वादशाहस्यैकाहानां चेति सूचितत्वात् पूर्वकाण्डविशेषाच्च द्वादशाहः सत्त्रमहीनश्चेत्युभयरूपस्यापि द्वादशाहस्य श्रुत्यन्तरात् धर्मान् विधाय यथाप्राप्ते च हौत्रयाजमाने[३] । अथेदानीं स्वश्रुतिक्रमेण चतुर्विंशादीन्यहानि वक्तव्यानि । तेषां च श्रुतौ हौत्रमेवोक्तं । न हौत्रकाः । पुनश्च पृथक्प्रकरणे होत्रकाणां कर्मविधिः । तेनैव न्यायेन द्वादशाहःशेषं परिभाषां चोक्त्वा प्रक्रमते ततो भगवान् सुयज्ञः सूत्रकारः ।

१. सत्त्राहीनानामन्ये ऽपि द्वादशाहाः सन्त्येव तदर्थं व्याख्यात इति विशेषणं । न्यायप्राप्तं चैतत् । बहुनो धर्मजातस्य विधानादयमेव प्रकृतिः सत्त्राहीनानां युज्यते ।

२. स्तोत्रियानुरूपौ तृतीये ऽहनीत्येवमादिकं वचनं । लक्षणं च स्तोत्रिया होत्रकाणां प्रातःसवने समषड्वाकाः । एवमादिको वचनलक्षणो विधिः । सो ऽस्यैव द्वादशाहस्य विशेषः सकलीकरणत्वेन वेदितव्यः । शाखान्तरीयस्य सप्ताशयेत् इतं वेत्येवमादि ।

---

१ D मुञ्ज॰ । २ A om. from शा॰ to लिख्यते ।
३ C (sec. h.) याज॰ A C D यज॰ ।

३. द्विरात्रप्रभृतयः अहीना इत्युच्यन्ते। एकोत्तरास्तु याजन इति प्रतिषेधार्थं पृथगभिधास्यन्ते।

४. न तु प्राक् द्वादशाहाम्नायः।

५. उभयतोऽतिरात्रं सत्रमुपरिष्टादहीनस्येति तन्त्रान्तरम्।

६. अहीनेषु न विद्यन्ते।

२.

१. चतुर्विंशस्तोममित्येवमादिः स्वमतपरिग्रहः। चतुर्विंशमित्याचक्षत इति संज्ञार्थम्।

२. होताजनिष्ट चेतन इत्यष्टर्चमाज्यमिति (१८. ८) श्रुतेः।

३. सह सारस्वतेन तृचेन।

४. आ त्वा रथं यथोतय इत्येवमाद्यनुक्रम्य श्रुतत्वात्।

५. अनुत्तमा ते मघवन्नकिर्न्विति॒षा परिधानीया कर्तव्या। न स्वक्रमेण किं तर्हि उत्तरा या एकस्य चिन्मे विभ्वस्त्वोज इत्येवमाद्याः षट् पूर्वाः शस्त्वा यत्रास्मिन् धीयते निवित्। अन्यत्रापि यत्रयत्रैतस्मिन्निविद्धानं भवति तत्रतत्रायं धर्मः।

६. तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति बृहद्दिवो निष्केवल्यमिति श्रुतेः।

७. तद्देवस्य ते हि द्यावापृथिवी इति।

८. द्वितीयादेव पार्थिकात् यज्ञस्य वो रथ्यं शर्धाय।

९. किमु श्रेष्ठ इति।

१०. वैश्वानराय धिषणामृतावृध इति।

११. यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति जातवेदसीयं भवति।

१२. चतुर्विंशे ऽन्यत्र वा यो विशेषस्तं वच्याम इति वाक्यशेषः। अनारभ्यवादश्चायं। तथापि च्छन्दोगानामस्मिन्नहनि प्रायेण पाठादिहैवोच्यते।

१३. यज्ञा यज्ञा वो अग्नय इत्यत्राहावं कृत्वा ततो ऽस्य स्तोत्रियानन्तरमेद्यू षु वयमु त्वामधा शीर्येतानुरूप्यस्तोत्रियान् संशस्य तत आहावः।

१४. उक्थ्यग्रहणमनुवर्तते यज्ञायज्ञियग्रहणं च।

१५. अग्ने मरुद्भिरित्येवमादिका कल्पना। आग्निमारुतोक्थ्यशस्त्रदेवतालिङ्गा। एतां शस्त्वा तन्तुं तन्वन्नित्येतस्या अनन्तरमाहावमेकैकस्याश्चैकपातिन्या इति (८.७.८) वचनात्। ततो यथोक्तया परिदधात्यन्यथा।

१६. महान्तरुक्थ्यो ऽप्यनारभ्यवाद एव। तत्रायं विशेषः। अग्ने मरुद्भिर्ऋक्वभिरित्येतयैव यथोक्तस्थानशस्तया यजेत्। एतामेव याज्यां कुर्यादित्यर्थः। स्तोत्रियानुरूपप्रतिषेधार्थमेतयेत्यतिरिक्तवचनम्।

३.

१. एकत्रिको ऽप्यनारभ्यवाद एव। तत्रायं विशेषः। त्र्यृचक्लृप्तं शस्त्रं वच्यमाणेन विधिना।

२. यथास्तुतमिति च्छन्दोगापेक्षा। तदपेक्षया स्तोत्रिया-

स्कस्ता। तृचान्वा सकलां योनिमित्यर्थः। शस्त्वेतिवचनादविशेषेण होतुर्होत्रकाणां चायमुपदेशः।

२. यादृक्सङ्ख्याका स्तोत्रियास्तादृक्सङ्ख्याकाननुरूपान् कुर्यात्। ब्रह्मगणे तु तृचानेव। तावमानरूपत्वात्।

३. क्रमार्थं वचनम्।

४. पर्यासा इत्यन्त्यानां सूक्तानामाख्यां वक्ष्यति। तेषामुत्तमान्तृचान् होत्रकाः शंसन्ति।

५. उत्तमानेव तृचान् होता शंसति। उत्सृज्यन्तं पदान्यानि. सूक्तानि बहुसूक्तेषु।

६. उक्तादन्यत्सर्वं प्रकृत्या भवति। तद्यथा। प्रतिपदनुचरेन्द्रनिहवब्राह्मणस्पत्यैकपातिनीधाय्यापोत्रिष्ठीयादेवपत्नीराकावरपत्नीपैचीयामीखादुष्किलीया इति।

४.

१. वक्ष्यमाणः प्रलवो ऽभिप्लवाख्यः पृष्ठ्यविकारो भवति। ततस्तृतीये ऽहनि सावित्रवैश्वानरीये षष्ठे पार्भवं सिद्धं भवति।

२. यानि पार्ष्ठिकस्य प्रथमस्य त्र्यहस्यान्यानि सामूह्लिके पक्षे तानि पूर्वेषामाभिप्लविकानां चयाणां यथासङ्ख्येन भवन्ति।

३. प्रथमे ऽहनि रथन्तरं द्वितीये बृहत्तृतीये रथन्तरमित्यनेन क्रमेण विपर्यासमेते पृष्ठे भवतः।

४. ज्योतिःसंज्ञकमग्निष्टोमसंस्थं प्रथममहर्भवत्युत्तमं च षष्ठम्[1]।

---

१ A षष्ठम्।

५. प्रथमोत्तमयोरह्नोर्मध्ये चत्वार्युक्थ्यसंस्थानि वक्ष्यमाणसंज्ञकानि भवन्ति ।

६. गां द्वितीयमहरुपयन्ति । गां चतुर्थमहरुपयन्तीति श्रुतेः ।

७. आयुस्तृतीयमहरुपयन्ति । आयुः पञ्चममहरुपयन्तीति (२०.४.२१.२) श्रुतेः ।

८. इन्द्रो रथाय प्रवतं कृणोतीति मरुत्वतीयमिति श्रुतेः ।

९. आ याह्यर्वाङुप वन्धुरेष्ठा इति निष्केवल्यमिति श्रुतेः ।

१० कथा देवानां कतमस्य यामनीति वैश्वदेवम् । अत्र पञ्चमे चाहनि ।

११. मारुतं सूक्तमेकमुत्वाचादग्निष्टोमाह्नवति ।

१२. एति प्र होता व्रतमस्य माययेति जातवेदसीयं भवति ।

१३. यदिह नोक्तं तत्पार्ष्ठिकेन प्रथमेनाह्ना समानम् ।

५.

१. इमां उ त्वा पुरुतमस्य कारोरित्येतन्मरुत्वतीयं द्वितीयस्याभिप्लविकस्य भवति ।

२. सुत इत्त्वं निमिश्ल इन्द्र सोम इति निष्केवल्यमिति श्रुतेः ।

३. अभूद्देवः सविता वन्द्यो नु न इति सावित्रमुहदिति श्रुतेः ।

४. ततं मे अपस्तदु तायते पुनरित्यार्भवमित्युद्दिति (२०. ३) श्रुतेः ।

५. ततं म इत्येतदेवार्भवं पञ्चमे चाभिप्लविके ऽहनि । लाघवार्थमिहोक्तम् ।

६. देवान्हुवे इहश्रवस: सखाय इति वैश्वदेवमुदादिति (१०. ३) श्रुते:। विषुवति चेति नोक्तमसंमोहार्थम्।

७. यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति जातवेदसीयमिति (१०. ३) श्रुते:।

८. यदिह नोक्तं तद्द्वितीयादह्न: पार्ष्ठिकात् ग्रहीतव्यं। तथा च गां द्वितीयमहरुपयन्तीत्यत आरभ्य सर्वमेवाम्नातम्।

६.

१. वक्ष्यमाणक:[1] प्रउग औष्णिहो वैश्वमनस इत्येवंसंज्ञकास्तृतीयस्याभिप्लविकस्याह्नो भवति। तथैव श्रुतत्वात्। स उच्यते।

२. वायो याहि शिवा दिव इति तृचो वायव्य:।

३. आ वां सहस्रं हरय इत्यैन्द्रवायव:।

४. ता वां विश्वस्य गोपेति मैत्रावरुण:।

५. आ वां वाहिष्ठो अश्विनेत्याश्विन:।

६. इत्यैन्द्रस्तृच:।

७. इति वैश्वदेवस्तृच:।

८. उत न: प्रिया प्रियास्विति सारस्वतस्तृच:।

९. वायो याहि शिवेत्येवमादीनि सप्त यान्युक्तानि।

१०. तिष्ठा हरी रथ आयुज्यमानेति मरुत्वतीयमिति श्रुते:।

११. इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचमित्येतत्।

---

[1] C D om. क।

१२. घृतेन द्यावापृथिवी अभीवृते इति द्यावापृथिवीयं तृचं लिङ्गात् श्रुतेश्च।

१३. घृतेन द्यावापृथिवी इत्येतदेव षष्ठे चाभिप्लविके[1] द्यावापृथिवीयं प्रसङ्गादिहोक्तम्।

१४. एकाहात्प्राकृतादार्भवं तचन् रथं सुवृतं विद्मनापस इति। वैश्वदेवं चा नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वत इति।

१५. आ रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोषस इति मारुतमिति श्रुतेः।

१६. त्वामग्न ऋतायवः समीधिर इति जातवेदसीयमिति श्रुतेः।

१७. एवं विशिष्टमाग्निमारुतम्।

७.

१. होताजनिष्ट चेतन इत्येतदाज्यं चतुर्थस्याह्नः आभिप्लविकस्य भवति।

२. मैधातिथ इत्येवंसंज्ञः प्रउगो भवति। नामधेयविज्ञानमपि फलाय।

३. ये गार्त्समदे प्रउगे वायव्यैन्द्रवायवे ते अत्रापि भवतः। क्रियांस्तु विशेषः। तत्र गार्त्समदः पूर्वा मैधातिथ्य उत्तराः। तद्यथा। वायो ये ते सहस्रिण इति द्वे तीव्राः सोमास आ गहीत्येका शुक्रस्याद्येत्येकोभा देवा दिविस्पृशेति द्वे (१०.२.५)।

---

१ A •प्लविके C D •कवे।

६. देवान्हुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्तय इति वैश्वदेवमुदादिति (२०.२) श्रुतेः। विषुवति चेति नोक्तमसंमोहार्थम्।

७. यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति जातवेदसीयमिति (२०.२) श्रुतेः।

८. यदिह नोक्तं तद्द्वितीयादह्नः पाष्ठिकात् ग्रहीतव्यं। तथा च गां द्वितीयमहरुपयन्तीत्यत आरभ्य सर्वमेवाम्नातम्।

६.

१. वक्ष्यमाणकः[1] प्रउग आश्विनो वैश्वमनस इत्येवंसंज्ञकस्तृतीयस्याभिप्लविकस्याह्नो भवति। तथैव श्रुतत्वात्। स उच्यते।

२. वायो याहि शिवा दिव इति तृचो वायव्यः।

३. आ वां सहस्रं हरय इत्यैन्द्रवायवः।

४. ता वां विश्वस्य गोपेति मैत्रावरुणः।

५. आ वां वाहिष्ठो अश्विनेत्याश्विनः।

६. इत्यैन्द्रस्तृचः।

७. इति वैश्वदेवस्तृचः।

८. उत नः प्रिया प्रियास्विति सारस्वतस्तृचः।

९. वायो याहि शिवेत्येवमादीनि सप्त यान्युक्तानि।

१०. तिष्ठा हरी रथ आयुज्यमानेति मरुत्वतीयमिति श्रुतेः।

११. इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचमित्येतत्।

---

[1] C D om. क।

१२. यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति निष्केवल्यं भवति।

१३. द्वितीयात्यार्षिकात्सावित्रं तद्देवस्येत्येतत्।

१४. अबुधमु त्य इन्द्रवन्तो अग्नय इति वैश्वदेवं भवति।

१५. वैश्वानराय धिषणामृतावृध इति वैश्वानरीयं। यानि चाहस्य पूर्वस्य वैश्वानरीयाणीत्येवमादिवचनात्। धारावरा मरुतो धृष्णोजस इति मारुतम्। त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिरिति जातवेदसीयम्। इत्याग्निमारुतम्। एतावता विकारेणाग्निमारुतं षष्ठे आभिप्लविके।

१६. इन्द्र इष्य मघवन् त्वावदिद्भुज इति वैश्वदेवं भवति षष्ठस्याह्न आभिप्लविकस्य द्वितीये ऽभिप्लवप्रयोगे।

१७. उपासानक्ता बृहती सुपेशसेति वैश्वदेवं षष्ठे आभिप्लविके तृतीये[1] ऽभिप्लवाभ्यासे।

१८. अग्निरिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमेति वैश्वदेवं षष्ठे आभिप्लविके चतुर्थे ऽभिप्लवाभ्यासे।

१९. शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिरित्येतद्वा वैश्वदेवं भवति षष्ठे आभिप्लविके चतुर्थे ऽभिप्लवाभ्यासे। ननु क्वायमभिप्लवाभ्यासो यत्रैतानि वैश्वदेवान्यन्वायात्यन्ते। उच्यते। पृष्ठ्यपञ्चमांश्चतुरो ऽभिप्लवाननुपयन्तीति समास इति वक्ष्यति गवामयने (१२.१९.९)। तत्रैतानि वैश्वदेवान्यन्वायात्यन्त इति।

२०. अग्निरिन्द्र इति चतुर्थे शं न इन्द्राग्नी इति वेत्येतयोर्वा व्यवस्थितो विकल्पः। प्रथममग्निरिन्द्र इत्येतत्पूर्वस्मिन्पटले। प्राग्विषु-

---

१ C D omit षष्ठे वैश्वदेवं षष्ठे आभिप्लविके।

मत इत्यर्थः। द्वितीयं प्रं न इन्द्राग्नी इत्येतदुक्तरे पटले। ऊर्ध्वं विषुवत इत्यर्थः।

२१. परावतो ये दिधिषन्त आप्यमिति वैश्वदेवमाभिप्लविकस्य षष्ठस्याह्नः पञ्चमे ऽभिप्लवप्रयोगे। पृष्ठ्यस्याभिप्लवःस्थाने तद्भिप्लवायनमित्यघावकाशः (१३.१८.२०)।

१०.

१. पृष्ठ्याभिप्लवयोरनन्तरं श्रुतिक्रमेणाभिजितमाह। अभिजिन्नामैकाहः। सर्वस्तोमस्त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशेषु सर्वशब्दो ऽयं। उभयसामा बृहद्रथन्तरसामेत्यर्थः। प्रत्यक्षं पृष्ठं बृहद्रथन्तरं पृष्ठं वास्य भवति संस्थया चाग्निष्टोमः। पूर्वकारिणामायत्तमपि सदेतदुक्तं स्वमतप्रकाशनार्थम्।

२. प्र वो देवायाग्नय इति सूक्तं। यदाहिष्ठं तदग्नय इति तृचमित्येतदाज्यं भवति।

३. माधुच्छन्दसस्य गार्त्समदस्य द्वौ प्रउगौ संशयेदिति।

४. शंसनक्रमो ऽयं। तथैव श्रुतिः। वायव्यां पुरोरुचं शस्त्वाथो उभे वायव्ये ऋचे इत्येवमाद्याह।

५. माधुच्छन्दस एव प्रउगे सति गार्त्समदं वैश्वदेवमुपरिष्टान्माधुच्छन्दसस्य वैश्वदेवस्य पर्याहरेदित्युक्ताय माधुच्छन्दसं सारस्वतमिति शस्त्रक्रमः श्रुतेः।

६. ऐकाहिकं च यथोक्तं वा। ऐकाहिकं प्रातःसवनं स्यादिति सा स्थितिरिति श्रुतेः। होतुरेव प्रकरणात्।

७. माध्यन्दिने सवने ऽयं विशेषः। ऐकाहिकं जनिष्ठाऽग्रीयं शस्त्वा ततस्तस्योर्ध्वमिन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायेति शंसेत्।

८. ऐकाहिकादूर्ध्वमित्यनुवर्तते।

९. बृहत्पृष्ठपक्षे ऽभिजिति। इन्द्र पिब तुभ्यमित्यस्योर्ध्वं जनिष्ठाउग्रीयं। या त ऊतिरित्यस्योर्ध्वं हैरण्यस्तूपीयम्।

१०. एकसूक्ते वा निष्केवल्यमरुत्वतीये भवतः। तस्मिन्पक्षे पिबा सोममभि यमुग्र तर्द इति मरुत्वतीयं शुद्धमेव। तथा नमु ष्टुहि यो अभिभूत्योजा इति निष्केवल्यं। पूर्वस्य पिबा सोममभि यमुग्र तर्द इत्येतस्योत्तमासुत्कृशति द्विपदेति कृत्वा अया वाजमिति।

११. प्राकृतादग्निष्टोमात्। अथ नित्यमेवैकाहिकं तृतीयसवनं स्यादिति मा स्थितिरिति श्रुतेः।

११.

१. अभिजितो ऽनन्तरं श्रुतिपाठक्रमेण स्वरसामानो ऽवसरप्राप्ता उच्यन्ते। सप्तदशस्तोमा इति स्तोमातिशंसनार्थं। स्वरसामान इति नामधेयं शास्त्रसंव्यवहारार्थं। एवं स्वरसाम्नां (१०. ९. ११) ते छन्दोमेषु (५) स्वरसामस्वित्येवमादौ।

२. एवमेव श्रुतत्वात्।

३. स्वरसंज्ञानि पृष्ठान्येषामिति स्वरपृष्ठाः कौषीतकेर्भगवतो मतेन। स्वराणि त्वेव पृष्ठानि स्युरिति ह स्माह कौषीतकिरिति (२४. ८) श्रुतेः।

४. त्रयाणामपि[१] स्वरसाम्नां यथानिर्दिष्टे द्वयदृश्यकदे पवमानेषु शंसेत्। न पृष्ठमाने[२]। तथापि योन्यनुशंसनं यथोपदिष्टं भवति। स्वमतोपदेशार्थं वचनम्।

५. अग्निष्टोमा इति पैङ्ग्यं ब्रह्मवर्चस्विनो[३] भवन्ति ये अग्निष्टोमानुपयन्तीति श्रुतेः।

६. उक्थ्याः स्युरिति ह स्माह कौषीतकिरित्येवमादि श्रियो विराजो ऽन्नाद्यस्योपाप्त्या इति (२४.८) श्रुतत्वात्।

७. आ यज्ञैर्देव मर्त्य इति प्रथमस्य स्वरसाम्न आज्यमावद्राथन्तरं बृहद्वयो हि भानव इति द्वितीयस्य बृहद्वार्हतमग्न ओजिष्ठमा भरेति तृतीयस्यावद्राथन्तरमिति (२४.५) श्रुतेः।

८. यथोक्तानामाज्यानामेकैकस्योत्तमां चोत्तमां चेत्युत्तमाः परिहाप्य शंसनं सर्वत्र।

९. माधुच्छन्दसः प्रथमस्य स्वरसाम्नः प्रउगो गार्त्समदो द्वितीयस्यौष्णिह आत्रेयस्तृतीयस्येति (२४.५) श्रुतेः।

१०. क ईं वीरः को अपश्यदिन्द्रमिति प्रथमस्य स्वरसाम्नो मरुत्वतीयं कौति कद्वत्कया शुभा सवयसः सनीळा इति द्वितीयस्य कयेति कदत् गायत्साम नभन्यं यथा वेरिति तृतीयस्य ता कर्मा-षतराणा इति कर्मेति कद्वदिति श्रुतेः (२४.५)।

११. एकस्यैव साम्प्रगाथस्याद्यपेक्षं बहुवचनं। प्राकृतसामप्रगाथशंसनादनन्तरं वक्ष्यमाणकान् कद्वतः प्रगाथसंज्ञकान् प्रगाथान् शंसेत्।

---

१ A त्रयाणामपि C त्रायणाणा०। २ D हृष्ठमाने। ३ A ०वर्चस्विनो।

१२. कं नव्यो अतसीनामिति कद्वान्प्रगाथ इति प्रथमे श्रुतत्वात्। तथा कदू न्वस्याकृतमिति कद्वान् प्रगाथ इति द्वितीये श्रुतत्वात्। तथा इमा उ त्वा पुरूवसो इति प्रगाथः पावकवर्णाः कवर्णा इति कद्वानिति तृतीये स्वरसाम्नि (९.४.७) श्रुतत्वात्। कद्वत्प्रगाथादनन्तरं बृहतस्य योनिं शंसेत्।

१३. यस्ते साधिष्ठो ऽवस इत्येतत्सूक्तमुक्तमात्मचं परिहाप्या-वशिष्टं त्रिचवारं त उग्रेति च प्रथमे स्वरसाम्नि शंसेत्।

१४. गायन्ति त्वा गायत्रिणो ऽपादित उदु नश्चित्तम इति आनुष्टुभत्रैष्टुभे[1] द्वितीये स्वरसाम्नि।

१५. इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् सं च त्वे जग्मुर्गिर इन्द्र पूर्वी-रित्यानुष्टुभत्रैष्टुभे तृतीये स्वरसाम्नि निष्केवल्यसूक्ते भवतः।

१६. यो ऽयमुक्तो विधिरित्येष बृहद्रथन्तरपृष्ठानां स्वरसाम्नो भवति नोत्तरः।

१७. यच्चायथा अपूर्व्येत्येष स्तोत्रियः स्वरपृष्ठानां। स्वरपृष्ठाः कौषीतकेरिति य उक्ताः स्वरसामानस्तेषां त्रयाणामप्यविशेषेण।

१८. द्वे अनुष्टुभौ तृतीया बृहती।

१९. वाशब्दो विकल्पार्थः। पूर्वोक्तेन सह द्वितीयस्य स्वरसाम्नो मत्स्यपायि ते मह इति वा स्तोत्रियो भवति। एतामेव प्रथमां बृहतीं तृतीयां करोति। द्वितीयतृतीये अनुष्टुभौ शस्त्वा।

२०. मत्सि न इत्यादिके द्वे अनुष्टुभौ। वयं घ त्वा सुता-वन्त इति बृहती[2] तृतीयानुरूपस्य कार्या।

---

१ CD त्वानुष्टुभे। २ A om. बृहती।

११. प्रत्यस्मा इत्येवमादिके द्वे अनुष्टुभौ यस्मा इतीयामुत्सृज्य ततो अस्मा अस्मा इदन्धस इति बृहतीं तृतीयां करोति। एष स्तोत्रियस्तृतीयस्य स्वरसाम्नो ऽनुरूपश्च वक्ष्यमाणो यज्ञायज्ञा इत्येवमादिना सह विकल्पो ऽर्थात्।

१२. इममिन्द्र सुतं पिबेति द्वे अनुष्टुभौ। क ईं वेद सुते सचेति बृहती तृतीयानुरूपस्य कार्या।

१२.

१. आदिबृहतीको मध्यबृहतीको ऽन्तबृहतीको वा यतोबृहतीकः स्तोत्रियस्ततोबृहतीक एवानुरूपो ऽपि कर्तव्यः।

२. धाय्यानन्तरं त्रिष्वपि स्वरसामसु कद्वतो यथोक्तान् शंसेत्। ततो रथन्तरस्य योनिं प्रथमे बृहतो द्वितीये बृहद्रथन्तरयोस्तृतीये।

३. [1]यद्यत्रोभयोपदेशस्तत्रेतच पूर्वां रथन्तरस्य शंसेत् ततो बृहतः।

४. योन्यनुशंसनानन्तरं यमिन्द्र दधिषे त्वमिति तृचः प्रथमे स्वरसाम्नि। स्वरन्ति त्वा सुते नर इति तृचो द्वितीये स्वरसाम्नि। इना मृगो न वारण इति तृच एव तृतीये स्वरसाम्नि। तथैव श्रुतत्वात्।

५. इन्द्र तुभ्यमित्येवमादीनां नवानामृचां प्रत्यहं तिस्रस्तिस्र ऋचः शंसेत्। पूर्वाणि च सूक्तानि। तद्यथा। यस्ते साधिष्ठ इति

[1] C D insert धाय्यानन्तरं त्रिष्वपि स्वरसाम (!) कद्वतः।

प्रथमे। गायन्ति त्वा गायत्रिण इति द्वितीये। इन्द्रं विश्वा इति तृतीये।

६. इन्द्र तुभ्यमित्येवमादीनि तृचानि न वा शंसेत्। कथं कुर्यात्। तृचानन्तरमुभयानि सूक्तानि शंसेत्। तद्यथा। यत्ते साधिष्ठ इत्युत्तमां परिहाप्यावीवृधनिति च प्रथमे। गायन्ति त्वापादित उदु नश्चित्तम इति द्वितीये। इन्द्रं विश्वाः मं च त्वे जग्मुरिति तृतीय इति।

७. अयमेव शंसनक्रमः स्वरयोनिषु बृहद्रथन्तरयोश्छन्दोगैः प्रापितयोः।

८. एकस्मिन्पक्षे प्रागानुष्टुभात् अपरस्मिन्पक्षे प्राक् तृचात् यदुक्तं तत्प्रगाथेन संशंसति। नान्तराकृयत इत्यर्थः।

९. प्रथमात् त्र्यहात्पार्ष्ठिकाद्यथाशक्यं तृतीयसवनानि बृहद्रथन्तरपृष्ठानां स्वरसाम्नां भवन्ति।

१० स्वरपृष्ठानां[1] स्वरसाम्नां पृष्ठ्यस्य षडहस्य समूढस्य याः पूर्वस्य त्र्यहस्य वैश्वदेवानां प्रतिपदस्ताः प्रतिपदो भवन्ति।

११. स्वरयोनीनां च[2] स्वरसाम्नामेवं प्रतिपदः।

१२. यान्युत्तरस्य त्र्यहस्य तृतीयसवनानि तानि तृतीयसवनानि सानुचराणीति (२४.८) श्रुतेः।

१३. तुशब्दो मध्यमात्त्र्यहादित्यस्य विशेषणार्थः। तत्र यानि वैश्वदेवानि प्रस्तान्युक्तानि तेषामुत्तमानि सूक्तान्युद्धृत्य। स्वस्ति नो मिमीतामिति च तिस्रो ऽन्ते वैश्वदेवानां करोतीति

१ C D om. स्वरपृष्ठानां। २ C D om. स्वरयोनीनां च।

(१०. ८. १०) यत्रैव उक्तस्तं चोद्धृत्य प्र वः पान्तं रघुमन्यवो ऽन्ध इति प्रथमे स्वरसाम्नि वैश्वदेवं करोति। तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथे-मथेति द्वितीये। कदित्था नॄँः पात्रं देवयतामिति तृतीये। यद्यानि तत्र वैश्वदेवानि भवन्ति (२४. ८) इति प्रकृत्य श्रुतौ सर्वमाम्नातम्।

१४. वाशब्दो विकल्पार्थः। अग्निरिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्य-मेति वा[1] वैश्वदेवं प्रथमे स्वरसाम्नि भवति।

१५. प्रथम एव स्वरसामनि। यस्मिन्कल्पे ऽग्निरिन्द्रो वरुण इति वैश्वदेवं तस्मिन्नेव कल्पे प्र ये शुम्भन्ते जनयो न सप्तय इति मारुतं भवति।

१६. देवान्हुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्तय इति द्वितीये स्वरसाम्नि वैश्वदेवं भवति।

१७. उपासानक्ता बृहती सुपेशसेति तृतीये स्वरसामनि वैश्वदेवं भवति। तद्वै खलु प्रत्यक्षं वैश्वदेवान्येवावधीयेरन्नित्येव-मादि (२४. ८) प्रकृत्य कल्पान्तरं श्रुतौ सर्वमाम्नातम्।

१२.

१. स्वरसाम्नामनन्तरं श्रुतिपाठक्रमेण विषुवान् वक्तव्यः। तदर्थ-मेकविंशस्तोममिदमहर्दिवाकीर्त्यं पवे[2] महादिवाकीर्त्यं वा। अग्नि-ष्टोमो विषुवानिति शास्त्रसंव्यवहारार्थं संज्ञाकरणम्।

---

१ O D om. वा २ O D ॰पृष्ठपवे।

२. नियमार्थमेतद्वचनं। पुरादित्यस्यास्तमयादेतदहः संस्थां पर्यियेयुरिति (२५. १०) श्रुतेः।

३. श्वस्मिन्नहनि उदित आदित्ये प्रातरनुवाकः कार्यः। सप्रातरनुवाकमेतदहर्दिवाकीर्त्यं भवति। सप्रातरनुवाकेन सपत्नीसंयाजेनैतेनाह्ना पुरादित्यस्यास्तमयात्समीप्येयुरिति (२५. १०) श्रुतेः।

४. महाराचे प्रातरनुवाको[१] भवति। तदु ह स्माह कौषीतकिः प्रजापतिर्वै प्रातरनुवाको न तमस एव तद्यथायथमेव तमुपाकुर्यादिति (२५. १०) श्रुतेः।

५. यस्मिन्पचे उदिते प्रातरनुवाकस्तस्मिन्पचे अग्निं मन्ये ऽपि पितरमग्निमापिमित्येका प्रतिपद्भवति।

६. अस्मिन्नहनि प्रातरनुवाकस्य नियमत इमे सङ्ख्याविकल्पाः। शतं द्विशतं विंशतिशतं वेति। अनुब्रूयादिति प्रत्येकमभिसंबध्यते। वाशब्दस्य।

७. वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं। जुषस्व न इत्येतदाप्रीसूक्तं भवति।

८. सूर्यदेवत्यः पशुः सवनीयस्य पशोरुपाजमथो न प्रधानः उपशब्दात्।

९. चित्रं देवानामुदगादनीकमिति तिस्रो वपायाः पुरोडाशस्य पशोः पुरोनुवाक्या भवन्ति। तिस्र उत्तरा याज्या अनेनैव क्रमेण। सौर्यस्येति वचनाचेतरस्य सावनस्य।

१०. सौर्यस्य पशोरुपांशु प्रदानं भवति। तथा च श्रुतिः।

ते वा एते चत्वार एव पञ्च उपांशु भवन्ति। सौर्यः सावित्रः प्राजापत्यो वाग्देवत्य (२५.१०) इति।

११. समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारदित्याज्यसूक्तं भवति।

१२. वक्ष्यमाणकः।

१३. प्रथमे वायव्यैन्द्रवायवे उत्तमं सारस्वतमिति मध्यमाच्छन्दोमात्। तथा चैव श्रुतिः। कुविदङ्ग नमसा ये वृधास इति वायव्यमत एवोत्तरं तृचमैन्द्रवायवसुत स्या नः सरस्वती जुषाणेति सारस्वतमिति।

१४. प्रथमाच्छन्दोमात्त्रीणि तृचानि भवन्ति। मैत्रावरुणमाश्विनमैन्द्रं। तथा चैव श्रुतं। उदां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकमिति मैत्रावरुणम्। आ गोमता नासत्या रथेनेत्याश्विनम्। आ नो देव शवसा याहि शुष्मिन्नित्यैन्द्रमिति।

१५. आश्विने त्वयं विशेषः। क्रमप्राप्तां तृतीयामुत्सृज्य वि चेदुच्छन्त्यश्विना उषास इति भानुशब्दवती तृतीया कर्तव्या। तस्योर्ध्वं भानुं सविता देवो अश्रेदिति भानुमती तृतीयेति (२५.१) श्रुतेः।

१६. प्र शुक्रैतु सदनादृतस्येति वैश्वदेवमिति (२५.२) श्रुतेः।

१७. वाशब्दो विकल्पार्थः। अभिचरन्नैकाहिकं[1] प्रातःसवनं भवति पूर्वोक्तं वा। तदाहुर्न त्रैष्टुभं प्रातःसवनं स्यान्मोहयति क्लृप्तच्छन्दसो यज्ञमुखमैकाहिकमेव स्यादिति (२५.२) श्रुतेः।

१८. तस्य[2] प्र वो देवायाग्नये त्वं हि क्षैतवद्यश इत्येते उभे सदाज्यमिति (२५.३) श्रुतेः। तच्छब्दादयमिष्टतरः पक्षः।

---

१ C adds वा। २ A om तस्य।

१८. तस्मिन्कल्पे माधुच्छन्दसश्च प्रउगो भवति। माधुच्छन्दसे[1] वेति शारस्वतस्य विकल्पः। एवमेतत्पञ्चत्रयुक्तं प्रातःसवनमुक्तम्।

२०. कया शुभा सवयसः सनीळा इति मरुत्वतीयम्। त्वं सु मेषं महया स्वर्विदमिति जागतमिति श्रुतेः। जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायेत्येतस्मिंस्त्रैष्टुभे निविदं दधातीति श्रुतेः। ता वा उभय्यस्त्रिष्टुब्जगत्यः शस्यन्त इति (२५.३) च श्रुतत्वात्।

२१. आयन्त इव सूर्यमित्येष स्तोत्रियो भवति। वच्यति। एकशतं निष्केवल्यमिति। तत्र तावदयमस्वयोनौ दृहति गीयमाने आयन्तीयः स्तोत्रियो भवति। न चेत्स्वयोनौ आयन्त इव सूर्यमिति सूर्यवान् स्तोत्रिय इति (२५. ६) श्रुतेः।

२२. यद् द्याव इन्द्र ते शतमित्यनुरूप इति श्रुतेः।

२३. अस्वयोनौ दृहति[2] महादिवाकीर्त्यं वा वच्यमाणकं पृष्ठं भवति[3]।

२४. चित्रं देवानामुदगादनीकमिति स्तोत्रियो महादिवाकीर्त्यस्य पृष्ठस्य।

२५. चित्रं देवानामित्यस्य तृचस्य ये उत्तरे ऋचौ[4] तंसूर्यस्येत्येवमादिके ते चानुरूपार्थत्वेन शस्येते।

२६. उत्सूर्यो दृहदर्चीं ष्यश्रेदित्येषा तृतीयानुरूपस्य कर्तव्या।

२७. वण्महाँ असि सूर्येति स्तोत्रियः। उदु त्यदर्शतं वपुरित्यनुरूप इत्येतौ महादिवाकीर्त्यस्य स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ वा भवतः।

---

१ C see h. • सौ। २ C D om. पृष्ठं भवति। ३ C D दृहम्; see b. वा दृ•। ४ C D om. ऋचौ।

२८. विभ्राड् बृहत्पिबतु सोम्यं मध्विति स्तोत्रियस्तृचः। वि सूर्यो मध्ये अमुचद्रथं दिव इत्यनुरूपः। एतौ वा स्तोत्रियानुरूपौ महादिवाकीर्त्यस्य पक्षे भवतः।

२९. विश्वाहा त्वा सुमनसः सुचक्षस इत्यनुरूपो वि सूर्यो मध्य इत्यनेन सह विकल्पते।

३०. अस्वयोनौ बृहति महादिवाकीर्त्यपक्षे वयश्चिद्धी अपि सूर्येति सामप्रगाथो भवति।

३१. सामप्रगाथः पूर्वेण सह विकल्पते।

३२. स्वयोनिपक्षे बृहतः स्तोत्रियानुरूपौ शस्त्वा सामप्रगाथं च बार्हतं ततो रथन्तरस्य योनिं शंसेत्। बृहत आतानं शस्त्वा रथन्तरस्य योनिं शंसतीति (२५.५) श्रुतेः।

३३. अस्वयोनिबृहत्पृष्ठपक्षे[1] सामप्रगाथादनन्तरमुभयोर्बृहद्रथन्तरयोर्योनी शंसेत्[2]। अथ बृहद्रथन्तरयोर्योनी शंसतीति श्रुतेः।

३४. महादिवाकीर्त्यं पृष्ठं चेत् सामप्रगाथानन्तरं बृहद्रथन्तरयोर्द्वयोरपि साम्नोर्योनिं स्वीयांस्वीयां होता शंसेत् महादिवाकीर्त्यपृष्ठपक्षं प्रस्तुत्यापि। अथ बृहद्रथन्तरयोर्योनिं शंसतीति श्रुतेः। तस्य च महादिवाकीर्त्यस्य[3] त्रयः पक्षाः। तद्धैके त्रिष्टुप्सु कुर्वन्ति तथा बृहतीषु स्यादिति हैक आहुः तथा जगतीषु स्यादिति त्वेव स्थितमिति पक्षत्रयं (२५.४) श्रुतेः।

---

१ C D om. बृहत्पृष्ठ। २ C D om. the text from अथ to Sūtra 34 शंसतीति श्रुतेः C in marg. महादिवाकीर्त्ये च। विभ्राड्स्वयोनौ बृहद्रथन्तरयोर्योनी ..शंसतः। ३ महादिवाकीर्त्यस्य om. C D.

१४.

१. यद्येनं बृहद्रथन्तरे माध्यन्दिने पवमाने सामगाः कुर्युः ततो योन्यनुशंसनम्।

२. अयमप्युद्धृतबृहद्रथन्तरपक्षः। एवमेते षट् पक्षाः। अस्वयोनिपक्ष एकः। महादिवाकीर्त्यपक्षास्त्रयः। स्वयोनिपक्ष एकः। उद्धृतबृहद्रथन्तरपक्ष एकः। एते सूत्रकारेण सूचिताः। छन्दोगवशात्तु बहवो ऽन्ये ऽपि संभाव्यन्ते। तदप्युक्तमेव[1] स्तोत्रिये छन्दोगमित्यादि।

३. इन्द्रः किल श्रुत्या अस्य वेदेत्युक्थमुखीया। त्रिषु कल्पेषु स्वयोनौ अस्वयोनौ उद्धृतबृहद्रथन्तरे च।

४. शं नो भव चक्षसा शं नो अह्नेति महादिवाकीर्त्यपक्षे द्व्यमुक्थमुखीया।

५. द्यौर्न य इन्द्राभि भूम्यार्य इति चयोदशकं सूक्तं त्रैष्टुभं स्वयोनौ बृहति सति।

६. य एक इद्धव्यश्चर्षणीनामित्यस्वयोनिपक्षे एकादशर्चं त्रैष्टुभं सूक्तम्।

७. य एक इद्धव्य इत्येतदेव सूक्तं भवति।

८. तमु ष्टुहि यो अभिभूत्योजा इत्येतत्सूक्तं त्रैष्टुभं पञ्चदशकमुद्धृतबृहद्रथन्तरपक्षे शंसेत्।

९. त्रैष्टुभादनन्तरमभि त्यं मेषं पुरुहूतमृग्मियमित्येतज्जागतं सूक्तं पञ्चदशर्चं शंसेत्।

---

१ C ०वाक्षो०।

१०. ऋतुर्जनित्री तस्या अपस्परीत्येतस्य चयोदशर्चस्य नव शस्त्वा सर्वहरेर्वा प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इत्येतस्य चयोदशर्चस्यैव पूर्वेण सह विकल्पितस्य नवैव शस्त्वा ततो निविदं शंसेत्।

११. आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषीत्येकविंशतिमृचो निविद्धानानन्तरं शंसेत्।

१२. विश्वजिते धनजिते स्वर्जित इत्येतस्य षट्कस्य सूक्तस्योत्तमां परिहाप्य पञ्च शस्त्वा ततः।

१३. विश्वजित इत्यस्य पञ्चर्चस्यानन्तरमाहूय दूरोहणं रोहति। शंसनप्रकारमेवंसंज्ञकं करोति। तस्य स्वरूपमाह।

१४. हंसः शुचिषदसुरन्तरिक्षसदित्येतामृचं सप्त वाराञ्छंसेत् पच्छो ऽर्धर्चशस्त्रिपच्छो ऽनवानं चिपच्छो ऽर्धर्चशः पच्छ इति। अस्या दूरोहणसंज्ञा शास्त्रसंव्यवहारार्था।

१५. विश्वजित इत्यस्य या उत्तमा शिष्टा[1] तां दूरोहणानन्तरं शंसेत्।

१६. एष प्र पूर्वीरव तस्य चम्रिष इति जागतं सूक्तमिति (२५.७) श्रुतत्वात्।

१७. पतङ्गमक्तमसुरस्य माययेति तिस्र इति श्रुतेः।

१८. उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति त्रिःशस्तया परिधानीययेत्यादि (२५.८) श्रुतेः।

१९. इति यदेतदुक्तं पूर्वोक्तया रचनया निष्केवल्यमेतत्पैङ्ग्यं मतमिति पैङ्गी संपदिति (२५.७) श्रुतेः। संपदुपेतं च श्रुत्युक्तम्।

[1] C D शिष्टे।

२०. अथशब्दो विशेषार्थः। सविशेषो ऽपि विधीयते।

२१. स्तोत्रियप्रभृति सर्वेषु पक्षेषु पूर्वोक्तेन तुल्यमोक्थमुखीयायाः।

२२. य उद्धृतश्चद्ब्र्यन्तरपक्षस्तस्मिन् चतुर्जनित्रीयं चयोदशार्चं शंसेत्।

२३. चतुर्जनित्रीयस्यैव एकादश शंसेत्। स्वयोनौ दशर्चं च।

२४. चतुर्जनित्रीयस्य नव शंसेत्। अन्यत्र पूर्वाभ्याम्।

२५. सत्येन दृष्टं साम्यं। अभि त्वं मेषमित्येतदुद्धृत्येन्द्र याहि हरिभिरिति पञ्चदश शंसेत्।

२६. प्र ते महे विदथे चयिर्नाम्ना सूक्तं। चयिर्वेदः। तस्यैकादश[1] शस्त्वा निविदं दध्यात्।

२७. अभूरेको रयिपते रयीणामिति त्रैष्टुभं पञ्चर्चमेष प्र पूर्वीरित्येतस्य साम्यस्य स्थाने।

२८. त्यमू षु वाजिनं देवजूतमिति तार्क्ष्यः। पतङ्गमक्तमसुरस्य माययेत्येतस्मात्पूर्वः शस्यः।

२९. एकाधिकं शतं निष्केवल्यं पैङ्ग्यमतेन कौषीतकिमतेन च श्रुतिरेव सूचीकृता।

३०. प्रथमादह्नः पार्ष्टिकात्सावित्रं। युञ्जते मन उतेत्येतत्।

३१. द्वितीयात्पार्ष्टिकाद्द्यावापृथिवीयं भवति। ते हि द्यावापृथिवी इत्येतत्।

---

१ A मद इत्येतस्य भक्षकाले।

१०. छतुर्जनित्री तस्या अपसरीत्येतस्य पर्यो‌दृग्वर्चस्य नव शस्त्वा सर्वहरेर्वा प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इत्येतस्य पर्यो‌दृग्वर्चस्यैव पूर्वेण सह विकल्पितस्य नवैव शस्त्वा ततो निविदं शंसेत्।

११. आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषीत्येकविंशतिमृचो निविद्धानानन्तरं शंसेत्।

१२. विश्वजिते धनजिते स्वर्जित इत्येतस्य षड्टस्य सूक्तस्योत्तमां परिहाय पञ्च शस्त्वा ततः।

१३. विश्वजित इत्यस्य पञ्चर्चस्यानन्तरमाहय दूरोहणं रोहति। शंसनप्रकारमेवंसंज्ञकं करोति। तस्य स्वरूपमाह।

१४. हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसदित्येतामृचं सप्त वाराञ्छंसेत् पच्छो ऽर्धर्चशस्त्रिपच्छो ऽनवानं त्रिपच्छो ऽर्धर्चशः पच्छ इति। अस्या दूरोहणसंज्ञा शास्त्रसंव्यवहारार्था।

१५. विश्वजित इत्यस्य या उत्तमा शिष्टा[1] तां दूरोहणानन्तरं शंसेत्।

१६. एष प्र पूर्वीरव तस्य चम्रिष इति जागतं षळ्चमिति (२५.७) श्रुतत्वात्।

१७. पतङ्गमक्तमसुरस्य माययेति तिस्र इति श्रुतेः।

१८. उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति त्रिःशस्तया परिधानीययेत्यादि (२५.८) श्रुतेः।

१९. इति यदेतदुक्तं पूर्वोक्तया रचनया निष्केवल्यमेतत्त्वैन्द्रं मतमिति पैङ्गी संपदिति (२५.७) श्रुतेः। संपदुपेतं च श्रुत्युक्तम्।

---

[1] O D शिष्ठं।

२०. अथशब्दो विशेषार्थः। सविशेषो ऽपि विधीयते।

२१. स्तोत्रियप्रभृति सर्वेषु पक्षेषु पूर्वोक्तेन तुल्यमोक्थमुखीयायाः।

२२. य उद्धृतद्वयद्वयन्तरपक्षस्तस्मिन् चतुर्जगतिनीयं त्रयोदशर्चं शंसेत्।

२३. चतुर्जगतिनीयस्यैव एकादश शंसेत्। स्वयोनौ द्व्यृचं।

२४. चतुर्जगतिनीयस्य नव शंसेत्। अन्यत्र पूर्वाभ्याम्।

२५. सर्वेण दृष्टं साम्यं। अभि त्यं मेषमित्येतदुद्धृत्येन्द्र याहि हरिभिरिति पञ्चदश शंसेत्।

२६. प्र ते महे विदथे इत्यर्चिनांष्या सूक्तं। ऋषिर्वसुः। तस्यैकादश[1] शस्त्वा निविदं दध्यात्।

२७. अभूरेको रयिपते रयीणामिति त्रैष्टुभं पञ्चर्चमेव प्र पूर्वीरित्येतस्य साम्यस्य स्थाने।

२८. त्यमू षु वाजिनं देवजूतमिति तार्क्ष्यः। पतङ्गमक्तमसुरस्य माययेत्येतस्मात्पूर्वः शस्यः।

२९. एकाधिकं शतं निष्केवल्यं पैङ्गमतेन कौषीतकिमतेन च श्रुतिरेव सूत्रीकृता।

३०. प्रथमादह्नः पार्ष्टिकात्सविधं। युञ्जते मन उतेत्येतत्।

३१. द्वितीयात्पार्ष्टिकाद्द्यावापृथिवीयं भवति। ते हि द्यावापृथिवी इत्येतत्।

---

१ A सप्त इत्येतस्य वषट्‌कृतस्यैः।

३२. पश्चात्पार्श्विकादार्भवमारुते भवतः। किमु श्रेष्ठ इत्यार्भवं प्रयज्यव इति मारुतम्।

३३. देवान् हुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्तय इति वैश्वदेवं भवति।

३४. तृतीयात्पार्श्विकाद्वैश्वानरीयं याम्यं। वैश्वानराय धिषणामृतावृध इत्येतत्।

३५. मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इत्यग्निष्टोमसामः स्तोत्रियः। मूर्धा दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इत्यनुरूपः।

३६. वेदिषदे प्रियधामाय सुद्युत इति जातवेदसीयं भवति।

३७. गवामयनप्रयोगे विषुवतो ऽनन्तरमावृत्ताः स्वरसामानः कार्याः। यस्तृतीयः स प्रथमो यो द्वितीयः स मध्यमो यः प्रथमः स तृतीय इत्येवमावृत्ताः। अथ त्रीन् स्वरसाम्न आवृत्तानुपयन्तीति (२५.१०) श्रुतेः।

१५.

१. विश्वजित्संज्ञक एकाहः। सर्वस्तोमस्त्रिवृदादिभिस्त्रयस्त्रिंशान्तैः स्तोमैर्युक्तः। सर्वपृष्ठो रथन्तरादिभिः पृष्ठैः रैवतान्तैर्युक्तः। बृहत्पृष्ठो वा विकल्पेन। अग्निष्टोमः। त्रयोदशं वा एतं मासमाभुवन्ति यद्विश्वजितमुपयन्तीति प्रक्रम्य (२५.११) श्रुतौ सर्वमाम्नातम्।

२. तस्याग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति वैराजमाज्यमिति श्रुतेः।

३. त्वं हि चैतवदयश इत्येतदाज्यं भवति। बृहत्पृष्ठस्य विश्व-

जितः। अग्निं नर इत्येतत्स्वसंयोगविहितं[1] परोक्षपृष्ठादिषु भवति। बृहद्रथन्तरपृष्ठस्य यदि बृहत्प्रत्यक्षं ततस्त्वं हि चैतवदित्येतदाज्यम्।

४. सह सारस्वतेन भवति। सूत्रारम्भात्।

५. चतुर्विंशादह्नो मध्यन्दिनो भवति। मध्यन्दिनशब्देन निष्केवल्यमरुत्वतीये उच्येते।

६. वैराजस्य साम्नो यौ स्तोत्रियानुरूपौ सन्यूङ्खावुक्तौ तौ तथैव शस्त्रा सर्वपृष्ठे विश्वजिति नेतरस्मिन् तनूपृष्ठे ब्राह्मणाच्छंसिनो ऽपि स्तोत्रियत्वविशेषात्[2]। सन्यूङ्खवैराजयोनिगतस्य वैराजस्य[3] न्यूङ्खो भवति। स्तोत्रिय एव न्यूङ्खस्योपदेशात्। तत्तत्स्थाने तु भवत्येव। न हि वैराजं तत्स्थानमन्यूङ्खनायेति (२५. ११) श्रुतेः। प्रगाथं चाग्निष्टोमपक्षे ऽपि नियमतः शंसेत्। तनूपृष्ठे ऽपि तथा रथन्तरस्य योनिं बृहतस्य।

७. अनुचरादारभ्य षष्ठात्पार्ष्ठिकादैयूल्हिकात्सामूल्हिकाद्वा तृतीयसवनं भवति।

८. कथा देवानां कतमस्य यामनीति वैश्वदेवं भवति। सात्त्रिकस्य विश्वजितो बृहत्पृष्ठस्य। उभयपृष्ठे ऽपि बृहति प्रत्यक्षे। तृचस्तु न निवर्तते पष्ठाह्निकः[4]।

९. आ नो भद्रीयं वैश्वदेवमेकाहस्य विश्वजितः।

१०. सर्वपृष्ठे विश्वजिति यो विशेषः स उच्यते। पुरस्ता-न्मारुतस्य सूक्तस्य होता प्र वो मह्रे मतय इत्येवमादिकमेवयामरुतं

१ A इत्येतत्स्व॰ C is not quite legible; but it seems to agree by alt. (स्वसं) with A. २ A त्वाविशेषात्। ३ A om. वैराजस्य। ४ C (orig) D षष्ठाह्नः।

शंसति। तत्तत्पृष्ठे ऽप्ययं धर्मो[1] विश्वजिति सर्वपृष्ठस्याविशेषत्वात्[2]। तन्नपृष्ठपरोक्षपृष्ठे अच्छावाकस्य शिल्पत्वात्। विश्वजितीत्यतिरेको न[3] ऐकाहिकमाध्यन्दिनकार्थत्वाद्विश्वजिद्ग्रहणस्य[4]। मारुतस्य सूक्तस्येति सूक्तग्रहणात् आद्यावोत्तरकालमेवयामरुतं। तथाग्निमारुते रौद्रीं शस्त्वा होतेवयामरुतं पङ्क्तिशंसं शंसतीति (२५. १३) श्रुतेः।

११. जगतीशंसं पच्छः शस्यमित्यर्थः। अतिजागतत्वाच्च स्यात्। अन्यूङ्खमिति न्यूङ्खस्य प्रतिषेधाच्चित्यो ऽस्य न न्यूङ्ख इत्येतत् ज्ञापयति।

१२. पङ्क्तिशंसं वा शंसेत्। सह न्यूङ्खेन।

१३. पङ्क्तिशंसमेव।

१४. समग्रे यज्ञानां होतेति क्रमेण द्वौ तृचावग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपौ भवतः। द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये एकादशो ऽध्यायः समाप्तः।

शाङ्खायनसूत्रस्य सम्यं शिष्यहितेच्छया।
वरदत्तसुतो भाष्यमानर्तीयो ऽकरोत्रवम्॥

---

१ C D om. धर्मो।
२ C D om. त्व।
३ C D •रेकाणां।
४ D om. स्य।

अथ द्वादशो ऽध्यायः ।

१.

१. श्रुतिक्रमेण येषामङ्गां होत्रमुक्तं तेषामेव होत्रकाणां यद्वक्तव्यं तदुच्यते । तत्र होत्रकाणामित्ययमधिकारो यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आ द्वादशाध्यायपरिसमाप्तेः तत्सामान्यमुच्यमानं होत्रकाणामेव भवतीति ।

२. अयमप्यधिकारः । आ माध्यन्दिनेषु विकार इत्यतः (१ २. ६. १) । अतश्च स्तोमातिशंसः प्रातःसवन एव । तथा च श्रुतिः । स्तोमातिशंसं प्रातःसवनेषु प्रस्तेति कर्मवचनादेतावत्कर्म यदिहोच्यते । तेन चोक्थमुखानि न भवन्ति ।

३. आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे । मित्रं हुवे पूतदक्षं । अयं वां मित्रावरुणा । पुरूरुणा चिद्ध्यस्ति । प्रति वां सूर उदिते । प्र वो मित्राय गायत । यदद्य सूर उदिते प्र मित्रयोर्वरुणयोः । ता नः शक्तं पार्थिवस्येति स्तोत्रिया मैत्रावरुणस्य भवन्ति । ननु कैते भवन्तीति । उच्यते । दशरात्रे । कुत एतत् । आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयमिति प्राकृतयोरुपदेशात् । तथा हि दशानामह्नां दशैव स्तोत्रिया यथासङ्ख्येन भवन्ति[1] । तथा चोक्तं । वचनलक्षणो विकार इति । तेन प्रायणीयोदयनीययोः प्राकृतक्रिया ।

---

१ A ins. इति ।

४. आ याहि सुषुमा हि ते। इन्द्रमिद्गाथिनो बृहत्। इन्द्रेण सं हि दृक्षसे। इन्द्रो दधीचो अस्थभिः। उत्तिष्ठन्नोजसा सह। भिन्धि विश्वा अप द्विषः। प्र सम्राजं चर्षणीनां। तमिन्द्रं वाजयामसि। महाँ इन्द्रो य ओजसा। युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषमिति ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रिया दशरात्रे यथासंख्येन।

५. प्रातःसवने स्तोत्रिया अच्छावाकस्य दशानामह्नां। तमीळिष्व यो अर्चिषा ता हि शश्वन्त ईळत इत्येतयोर्विकल्पो दशमे ऽहनि॥

२.

१. द्विरात्रप्रभृतिषु द्वादशाहविकारेषु अद्वादशाहविकारेषु च। पृष्ठ्यस्य पञ्चमं चतुर्थमहः इत्येवमादिषु अहःसंघातेषु सत्त्राहीनादिषु अनुरूपाः श्वोभाविस्तुत्ये ऽहनि ये स्तोत्रियास्ते भवन्ति। यदि पुनः समानस्तोत्रियं श्वस्तनमहस्ततः[1] परस्मिन्नहनि ये स्तोत्रियास्ते ऽनुरूपाः कर्तव्याः। अपिशब्दात्परतरे ऽप्यहनि।

२. परे ऽहन्यसमानस्तोत्रिये।

३. नित्यानवश्यंभाविनो ये ऽन्येष्वपि स्तोमेषु न ह्रसन्ति[2] तानन्याच्छस्त्राणां पर्यासा इत्येवमाचक्षते याज्ञिकाः। संज्ञाकरणं शास्त्रसंव्यवहारार्थं[3]। स्तोत्रियानुरूपौ च नित्यौ। छन्दोगानुविधानात्। ततः[4] स्तोत्रियानुरूपपर्यासानां नास्ति ह्रासः।

---

१ C श्वस्तनादिषु ततः प०; over the line श्वे (?) D श्वादिषु म ततः।
२ M ते भवन्ति। ३ M om शास्त्र। ४ C D M om. ततः।

४. प्रति वां सूर उदिते मित्रं गृणीष इत्येवमादिकस्तृचः पर्यासो मैत्रावरुणस्य भवति।

५. यदा प्रति वां सूर उदिते इत्ययं तृचः स्तोत्रियत्वे वा विनियुक्तो ऽनुरूपत्वे वा तदा काव्येभिरदाभ्येत्ययं तृचः पर्यासो भवति।

६. विद्यमाने अस्तनस्तोत्रिये काव्येभिरदाभ्येति वा पर्यासो भवति।

७. उच्छेदभि श्रुतामघमित्ययं तृचः पर्यासो भवति ब्राह्मणाच्छंसिनः। यद्यपि विषुवति छन्दोगाः स्तोत्रियमेतं कुर्वन्ति तथाप्ययमेव पर्यासो भवति।

८. इन्द्राग्नी अवसा गतमित्येष तृचो ऽच्छावाकस्य पर्यासः।

९. अन्तरेणानुरूपं पर्यासं च वक्ष्यमाणं आवापस्थानं भवति। आवाप इति वक्तव्ये स्थानग्रहणं सर्वेण शस्त्रेण स्तोममतिशंसेत्।

१०. एकयर्चा द्वाभ्यां वा यथासंख्याविशिष्टं स्तोमं त्रिवृदादिकमतिशंसन्ति होत्रकाः। न स स्तोमो देवान् गच्छति यो नातिशस्यत इति श्रुतेः। [१]अदृष्टत्वान्मैत्रावरुणस्तोमातिरेकः वाचस्तोमे ऽप्येवमेव[२]।

११. भूयसा शस्त्रेण त्रिवृति स्तोमातिशंसनं। ननु स्तोत्रियानुरूपपर्यासानां नित्यत्वादर्थसिद्धमेतत्। सत्यम्। त्रिवृतो ऽन्यतराः स्तोमास्त्रिवृद्विकाराः। कुतो ह्यन्यं स्तोममाहरिष्यन्तीति श्रुतिवचनात्। त्रिवृत्येवायं धर्मो नान्येषु त्रिवृद्विकारेषु सूत्रारम्भात्।

---

१ A अथ ह०। २ C (orig.) D अदृष्टलाय C (sec. h.) adds इव M अदृष्टत्वादवपसोम०।

१२. वक्ष्यति विश्वजिति सर्वपृष्ठे महानाम्नीनां मैत्रावरुण इत्येवमादि। तस्मिन्विश्वजिति सर्वपृष्ठे भूयसा स्तोममतिशंसन्ति। तत्र प्रस्तस्य विहितत्वात्सूचारम्भो नियमार्थः।

१३. एकया[१] स्तोमातिशंसनं होत्रकाणां दशमे ऽहनि। अन्यत्र त्रिवृद्द्वशरात्रादयं नियमः।

१४. युवं दक्षं धृतव्रता। आ नो बर्हीं रिशादसः। यं रक्षन्ति प्रचेतसः। कया राधाम सखायः। ऋजुनीती नो वरुणः। मा कस्याद्भुतक्रतू मित्रो नो अत्यंहतिं। महि वो महतामवः[२]। सोमस्य मित्रावरुणा। ते नः सन्तु युजः सदा। प्र यो वां मित्रावरुणा। महि त्रीणामवो ऽस्तु। एता एकपातिन्यः। सूक्तादिप्रदिष्टत्वात् सूक्तनिवृत्त्यर्थमेकपातिनीग्रहणम्।

१५. काव्येभिरदाभ्येत्ययं तृचः। आ नो गन्तं रिशादसेत्ययं तृचः। एवमेतौ तृचौ।

१६. यथा नो मित्रावरुणा यज्ञा नो मित्रावरुणेत्येते वर्जयित्वा। सप्तचत्वारिंशन्मित्रावरुणदेवत्यो गायत्र्यो दाशतयीषु सर्वास्वेव बह्वृचशाखासु। दाशतयीग्रहणं काव्ययोराजानेष्वेवमादिनिवृत्त्यर्थं। सङ्ख्याग्रहणं सूत्रपाठक्रमार्थं। तेन स्तोमातिशंसने स्तोत्रियानुरूपान्यथाक्रमं प्रक्षिप्यैकपातिनीस्ततस्तृचौ। तासां मैत्रावरुण इति तासां मध्ये याश्छन्दोरूपयुक्ता अङ्गो रूपसंपन्ना मैत्रावरुणस्ता आवपेत् मैत्रावरुणः स्वेषु शस्त्रेषु।

---

१ C (orig.) D रुकयर्चा। २ M °वो प्रथमः।

१०. दाशतयीष्विति वर्तते[1]। स्तोमातिशंसनाधिकार एव। सर्वास्वपि दाशतयीषु निपुणमन्विष्यमाणानि चतुश्चत्वारिंशदैन्द्राणि गायत्राणि। तेषां यथोपयोगं यथाछन्दो ऽनुरूपं स्तोमातिशंसनार्थमावापस्थाने शंसेत्। अत्र चाग्निस्वामिना तत्प्रख्यापनाय श्लोकाः कृतास्त उच्यन्ते।

संख्यामेषां प्रवक्ष्यामि वेदाम्नायक्रमेण तु[2]।
इन्द्र याहीति तिस्रः स्युः सूक्ते च द्वे सुरूपेति ॥१॥
युञ्जन्तीति तृचो ज्ञेयः सूक्तानि त्रीण्ययेन्द्रमित्।
सूक्तमा त्वा वहन्तु स्यादा व इन्द्रं त्रिपद्यकम् ॥२॥
तृच इन्द्रो दधीचः स्यादिन्द्रो अङ्ग महत्तृचः।
वार्त्रहत्याय दशकमिन्द्र त्वा त्रीणि सूक्तानि ॥३॥
इदं ह्यन्वोजसा तिस्रो धानावन्तश्चतस्रस्तु।
त्रीणि स्तुर्नकिरिन्द्रेति तेभ्यः पञ्चमुद्धरेत् ॥४॥
वामं वाममयेतहैत्क्रनीनकेव वद्धचम्।
अपोषा इति चोपस्थे द्वे निरुक्ते यतः प्रोक्ते ॥५॥
य आनयत्परा त्रिंशत्[3] व इन्द्राय मादनम्।
इदं वसो सुतं सूक्तं द्वे अन्ये अत उद्धरेत् ॥६॥
एका च स्यादवः सोमा महाँ इन्द्र इति सूक्तम्।
तृचं विनान्यं यदिन्द्राहं प्र सम्राजं ततः सूक्ते ॥७॥

---

१ M om. दाशतयीष्विति वर्तते।

२ I am not able to account for all the readings in these partly obscure verses. ३ C D य आनयत्परा०।

१२. वक्ष्यति विश्वजिति सर्वपृष्ठे महानाम्नीनां मैत्रावरुण इत्येवमादि। तस्मिन्विश्वजिति सर्वपृष्ठे भूयसा स्तोममतिशंसन्ति। तत्र प्रश्नस्य विहितत्वात्सूत्रारम्भो नियमार्थः।

१३. एकया[1] स्तोमातिशंसनं होत्रकाणां दशमे ऽहनि। अन्यत्र विहृद्दशरात्रादयं नियमः।

१४. युवं दक्षं धृतव्रता। आ नो बर्ही रिशादसः। यं रक्षन्ति प्रचेतसः। कया राधाम सखायः। ऋजुनीती नो वरुणः। मा कस्याद्भुतक्रतू मित्रो नो अत्यंहतिं। महि वो महतामवः[2]। योमस्य मित्रावरुणा। ते नः सन्तु युजः सदा। प्र यो वां मित्रावरुणा। *महि त्रीणामवो ऽस्तु। एता एकपातिन्यः। सूक्तादिप्रदिष्टत्वात्* सूक्तनिवृत्त्यर्थमेकपातिनीग्रहणम्।

१५. कायेभिरदाभ्येत्ययं तृचः। आ नो गन्तं रिशादसेत्ययं तृचः। एवमेतौ तृचौ।

१६. यथा नो मित्रावरुणा यज्ञा नो मित्रावरुणेत्येते वर्जयित्वा। सप्तचत्वारिंशन्मित्रावरुणदेवत्यो गायत्र्यो दाशतयीषु सर्वास्वेव वह्वृचशाखासु। दाशतयीग्रहणं काव्ययोराजानेष्वेवमादिनिवृत्त्यर्थं। सङ्ख्याग्रहणं सूत्रपाठक्रमार्थं। तेन स्तोमातिशंसने स्तोत्रियानुरूपान्यथाक्रमं प्रक्षिप्यैकपातिनीस्ततस्तृचौ। तासां मैत्रावरुण इति तासां मध्ये याश्छन्दोरूपयुक्ता अङ्गो रूपसंपन्ना मैत्रावरुणस्ता आवपेत् मैत्रावरुणः स्वेषु प्रश्नेषु।

---

१ C (orig.) D स्कपर्चो। २ M ०वो प्रथमः।

१७. द्वाशतयीष्विति वर्तते[1]। स्तोमातिशंसनाधिकार एव। सर्वास्वपि द्वाशतयीषु निपुणमन्विष्यमाणानि चतुश्चत्वारिंशदैन्द्राणि गायत्राणि। तेषां यथोपयोगं यथाछन्दो ऽनुरूपं स्तोमातिशंसनार्थमावापस्थाने शंसेत्। अत्र चाग्निस्वामिना तत्प्रख्यापनाय श्लोकाः कृतास्त उच्यन्ते।

सङ्ख्यामेषां प्रवक्ष्यामि वेदाम्नायक्रमेण तु[2]।
इन्द्र याहीति तिस्रः स्युः सूक्ते च द्वे सुरूपेति ॥१॥
युञ्जन्तीति तृचो ज्ञेयः सूक्तानि त्रीण्यथेन्द्रमित्।
सूक्तमा त्वा वहन्तु स्यादा व इन्द्रं त्रिपञ्चकम् ॥२॥
तृच इन्द्रो दधीचः स्यादिन्द्रो अङ्ग महत्तृचः।
वार्त्रहत्याय दशकमिन्द्र त्वा त्रीणि सूक्तानि ॥३॥
इदं ह्यन्वोजसा तिस्रो धानावन्तमतस्तृचम्।
त्रीणि स्तुनेकिरिन्द्रेति तेभ्यः षट्तृचमुद्धरेत् ॥४॥
वामं वाममयेतद्वेल्कनौनकेव वक्तृचम्।
अपोषा इति चोपस्थे द्वे निरुक्ते यतः प्रोक्ते ॥५॥
य आनयत्परा त्रिंशत्[3] व इन्द्राय मादनम्।
इदं वसो सुतं सूक्तं द्वे अन्ये अत उद्धरेत् ॥६॥
एका च स्याद्वः सोमा महाँ इन्द्र इति सूक्तम्।
तृचं विनान्त्यं यदिन्द्राहं प्र सम्राजं ततः सूक्ते ॥७॥

---

१ M om. द्वाशतयीष्विति वर्तते।

२ I am not able to account for all the *readings in these partly* obscure verses.

३ C D प त्रामयत्राय॰।

आ याहि सुषुमान्याभ्यां[1] प्र कृतान्यथ सूक्ते द्वे।
घृतस्नावतः पुरु उत्वा मन्दन्तु सूक्ते द्वे ॥८॥
अभि प्र गोपतिं वृच उत्तिष्ठन्नोजसा निरः।
अतः पञ्च नवर्चानि।
जज्ञानः पुरोलाशं स्यात्त्वान्यं बला तु नः ॥९॥
आ प्र द्रवेत्यन्तिमैषां पुरुहूतं पुरुष्टुतम्।
द्वाविंशत्सूक्तमुद्दिष्टा जनं लेष पञ्चकम् ॥१०॥
ईङ्खयन्तीर्भवेत्सूक्तं स्यात्त्वं त्यमिदतस्तथा।
आ यदिन्द्रश्च दद्वहे न हि घस्तव नो मम ॥११॥
सञ्ज्ञानाल्लिङ्गभेदाच्च वृचौ त्याज्यौ मतौ मम।
इयमु ते चतुर्ऋचं सूक्तं गण्यतामिदम् ॥१२॥
यस्य ते स्वादु च वृचमिति स्यात्कस्य चिन्मतिः।
तामघे अनु हि द्वे द्वे यत्प्रगाथोत्तरे ततः ॥१३॥
पान्तमित्युत्तरे तस्य गण्ये गायत्री चान्ये द्वे।
गायत्रीवचने कार्यं प्रतिषिद्धो यतो ऽभ्यासः ॥१४॥
तिस्रो मरुत्वतीयास्तु मरुत्वन्तं हवामहे।
न गण्या मिश्रदेवत्या न वा चेमं नु मायिनं ॥१५॥
यज्ञाद्धेति मारुत्य ऐन्द्रमध्यात्तदुद्धृता।
क्रियन्ते रात्रिपर्याया इति स्याद्वचनं तु तत् ॥१६॥
[2]अन्तर्ध्वनिं त्यजेत्तस्मादितो आ यातिमित्येका।

---

१ C D सुषुमेनाभ्यां D प्राकृतान्यारसूक्ते द्वे M सुषुवेनाभ्यां प्राकृतान्याथावे।
२ D अन्त०।

इन्द्र सोमं पिबाथ स्था पिशङ्ग ब्राह्मणानि तु ॥१७॥
इन्द्र[1] विश्वानि गव्येषु विश्वामित्रो अथ प्रियम्।
इम ग्रावाणमिंद्रं वं नह्यंतौ[2] याथ चैव च ॥१८॥
वह जहम्य उदगिति चैका चैकपातिन्यः।
तदधान्य[3] इति चैषा[4] मरुत्वत्येकपातिनी ॥१९॥
तं त्वा मरुत्वती परीतीयमपि स्यात्पतिनुं[5] तत्।
वात्याविशेषणमिदं तदानीं द्रोवन्योच्यते ॥२०॥
यो यजातीति चोत्तमं तु तुविशुश्म न यस्य ते।
स्यादियमु ते तथा चाभिष्टये सदा ॥२१॥
देवा[6] एते च संत्याज्याः सूक्तानां चोदना यतः।
जागतेषु हि सूक्तेषु क्रियन्ते ऽनुष्टुभो यतः ॥२२॥
गायत्रमध्ये यानुष्टुप्तस्यास्तामपि न त्यजेत्।
अर्थवादे यतश्चाह गायत्रीत्वमनुष्टुभः ॥२३॥
[7]इत्याम्नस्तायुष्यार्थप्रायाद्धोत्रकतुल्यनात्।
पर्यायेषु प्रयत्नात्तु या गवेषु तथा भवेत् ॥२४॥
अर्थवादात्र तत् कुर्यात् गायत्र्या अपि संपदम्।
दशमे ऽहनि मुख्यार्थे तव चेत्स्यादिहापि सः ॥२५॥
[8]मध्यादौ ध्रियमाणायामेकमेव भवेत्सूक्तम्।
ज्ञापकं त्वं सु मेषं जागतं नवमं[9] विना ॥२६॥

---

१ C D इन्द्रं। २ A इन्द्र वं न ह्यंति या०, C इन्द्रं सम् ह्यंतौया०, D इन्द्र वं नह्यंतौयाथ। ३ C D तदधान्य०। ४ C चैषां, C D ०त्यैकपा०। ५ A पतिर्डे। ६ C D देव। ७ C D इत्यामंत्यामुद्यायैप्रायोद्दोत्रक०। ८ C मध्यादोद्वि०, D मध्याधीध्रिय०। ९ C (in marg.) ०र्मी।

उद्धृत्यान्या ऋचः सर्वगायत्र्यो चैव मध्यमा[1]।
यथान्तरेषु प्रस्वन्तामिति चेत्तच युज्यते ॥२७॥
वशो हि विविधच्छन्दा[2] यत आरण्यके श्रुताः।
वाजेन्द्र इव इत्येषा पर्याये यत उद्धृता ॥२८॥
आर्भवे प्रशते वापि वचनं कार्यवद्भवेत्।
सूक्तैकदेशाः कर्तव्याः संख्याने तत्प्रयोजनम् ॥२९॥
रैवतस्य तु तृचाः स्यात्रि अपेतो जन्य इत्यपि।
इन्द्रश्च नः शुनासीरीये ताश्च दाशतयो[3] हि ॥३०॥
वाचःस्तोमे प्रयोक्तव्याः सर्वशब्दो यतस्तव।
इयोर्द्वैचिकयोर्यत्र प्रोक्तं दाशतयीष्विति ॥३१॥
छन्दोरूपान्विता आर्षा कर्तव्याः श्रुत्यनुपदात्।
विसृजान् तृचविंशत्या प्रयोज्यानां शतानि षट् ॥३२॥

१८. इहेन्द्राग्नी तोशेत्येवमादिके पञ्चर्चे स्तोमातिशंसनाया-च्छावाकस्यावापे भवतः।

१९. यत्सोम आ सुते नर इत्येते द्वे भवतः।

२०. उप स्तकेषु बप्सत इत्येका भवति। एकेति नियमार्थं। ततो यद्यपि छन्दोगा महाव्रत आ सुते सिञ्चत श्रियमिति स्तोत्रियं कुर्वन्ति तथाप्येकैवावापे प्रयोक्तव्या।

२१. शुष्मिन्तमं यज्ञमिहय इति सप्तावापिक्यः।

२२. षट्चत्वारिंशत्सर्वास्वपि दाशतयीष्वैन्द्राग्न्यो गायत्र्यस्तासां यथास्तोमातिशंसं छन्दोरूपसंपन्ना आवपेदच्छावाकः। इन्द्रे अग्नेयं

[1] C वैवमध्यमौ। [2] C D विविध॰। [3] A दाशतयाः।

वामस्य वामस्य ता ऊबे ता हि मध्यन्त इत्येताः षळ्त्वङ्ढप्खाः षङ्खोपदेशात्।

२३. [1]तस्य ता नः शक्रं पार्थिवस्य युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं ता हि मध्यन्त ईळते तमीळिष्व यो अर्चिषेति वा स्तोत्रिया इति (२५.१५) श्रुतेः। तनूपृष्ठे परोक्षपृष्ठे चैत एव।

२४. षष्ठस्याह्नः पार्ष्ठिकस्य स्तोत्रियास्थानानुरूपान् कृत्वा तत इतरेषां पञ्चानां प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमानां[2] ये स्तोत्रियास्थानावापे शंसन्ति। इतरे पञ्च तदुक्तमिति (२५.१५) श्रुतेः।

२५. आवृत्तांस्तृचेष्वावृत्तस्तोमेषु विश्वजित्येवावृत्तेषु स्तोत्रियेष्वित्यर्थः। तस्मात्स चतुरावृत्त्युदयो भवतीति श्रुतेः।

२६. एकाहभूतस्य[3] विश्वजित आवृत्तस्तोमेष्वपि ऊर्ध्वानेव शंसेत्।

२७. त्रिकैः पर्यासैः परिदधति। एवमेव श्रुतेः।

३.

१. माध्यन्दिन इति माध्यन्दिनानि सवनानि चतुर्विंशतेरेवाह्नां वक्ष्यमाणानि तेषु विकारो ऽत उच्यते। विकारवचनादनुक्तं प्राकृतम्।

२. शस्त्राणां यान्यन्त्यानि सूक्तानि तानि पर्याससंज्ञानि भवन्ति। उत्तरयोरित्यप्राकृतस्यापि तृतीयसवनस्य ग्रहणं यथा स्यादिति।

---

१ A शौनकाचार्यमित्यनुवर्तते नस्य। २ C D पञ्चानां। ३ D M om. C in marg.

१८. सर्वेषां होत्रकाणां[1] यच्चतुर्थषष्ठयोरह्नोः शस्त्रं तदुत्तमे छन्दोमे यथास्वं[2] भवति।

१९. त्वं महाँ इन्द्र तुभ्यं ह क्षा इत्येतत्सूक्तं मैत्रावरुणस्याहीनसूक्तस्थाने भवति। यत्र यस्मिन्नहनि होताहीनसूक्तं शंसेत्। तद्यथा। नवमे ऽहनि विषुवन्महाव्रतयोश्च। यद्यपि च चतुर्विंशे ऽभिजिति विषुवति विश्वजिति महाव्रतीये ऽहनिति श्रुतेस्तथाप्यविरोधः अहीनसूक्तानि शस्त्रैकाहिकानि शंसन्तीति श्रुतेः।

२०. लेह यत्पितरश्चिन्न इन्द्रेत्येता एकविंशतिर्चं चम्छन्दोमेषु चिष्वपि पुरस्तात्पर्यासस्य मैत्रावरुणः शंसेत्।

२१. मा चिदन्यद्वि शंसतेति स्तोत्रियः प्रगाथः। मा भेम मा श्रमिष्मेत्यनुरूपः प्रगाथः। एतौ इमसे ऽहन्यस्य मैत्रावरुणस्य भवतः। अस्येति वचनात् स्वयोनौ रथन्तरक्रियायां वामदेव्यमेवास्य भवति।

२२. आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वानिति चास्य मैत्रावरुणस्य द्विपदा भवति।

४.

१. उक्तं दशानामह्नां मैत्रावरुणस्य माध्यन्दिनमनन्तरं ब्राह्मणाच्छंसिन उच्यते। कं नव्यो अतसीनामित्ययं प्रगाथो ब्राह्मणाच्छंसिनो माध्यन्दिनेष्वनुरूपादनन्तरो नान्यथात्वेन न दिश्छन्दो-

---

[1] M om. सर्वेषां होत्रकाणां। [2] A C D om. छन्दोमे, M om. यथास्व।

मेषु । कद्वानिति तस्य संज्ञा । ऐकाहिकस्य स्थान इत्यैकाहिकनिवृत्त्यर्थं वचनम् ।

२. ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मीत्युक्थमुखीया भवति । चशब्दादनन्तरमेव । तत द्वयमपि तद्विग्रिष्यते । छन्दोमेषु यदार्षेये सूक्ते तदार्षेये उक्थमुखीये इतरयोरिति (२८. ४) श्रुतेः । तृतीयमेव युक्ता वचनाच्च ।

३. उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येत्यहरहः पर्यास एव भवति । छन्दोमेषु तद्विग्रिष्यते । सदैवास्य पर्यासत्वे[१] विनियोगत्वात् ।

४. वयं घ त्वा सुतावन्तः क ईं वेद सुते सचेति स्तोत्रियानुरूपौ तृतीये ऽहनि भवतः ।

५. पूर्वोक्तावेव स्तोत्रियानुरूपौ प्रथमद्वितीययोश्छन्दोमयोः ।

६. तुशब्दो विशेषार्थः । सो ऽयं विशेषः । मध्यमे छन्दोमे पूर्वोक्तावेव स्तोत्रियानुरूपौ विपर्यस्तौ भवतः ।

७. यदिन्द्र प्रागपागुदगिति वा स्तोत्रियः प्रगाथः । श्रौपरिष्टो[२] ऽनुरूपः । एतौ वा स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ मध्यमे छन्दोमे भवतः[३] । स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथाविति स्तोत्रियानुरूपग्रहणमविपर्यासार्थम्[४] ।

८. अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममित्येता एकादश शंसेत् तृतीये पार्ष्ठिके ऽहनि[५] । तृतीयवचनादयं[६] विधिर्मध्यमे छन्दोमे न भवति । पूर्व एव तु भवति ।

---

१ C (orig.) D पर्यासे, A -योगात् । २ A श्रपरि॰ M श्रपरिष्टा॰ D om. ३ C om. मध्यमे छन्दोमे भवतः D om. the whole passage. ४ C विपर्यस्तार्थं, M विपर्यस्तार्थम् । ५ C D om. पार्ष्ठिके ऽहनि । ६ C D तृतीयवचनाद्,

९. विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरमिति चतुर्थे ऽहनि स्तोत्रियः कार्यः।

१०. तमिन्द्रं जोहवीमि मघवानमुग्रं मत्स्यपायि ते महः अस्माअस्मा इदन्धस इति संहार्यो ऽनुरूपः।

११. कदा वसो स्तोत्रं हर्यत आ यो वाचा विवाचो मृध्रवाचः। एतौ शिल्पतृचौ भवतः।

१२. य एक इद्धव्यश्चर्षणीनामित्येतत्सूक्तं चतुर्थे ऽहनि।

१३. इन्द्रो मदाय वावृधे मदेमदे हि नो ददिरित्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ पञ्चमे ऽहनि भवतः।

१४. आ याहि सुषुमा हि ते। यो न इन्द्राभितो जन इत्येतौ शिल्पतृचौ पञ्चमे ऽहनि भवतः।

१५. यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम इत्येतत् स्तोत्रियादारभ्य पञ्चमे ऽहनि भवति।

१६. सुरूपकृत्नुमूतय इत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ षष्ठे ऽहनि भवतः।

१७. त्वया वयं मघवन्पूर्व्ये धन इत्येतत् शिल्पतृचं षष्ठे ऽहनि भवति।

१८. अस्मा इदु प्र तवसे तुरायेति सूक्तमित्येतत् सुरूपकृत्नुमूतय इत्यत आरभ्य षष्ठे ऽहनि भवति।

१९. तदेतदस्मा इदु प्र तवस इत्युक्तम्।

२०. आयन्त इव सूर्यं शग्धू ष्वित्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथा उत्तमे छन्दोमे। यत्प्रथमयोरह्नोः शस्तं[1] तच्च समानम्।

---

१ A. शस्तमित्यादि।

२१. त्वं महाँ इन्द्र यो ह शुष्मैरित्येतत्सूक्तमहीनसूक्तस्य[1] स्थाने शस्यते।

२२. इन्द्रं स्तवा नृतमं यस्य मह्नेत्येतत् सूक्तं त्रिष्वपि च्छन्दोमेषु पुरस्तात्पर्यासस्य भवति।

२३. उदु त्ये मधुमत्तमाः उदिन्न्वस्य रिच्यत इत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ दशमे ऽहनि क्रियेते।

२४. त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्म इत्ययं वा स्तोत्रियो दशमे ऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनो भवति।

२५. उत्तमा च त्रिकद्रुकीयस्य। तमिन्द्रं जोहवीमि मघवानमुग्रं। विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरमित्येष संहार्यो ऽनुरूपः।

२६. रायस्कामो वज्रहस्तं सुदक्षिणमित्येषा। द्विपदाग्रहणाद्योन्यनुशंसनयोग्यत्वे ऽपि नापरा प्रक्षेप्तव्या।

५.

१. कद्रू न्वस्याकृतमित्ययं कद्वान्प्रगाथो ऽच्छावाकस्यानुरूपादननारो भवति। अच्छावाकाधिकारो ऽन्तरेण माध्यन्दिनोदयनीयाविति यावत्।

२. उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानित्युक्थ्यमुखीया भवति।

३. अभि तष्टेव दीधया मनीषामित्यहरहः पर्यासः।

४. त्वामिदा ह्यो नरो वयमेनमिदा ह्य इत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ भवतः।

---

१ M. °रित्येतस्यात्। च°।

५. अपूर्व्या पुरुतमान्यस्मा इति सूक्तं द्वितीये ऽहन्येतच्छस्त्रम्।

६. तरणिरित्सिषासतीति स्तोत्रियः। तरोभिर्वो विदद्वसु-मित्यनुरूपः।

७. य ओजिष्ठ इन्द्र तं सु नो दा इत्येतत्सूक्तं यथोक्तेन शस्त्रेण सह तृतीये ऽहनि भवति।

८. यो राजा चर्षणीनामिति स्तोत्रियः। नकिष्टं कर्मणा नशदित्यनुरूपः।

९. सचायोरिन्द्रश्चर्कृष इति तृचः। इन्द्र सोममिमं पिबेति तृचः। एतौ शिल्पतृचौ।

१०. सं च त्वे जग्मुर्गिर इन्द्र पूर्वीरित्येतत्सूक्तं चतुर्थे ऽहनि पूर्वोक्तेन स्तोत्रियादिना सह भवति।

११. स्वादोरित्था विषूवत इति स्तोत्रियः। इत्था हि सोम इन्मद इत्यनुरूपः।

१२. यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति तृचः। अव यत्त्वं शतक्रत-विति तृचः। एतौ शिल्पतृचौ।

१३. कदा भुवन्रथक्षयाणि ब्रह्मेति पञ्चमे ऽहनि भवति।

१४. उभे यदिन्द्र रोदसी इत्येतौ आवापक्रमेण स्तोत्रियानु-रूपौ भवतः। उभे यदिन्द्रेति स्तोत्रिय उत्तरो ऽनुरूप इत्येवं नोक्तम्। कथं नाम छन्दोगानां स्तोत्रियक्रमान्यत्वे तथैव प्रस्ता शंसो ऽनुरूपः स्यादिति।

१५. विदुष्टे अस्य वीर्यस्य पूरव इत्येतास्तिस्रः शिल्पम्।

१६. ग्रावदक्रिर्दुहितुर्नेष्यं गादित्येतत्सूक्तं च मित्वं षष्ठे ऽहनि भवति[१]।

१७. ग्रावदक्रिरित्येतत्।

१८. नकिष्टं कर्मणा नशदिति स्तोत्रियः। न त्वा दृहन्तो अद्रय इत्यनुरूपः। एतौ प्रथमे छन्दोमे भवतः।

१९. उभयं शृणवच्चन इति स्तोत्रियानुरूपौ मध्यमे छन्दोमे भवतः।

२०. यत इन्द्र भयामहे इति स्तोत्रियानुरूपौ उत्तमे छन्दोमे भवतः।

२१. त्रिष्वपि च्छन्दोमेषु यथोक्ताः।

२२. इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखाय इत्येतत्सूक्तं त्रिष्वपि च्छन्दोमेषु पुरस्तात्पर्यासस्य भवति।

२३. अधा वाजं देवहितं सनेमेत्येषा द्विपदा दशमे ऽहनि भवति।

२४. ऐकाहिकमाग्निष्टोमिकं मय इद्वादध इत्येतत् पूर्वं दयो-रैकाहिकयोः। पश्चाद्द्विपदाया अनन्तरं प्राक् पर्यासात्।

६.

१. कुर्यादिति वाक्यशेषः। सर्वे चकाराः साहचर्यसमुच्चयार्थाः।

२. अन्तरेणोक्थ्यमुखीयां[२] प्रतिहोचकं सूक्ते च प्रक्षेपः पर्याम-स्यावापस्य स्थानम्।

---

१ A सूक्तं मित्वं च। २ C D M om.

१८. [1]धामसूक्तादनन्तरमहीनसूक्तानां शंसनं कृत्वा ततो होत्रका ऐकाहिकीभिर्ऋग्भिः परिदधति। या एकाहे परिधानीयास्ताभिः परिधानं कुर्वन्तीत्यर्थः।

१९. एकाहभूतस्य विश्वजितः सर्वपृष्ठस्यैकाहिकान्पर्यासान् सकलानेवोर्ध्वमहीनसूक्तेभ्यः शंसेयुः।

७.

१. विश्वजिदधिकारो ऽनुवर्तते। विश्वजित्युक्थ्येषु क्रियमाणेषु माध्यन्दिने सवने वालखिल्या वृषाकपिं विष्णुन्यङ्गमित्येतदुद्धृत्य यथोक्तान्परिशेषान्माध्यन्दिने सवने होत्रकाः शंसन्ति।

२. विश्वजिति[2] षष्ठादह्न उक्थानि भवन्ति।

३. प्रदेशान्तरार्था अपि परिभाषेयं। तदर्थो ऽपशब्दो विशेषाधिकारार्थः। यदिशब्दो ऽपि तृतीयसवनातिदेश एवेत्येतत् ज्ञापयितुं नाह्नः पृष्ठ्याहान्यनुपूर्वमित्यादौ (१४. ६८. २)। षष्ठाह्निकं तृतीयसवनं असर्वपृष्ठे ऽहनि अन्यस्मिन्नहनि प्रदिष्टं। तद्यथा वाजपेये पुरुषमेधे गर्गत्रिरात्रे पञ्चरात्रादिषु द्वितीयादह्न उक्थानि भवन्ति।

४. परोक्षपृष्ठे विश्वजिति प्रतिशिल्पानि वक्ष्यमाणानि क्रियन्ते।

५. शंसतीति मैत्रावरुणस्य प्रतिशिल्पक्रियोच्यते[3]। उद्धृत्य वालखिल्याः पिबा सुतस्य रसिन इत्यैन्द्रान् प्रगाथाञ्छंसति। यावत्य

---

१ M धामसमाद०। २ C D विश्वजिदिति। ३ C D ०शिल्पं।

उद्धियन्ते प्रगाथर्चा अपि तावत्यः प्रतिशिल्पवचनात्। ततो माध्यन्दिने सवने षड्विंशतिं प्रगाथाञ्छंसति। तृतीयसवने चयस्त्रिंशमृचान्[1] तत्परिमाणत्वात्। पिबा सुतस्य रसिन इति पञ्च। यदिन्द्र प्रागपागुदगिति सप्त। वास्तोष्पते ध्रुवा स्थूणेत्येकः। उभयं शृणवच्च न इति नव। तरोभिर्वः सप्त। यो राजा चर्षणीनामिति चयः[2]। विश्वेत्ता विष्णुरित्येकः। बार्हताः प्रगाथाः प्रतिशिल्पत्वात्।

६. वृषाकपिं सकुन्तापमुद्धृत्य वृषाकपिसंमिता एव न्यूङ्खवर्जिता इन्द्रो मदायेत्येवमाद्याः पङ्क्तीरैन्द्रीः शंसति[3]। इन्द्रो मदायेति चतुर्दश स्वादोरित्येति तिस्रः अस्माकमिन्द्रेहि न इत्येका असा इत्काव्यं वच इत्येका प्रो अस्मा उपस्तुतिमिति षट् उज्जातमिन्द्र ते शव इति तिस्रः आ तू सुशिप्र दंपते कन्या वारवायतीति द्वे नकिर्देवा मिनीमसीति च नूनं तं नव्यमिति च। उत्तमा या पङ्क्तिरिति व्यपदेशात्।

७. अच्छावाकस्तु प्रतिशिल्पक्रियायां विष्णुन्यङ्गमेव शंसति।

८. इति यदुक्तमेतत्परोचष्टे भवति।

८.

१. अथानन्तरं विश्वजिच्छिल्पे यो विधिः स उच्यते।

२. ऐकाहिकान्प्रगाथाञ्छस्त्वा ततो ऽनन्तरं मैत्रावरुणो वालखिल्याः शंसति। ब्राह्मणाच्छंसी वृषाकपिं। अच्छावाको

---

१ C त्वच॰। २ C (orig.) D तिस्रः।

३ C (orig.) D om. the text from वृषाकपिं to शंसति।

विष्णुन्यङ्गमिति। होता नाभानेदिष्ठं। ऐकाहिकवचनमग्निष्टोमस्येव विश्वजितो ऽधिकारार्थं। यद्यपि श्रुतौ स्तोत्रियानुरूपौ शस्त्वा वालखिल्याः शंसतीत्युक्तं तथापि पूर्वकालमात्रं तद्विश्वजित्प्रकारादूर्ध्वं प्रगाथेभ्यः शिल्पविधानं। अहर्गणे चोर्ध्वमुक्थमुखीयायाः परिभाषितत्वात्। हत्वाप्या वालखिल्यादीन् शंसेत्।

३. हचपचे वालखिल्यानां चतुर्थं भवति।

४. प्रत्येकं सामसूक्तादीनां चयस्त्रयस्तृचास्तदर्था वीणा। होत्रका विश्वजिति सामसूक्तादीनां[1] चींस्त्रींस्तृचान् शंसन्ति। होत्रकाधिकारे पुनर्होत्रकग्रहणं होतुर्नाभानेदिष्ठार्थम्[2]।

५. य एव विश्वजिति चींस्त्रींस्तृचान् होत्रकाः शंसन्ति सामसूक्तानां यथायथं हचशंसनेन चयस्तृचा एवमहीनसूक्तानां पर्यायानामित्येष विकारो नियमतः। उत्तरस्तु विकल्पेन। विश्वजिच्छिल्पग्रहणं होतुरपि यथा स्यात्।

६. येषु निविद्धीयते तान्निविद्धानीयांस्तृचान् होता शंसेत्। आ यहुवस्याद् दुवसे न कारुरिति[3] अनुत्तमा ते मघवन् नकिर्न्विस्त्येका कयाशुभीया एवं हचः क्रियते। अनुत्तमा त इति परिधानीयोत्तराः पूर्वाः शस्त्वा यथास्मिन् धीयते निविदित्यविशेषेणोक्तत्वात्।

७. युवोर्यद्‍ि सख्यायास्मे इति नाभानेदिष्ठस्य यस्तृचश्चोदितः सो ऽयमेव कर्तव्यो निविद्धानीय इति।

---

[1] A साम॰ C सम॰। [2] A ॰दिष्ठचार्थम्। [3] C D *ins.* हे।

८. ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इत्येतत्सूक्तं नियमतो न ह्वचः। युवोर्यदीत्येकां[1] शस्त्वा तत्र एतत्सूक्तं ततः परिशिष्टे शंसति।

९. स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इत्येतत्तृचं[2] सामूह्लिके वैयूह्लिके वा तृतीयसवने निविद्धानीयं कर्तव्यम्। तृचवचनं विकल्पबाधनार्थं क्रियते।

१०. प्र वो मह इत्येवयामरुत्सूक्तं शंसेत्। चकारो माध्यान्तरेण सह[3] समुच्चयार्थः।

११. प्रातःसवने यदुक्तं विश्वजित इतरेषां पञ्चानां स्तोत्रियाद्यहंसन्ति तस्यापवादः। यथास्तोमं छन्दोगवशेन होतुर्होत्रकाणां च प्रातःसवनं भवति। पञ्चप्रातःसवनस्य वचनं विकल्पनिवृत्त्यर्थम्।

९.

१. होत्रकाधिकारोऽनुवर्तते। तत्र आग्न्याधेयिकं ह्वचकृप्तमिव न भवति। चित्रद्द्विरात्रस्य विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः। ह्वचकृप्तं शस्त्रं भवति वक्ष्यमाणेन विधिना।

२. निविद्धानवचनसामर्थ्यादौ परिशिष्टसूत्रे[4] होता होत्रकाश्च आज्यानामाद्यांस्तृचान् शंसेयुः।

३. निविद्धानानां सूक्तानामुत्तमांस्तृचान् होता शंसेत्।

४. यानीतराणि निविद्धानव्यतिरेकेण सूक्तानि तेषामेकैकां शंसेयुः शिष्यतृचानां च।

---

१ M युवोर्यदीति तृचसेकां; om. तत्र एतत्सूक्तं। २ M inserts नियमतः। ३ C D om. सह। ४ A C D परिश॰।

५. षष्ठस्याह्नः समानं विश्वजिच्छिल्पेन शस्त्रं शिल्पानाम्। षष्ठग्रहणादन्यत्रापि षष्ठे ऽहन्यग्निष्टोमसंस्थे शिल्पानामेव भावार्थ[1] आरम्भः। सर्वपृष्ठे दशरात्रे चाहीने ऽदशरात्रे ऽपि षळहे तुश-ब्दात्पृष्ठशिल्पावियोगो न्याय्यः[2]।

६. समानमेव विश्वजिच्छिल्पेन होत्रकादारम्भः[3]।

७. समानं विश्वजिच्छिल्पेन।

८. यदि पूर्वकारिणो गवामयने ब्राह्मणाच्छंसिने तदीयाय शस्त्राय प्राग्विषुवत ऐन्द्रेषु प्रगाथेषु अभीवर्ताख्यमन्वायातयेयुस्ततो ब्राह्मणाच्छंसिनो यो विशेषः स उच्यते। यस्मिन् स्तुवते छन्दोगाः स एव स्तोत्रियः कार्यः श्वःस्तोत्रियो ऽनुरूपः कार्यः[4]। न पृष्ठे[5] ऽन्वायातनं तत्र स्तोत्रियानुरूपाणां प्रत्यक्षशिष्टत्वात्। एकान्नविंश-तेरेवाह्नामन्वायातनम् तत्र चतुरुत्तरं शतं प्रगाथानामैन्द्रा[6] बार्हताः प्रगाथा दाशतयीष्विति च्छन्दोगानां।

त्वमङ्गैकस्तत[7] सप्त स्तुष्वामिद्धि हवामहे।
त्रयोदश च मो षु त्वा तृतीयां त्वत उद्धरेत्॥
उदु त्यद्दर्शतं लेको द्वौ तु मा चिदिति स्तुतौ।
पिबा सुतस्येति दश यदिन्द्र प्रागपागस्त॥
वास्तोष्पते ध्रुवेत्येको न हि ते शूर चापरः।
न भागे[8] द्वितीये तु तरोभिर्वो विदद्वसु॥

१ A सर्वभावार्थे। २ C D न्यायः। ३ A होत्रकाद् C D होत्रदाद् M होत्र॰। ४ C D कर्तव्यः। ५ A षष्ठे, C D, पृष्ठे। ६ M प्रगाथानामैन्द्राणां विश्वे। चतुरु-त्तरमैन्द्रा॰। ७ C D त्वमङ्ग प्र शंसिष इत्येका। ८ C D भागे।

यो राजेति त्रयो ज्ञेया विश्वेत्ता विष्णुरित्येकः ।
तं वो दस्मं तु पञ्च स्युरा नो विश्वास्विति च्यः ॥
त्वामिदा ह्यो ऽथ चत्वारः स्यादेको वयमद्यानिति ।
सं मा तपन्ति[1] कवयो[2] विज्ञेयाः सप्तविंशतिः ॥
वालखिल्ये प्रगाथा ये षड्विंशेन विवर्जिताः ।
नकिः सुदास इत्येको द्वौ चापि बृहदिन्द्राय ।
एवं[3] मरुत्वतीयेषु न हि ते विपरीततः[4] ॥
सूर्यदेवौ च विज्ञेयावुदु त्यं वयमद्य श्रपि ।
सर्वं एते ऽपि कर्तव्या नान्यथास्ति चतुःशतम् ॥
अन्यशाखाश्रयाभावा च्छान्दोग्ये गणना भवेत् ।
अथर्ववेदे त्वपरे ज्ञेयाः पञ्चदशाधिकाः ॥

९. एतदपि परमतमेव । यदिवाशब्दात् कदाचिच्छन्दोगा गवामयने तत्प्रकृतिषु च संवत्सरसत्रेषु शाखिपुवतः षट्प्रगाथेनेयुः । द्वादशभिरेतव्यमिति[5] च्छन्दोगानां वचनम् । तस्मिन्पक्षे वक्ष्यमाणाः षट्प्रगाथा अन्ये संप्रयोक्तव्याः[6] ।

१०. यदि गवामयन इत्यस्मिन्नपि कल्पे तृतीये ऽहनि बृहत्यो भवन्ति । विकल्पार्थं सूत्रम् । न चात्र श्वःस्तोत्रियक्रिया । बृहत्य एवानुरूपः । एवं सति पृष्ठस्यापि विकल्पेनान्वायातनम् । नित्यमभिप्लवे[7] ऽन्वायातनम् । तृतीये ऽहनि बृहतीविकल्पः ।

---

१ C मतर्यंति कवयो विज्ञेया ; in marg मा as insertion between म and त ; D मतर्यंति कवयो वि॰ । २ A कवये । ३ C D एव । ४ C D परितांतः । ५ C D एतव्यमिति । ६ M व्यत्यासे प्रयोक्तव्याः । ७ C D चाभिप्लवेन ।

चतुर्विंशे ऽभिजिति स्वरसामसु नित्यमन्वायातनम्। न प्रायणीये। प्रायणीयमतिरात्रमुपेत्येति सूत्रातिरेकात् (१३. १९. ७) न च्छन्दोमेषु मद्देशे तु नित्यमेव च।

११. तं वो दस्ममृतीषहमिति स्तोत्रियः प्रगाथः। तत्त्वा यामि सुवीर्यमित्यनुरूपः। अभि प्र वः सुराधसमिति स्तोत्रियः प्रगाथः। प्र सु श्रुतं सुराधसमित्यनुरूपः। आ त्वा सहस्रमा शत-मिति स्तोत्रियः प्रगाथः। आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिरित्यनुरूपः। यो राजा चर्षणीनामिति स्तोत्रियः प्रगाथः। नकिष्टं कर्मणा नश-दित्यनुरूपः। न त्वा वृहन्तो अद्रय इति स्तोत्रियः प्रगाथः। त्वमिन्द्र यशा असीत्यनुरूपः। त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्विति स्तोत्रियः प्रगाथः। पिबा सुतस्य रसिन इत्यनुरूपः। षडेते प्रगाथाः।

१२. विषुवति यदि च्छन्दोगा आदित्यव्रताख्यं साम कुर्युः तत्र उत्तमे स्वरसाम्नि विषुवतः स्तोत्रियानुरूपः कर्तव्यः।

१३. चित्रं देवानामुदगादनीकमिति स्तोत्रियः। उत्तरे चोत्तूर्यां वृहद्चीषौति व्रतीयानुरूपश्चेति (११. १३. २५. २६) तत् पूर्ववत् द्रष्टव्यमविशेषात्।

१४. विषुवति। ब्राह्मणाच्छंसिनो गवामयने यदि विकर्ण-मन्वायातयेयुः चित्रं देवानामित्यनयोरेवान्वायातयेयुः। प्रकृतत्वात्। तत्र[१] प्रस्तुतमेव शस्त्रम्।

१५. बण्महाँ असि सूर्येति स्तोत्रियः प्रगाथः। उदु त्यद्दर्शत-मित्यनुरूपः। विकर्णस्तेत्यनूच्यमाने[२] पूर्वसूत्रस्यायमर्थ इति विज्ञायते।

---

१ C D om. तत्र। २ A अनुच्य॰ C विकर्णस्य शस्यमाने।

१६. प्रगाथग्रहणमनुवर्तते। इन्द्र क्रतुं न आ भरेत्ययं स्तोत्रियो विकर्णस्थान्यस्य वोर्ध्वं विषुवतः। भेदेनोपदेशात्। इन्द्र ज्येष्ठं न आ भरेत्यनुरूपः।

१७. पौरुमीढ्यादीनि सामानि नामविशिष्टानि यदूर्ध्वं विषुवतो ऽभीवर्तस्थाने ऽध्यायातयेयुश्छन्दोगा इन्द्र क्रतुं न आ भरेत्यचैव कुर्युः तत्रायमेव स्तोत्रियो भवति ऊर्ध्वं विषुवतः।

१०.

१. होत्रकाणामिति वर्तते। उक्तो माध्यन्दिनेषु सवनेषु विकारो होत्रकाणाम्। अथेदानीमवसरप्राप्त उक्थ्येषु यः प्राकृताद्विकारः स उच्यते। तार्तीयसवनिकान्युक्थ्यसंबद्धानि होत्रकशस्त्राण्युक्थान्युच्यन्ते। साकमश्वं मैत्रावरुणस्येत्येवमादिना सूत्रजातेन। तद्विषयो विकारः। विकारवचनादनुक्तं प्राकृतं। चतुर्थे ऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रियानुरूपौ प्रयोजनम्[1]।

२. अन्येषां जागतानां पत्ते विधानार्थं सूत्रम्। द्वितीयं नित्यवचनं नित्यपरिमाणान्येवेत्यवधारणार्थम्। तत्र प्राकृतेभ्यो ऽन्यानि वृद्धसंप्रदायानुगमादैन्द्राणि जागतानि लिख्यन्ते। एवा पतिं द्रोणसाचं सचेतसमिति मैत्रावरुणस्य द्वितीये ऽहनि वृधायस इति वृषण्वत्। तृतीये अयावति प्रथमो गोषु गच्छतीत्यस्यावत्। चतुर्थे जज्ञान एव व्यबाधत स्पृध इति जातवत्। पञ्चमे अनानुदो वृषभो दोधतो वध इति वृषभवत्। अष्टमे तुभ्येदमिन्द्र परि षिच्यते

---

[1] cf. ११. ११. C Comm.

मध्विति स्वर्जितं मह्रीति महद्वत्। नवमे एवेवापागपरे सन्तु दूळ्य इति द्यौः क्रन्ददिति दिव इति तदमुष्य लोकस्य रूपम्। चतुर्विंशे आदङ्गिराः प्रथमं दधिरे वय इति समविन्दन्त भोजनमिति संवत्। प्रथमे स्वरसाम्नि यो न इन्द्राभितो जन इति वृकायुरिति कद्वत्। द्वितीये स्वरसाम्नि उभे यदिन्द्र रोदसी इति तमीं क्षधीति कद्वत्। तृतीये स्वरसाम्नि अव यत्त्वं शतक्रतो इति कद्वत्। अथ ब्राह्मणाच्छंसिनः। ऐन्द्राणि जागतानि। प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमिति तृचं द्वितीये ऽहनि इस्ते वज्रं भरतीति वज्रवत्। तृतीये ऽहनि विविष्टिधातु प्रतिमानमोजस इति त्रिवत्। चतुर्थे यो नो दास आर्यो वा पुरुष्टुतेति परि कुत्सादिहा गह्रीति परिवत्। पञ्चमे विश्वे ह्यस्मै यजताय धृष्णव इति वृषभायेति वृषभवत्। अष्टमे नाना हि ला हवमाना जना इम इति धिषणा तितिषे मह्रीति महद्वत्। नवमे अस्य श्रवो नद्यः सप्त बिभ्रती-त्यस्माकमंशमुदवा भरेभर इति निवृत्तिः। चतुर्विंशे प्र ते नावं न समने वचस्युवमिति संबाधादिति संवत्। प्रथमे स्वरसाम्नि येद्दान उग्र पृतना इति एकराळिति कद्वत्। अथाच्छावाकस्यैन्द्राणि जागतानि। द्वितीये ऽहनि अभि त्यं मेषं पुरुहूतमृग्मियमिति पयोदम तृचं यदिन्द्र प्रवसावधीरहिमिति तृचवत्। तृतीये त्यं सु मेषं महया स्वर्विदमित्यष्टौ द्यौश्चिदस्यामवाँ अहेः स्वनादिति च पञ्च हवनस्यदं रथमिति रथवत्। चतुर्थे अहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिरित्येकादश। एना विश्वा सवना तूतुमा कृष इति द्वे। चिताय गा अजनयमिति जातवत्। पञ्चमे ऽयं दीं गृणते पूर्व्यं वस्वित्येकादश।

प्र वो महे मन्दमानायान्धस इति च द्वे स्वाहै गवामृधःस्विति पञ्चमत्। सप्तमे तदस्मै नव्यमङ्गिरस्वदर्चतेत्यष्टौ। अजातशत्रुमजरा स्वर्वतीति पञ्च मश्चिमानमाविरदित्यावत्। अष्टमे प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इति चयोदश मह इति मैवद्दत्। नवमे अर्चा दिवे वृहते शूष्यं वच इति नव दिवश्चिदस्य वरिमा वि पप्रथ इति चतस्रो दिव इति तदमुष्य लोकस्य रूपमिति। चतुर्विंशे न्यू षु वाचं प्र महे भरामह इत्येकादश। मा नो ऽस्मिन् मघवन् पृत्स्वंहसीति द्वे। समिन्द्र रायेति संवत्। प्रथमे स्वरसाम्नि अच्छा म इन्द्रं मतयः स्वर्विद इति नव। अस्मै इधामीति चतस्रः। त्वे इत्कामसिति कहत्। द्वितीये स्वरसाम्नि स इन्मद्दानि समिथानीति चतस्रः। एष प्र पूर्वीरिति षट्। युनज्मि ते ब्रह्मणेत्येका इमां ते धियमित्येका। महः सु वो अरमिति चैका कृणोति युध इति कहत्। तृतीये स्वरसाम्नि तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसेति द्वे। अज्ञान एवेति पञ्च। तव त्य इन्द्र सख्येषु वह्नय इति षट्। क्षयान इति कहत्। सप्तमे ऽहनि मैत्रावरुणस्य ब्राह्मणाच्छंसिनश्चैकाह्रिके। तत्रैव च यज्ञात्। पृष्ठ्ये यानि तान्येवाभिप्लवे। अभिजिदिषुवद्विश्वजिन्महाव्रतेषु चातुर्विंशिकान्येव तद्धितोपदेशात्। पृष्ठ्याभिप्लवप्रथमयोर्द्यमे चाहन्यैकाह्रिकानि। उत्तमे चाभिप्लविके द्वितीयात् तार्तीयकानि। यत्तदित्यारम्भात्। विश्वजिति सर्वपृष्ठे परोक्षपृष्ठे च नैवं[1] विद्यते। षष्ठे ऽहन्यभावात्। वृहत्पृष्ठपरोक्षपृष्ठेभ्य-

[1] A नैव।

स्तन्यप्रकारे[1] विश्वजिति द्वितीयादेव। उक्थ्यविकार[2] उक्थ्यवचनात्। अन्यस्मिन्नहनि संघातमापद्यमाने आगतविशेषः। स्तोमातिशंसने प्राकृते एतेषां लक्षामैकाहीभवतामपि[3] अहःसवनोपदेशे (१४. १. २) च सद्द्वैत्रं। तदित्यारम्भात्। शस्त्रातिदेशो[4] ऽपि यदा सद्द्वैतस्य प्राप्तिः।

३. उक्थेष्विति वर्तते। प्र वो वाजा अभिद्यव इति स्तोत्रियः। प्र वः सखायो अग्नय इत्यनुरूपः। गायत्रीषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्तीति श्रुतेः। अनुरूपादनन्तरमेवा पतिं द्रोणसाचं सचेतसमिति तृचः।

४. प्र सम्राजे बृहदर्चा गभीरमिति सूक्तं। इन्द्रा को वां वरुणा सुम्नमापेति च। मैत्रावरुणग्रहणमितरयोर्निवृत्त्यर्थं। अहनि द्वितीय इति नियमार्थम्।

५. आ वां राजानावध्वरे ववृत्यामित्ययं पर्यासस्तृतीयपञ्चमयोरह्नोर्मध्यमे च च्छन्दोमे। न तु द्वितीये ऽहनि सूक्तं क्रमभेदात्।

६. मैत्रावरुणस्येत्यनुवर्तते[5]। पुनीषे वामरक्षसं मनीषामिति पर्यास इतरेष्वहःसु द्वितीयचतुर्थषष्ठसप्तमनवमेषु।

७. ककुप्सु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति तृतीये ऽहनीति श्रुतेः। अनुरूपादनन्तरो अश्वावति प्रथमो गोषु गच्छतीति तृचः।

८. धीरा त्वस्य महिना जनूंषीति सूक्तम्। इन्द्रावरुणा युवमध्वराय न इति च [6]तृतीये ऽहनि।

---

१ M ॰न्यप्र॰ C D ॰न्त्यप्रकारेषि। २ M उक्थाधिकारे उक्थ। ३ A रेकाहिकीनं भवति मामपि C D रेकाहिकीनं भवतामपि चाहः। सवनो (D चाहः सव॰)। ४ A शस्त्रातिदेशो C शस्त्रातिदेशो D शस्त्रापि देशे। ५ om. in C D M. ६ A ins. ततः पर्यास इति।

९. गायत्रीषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति चतुर्थे ऽहनीति श्रुतेः। अनुरूपादनन्तरो जज्ञान एव व्यबाधत स्पृध इति तृचः।

१०. इदत्पथो वरुणः सूर्यायेति सूक्तम्। शुष्टी वां यज्ञ उद्यतः सजोषा इति च। ततः पर्यास इति चतुर्थे ऽहनि।

११. आ ते अग्न इधीमहीत्येका। सो अग्निर्यो वसुरित्येका। अग्निं तं मन्ये यो वसुरित्येका[1]। अयं क्रमः स्तोत्रियः।

१२. आ ते अग्न ऋचा हविरित्यनुरूपः। पङ्क्तिषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति पञ्चमे ऽहनीति (२०. २) श्रुतेः। अनुरूपादनन्तरो अनानुदो वृषभो दोधतो वध इति तृचः।

१३. प्र सुन्ध्युवं वरुणाय प्रेष्ठां इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नः। ततः पर्यास इति पञ्चमे ऽहनि।

११.

१. द्विपदाः षष्ठे स्तोत्रियानुरूपतया सर्वेषां होत्रकाणां न केवलं मैत्रावरुणस्य।

२. अग्ने त्वं नो अन्तम इति स्तोत्रियो द्वैपदस्तृचो भवति मैत्रावरुणस्य।

३. आम्नायक्रमेण या चतुर्थी तां तृतीयां करोति।

४. अग्ने भव सुषमिधा समिद्ध इत्ययमनुरूपो भवति।

५. वालखिल्या ऋचो ऽभि प्र वः सुराधसमित्यष्टौ सूक्तानि।

---

१ M inserts इति।

तच्छंसनं विहारश्चेति विधीयते। स्तोत्रियानुरूपौ शस्त्वा वाल-खिल्याः शंसतीति श्रुतेः।

६. विहारो नाम अन्यदीयस्य सूक्तस्य अन्यदीयेन पादादिना संधायाध्यानम्[1]। तस्यानियमे प्राप्ते नियम उच्यते। पच्छः प्रथमे इत्यनेन प्रथमद्वितीये उच्येते। प्रथमद्वितीये सूक्ते पादंपादं विहरन् शंसति।

७. अर्धर्चमर्धर्चं विहरन् तृतीयचतुर्थे सूक्ते शंसति।

८. ऋचमृचं विहरन् तृतीये सूक्ते शंसति। द्विलापेचं तृतीयत्वं। पञ्चमषष्ठे इत्यर्थः।

९. उत्तमसूक्ते उत्तमोपोत्तमे सप्ताष्टमे विपर्यस्येत्[2]। अष्टमं शस्त्वा सप्तमं शंसेत्।

१०. विहृतास्वन्यचाप्येवमेव प्रतिगृणन् प्रतीचितव्य इति सूत्रारम्भः।

११. वाक्यद्वय प्रतिगरः। तचायं विभागविनियोगः। ओथा मोदैव मदे इत्यवसाने मोदा मोदैवो थो ३ इति सुतान्ते प्रणवे।

१२. त्यमू षु वाजिनमिति तार्क्ष्यं तस्यानुवादेन शंसनं विधायोत्तमां परिशिष्येत्येवमादि विधीयते। उत्तमां सुक्ताहावं करोति। ततो दूरोहणं हंसः शुचिषदिति। यथा विषुवति शंसनमस्यास्तथाचापि शंसति। यथा विषुवतीत्युक्तमाहावस्य नित्यार्थम्।

१३. तार्क्ष्यः प्रकृतस्यास्योत्तमामृचमुपसंग्रह्य तत ऐकाहिकौ

---

१ C संधाय मानं। २ C in marg तथाद्विपर्यस्या अष्टमं सप्तमे इति श्रुतेरन्यः।

द्वचौ शंसति। ऐकाहिकौ प्राकृताविरार्थः। तौ चर्षणीधृतमस्त्वाद् द्यामिति।

१४. ऐकाहिकाभ्यां तृचाभ्यामनन्तराविन्द्र त्वचौ ऽस्माकमत्र पितर आपचिति।

१५. इन्द्रावरुणा युवमध्वराय न इति सूक्तं शंसेत्। ततः पर्यावमिति षष्ठे इत्युपसंहरसेतद्दर्शयति। नात्र चतुःसूक्तान्युक्थानीति नियमः।

१६. आ ते वत्सो मनो यमदिति स्तोत्रियः। आग्निरगामि भारत इत्यनुरूपः। एतौ प्रथमे छन्दोमे भवतः।

१७. पर्यावं त्रीणि च पूर्वाण्यैकाहिकान्यन्तरेणेमानि वां भागधेयानि सिस्रत इति पच्च शंसेत्। युवां नरा पश्यमानास आप्यमिति पञ्चैव[1]। षट्त्रिंशतं मैत्रावरुणश्चतुर्विंशे शंसतीति (३०. १०) श्रुतेः। चतुर्विंशे शस्तं प्रथमाच्छन्दोमादित्यतिदेशः।

१८. प्रेष्ठं वो अतिथिमिति स्तोत्रियः। प्रियो नो अस्तु विश्पतिरित्यनुरूपः। मध्यमे छन्दोमे छन्दोमाधिकारात्। ततो ऽनुरूपादनन्तरं आगतं तुभ्येदमिन्द्र परि षिच्यते मध्विति।

१९. भद्रो नो अग्निराहुत इति स्तोत्रियः। यदी घृतेभिराहुत इत्यनुरूपः। प्रगाथौ काकुभौ। उत्तमे छन्दोमे छन्दोमाधिकारात्।

२०. पूर्वाभ्यां सह विकल्पः। ततो आगतमेवैवापागपरे सन्तु दूळ्य इति।

---

१ A has वा instead of आप्यमिति and inserts [after पश्यमानास] चर्षणीधृतमित्यादीनि त्रीणि मस्तेमानि वामिति पञ्च युवां नरेति वा पञ्च मस्त्वा पर्यावसूक्तं शंसेदित्यर्थः।

२१. न हि ते चत्रं न सहो न मन्युमित्युभयोश्छन्दोमयो-र्मध्यमोत्तमयोः सूक्तशेषो दशर्चः।

२२. इन्द्रा को वां वरुणा सुम्नमापेति मध्यमे छन्दोमे।

२३. अश्वी वां यज्ञ उद्यतः सजोषा इत्येतत्सूक्तमुत्तमे छन्दोमे।

२४. इमा उ वां भृमयो मन्यमाना इति तिस्र उभयो-श्छन्दोमयोः। उक्तान्युक्थानि मैत्रावरुणस्य। ब्राह्मणाच्छंसिन इदानीं वक्तव्यानि। तदर्थमाह।

१२.

१. एवा ह्यसि वीरयुरिति स्तोत्रियः। एवा ह्यस्य सूनृते-त्यनुरूपः। गायत्रीषु ब्राह्मणाच्छंसिने प्रणयन्ति द्वितीये ऽहनीति श्रुतेः। अनुरूपादनन्तरं जागतं प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुति-मिति। एवैवापागपरे सन्तु दूढ्य इति केचित्[1]। तद्विचार्यम्।

२. यस्तस्तम्भ सहसा वि ज्मो अन्तानिति षड् द्वितीये ऽहनि। ब्राह्मणाच्छंसिन इत्यधिकार आ अच्छावाकशब्दात्।

३. यस्तस्तम्भेति सतुत्तरयोरपि छन्दोमयोः सूक्तानां मध्ये भवन्ति।

४. यो अद्रिभित्प्रथमजा ऋतावेति सर्वत्र पूर्वं पर्यासच्छंसेत्। द्वचपदर्यां षष्ठे चोर्ध्वं द्वचेभ्य इत्यत्रोपयुज्यते।

५. अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन्निति पर्यासस्तृतीयपञ्चमयोरह्नो-र्मध्यमे च छन्दोमे भवति।

---

1 केचित् C in marg. D om.

६. अच्छा म इन्द्रं मतयः स्वर्विदः इति पर्यास इतरेष्वहःसु द्वितीयचतुर्थपञ्चमसप्तमनवमेषु ।

७. तं ते मदं गृणीमसीति स्तोत्रियः। तमभि प्र गायतेत्यनुरूपः। उष्णिह एताः। ककुप्सु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति तृतीये ऽहन्येनो स ब्राह्मणाच्छंसिनो वग्रमेतीति (२०.८) तुल्यच्छन्दसः प्रंसनं वग्रगमनम्। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं। त्रिविष्टिधातु प्रतिमानमोजस इति केचित्। तदपि विचार्यम् ।

८. अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वमिति सूक्तं तृतीये ऽहनि भवति।

९. उदप्रुतो न वयो रक्षमाणा इति सूक्तं चतुर्थे ऽहनि भवति। स्तोत्रियानुरूपावत्र नोक्तौ उक्थ्येषु विकारवचनात्[1] (१२.१०.१)। प्राकृतौ वयमु त्वामपूर्व्य यो न इदमिदमिति (९.३.१)। उष्णिक्षु ब्राह्मणाच्छंसिने प्रणयन्तीति चतुर्थे ऽहनीति श्रुतेः। उष्णिक्ककुभस्तुल्याचरत्वात्। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं। यो नो दाम आर्यो वा पुरुष्टुतेति। परि कुत्सादिरा गहीति परिवत्। अपरे जज्ञान एव व्यबाधत स्पृध इति वदन्ति ।

१०. उदप्रुत इत्येव ।

११. प्र मंहिष्ठाय यो अद्रिभिद्व इषा इत्येतेभ्यः ।

१२. इन्द्राय साम गायतेति स्तोत्रियः। तमभि प्र गायतेत्यनुरूपः। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं विश्वे ह्यस्मै यजताय धृष्णव इति।

१३. यज्ञे दिवो नृषदने पृथिव्या इति सूक्तं पञ्चमे ऽहनि मध्यमे च च्छन्दोमे यज्ञे दिव इति।

---

[1] M ०व विकार इति विकारवचन० ।

२१. न हि ते क्षत्रं न सहो न मन्युमित्युभयोश्छन्दोमयोर्मध्यमोत्तमयोः सूक्तशेषो द्व्यर्चः।

२२. इन्द्रा को वां वरुणा सुम्नमापेति मध्यमे छन्दोमे।

२३. युष्टी वां यज्ञ उद्यतः सजोषा इत्येतत्सूक्तमुत्तमे छन्दोमे।

२४. इमा उ वां भृमयो मन्यमाना इति तिस्र उभयोश्छन्दोमयोः। उक्तान्युक्थानि मैत्रावरुणस्य। ब्राह्मणाच्छंसिन इदानीं वक्तव्यानि। तदर्थमाह।

१२.

१. एवा ह्यसि वीरयुरिति स्तोत्रियः। एवा ह्यस्य सूनृतेत्यनुरूपः। गायत्रीषु ब्राह्मणाच्छंसिने प्रणयन्ति द्वितीये ऽहनीति श्रुतेः। अनुरूपादनन्तरं जागतं प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमिति। एवैवापागपरे सन्तु दूढ्य इति केचित्[१]। तद्विचार्यम्।

२. यस्तस्तम्भ सहसा वि ज्मो अन्तानिति षड् द्वितीये ऽहनि। ब्राह्मणाच्छंसिन इत्यधिकार आ अच्छावाकशब्दात्।

३. यस्तस्तम्भेति पञ्चुत्तरयोरपि छन्दोमयोः सूक्तानां मध्ये भवन्ति।

४. यो अद्रिभित्प्रथमजा ऋतावेति सर्वत्र पूर्वं पर्यासाच्छंसेत्। द्वचग्रहणं षष्ठे चोर्ध्वं द्वचेभ्य इत्यत्रोपयुज्यते।

५. अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन्निति पर्यासस्तृतीयपञ्चमयोरह्नोर्मध्यमे च छन्दोमे भवति।

---

१ केचित् C in marg. D om.

६. अच्छा म इन्द्रं मतयः स्वर्विद इति पर्यास इतरेष्वहःसु द्वितीयचतुर्थषष्ठसप्तमनवमेषु।

७. तं ते मदं गृणीमसीति स्तोत्रियः। तमु अभि प्र गायतेत्यनुरूपः। उष्णिह एताः। ककुप्सु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति तृतीये ऽहंसेनो ब्राह्मणाच्छंसिनो वयमेनीति (२०.९) तुल्यच्छन्दसः ग्रंसनं वग्रगमनम्। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं। त्रिविष्टिधातु प्रतिमानमोजस इति केचित्। तदपि विचार्यम्।

८. अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वमिति सूक्तं तृतीये ऽहनि भवति।

९. उदप्रुतो न वयो रक्षमाणा इति सूक्तं चतुर्थे ऽहनि भवति। स्तोत्रियानुरूपावत्र नोक्तौ उक्थेषु विकारवचनात्[1] (१२. १०. १)। प्राक्तौ वयमु त्वामपूर्व्य यो न इदमिदमिति (९. ३. २)। उष्णिहु ब्राह्मणाच्छंसिने प्रणयन्तीति चतुर्थे ऽहनीति श्रुतेः। उष्णिक्ककुभ-स्तुल्याचरत्वात्। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं। यो नो दास आर्यो वा पुरुष्टुतेति। परि कुत्सादिहा गहीति परिवत्। अपरे जज्ञान एव व्यबाधत स्पृध इति वदन्ति।

१०. उदप्रुत इत्येव।

११. प्र मंहिष्ठाय यो अद्रिभिद्व इत्प इत्येतेभ्यः।

१२. इन्द्राय साम गायतेति स्तोत्रियः। तमु अभि प्र गायतेत्यनुरूपः। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं विश्वे ह्यस्मै यजताय धृष्णव इति।

१३. यज्ञे दिवो नृषदने पृथिव्या इति सूक्तं पञ्चमे ऽहनि मध्यमे च छन्दोमे यज्ञे दिव इति।

---

[1] १. M ०प विकार इति विकारवचन०।

१४. इमा नु कं भुवना सीषधामेति द्वैपदः स्तोत्रियः कार्यः।

१५. तृतीयमनुरूपक्लृप्तिः। इमा नु कमिति द्वैपदस्य त्वच-स्योत्तरे द्वे अथा वाजं देवहितं सनेमेति तृतीयानुरूपस्य कार्या।

१२.

१. अथ प्राच इन्द्र विश्वां अमित्रानिति सूक्तं सुकीर्तिसंज्ञितं शस्त्वा पङ्क्तिशंसं वृषाकपिं शंसेत्। वृषाकपिर्नाम वि हि सोतोर-सृक्षतेति सूक्तमृषिनाम्ना निर्दिश्यते। तं पङ्क्तिशंसं न्यूङ्खयति। कथमित्याह। मध्यमस्य पादस्य द्वितीयोत्तमयोरक्षरयोर्न्यूङ्खं विशेषयन्नाह।

२. वैराजः पूर्वस्मिन्निति। वैराज उक्तस्वरूपश्चतुर्थं इत्वनि। स पूर्वस्मिन् न्यूङ्खस्थाने द्वितीये ऽक्षर इत्यर्थः[1]। द्वितीयस्थाने[2] स्वरूपं उदाहरत्यन्यचापि व्यञ्जनान्ते सन्धिविशेषज्ञापनार्थं। मदहृषाकपो इ ओ इ[3] अर्यः पुष्टेषु मत्सखेत्युत्तरस्मिन्निति पूर्वाभिप्रायम्।

३. प्रतिगृणाति यावत्तावन्नतौषते शंसिता। तदुभयमुदा-हरति।

४. वैराजं द्वादशोकारं न्यूङ्खमुक्ता ततो मदैव मदैवो ओ ओथा मोदैव एवं प्रतिगृणाति।

५. तदिति वाक्योपादाने। यत्र शाखान्तरीयमतः [4]सर्वादि-न्यूङ्खपत्ते उपद्रुतसन्धियुक्तमक्षरं तस्मात् यथा चतुर्थमक्षरैत्तिरीयाणां

---

१ M om. द्वितीये ऽक्षर इत्यर्थः द्वितीये स्थाने। २ A द्वितीये। ३ C D कपो ओ ओ; sec. b. कपो इ ओ ओ इ। ४ C M D सर्वोइन्नू A सर्वोइन्नूं।

सर्वन्यूङ्खम्। उपद्रुतो नाम सन्धिर्वाष्कलानां प्रसिद्धस्तस्योदाहरणं। न च्छते श्रान्तस्य सख्याय देवा इति। अभिनिहित उक्तः सन्धिः प्रातिशाख्ये। अथाभिनिहितः सन्धिरित्येवमादिना ग्रन्थेन (२. १३)। तस्योदाहरणं। परे ऽवर उभया अमित्रा इति संसर्गे प्रयोगः। प्रश्लिष्ट उक्तः। समानाक्षरे सस्थान (२. ६) इत्येवमादिना ग्रन्थेन प्रातिशाख्ये प्रतिपादितः। तस्योदाहरणं। मायेषसो ऽवीरता परि वेति। अथ क्षिप्रसन्धिः। समानाक्षरमन्तःस्थां (८) स्वामित्येवमादिना[1]। तस्योदाहरणं। स्वश्वासः सुचेतुनेति प्रगाथे[2]। सन्धिवचनं कृत्रिमस्वाभाविकयोरुभयोर्ग्रहणार्थं। न्यूङ्खनीयस्य पादस्यादाविति[3] न मध्ये। उपातीत्यातिक्रम्य तदुपद्रुतादिसन्धियुक्तं। द्वितीये प्रदर्शनार्थं द्वितीयवचनं। हर्यश्वाद्रिरित्युदाहरणं[4] ज्ञापकं। स्वा न्यो३ इति क्षिप्रस्योदाहरणम्। क स्यो इति स्वाभाविकस्य प्रदर्शनार्थम्[5]। कृत्रिमस्योदाहरणस्य द्वित्वं तु विशेषणार्थम्। ततस्तृतीये ऽप्यक्षरे सन्ध्ये एव[6] (?)। यस्येदमप्यमिति। यथा त्वं देव मघवद्भ्यः सुषूद इति वाष्कलिकायां[7] लक्षणमुक्तं[8] तस्य परिहरणार्थम् संनिपातसन्धियोगयोः सन्धिं[9] व्यूहेदिति ततो ऽत्र इकारे न्यूङ्खः स्यात्। शौनकेन

---

१ A ins. उक्तः। २ A प्रगाथः। ३ C (orig.) D पादस्येत्यादाविति। ४ C D °हरण°। ५ A °दर्शनार्थं। द्वित्वं तु मध्यमस्य पादस्य द्वितीयोक्षरयोरिति (१०. ५. १०) सिद्धं द्वितीये ऽक्षरे इति पुनर्द्वित्वं तु कृत्रिमस्य विशेषणार्थं। तेन वाक्यस्य यस्येदमित्यादौ तृतीयस्यापि सन्धिं कृत्वा द्वितीयत्वं संपाद्य तत्र च(?) न्यूङ्खयेत् त्वं देवेत्यत्र तु लक्षणान्तरात् त्वं देव इति व्यवाभाव इति इकार एव द्वितीयं इति फलितो ऽर्थः विशेषणार्थम्। ततस्तृतीये ऽप्यक्षरे सन्ध्ये एव न्यूङ्खयेत्। यस्येद°। ६ C D सन्ध्येव, ७ A C D वाषविकायां M वाषविकायस्य C in marg. °ष्कलि। ८ C D लक्षणयुक्तस्य। ९ C D संवन्धं व्यूहेदिति।

तविशेषेण व्यूहस्य उक्तत्वात् वकारे प्राप्नोति[1] तच्च न युक्तं क स्रो इत्युदाहृतत्वात्।

६. अथ यत्र स्यादिति ब्रुवन् कचिच्छाखान्तरे पञ्चालपदवृत्त्याख्या विवृत्तिर्नास्तीति ज्ञापयति। तथा च नो इत्युदाहरणपाठः। शाकलाभिप्रायेण विवृत्तिप्रत्यये विवृत्तेः प्रत्युदाहरणं[2] ये अस्या आचरणेषु दध्रिरे इत्यकारे न्यूङ्खः। ननु अकार एवात्र द्वितीयः तत्रैव न्यूङ्खेन भवितव्यं। किमर्थं सूत्रमेतत्। उच्यते। सूत्रारम्भादेवं[3] ज्ञायते। सन्ध्यक्षराणामपि न्यूङ्खने[4] पादे विकर्षो भवति। तेन एकार एव द्विधाकृते तृतीये भागे न्यूङ्खः प्राप्नोति। स मा भूदिति विवृत्तिप्रत्यये न्यूङ्खयेदित्युक्तं। यस्येदमथं हविः यदायुक्त त्मनेत्युभयोः पदयोः सन्धिं कृत्वा न्यूङ्खः आ चो इत्युदाहरणतुल्यत्वात्। मुष्को ओ इदस्य यजत इत्यकृत्वा[5] सन्धिं उपद्रुतादिपरिसंख्यानात्। विश्वश्चाविति सानुनासिकेन[6] प्रत्यादानं पराङ्गत्वात्[7]। प्र ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ धीयेति रेफस्वरभक्तिरिकारेण पराङ्गपक्षे तु लोपः। विष्णो ओ ओ ओ३ इत्येवमादिषु तु लोप[8] एव पराङ्गत्वात्[9]।

७. तं वृषाकपिं शस्त्वा कुन्तापं शंसति। तमिति साहचर्यार्थम्।

---

१ C D ऽभिप्राप्नोति। २ A ०प्रत्यये इत्ते यर्युंद० M परे उदा०। ३ A ०भादेत-तमद्वत्वारीतिम्। ४ A न्यूने। ५ C D त्वा न सन्धिं। ६ A सानुनासिकेन। ७ C D M पदान्तत्वात्। ८ C D त्वृषोप M पक्षो०। ९ C D M पदान्तत्वात् C (in marg.) प्रत्यादानं पदान्तत्वा देव प्र ओ ओ ओ३ धीयेति कारः प्रसज्ज पूर्वोच्चरस्य '' ततो लोपः।

१४. १५.

Without commentary.

१६.

१. उक्तानां च तिस्रो नाराशंस्यः। ततस्तिस्रो रैभ्यः ततः कारव्यास्तिस्र एव। ततस्तिस्र इन्द्रगाथास्तिसृश्चानन्तरा भूतेच्छदः।

२.[१] शस्त्वा ततो ऽनन्तरं वक्ष्यमाणास्तस्रः पारिक्षित्यस्तासां तृतीये पादे प्रथमचतुर्थयोरक्षरयोर्वैस्वर्यं कुर्यात्। उदात्तानुदात्तस्वरितप्रचितानां स्वरान्तरैः।

१७.

१. एतास्तस्रः पारिक्षित्यः।

२. वैस्वर्यानन्तरमेव प्रतिस्टणातौत्यर्थः[२]।

३. पारिक्षितीः शस्त्वा तत एतशप्रलापो वक्ष्यमाणो विंशतिपदः। तमेतशप्रलापं निविच्छंसं शंसति।

१८.

१. इत्येतशप्रलापः।

१९.

१. पदपदेयं तस्यां द्वाभ्यांद्वाभ्यामवसाय द्वाभ्यां प्रणौति।

२. त्रिष्टुबेषा।

---

१. M inserts भूतेच्छदः।   २ M ०मनरे स्वसान स्तर्थः।

३. पङ्क्तिरियं द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति।

४. इयं गायत्री।

५. इत्येतास्तस्र आदित्या अङ्गिरसः।

६. एवाह जरितरोथा मोदैवेत्यवसाने तथा ह जरितरोथा मोदैवेति प्रणवे सुतान्ततान्येषां पाठात्[1]। अन्ये तु प्रकृतिदृष्टत्वात्[2] सुतं न पठन्ति।

२०.

१. दिशां क्लृप्तीः शंसतीति श्रुतेः।

२. एताः पञ्च दिशां क्लृप्तयः संज्ञया।

२१.

१. जनकल्पाः शंसतीति श्रुतेः। पदितिः संदेहव्युदासार्थम्। अत इति क्रमार्थम्।

२. एता जनकल्पाख्याः।

३. चतस्रः प्रवल्हिकासंज्ञा अतस्तयश्च प्रतीराधा अनन्तरं[3] सर्वविष्कंसं शंसेत्।

---

१ M सुतान्ततान्ये०। २ C प्रकृतिदृष्टे D प्रकृतिदृष्टं (?)। ३ C D अनन्तरमनन्तरं।

२२.

No commentary.[1]

२३[2].

१. इति चतस्रः प्रवल्हिकाः।

२. एतास्तिस्रः प्रतीराधाः।

३. अलाबूनि जरितरित्येवमादीनामेकैकमुक्त्वा नित्यं प्रतिगरं श्रोथा मोदैव इति ब्रूयात्। अध्वर्युः प्रतीचितव्यः।

४. इयमतीवादः। प्रवल्हिकाः प्रतीराधानतीवादमाहनस्या इति श्रुतौ संज्ञाकरणात्।

५. पत्नी यियस्यमाना[3] जरितरोथामोदैवेत्यवधाने। होता विद्वी मे जरितरोथा मोदैवेति प्रणवे एवमस्यामतीवादायां प्रतिगरणान्तं प्रतीचेत।

२४.

१. अतीवादाया अनन्तरं वक्ष्यमाणा दशाहनस्यासंज्ञाः शंसति।

२. अष्टौ एताः। ता वा अष्टौ भवन्तीति श्रुतेः।

३. कप्वनरः कप्वयमुद्धातन। यद्ध प्राचीरजगन्तेति द्वे इति श्रुतेः। एवमेताः पूर्वाभिरष्टभिः सह दश।

४. तासामाहनस्यानां तृतीये पादे न्यूङ्खः कर्तव्यो यथा वृषाकपावुक्तः।

---

[1] vers 7 is left out in all MSS. [2] C (in marg.) कश्चिदश्वमेधादौ कुर्यादभिमेथनमध्वर्युप्रत्ययाद्यदा तदर्थमिह पाठः। [3] C ययष्या॰।

५. कपृन्नरः कपृथमुद्दधातनेत्येतस्या द्वितीयदशमयोरर्धर्चयोर्यथा वृषाकपौ तथा न्यूङ्खः कर्तव्यः।

६. इतरासामाहनस्यानां द्वितीये ऽर्धर्चे वैराजन्यूङ्खमुक्त्वा तृतीयस्य पादस्यान्ते आनुष्टुभेन न्यूङ्खेनावसाय तत उपरितनं पादं शंसेत्। चतुर्थः पादः संतानायोत्तरस्या स्वरः कर्तव्यः[1]।

७. अत्र प्रतिगरे विप्रश्नतयः[2] त्रय इकारा ह्रस्वाश्चतुर्थः प्लुतः। एवमपरौ द्वौ चतुष्कौ। ततः किमयमिदमाहो भो ओथा मोदैवेति प्रतिगृणाति।

२५.

१. आहनस्यानन्तरं दधिक्राव्णो अकारिषमित्येकां शंसेत्। दाधिक्रीं शंसतीति (३०. ८) श्रुतेः। एकाग्रहणं तृचाशङ्कानिरासार्थम्।

२. सुतासो मधुमत्तमा इति तृचं। प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रय इति तृचं। यो अद्रिभित् प्रथमजा ऋतावेति तृचं। अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदिति तृचं। एतानि[3] पूर्वं च यदुक्तमिमा नु कमित्यारभ्य एतत्षष्ठं भवति।

३. त्वं न इन्द्रा भरेति स्तोत्रियः। तदिन्द्राव आ भरेत्यनुरूपः।

४. स्तोत्रियानुरूपादनन्तरं प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रय इत्येतदेव पञ्चर्चं सूक्तमैन्द्रं जागतं भवति। न विकल्पो ऽन्येन सह। प्र

[1] C D अर्धोत्तमेषु M अर्धर्चेषु। [2] C D om. अत्र प्रतिगरे विप्रश्नतयः।
[3] M ins. तृचानि।

मंविहाय दृश्यते इन्द्रद्वय इति पश्चत्वं विस्तावद्यावद्मैत्रावरुणस्येति (२०.९) श्रुतिवचनमेवंविषयमेव।

५. यो अद्रिभित्प्रथमजा ऋतावेत्येका शस्यते। सा चाच्छावाकात् सूक्तस्थाने गण्यते। चत्वारि सूक्तानि ब्राह्मणाच्छंसी शंसति प्रथमे छन्दोम इति श्रुतेः।

६. एन्द्र नो गधि प्रिय इति स्तोत्रियः। एदु मध्वो मदिन्तरमित्यनुरूपः। मध्यमे छन्दोमे छन्दोमाधिकारात्। अनुरूपादनन्तरं जागतं ऐन्द्रं। नाना हि त्वा हवमाना जना इम इति। अमाचं त्वा धिषणा तित्विषे मह्यीति मरुद्वत्। शेषं पुरस्तादुक्तं यस्तस्तम्भेत्यादि।

७. उष्णिहु ब्राह्मणाच्छंसिन इति श्रुतेः। प्रायस्त्यादिं यमनसः[१]। एतो न्विन्द्रं स्तवाम सखाय इति स्तोत्रियः। सखाय आ शिषामहीत्यनुरूपः। उत्तमे छन्दोमे छन्दोमाधिकारात्। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं। अस्य श्रवो नद्यः सप्त बिभ्रतीत्यपाकमंशमुदया भरेभर इति निहवः। शेषमुक्तम्।

२६.

१. इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्निति स्तोत्रियः। इन्द्रमीशानमोजसेत्यनुरूपस्य प्रथमा। ये पूर्वे अस्यास्तवार्थं शूरेत्येते[२] ते उत्तरे भवतो द्वितीये ऽहनि[३]। एवमयं तृचः। अग्निं दूतमित्याग्नेयत्वाद्-

[१] M ०स्त्यास वै० C D om. प्रायस्त्यादिं यमनसः। [२] C D M om. सवार्थं शूरेत्येते।
[३] C D M om. द्वितीये ऽहनि C (orig.) M भवत एव न।

नन्तरस्य। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं। अभि त्यं मेषं पुरुहूत-मृग्मियमिति चयोदश। वृत्रं यदिन्द्र शवसा वधीरहिमिति वृत्रहवत्।

२. नू मर्तो दयते सनिष्यन्नित्येतत्सूक्तमच्छावाकस्यैन्द्रादनन्तरं द्वितीयचतुर्थयोरह्नोः प्रथमोत्तमयोश्च च्छन्दोमयोः शस्यम्।

३. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमित्येतत्सूक्तमच्छावाकस्यैन्द्रा-दनन्तरं तृतीयपञ्चमाष्टमेषु[1]।

४. उरुं यज्ञाय चक्रथुरु लोकमित्येतत्तृचं पर्यासात्पूर्वं भवति सर्वेष्वहःसु। सर्वग्रहणमितरेषु इत्यस्यानुवृत्तिर्मा भूत्[2]।

५. सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीत्येष सर्वदाच्छावाकस्य पर्यासो भवति। अत्र सर्वदाग्रहणादुरुं यज्ञायेत्यस्य क्वचिदशंसन-मपि। तथा च षष्ठेऽहनि परो मात्रयेत्यत्र विनियुक्तस्य न पुनः-शंसनम्।

६. श्रुधी हवं तिरश्च्या इति स्तोत्रियः। आश्रुत्कर्णं श्रुधी हवमित्यनुरूपस्तृतीयेऽहनि। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं त्यं सु मेषं महया स्वर्विदमित्यष्टौ। यौधियदसामवां अद्रेः खनादिति पञ्च। हवनश्रुदं रयमिति रथवत्।

७. इममिन्द्र सुतं पिबेति स्तोत्रियः। पिबा सोमं मदाय कमित्यनुरूपः चतुर्थेऽहनि। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं। अर्हं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिरेकादश। एता विश्वा सवना तूतुमा कृष इति द्वे। चिताय गा अजनयमिति जातवत्।

---

१ C D ॰ष्टमेषु। २ C D M om. इत्यस्यानुवृत्तिः। ३ A M सदा॰।

८. असावि सोम इन्द्र त इति स्तोत्रियः। इममिन्द्र सुतं पिबेत्यनुरूपः पञ्चमे ऽहनि। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं। अहं दां गृणते पूर्व्यं वस्वित्येकादश। प्र वो महे मन्दमानायान्धस इति द्वे स्ताहं गवामूधःस्विति पञ्चमत्।

९. प्र व इन्द्राय वृत्रहन्तमायेत्यारण्यकपठितः स्तोत्रियः। अनुरूपो विश्वतोदावन्विश्वतो न आ भरेति षष्ठे ऽहनि। षष्ठग्रहणमुपरिष्टादिह चोद्यमानमतिरिच्यते। तस्य प्रयोजनं[1] इन्द्रमीशानमोजसेति द्वितीय एवाहनि (२६. १)। अनारभ्यवादाशङ्कात्र न[2] कार्या। सर्वेष्वहःसु स्तोत्रियानुरूपविधानात्।

१०. एवयामरुतं[3] प्र वो महे इति यथा वृषाकपिमेव शस्त्वा ततो ऽनन्तरं। यथा वृषाकपिमिति मध्यमस्य पादस्येत्येवमादयतिदिश्यते (१३. ९)।

११. इह मदो ओ ओ ओ३[4] ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ मदे मधोर्मदस्य मदिरस्य मदैवो ओ ओथा मोदैव एवं प्रतिगृणात्यध्वर्युः प्रतीचितव्यः।

१२. ऋतुर्जनित्री तस्या अपस्परीति सूक्तमेवयामरुतो ऽनन्तरं शंसेत्।

१३. तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसेति सूक्तमृतुर्जनित्र्या अनन्तरं शंसेत्।

---

१ A ins इन्द्रं विश्वा। २ M तु। ३ A om. एवयामरुतं।
४ C adds one ओ more.

१४. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमिति सूक्तं तमस्य द्यावापृथिवी इति शस्त्वा।

१५. प्र वः पान्तमन्धसो धिया यत इति सूक्तं विष्णोर्नुकीयादनन्तरं शंसेत्।

१६. प्र वः पान्तमन्धस इत्येतत्सूक्तं छन्दोमेषु च शस्यते न केवलमत्र।

१७. प्र वः पान्तमन्धस इत्येतस्य तिस्रः शंसेत् प्रथमे छन्दोमे। तुशब्दो नियमार्थः। ततो न सूक्तं विकल्प्यते।

१८. उरुं यज्ञायेत्यस्मात्तृचात्पूर्वं भवामिचीयमुत्तरयोश्छन्दोमयोर्भवति। तत्रैव नोच्यते। षष्ठे ऽ्यहनि भवामिचीयं कथं नाम स्यादिति। तच्च शाखान्तरादिकल्पेन प्रकरणपाठस्य[१] कारणाद्वेहापि सूचितमेव।

१९. नू मर्तो दयते सनिष्यन्निति सूक्तं। परो मात्रया तन्वा वृधानेति सूक्तं उत्तमामृचमुद्धृत्य शस्यते। उरुं यज्ञायेत्यस्य सूक्तस्य[२] शंसनं कृत्वा न पुनरिति (26.5 Comm.)। षष्ठ इत्युपसंहारात् विष्णोर्नु कमितीतरेष्वित्यस्य[३] विशेषेणाप्युक्तं[४] भवति। ननु[५] भवत्येव नू मर्तः परो मात्रयेति। [६]सत्यम्। चोदनाक्रमेणानुरूपादनन्तरं पुनर्मा[७] भूत्।

---

१ C D ०पाठाकरणाच्चे०; C in marg. स्य। M पाठाच। २ A सूक्तस्य परो मात्रयेत्यस्य सूक्तस्य। ३ A ०रेष्वित्यवि०, C रेष्वित्यस्य वि०। ४ A ०प्युक्तं भवामि च। ५ A न ननु। ६ A मात्रयेति नू मर्तोऽस्मिन् सति कुतो विष्णोर्नु कमिति चेत्। सत्यम्। ७ A पुनर्विष्णोर्नु कमिति मा भूत्। पर्यायस्तु भवति यद्यापरथात् ऋतुपर्यायो भौवाकरति श्रुतेश्च।

२०. यदिन्द्र चित्र मेहनेति स्तोत्रियः। यदिन्द्र ते चतस्र इति अनुरूपः। प्रथमे छन्दोमे। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं। तदस्मै नव्यमङ्गिरस्वदर्चतेत्यष्टौ। अजातशत्रुमजरा स्वर्वतीति पञ्च। ओजो मिमानो महिमानमतिरदित्यावत्।

२१. पुरां भिन्दुर्युवा कविरिति स्तोत्रियः। अस्यैव यः पूर्वस्तृचः सो ऽनुरूपः। तृतीया तु प्रथमा। उत्तरयोराम्नायक्रमः। मध्यम इति मध्यमे छन्दोमे छन्दोमाधिकारात्। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं। प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इति त्रयोदश। मह इति महद्वत्।

२२. गायन्ति त्वा गायत्रिण इति स्तोत्रियः। अनन्तर एवानुरूपः। उत्तमे छन्दोमे छन्दोमाधिकारात्। अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं। अर्चा दिवे बृहते शूष्यं वच इति नव। दिवश्चिदस्य वरिमा वि पप्रथ इति चतस्रः। दिव इति तदमुष्य लोकस्य रूपम्।

२७.

१. उक्थेषु विकार इत्यनुवर्तते। द्वितीयप्रभृतीनां पञ्चानां पाष्ठिकानां छन्दोमानां चोपदिष्टान्युक्थानि। तान्येवैतेषामुपदिश्यन्ते। चतुर्विंशे ऽहनि प्रथमात् छन्दोमाच्छस्त्रं सर्वेषां होत्रकाणां भवति। षट्त्रिंशतं मैत्रावरुणस्तुर्विंशे शंसति चत्वारिंशतं ब्राह्म-

पाच्छंसी चतुश्चत्वारिंशतमच्छावाक इति (३०.१०) लिङ्गात्। शस्त्रग्रहणात्मकत्वानि स्तोत्रियानुरूपौ चानुवृत्तेः[1]। सर्वग्रहणमच्छावाकाधिकारनिवृत्त्यर्थम्।

२. यच्चतुर्णां द्वितीयप्रभृतीनां पार्ष्ठिकानां शस्त्रं तदवशिष्टं चतुर्णामाभिप्लविकानां द्वितीयप्रभृतीनाम्।

३. तृतीयप्रभृतिभ्यः पार्ष्ठिकेभ्यः स्वरसामसु यथासङ्ख्येन शस्त्रम्।

४. अभिजिदादीनि यदि परमतेनोक्थ्यसंस्थान्यहानि कुर्युस्ततश्चातुर्विंशिकानि महेन्द्रेभ्यः जागतेभ्यः सकलान्येवोक्थ्यानि कार्याणि। अन्यसंस्थेषूक्थ्यवत्सु न्यायकल्पितानि। नकाह्निकान्युत्तरचैकाह्निकवचनात्। न्यायकल्पे वृद्धसंप्रदायो लिख्यते। जागतविशेषपर्यासवैष्णवविपर्यासः[2]। वैष्णवे विपर्यासो[3] योऽग्निभीयोर्दयज्ञायज्ञियस्थानि[4] चतुःसूक्तान्येव। जागतपर्यासयोर्मध्ये मैत्रावरुणस्य मध्यमे द्वे जागते। ब्राह्मणाच्छंसिन उदसुतीयं योऽग्निभीयात् पूर्वं। अच्छावाकस्य न्यायक्लृप्तमेव महाव्रतीयमहरिति वा। अहर्वचनस्य कृत्स्नार्थस्य पुरुषमेधीयमध्यमे प्रतिषेधार्थं आरम्भः। स हि षोडशिसंस्थो दिवसः संज्ञापकज्ञापितत्वात्। अन्यसंस्थस्य न्यायकल्पनात्।

५. अथ यदीति वचनात् अत्रापि परमतमेव। ऐकाह्निकान्येव न न्यायक्लृप्तानि। प्राप्तेषु पुनर्वचनात्।

---

१ C D ०रूपावनुवृत्ते। २ A वैषुमपर्यासः। ३ C विपर्यासो M विपर्यसो। ४ C (orig) ०स्थानाथा D ०संस्थाय।

६. ततो ऽथ, यदीत्यनुवर्तत एव। अथ यद्युत्तममाभिप्लविकमुक्थ्यं कुर्युः ततो द्वितीयस्याह्नः पार्ष्ठिकस्य यत् तृतीयसवनं होत्रकाणां होतुश्चोक्तं तदुत्तमस्याभिप्लविकस्य भवति। द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये द्वादशो ऽध्यायः समाप्तः।

अथ त्रयोदशो ऽध्यायः ।

१.

१. अभिजिदादयो ऽग्निष्टोमाः स्वश्रुतावुक्तास्तेषां स्वश्रुतिं परित्यज्य किमर्थमुक्थ्यान्युपदिष्टानीति । यत इदमाह । पूर्वकारिणश्छन्दोगा अध्वर्यवः । उत्तरकारिणो बह्वृचा इत्यर्थाद्गम्यते । न हि यद्ग्रहणं[1] स्तोत्रस्तवनं च शस्त्रमन्तरेण परिसमाप्यते श्रुतेर्न्यायाच्च ।

२. एवं तावदुपदिष्टं युज्यते कर्तुं । यदि पुनस्ते छन्दोगाध्वर्यवो ऽस्मच्छ्रुतिकल्पानुपदिष्टं कुर्युस्ततः कथमिति । उक्त एव न्यायो यथास्तुतमनुशस्तं [2]कल्पशस्त्रैरप्युत्तरकारिभिर्भवितव्यं[3] । शाखान्तरविहिते तदा कल्प्यं[4] वा स्यात् । सूत्रारम्भयत्नात् । अचोदाहरणं । यदि त्रिकद्रुकीयाश्चष्टाचत्वारिंशेन स्तुवता तदा रात्रिपरिशेषं च शंसति असंलोपाय ऐन्द्री त्रिष्टुब्भवति । याज्या पिबा सोमं मदत इन्द्रियायेत्युत्तरा वा महती भवति । यानि चोत्तमस्य छान्दोमिकस्य[5] निष्केवल्यसूक्तानि तानि वा शंसेत् अष्टाचत्वारिंशस्तोमसामान्यात् । पूर्वैव तु याज्या । यद्योत्तममतिरिक्तं तदा कुर्युरिति भारद्वाजकानां । तत्राश्विनीभिः स्तोममतिशंसेदाश्विनीयाज्या जगत्यस्तु कर्तव्याः । सवनच्छन्दोगवशात् । तत्र त्रिषु षष्टिशतेषु या न प्रयुक्तास्ताः कार्याः । संभवे सक्तिक्रियान्याय्या । आ वां रथं

[1] C D om. यद्। [2] A कल्पशास्त्रैर॰। [3] D भवि॰।
[4] A ॰विहिते तदा कल्प्या वा ऽस्यात्। [5] C D om. स्य।

पुरुमायं मनोजुवमिति दश। अबोध्यग्निर्ज्म उदेति सूर्य इति चतस्रः। अभूदिदं वयुनमो षु भूषतेति पञ्च। कः खिद्वृक्षो निष्ठितो मध्ये अर्णस इत्येका। अर्वाञ्चमद्य यय्यं नृवाहणमित्येका। एष स्य भानुरुदियर्ति युज्यत इति षट्। यदिन्द्रेण सरथं याथो अश्विनेत्येका। उभा हि दस्रा भिषजा मयोभुवेति पञ्च। यो वां परिज्मा सुवृदश्विना रथ इति पञ्च। भुज्युमंहसः पिपृथो निरश्विनेत्येका। एता वा याज्याः। अर्वाञ्चमद्य यय्यं नृवाहणमिति याज्या। उत स्या वां मधुमन्मक्षिकारपदिति वा मदतौ।

२. इष्टीनां शम्स्वंतादिनि[1] क्रियमाणे हविषां यागक्रमेण देवते शब्दे सगुणनिर्गुणे उच्चैस्त्वांशुतायां च मन्त्रादेः शब्दस्य। एतेष्वध्वर्युमनुविदधीत। तदुक्तं कुर्यादात्मीयमुपदिष्टमप्युपेक्षेत। यजमानो ऽन्यो वाध्वर्यवत्वादस्य।

४. स्तोत्रियादिषु छन्दोगमनुविदधीत। उपदिष्टमप्यात्मीयं नाद्रियेत तत्प्राधान्यात्।

५. छन्दोगानुविधानस्यायमपवादः। अत्रोदाहरणं। सुरूपकृत्नुमूतये सुदुघामिव गोदुहे जुहुमसाइ यविद्यवाइ यविद्यवाइ यविद्यवाइ[2]।

६. पूर्वेणानादरे[3] *माप्ते विशेषे ऽनुविधानं*। कथं विपर्यासमनुविदध्यादेव।

७. येन वृत्राणि हर्यश्व हंसीत्येवमादिको न्यूङ्खनीयः पादो

---

१ D शम्स्वतानि कि॰ C in marg. एताश्च। वेदां परि।
१ A om. यवि यवाइ।　　२ A ॰पादरे।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

१.

१. अभिजिदादयोऽग्निष्टोमाः स्वश्रुतावुक्तास्तेषां स्वश्रुतिं परित्यज्य किमर्थमुक्थ्यान्युपदिष्टानीति । यत इदमाह । पूर्वकारिणश्छन्दोगा अध्वर्यवः । उत्तरकारिणो बह्वृचा इत्यर्थाद्गम्यते । न हि ग्रहग्रहणं[1] स्तोत्रस्तवनं च शस्त्रमन्तरेण परिसमाप्यते श्रुतेर्न्यायाच्च ।

२. एवं तावदुपदिष्टं युज्यते कर्तुं । यदि पुनस्ते छन्दोगाध्वर्यवोऽस्मच्छ्रुतिकल्पानुपदिष्टं कुर्युस्ततः कथमिति । उक्त एव न्यायो यथास्तुतमनुशस्यं [2]कल्पशस्त्रैरप्युत्तरकारिभिर्भवितव्यं[3] । शाखान्तरविहिते तदा कल्प्यं[4] वा स्यात् । सूत्रारम्भयत्नात् । अचोदाहरणं । यदि त्रिकद्रुकीयाख्यष्टाचत्वारिंशेन स्तुवता तदा रात्रिपरिशेषं च शंसति अग्निलोपाय ऐन्द्री त्रिष्टुब्भवति । याज्या पिबा सोमं मदत इन्द्रियायेत्युत्तरा वा महती भवति । यानि चोत्तमस्य छान्दोमिकस्य[5] निष्केवल्यसूक्तानि तानि वा शंसेत् अष्टाचत्वारिंशस्तोमसामान्यात् । पूर्वैव तु याज्या । यद्योत्तममतिरिक्तं तदा कुर्युरिति भारद्वाजकानां । तत्राश्विनीभिः स्तोममतिशंसेदाश्विनीयाज्या जगत्यस्तु कर्तव्याः । सवनच्छन्दोगवशात् । तत्र त्रिषु षष्टिशतेषु या न प्रयुक्तास्ताः कार्याः । संभवे सक्तक्रियान्याय्या । आ वां रथं

---

१ C D om. ग्रह ।   २ A कल्पशाखेर° ।   ३ D भवि° ।
४ A °विहिते तदा कल्प्य वा स्यात् ।   ५ C D om. स्य ।

पुरुमायं मनोजुवमिति द्वे। अबोध्यग्निर्ज्म उदेति सूर्य इति चतस्रः। अभूदिदं वयुनमो षु भूषतेति पञ्च। कः खिद्वृचो निष्ठितो मध्ये अर्णस इत्येका। अर्वाञ्चमद्य यय्यं नृवाहणमित्येका। एष स्य भानुरुदियर्ति युज्यत इति षट्। यदिन्द्रेण सरथं याथो अश्विनेत्येका। उभा हि दस्रा भिषजा मयोभुवेति पञ्च। यो वां परिज्मा सुवृदश्विन रथ इति पञ्च। मुञ्जुमंहसः पिपृथो निरश्विनेत्येका। एता वा याज्याः। अर्वाञ्चमद्य यय्यं नृवाहणमिति याज्या। उत स्या वां मधुमन्मक्षिकारपदिति वा महती।

३. इष्टीनां ग्रन्थ्यंतादिनि[1] क्रियमाणे हविषां यागक्रमेण दैवते शब्दे सगुणनिर्गुणे उच्चैरुपांशुतायां च मन्द्रादिः शब्दस्य। एतेष्वध्वर्युमनुविदधीत। तदुक्तं कुर्यादात्मीयमुपदिष्टमप्युपेक्षेत। यजमानो ऽन्यो वाध्वर्यवलादस्य।

४. स्तोत्रियादिषु च्छन्दोगमनुविदधीत। उपदिष्टमप्यात्मीयं नाद्रियेत तत्प्राधान्यात्।

५. छन्दोगानुविधानस्यायमपवादः। अचोदाहरणं। सुरूपकृत्नुमूतये सुदुघामिव गोदुहे जुहूमसाइ यविद्यवाद यविद्यवाद यविद्यवाद[2]।

६. पूर्वेणानादरे[3] प्राप्ते विशेषे ऽनुविधानं। ऋचां विपर्यासमनुविदध्यादेव।

७. येन. द्वचाणि हर्यश्व हंसीत्येवमादिको न्यूङ्खनीयः पादो

---

१ D ग्रन्थतानि क्रि॰ C in marg. एतावच्छे। वेदां परि।
१ A om. यवि यवाद।　　३ A ॰णादरे।

विकर्षेण पूर्येत। ततस्तस्य विकर्षस्य द्वितीयं भागं गणयित्वा न्यूङ्खनीयं संपादयेत्। तथा निष्टिग्यः पुत्रमा च्यावयोतय इति। संख्यानमात्रमेव विकर्षस्यात्र विधीयते। न तु विक्रष्टप्रयोगः। ननु न्यूङ्खाधिकार एवास्य विधानं युक्तं। उच्यते। इह विधानस्यैतत्प्रयोजनं न्यूङ्खनीयपादव्यतिरेकेणान्यत्र न्यूङ्खने पादे छन्दोगैर्विक्रष्टे तदनुविधानाधिकारात् विकर्षप्रयोगेणापि पादपूरणं यथा स्यादिति। अत्रोदाहरणं। मा नो अज्ञाता वृजना दुराध्य इति।

८. अयं च न्यूङ्खसंबन्धो विशेषः प्रसङ्गादिहोच्यते[1]। न्यूङ्खनीयात्स्वरादूर्ध्वं यानि समानि च्छन्दोमानानि तेनैव स्वरेण तुल्यं छन्दोमानं कुर्वन्ति। तदङ्गानीत्यर्थः। तानि लुप्येरन् अदर्शनं[2] तेषां कार्यमित्युक्तं भवति। व्यञ्जनग्रहणादनुस्वारस्य लोपो भवति। अस्योदाहरणं। चतुर्थे ऽहनि न्यूङ्खे मातरनुवाके तपूंष्यग्ने जुह्वा पतङ्गानिति।

२.

१. अथ यदि पशुरानीतो ऽनुपाकृतो म्रियेतलिंग्भ्यस्तं कारयेदिति श्रुतेः। पर्यग्निकृत एव तत्प्रकृतत्वात्।

२. यद्युपाकृतः पशुः कम्पते तत्र आज्याहुतिं होता जुहुयात् यस्माद्भीषावेपिष्ठा इत्येवमादिना मन्त्रेण।

३. उपाकृते वाश्यमाने यस्माद्भीषावाशिष्ठास्ततो न इत्येवमादिना मन्त्रेणाज्याहुतिं जुहुयात्।

---

१ A विशेषप्र०। २ C in marg. वर्णान्यथाभावः।

४. पलायितुं प्रवृत्ते ।

५. उपाकृते पशावुपविष्टे ।

६. यस्माद्भीषा मंत्रसा ततो न इत्येवमादिना मन्त्रेणाज्याहुतिं जुहुयात् । उपाकृते स्वयंमृते पशौ ।

७. यद्रूपः यद्देवत्यो पशुः पूर्वः । पशुशब्दे ऽनुवर्तमाने पुनः-पशुशब्दात् शाखापशुष्वप्येतन्नैमित्तिकं न वेपमानाद्याज्याहुतयः ।

८. उपाकृतस्य मृतस्यायं विनियोगो वचनात् ।

३.

१. प्रवृत्तेषु प्रयाजेषु मृते पशौ तेनैव संस्थाप्यं कर्म । यदि लघ्येकयैवाश्रिया मीतः स्यात्तेनैव प्रचरेयुरिति सा स्थितिरिति श्रुतेः (१८. १२) ।

२. अवदाने जिह्वादौ नष्टे अनुपलभ्यमाने । दुष्टे शिष्टभक्षणायोग्ये । विमथिते । उपलभ्यमाने[1] एवामाप्ये भ्रंषिते वाज्यं प्रतिनिदध्यात् । इति प्रतिनिधेयनियमः ।

३. पूर्वसूत्रस्यैकदेशस्यायमपवादः । हृदयस्य नाशे ऽन्यमालभेत । न तु दुष्टविमथितयोः । तत्र हि आज्यं प्रतिनिधानमेव । अन्यवचनात्[2] पूर्वस्योपलक्षणं वक्तुं छागमिति । आलभेत प्रतिनिदध्यादित्यर्थः । प्रतिनिध्यधिकारादालभतिः[3] प्रतिनिध्यर्थः । अतो नाग्निप्रणयनादीनामावृत्तिः । वपापशुपुरोडाशयोर्न पुनःक्रिया

---

१ C ॰लभ्यमानाः । २ A चान्यवचनात् ।

३ A चालभति, C D ॰भर्ति ।

ष्टतत्वात्[1]। सर्वेषामवदानानां परित्यागो भारद्वाजवचनात्। अग्निगोराद्वत्तिः संशासनत्वात् उपप्रैषस्य च तादर्थ्यात्।" मनोतापर्यग्निकरणानामाद्वत्तिः। संनिपातात्।

४. यदीच्छेद्यजमानो ये मे पशुमध्वंसितारस्त त आर्तिं मा-प्नुयुरिति ततः कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिदित्यनेन मन्त्रेणाग्नीध्रीये आज्याहुतिं [2]जुहुयात्। होता च कुर्यादनादिष्टमिति परिभाषितत्वात्।

५. अष्टापद्यां गर्भिण्यामित्यर्थः। वशायामनूबन्ध्यायामिति विशिष्टचोदना। चोदितायामष्टापद्यां सत्यामेतद्गर्भस्य[3] त्वचो वपारूपं फलीकरणानां फालीकरणम्। फलीकरणा मध्यमाख्यतुलास्ते हि स्वविष्टान्फलीकुर्वन्ति तेषां ये फालीकरणा अवकणा[4] इति प्रसिद्धास्तान्गर्भे च। इतिशब्दस्य स्वार्थे। आग्निचेऽग्नौ अप-थितेतरस्य वपाप्रधानस्विष्टकृदादेराहुतिजातस्य वषट्कारेषु वपा-द्युपजुहुयात्।

४.

१. अनपवृत्ते यूपकर्मणि स्वरुहोमे यदि यूपविरोहणं स्यात्तस्माद्र बहुरूपमनेकवर्णं पशुमालभेत। पशुबन्धं कुर्यादित्यर्थः। अहर्गणेष्वन्त्ये ऽहनि स्वरुहोमस्तथोर्ध्वं स्वरुहोमकालादिरोहणे उत्तरे पशावभ्यायातनम्।

---

१ A तस्ड॰। २ A ins होता।
३ A एमदङ्गर्भस्य, C म गदगर्भस्य, D म तद्गभस्य। ४ D चकणा M om.

२. वपायाः पुरोडाशस्य पशोः पुरोऽनुवाक्या यथासङ्ख्येन।

३. प्र स्व मद्दे सुशरणाय मेधामिति वपाया याज्या। प्रथमभाजं यशसं वयोधामिति पुरोडाशस्य याज्या देव त्वष्टरिति पशोर्याज्या।

५.

१. क्रियमाणकर्मज्ञानगोचरे देवयजनानन्तर्ये विद्विषाणयोर्यजमानयोः सुत्ययोरङ्गयोः संनिपातः। एककालोपनिपातः पदार्थानां। तं संसव इत्याचक्षते याज्ञिकाः।

२. इतरापेक्षं[१] पूर्वत्वम्।

३. याः काश्चिदाहुतीः।

४. प्रातःसवनादावाज्याहुतीर्जुहोति संवेशायेत्येवमादिना मन्त्रेण।

५. माध्यन्दिने सवने एतावान्मन्त्रविकारः।

६. त्रिष्टुभे जगत्या इति नोत्क्रमविलार्थं इकारस्य।

७. इतरयज्ञकारिणमध्वर्युमितरो ऽध्वर्युर्वृतमिच्छन्प्राजापत्याभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः प्रातःसवने आज्याहुतीर्जुहुयात्। अस्वामिको ऽपि वचःफलवचनात्[२]।

८. होतारं वृतमिच्छन् होता माध्यन्दिने सवने प्राजापत्याभिस्तिसृभिराज्याहुतीर्जुहुयात्।

---

१ CD ॰पेक्षं। २ A वच फलं प्र वचनात्।

९. उद्गातारं मृतमिच्छन् तृतीयसवने उद्गाता प्राजापत्याभिस्तिसृभिराज्याहुतीर्जुहुयात्।

१०. ब्रह्माणं मृतमिच्छन् प्राजापत्याभिस्तिसृभिस्तिस्र आज्याहुतीरनुसवनं ब्रह्मा जुहुयात्।

११. यजमानं मृतमिच्छन् प्राजापत्याभिस्तिसृभिस्तिस्र आज्याहुतीरनुसवनं यजमानो जुहुयात्।

१२. सर्वानितरानृत्विज इतरयज्ञस्थान् मृतानिच्छन्तः सयजमानकान् सर्वे सयजमानकाः[१]। प्राजापत्याभिस्तिसृभिस्तिस्र आज्याहुतीरनुसवनं जुहुयुः।

१३. संसवे उभे बृहद्रथन्तरे कुर्यादिति वचनात्। संसवापन्नाः कुर्युः।

१४. आभीकादीनां साम्नामुपदेशः। एतेषु सत्सु कयाशुभीयादीनि कथं नाम स्युरिति।

१५. कया शुभा सवयसः सनीला इति मरुत्वतीयं भवति। प्रकान्तनिवृत्त्यर्थं मरुत्वतीयादीनां ग्रहणम्।

१६. यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति।

१७. ममाग्ने वर्च इति।

१८. यदि प्रथमाः संस्थापयेयुरितरे सत उत्तरां संस्थां कुर्यात्। अग्निष्टोमे प्रकान्ते उक्थ्यादिकम्।

---

[१] A inserts between स and यजमानकाः the following passage: पूर्वं प्रातरनुवाकमिति संभवदोषनिरासार्थं। प्रथमारम्भकाः सर्वे वदनात् पूर्वं प्रातरनुवाकारम्भकाल.प्रकृतौ विहितस्तस्मिन् देशाः प्रातरनुवाकारम्भं करिष्यतीति मत्वा ततः पूर्वमेवमद्यानिमि प्रातरनुवाकारम्भं कृत्वा समापनकालात् पूर्वमेव समापयेयुः।

१९. तस्यैवाह्नो ऽभ्यासेन द्विरात्रकरणम्[1]। विशेषणानुपदेशादन्यः सोमः क्रेतव्यो ऽहरन्तरत्वात्। तत्रानुक्रयणाप्यायनप्रणयनानि सांनिपातिकानि कर्तव्यानि सद्यौचाप्यकृतत्वात्। सोमस्यैव केवलस्य प्रणयनं। तत्राग्नेयीरुप प्रियमिति चोद्धरेत्[2]। यथासवनविधि यथावाग्नीध्रप्रणयने[3] सोमो जिगाति गातुविदित्येवमादिनां प्राक्परिधानीयायाः उद्धारः। तत्र चाग्नीध्रसमीप एव परिधानं प्राङ्मुखस्यार्थस्य परिसमाप्तत्वात्। एवमिहापि यावदर्थं कर्म। नैवात्राच्छागणधर्मो भवति निमित्ते कर्मान्तरत्वात्। आप्रियां निर्वचनमेव समाप्त्यपेक्षितत्वात्। समिष्टयजुरन्तं च पूर्वपूर्वमहरङ्गत्वात्[4]।

२०. संसवधर्मरहितं प्रक्रान्तशब्दाभिधायकमहरभ्यासेनाहरन्तरं मुख्यद्रव्याभावे प्रतिनिध्यनुष्ठेये संसवाहनि तस्याभ्यासः तादृशस्यैवाभ्यासो न युज्यते। प्रतिनिधौ तत्कार्यादिति न्यायात्। तेन पूतीकैरनुष्ठीयमाने संसवाहनि तस्याभ्यासः सोमेनैव न पूतिकैः।

२१. वाशब्दः पक्षान्तरे। तस्यामग्निष्टोमादिकायां संकल्पितायां संस्थायां भूयसीः संकल्पितयज्ञचोदिताभ्यो बहुतरा दक्षिणा दद्यात्।

२२. स्रवन्त्यो वा विहरन्ति। स्रवन्त्य आपो नदीतडागादिस्थाः संस्रवन्त्यो विहरन्ति। विच्छिन्दन्तीत्यर्थः। वायुर्वान्तरावती विहरत्याकाशस्येति वा संख्यानं भावयेत्। चकारः सर्वत्र विहिपयणनामित्यस्य प्रापणार्थः।

---

१ A C D M ॰रार्थं स्व॰। २ C M वै॰। ३ A यथासवनविधि॰ M यथा स च विधिवप॰, C D यथासवनवि॰। ४ C पूर्वं D om. once पूर्वं।

६.

१. क्रीत इति विशेषणादक्रीतापहारे चोदितकालस्यातिनयनमपि[1]। सोमभावे सर्वास्ववस्थासु क्रियमाणप्रयोजने। अपहृत इत्यपशब्दाद्दृश्यमाने विनाप्यपहरणेन। अमेध्यसंसृष्टे[2] तु शक्ये अमेध्यापनयने शुद्धिः कार्या।

यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्गन्धो लेपश्च तत्कृतः।

तावन्मृद्वारि वादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु॥ इति

स्मृतिवचनात्। अभिषुतेषु दुष्टे परित्यागो ऽपहृतवच्च कर्म। अन्यमाहृत्येत्यन्यस्याहरणमात्रम्। न क्रयः। अभिषुणुयादिति प्रागभिषवात्क्रीतापहृतस्य लब्धस्यापि तेन सह समुच्चयः। उभयोः संस्कृतत्वात्।

२. सोमाहरणशालिने मूल्यनिरपेक्षयापि सोमविक्रयिणे वा मूल्यार्थिने किंचिद्द्यात्। न तु शास्त्रीयम्।

३. यजेतेति वाक्यशेषः। अभिषुणुयादिति यागचोदनानुवर्तत एव। अनुपलभ्यमाने सोमे पूतीकादीनभिषुत्य यजेत्[3]। पूतीका रोहितवृणायाणि[4]। अर्जुनो ऽपि वृक्षजातिरेव। तत्पुष्पाण्यपि शुक्लानि।

४. तृणानां पूर्वोक्तानां यागसाधनानामभिषुतानामयं संस्कारः। प्रतिदुहा क्षीरेण सद्योदुग्धेन प्रातःसवने श्रीणीयात्। मिश्रयेत्। शृतेन हतातञ्चनेन माध्यन्दिने श्रीणीयात्। दध्ना तृतीयसवने।

---

1 All MSS काहाच्या॰ or काहाय्या॰। 2 A ॰सृष्टे तु शब्दे।
3 A वा यजेत। 4 M रोहित॰, C रोहित्य॰ (?) D रोहित॰।

५. एका स्त्रीगौर्देया। दक्षिणाग्रहणात् प्राकृतस्य दाक्षिण्यस्य निवृत्तिः। अवभृथादुदेत्य तदन्तं कृत्वा पुनर्दीक्षेत तादृशेनैव कल्पेन।

६. तत्र तस्मिन् पुनर्यज्ञे प्रक्रान्तक्रतुदक्षिणा दद्यात्। पुनर्यज्ञो ह्येष तत्र क्रतुप्रायश्चित्तिरिति[1] शतपथश्रुतेः (४. ५. १०. ६)। एकस्यामपि त्वाकृतौ पूतीकादिभिः कृतायामेतत्प्रायश्चित्तम्। अनेकयागाभ्यस्ते ह्येतदेकमपूर्वं सोमेन यजेतेति चोदनैक्यात्।

७. दुष्टे ऽपि कुर्यादिति वाक्यशेषः।

८. सोमाभावे पूतीकादि यदुक्तं तत्र दाक्षेनाभावे। पञ्च गा दक्षिणां दद्यादित्ययं विशेषः। शेषं पूर्ववत्।

७.

१. प्रातःसवनात्सोमो ऽतिरिच्येत। ततो वक्ष्यमाणं कर्म।

२. अस्ति सोमो अयं सुत इति स्तोत्रियः। आम्नायक्रमेण उत्तरो ऽनुरूपः। होतृग्रहणं पूर्वत्राधिकारविच्छेदात्।

३. वक्ष्यमाणाभिरन्याभिस्त्वैवंदेवताभिः[2] सह स्तोत्रियानुरूपाभ्यां स्तोमातिशंसनम्। ऐन्द्रावैष्णवीभिरिति सहार्थे तृतीया।

४. विष्णोः कर्माणि पश्यतेति नैघण्टुके [3]ऐन्द्रावैष्णव्युक्ता। अन्यत्राप्येवं स्वरूपस्य परिग्रहः। कथं नाम स्यादिति।

५. इन्द्रमिद्गाथिनो बृहत्सूक्तम्। अतो देवा अवन्तु न इति पञ्चर्चः एताः सूक्तासंभवात्[4]।

---

१ A om. क्रतु॰। २ C D ॰भिस्त्वैवंदेवताभि। ३ A ins. ऐन्द्रे। ४ A सूक्तसं॰।

६. अतो देवा अवन्तु न इत्येतस्य पञ्चर्चस्योत्तमया परिधाय विष्णोः कर्माणि पश्यतेत्येतया यजति।

८.

१. वक्ष्यमाणं कर्म। सोमाधिकारो होत्रग्रहणं चानुवर्तते।

२. बण्महाँ असि सूर्येति स्तोत्रियः प्रगाथः। उत्तरो ऽनुरूपः।

३. त्रिष्टुबर्थं वचनम्। अस्येदु मातुः सवनेषु सद्य इत्येका। दिवो न तुभ्यमन्विन्द्र सत्रेत्येका। सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीत्यष्टौ। उरुं यज्ञाय चक्रथुरु लोकमिति तिस्रः। सूक्तमेव गायत्र्यः। एताः क्वचिवत्। अर्यमा वरुणश्चेति पन्थामित्येका। वर्धान्यं विश्वे मरुतः सजोषाः। मीतये वरुणं मित्रमिन्द्रमित्येते विकल्पिते।

४. या विश्वासां जनितारा मतीनामिति यद्वा इन्द्राविष्णू तत्पनयाय्यं वामित्येतयोरन्यतरा[1]।

९.

१. यथा पूर्वयोः सवनयोः प्रश्नं तथेहापि द्रष्टव्यम्। आश्विनादतिरिक्त इति विशेषारम्भात्।

२. प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामेति स्तोत्रियः। प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येणेत्यनुरूपः।

---

१ C D ०नमा।

३. जगत्यर्थं आरम्भः। प्र वः पान्तमन्धसो धियायत इति तिस्रः सूक्तं वा। आ यो विवाय सचथाय दैव्य इत्येका। सखे विष्णो वितरं वि क्रमस्वेत्येका। तमस्य विष्णुर्महिमानमोजसेत्येका सूक्तं वा। महल्लिङ्गान् परित्यजेदन्याश्च।

४. त्वेषमित्था समरणं शिमीवतोरिति।

१०.

१. सोम इति वर्तत एव। आश्विनं शस्त्रं समाख्यानात्। तस्मात्सोमे ऽतिरिक्ते वक्ष्यमाणं शस्त्रम्।

२. अत्र स्तोत्रियानुरूपौ प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट प्र तद्विष्णुरिति तृतीयसवनत्वाविशेषात्[१]। स्तोमातिशंसनायाश्विन्यः[२] प्रचुरा एव।

३. अविशेषाद्या काचित्।

४. पर्यायैरस्तुते यद्यादित्य उदियात्ततः पञ्चभिः स्तोमैः पञ्चकैः स्तोमैर्होत्रकेभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थी। स्तुवते छन्दोगाः।

५. आदितो ऽवच्छेद इति न्यायात्[३] आद्ये द्वे ऋचौ। जागतानामिति नोक्तं त्रिष्टुप्परिहारार्थम्। ततो मां धुरिन्द्र नाम देवतेत्युद्धार्या।

६. कर्तव्या इति वाक्यशेषः। अशस्त्रापि चतुर्दशीं चयोदश्या परिधानं नित्या इति वचनात्।

---

१ C D ०नत्वाविशेषात्, A M ०नत्वाद्विशेषात्। २ A स्तोमातिशंसेतु नायाश्वि०।
३ A न्यायात्।

७. छन्दोगाः स्तुवते तथैव शस्त्रम्।

८. होत्रे वा प्रथमानां स्तोतॄणां कृत्स्नं भवति। तथैव[1] शस्त्रम्।

९. कृत्स्नस्तवनशंसने कर्तव्ये।

१०. कृत्स्नस्तवनं शंसनं च।

११. आश्विनमप्येतावत्परिमाणमभिव्योषे कार्यम्।

शतानि त्रीणि षष्ट्या च[2] व्युष्टायामाश्विनं भवेत्।
प्रत्यृचाणामृचां माच बृहतीनां च संपदा ॥१॥
प्रतिपत्त्रिर्नवोपेत्यग्निमीळे पुरो नव।
ता राजाना चतस्रस्तु ज्ञेया अग्ने कदाचन ॥२॥
यो मर्त्येष्विति चैका स्यादगन्मेति तृचः स्मृतः।
प्रगाथो अग्ने विवस्वत्स्यादेष एव ककुप्कृतः ॥३॥
एते द्वे अयमग्निः षट् त्वामग्ने द्वे तृचं पुरु।
सप्त वैदिषदे ज्ञेयास्तृचे मेति[3] जनस्य च[4] ॥४॥
अग्निं तं दश तिस्रः कः पञ्च चोत सखायेति।
उषो भद्रेभिरा सूक्तमेकोषो रुरुचे तथा ॥५॥
प्रति स्तोमेभिरुषसं सूक्तमुषो यदद्य द्वे।
उपस्तुत्तिश्च एता उ चतस्रः स्युमंहे दश ॥६॥
अश्विना यज्वरीरिषस्तिस्र एका न यत्परः।
दूरादिहेव षट्त्रिंशदुदीराथां दशाष्टौ च ॥७॥
आ मे हवं नवैका नः को वामद्य चतस्रस्तु।

---

१ A नवैव। २ A षष्ठा, C षष्ठ्या, M षष्ठानि। ३ C ॰स्तृचे मेति, A स्तृचमेति।
४ A जनस्य चव।

एका भात्यग्निरुषसां नासत्याभ्यां सूक्तं तथा ॥८॥
का राधद्नव मध्वस्तु सूक्ते सूक्ते युवोस्तथा।
तं युञ्जाथां नवा मे हवं नासत्या पञ्चपञ्च[1] ॥९॥
युवोरु षू रथं त्रिश्चिदेका तिस्रः समानसु।
नव प्रति प्रियतमं तुल्यं सूर्यादि यत्परम् ॥१०॥
अकूभियेत (?)[2] ता ज्ञेया गायत्र्येकोष्णिहा परे[3]।
अनुष्टुबुष्णिहौ च द्वे बृहत्युष्णिगनुष्टुभः[4] ॥११॥

११.

१. सत्त्रे गणयज्ञे वा। यदि दीक्षितो म्रियेत कथं स्यादित्यत आह।

२. दग्ध्वा निर्मन्थ्येन ग्रामिनाद्वा आहृतेन लौकिकेन वा ग्रामान्तरात्। अस्थीन्युपनह्य ततः पुत्रं[5] भ्रातरं वा दीक्षयित्वा सांनिपातिकैः संस्कृतं तेन सह यजेरन्।

३. पुत्रं भ्रातरं वा दीक्षयित्वा सह यजेरन्नित्येतन्निरासेन[6] कल्पान्तरमेतदाशब्दात्[7]। दग्ध्वास्थीन्युपनह्येत्येतदस्मिन्नपि पक्षे भवत्येव। अभिषुत्य सोमं राजानमगृहीत्वा यद्वान्दक्षिणापरस्यां वेदिश्रोण्यां यजमानास्थिकुम्भं निधाय तस्मिन्देशे दक्षिणापरवेदिश्रोण्या देशे छन्दोगाः सार्पराज्ञीभिरायं गौरित्येताभिः परा-

---

१ C in marg. मे गोमतादश्वाष्टौ चान्वयं स्मृतः। २ C D चकूभीक्षत। ३ A परो।
४ C D उष्णिक त्रिष्टुभ.। C in marg. त्रिंश देवानामित्यादि चाश्वांतं प्रशंसिष्यदित्यर्थः।
५ C मत्। ६ C D M निरासेन। ७ C D M •शादशमब्दात्।

चीभिरनावृत्ताभिः स्तुवते। तत्र दक्षिणतो ब्रह्मा मैत्रावरुणश्चोपविश्य स्तोत्रप्रसवं कुर्याताम्।

४. मार्जालीयसंनिधौ वा अस्थिकुम्भं निधाय सार्पराज्ञीभिः पराचीभिः स्तुवते।

५. यजमानास्त्रिः प्रसव्यं प्रदक्षिणं मार्जालीयं परियन्ति भ्रमन्ति सव्यानूरूनपाघ्नानास्ताडयन्ति[1]। सव्यैरेव पाणिभिः।

६. आयं गौरिति स्तोत्रदेश[2] एव प्राचीनावीती दक्षिणामुख इति शाखान्तरात्। निगदेदिति नैकस्वर्यं न गणधर्मः।

७. असंमितमपरिमितं न्यूनमतिरिक्तं वा। न प्रमाणाद्भूयः। अपरिमितेष्टके[3] ऽग्नौ श्रुतिदर्शनादेवरे[4] च यथा नवम्यां यथेति(?)।

८. नियमतो ऽस्थिचयनि भवन्ति।

९. मरणात्संवत्सरे ऽस्थीनि याजयेयुरितरे यजमानाः। अस्थिमतो याजयेयुरिति केचिदाहुः।

१०. स्तोत्रेस्तोत्रे स्तूयमाने स्तोत्रसंनिधाने ऽस्थिकुम्भं निदध्युः।

११. तदीयान्।

१२.

१. कलशो द्रोणकलशः। पूर्वपदलोपेन। तस्मिन् दीर्घे सोमनाम्नि सतीति[5] शाखान्तरात्। नैमित्तिकमुच्यते।

---

१ C D om. ताडयन्ति। २ A स्तोत्रशेष। ३ A अपरिमिते इष्टके। ४ D अग्निदर्शनादिति वैवरेव। यथा नवाभ्या यथेति। C like D, M •दर्शनादिवैवरेव। यथा नवाभ्यायथेति; in marg. वे। ५ A om. इति।

२. विधुं दद्राणं समने बहूनामित्यस्यां वषट्कारनिधनेन साम्ना[१] पृष्ठं ब्राह्मणाच्छंसिने स्तुवते छन्दोगाः। स एव स्तोत्रियः कार्यः।

३. महत्तन्नाम गुह्यं पुरुस्पृगिति। पूर्वो ऽनुरूपः शंसितव्यस्ततः स्तोत्रिय इति। संदेहो मा भूदिति वचनग्रहणम्।

४. ग्रावणीत्येकवचनमविवक्षितं। किं तत्र भवतीत्यत आह।

५. स्तवनाधीनत्वाच्छंसनस्येति सूत्रारम्भः।

६. अस्यैवोत्तरो ऽनुरूपो मह उग्राय तवसे सुवृक्तिमिति। यदि पुनः कलशदरणं ग्रावदरणं चोभे भवेतां ततः पूर्वदौर्बल्यं न्याय्यम्।

७. उभयोरपि ग्रावदरणकलशदरणयोः।

८. त्रिष्टुप् माध्यन्दिनत्वात्।

९. अभ्युन्नीतं नाराशंसमन्तःपरिधि भस्मनि जुहुयात् हुताहुतस्येत्येवमादिना मन्त्रेण।

१०. शुष्के[१] नाराशंसे वक्ष्यमाणकं विध्यपराधे नैमित्तिकम्।

११. यं यत्रं जघन्यं गच्छेयान्तस्याल्पमर्धादूनमुपवाते नाराशंसे सोमचमसे ऽवनयेत्प्रजापतये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण।

१२. दुष्टं सोममविशेषात् नाराशंसमन्यं वा प्राजापत्याभिर्हिरण्यगर्भ इत्याद्याभिस्तस्रृभिरध्वर्युर्मन्त्रान्तेन [२]प्रतिमन्त्रमुत्तरार्धपूर्वार्ध उपरवाख्ये अवटे ऽवनयेत्।

१३. यस्याभिषुतस्य सोमस्योपरिष्टादववर्षणं भवति तस्य भक्षणकाले यथाप्राप्तं मन्त्रमपनीय मन्त्रान्तरेणेन्दुरिन्द्रमित्यादिना

१ A साम्नो। १ A शुक्ते। २ A inserts प्रतिमन्त्रान्तेन।

षीभिरनावृत्ताभिः स्तुवते। तत्र दक्षिणतो ब्रह्मा मैत्रावरुणश्चोपविश्य स्तोत्रप्रसवं कुर्याताम्।

४. मार्जालीयसंनिधौ वा अस्थिकुम्भं निधाय सर्पराज्ञीभिः पराचीभिः स्तुवते।

५. यजमानास्त्रिः प्रसव्यं प्रदक्षिणं मार्जालीयं परियन्ति भ्रमन्ति सव्यानूरूनपाघ्नानास्ताडयन्ति[1]। सर्वैरेव पाणिभिः।

६. आयं गौरिति स्तोत्रदेश[2] एव प्राचीनावीती दक्षिणामुख इति शाखान्तरात्। निगदेदिति नैकस्वर्यं न गणधर्मः।

७. असंमितमपरिमितं न्यूनमतिरिक्तं वा। न प्रमाणाद्भूयः। अपरिमितेष्टके[3] ऽग्नौ श्रुतिदर्शनादेवरे[4] च यथा नवम्यां यथेति(?)।

८. नियमतो ऽस्थिवहनि भवन्ति।

९. मरणात्संवत्सरे ऽस्थीनि याजयेयुरितरे यजमानाः। अस्थिमतो याजयेयुरिति केचिदाहुः।

१०. स्तोत्रेस्तोत्रे स्तूयमाने स्तोत्रसंनिधाने ऽस्थिकुम्भं निदध्युः।

११. तदीयान्।

१२.

१. कलशो द्रोणकलशः। पूर्वपदलोपेन। तस्मिन् दीर्णे सोमनाशे सतीति[5] शाखान्तरात्। नैमित्तिकमुच्यते।

---

१ C D om. नाडयन्ति। २ A स्तोत्रशेष। ३ A अपरिमिते इष्टके। ४ D श्रुतिदर्शनादिति वैवरेव। यथा नवाभ्या यथेति। C like D, M °दर्शनाद्दिवैवरेव। यथा नवाभ्यायथेति; in marg. वे। ५ A om. इति।

१. विधुं दद्राणं समने बहूनामित्यस्यां वषट्कारनिधनेन साम्ना[1] पृष्ठं ब्राह्मणाच्छंसिने स्तुवते छन्दोगाः। स एव स्तोत्रियः कार्यः।

३. महत्तत्साम गुह्यं पुरुस्पृगिति। पूर्वो ऽनुरूपः शंसितव्यस्ततः स्तोत्रिय इति। संदेहो मा भूदिति द्वचयत्नणम्।

४. साम्नीत्येकवचनमविवक्षितं। किं तत्र भवतीत्यत आह।

५. स्तवनाधीनत्वाच्छंसनस्येति सूत्रारम्भः।

६. अस्यैवोत्तरो ऽनुरूपो मह उग्राय तवसे सुवृक्तिमिति। यदि पुनः कलशदहरणं ग्रावदहरणं चोभे भवेतां ततः पूर्वदौर्बल्यं न्याय्यम्।

७. उभयोरपि ग्रावदहरणकलशदहरणयोः।

८. त्रिष्टुप् माध्यन्दिनत्वात्।

९. अभ्युन्नीतं नाराशंसमन्तःपरिधि भस्मनि जुहुयात् हुताहुतस्येत्येवमादिना मन्त्रेण।

१०. शुष्के[2] नाराशंसे वक्ष्यमाणकं विध्यपराधे नैमित्तिकम्।

११. यं यद्वं जघन्यं स्रवीयात्तस्यान्त्यमर्धाङ्गुनमुपवाते नाराशंसे सोमचमसे ऽवनयेत्प्रजापतये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण।

१२. दुष्टं सोममविशेषात् नाराशंसमन्यं वा प्राजापत्याभिर्हिरण्यगर्भ इत्याद्याभिश्चतसृभिरध्वर्युर्मन्त्रान्तेन [3]प्रतिमन्त्रमुत्तरार्धपूर्वार्धे उपरवाख्ये श्वटे ऽवनयेत्।

१३. यस्याभिषुतस्य सोमस्योपरिष्टाददवर्षणं भवति तस्य भक्षणकाले यथाप्राप्तं मन्त्रमपनीय मन्त्रान्तरेणेन्दुरिन्द्रमित्यादिना

१ A साम्नो। २ A शुष्के। ३ A inserts प्रतिमन्त्रान्तेन।

भक्षणं कुर्यात्। कृत्स्नं वेदमन्तमसाद्यमित्यादेश्च ध्यानं युगपत् कार्यम्।

१४. हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्यनेन मन्त्रेणाज्याहुतिं जुहुयादस्य चमसो ऽभ्युपाकृतः।

१५. उत्तरश्चिवावच्छायेति[1] (?) छन्दोगानां। तेन वान्येन वावच्छाय सदसो निर्हरेदभ्युपाकृतं चमसम्[2]।

१६. य ऋते चिदभिश्रिष इत्यनेन तृचेन महावीराख्यं[3] भिन्नपात्रमनुमन्त्र्य तत आहुतीर्जुहुयात्। निर्हरेत्कर्मानादिष्टत्वात्[4]।

१७. त्रयस्त्रिंशत्तन्तव इत्येवमादिना देवानित्येवमन्तेन मन्त्रेणैकाम्। द्वितीयां यज्ञस्य दोहो वितत इत्यादिना स्वाहाकारान्तेन मन्त्रेणैते आज्याहुती होता जुहोति। चशब्दादध्वर्युश्च। स्वमास्तोका।

१३.

१. यदीति वचनान्निमित्तं न स्वयमुत्पाद्यम्। सत्त्राय दीक्षितः सत्त्रार्थं दीक्षादिषु प्रवृत्तक्रियः। अथशब्दाद्दृढबुद्धिरपि कथंचिन्माभ्युत्तिष्ठेदपरिसमाप्तसत्त्रस्य तदनुष्ठानभङ्गो भवेत्। ततः सोममपभज्य सोमं विभज्य राजानं प्रधानद्रव्यत्वेन सत्त्रिभिरङ्गीकृतं क्रीतमक्रीतं वा विश्वजितातिरात्रेण यजेत सर्वस्तोमेन सर्वपृष्ठेन सर्ववेदसदक्षिणेनेति विशिष्टो विश्वजिद्यागो नैमित्तिकः। सत्त्राङ्ग

---

१ A चि षा०। २ C निर्हरेयस्याभ्युपाकृतं। D निर्हरेयस्या चभ्युपा०।
३ C D महावीरपात्र भिन्नम्। ४ A नष्टत्वात्, M ०त्कर्म नोपदि०।

चोच्यते। अनिष्टप्रथमयज्ञस्याहिताग्नेः सत्रिणः साम्युत्थाने आग्नेयीष्टिः सर्ववेदसदक्षिणा भवति। अनाहिताग्नेराग्नेयश्चरुरित्येवं[1] केचिदाहुः।

२. संकल्प्यापि सत्रमकुर्वन् विश्वजितातिरात्रेण यजेत। वाशब्दो विकल्पार्थः॥

[2]उक्तो द्वादशाहः सत्रौत्रसङ्घर्मातिदेशश्च केषांचिदह्नाम्। तदनन्तरं ते चेदसुपदिष्टं कुर्युरित्यनेनोपदिष्टानुपदिष्टप्रयोगेन नैमित्तिकान्युपदिष्टानि। तत्र द्वादशाहो ऽहर्गणः। अहर्गणानां च कानिचित्सत्राणि केचिदहीनाः। अस्ति तेषु धर्मभेदः। तत्र द्वादशाह उभयात्मा समाने ऽप्यहर्गणत्वे। तस्याप्यनेन विशेषेण सत्रत्वं। सत्रसंज्ञस्तु यो ऽहर्गणस्तस्य धर्मविशेषा वक्तव्यास्तानाह।

१४.

१. गृहपतिसप्तदशा होत्रादयो यथोपदिष्टाः[3] सत्रार्थमासीरन्। य ऋत्विजस्ते यजमाना गृहपतिसप्तदशाः[4] सत्रमासीरन्निति शाखान्तरश्रुतेः। आहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा[5] दीक्षिता इत्येतदेषामेव विशेषणत्रयम्।

२. सत्रे गृहपतिरोधोर्[6] नास्ति। यथा सार्त्व्यं याजमानं च मर्यादमिति ब्राह्मणः। अशक्ये तु यौगपद्ये सति आर्त्विज्यस्यानु-

---

[1] C D अनाहिताग्नेराहिताग्नेश्चरुरि (चरुरि॰ ?.) [2] C D om. the passage beg. with उक्तो and ending with तानाह। [3] C D यथोदिष्टा। [4] A यजमान। [5] A ins. एतत्रेमततः। [6] A गृहपतीतिरो॰, M गृहपतिः रा॰।

रोधेन क्रिया। यथा होतुरिलोपह्वानं ममेदमिति जपश्च। तत्रार्त्विज्यमिलोपह्वानं कृत्वा तस्यानुरोधेन[1] पश्चान्ममेदमिति जपः।

३. दीक्षणानुपूर्व्यं दीक्षणाक्रमः। तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षित[2] इत्येवमादिकः। तेनानुपूर्व्येण सर्वेषां यजमानानामिदमिति याजमानमार्षेयाभिव्याहरणादि।

४. परार्थानि कर्त्वर्थान्यौदुम्बरीसंमानादीनि[3] तानि मुख्यः प्रधानः कुर्यात्। स च एकः कुर्यात्। तथा च कात्यायनः[4] परार्थमेकः[5] कृतत्वादिति (१२. १. १४)।

५. केचिद्धाराग्रंथकल्पाः केचित्तनूनपात्कल्पाः केचिदुभयकल्पाः[6] मन्त्रकल्पे द्वैधे[7] भूयसां यः कल्पस्तत्साधर्म्यमितरेषाम्।

६. कृतेषु दाक्षिणेष्विति सत्यसति वा[8] दक्षिणाहोमे कालावधिरयं[9]। दक्षिणापथेन दक्षिणामार्गेण। ते शालासदसी दक्षिणेनाग्नीध्रतीर्थेन कृष्णाजिनानि धून्वन्तश्चालयन्तो दीक्षिताः प्रतिदिनमेवं [10]जपेयुरिदमहमित्यादिकं मन्त्रम्।

७. उत्थाय परिसमाप्य सत्रमग्निष्टोमसंस्थः सहस्रदक्षिणः पृष्ठशमनीयाख्यः कार्यः। सत्त्रिणः सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन यजेरन्निति शाखान्तरश्रुतेः। स काममेव पृष्ठशमनीयेन यजेत कामं न यजेत (१८. २४. २०) यदि तु यजेतैत एवास्य सत्त्रिण ऋत्विजः स्युरित्यारण्यके वचनात् पृथक्पृथक् पृष्ठशमनीय इत्येवावसीयते।

---

१ C D तस्यानुपरोधेन। २ A प्रथमं दीक्षित। ३ C D M समादीनि।
४ C D M कात्याधना। A कष्वायनः। ५ M एव instead of एक।
६ C D M om. उभयकल्पा, C (in marg.) •भयाश्वन्। ७ A मन्त्रकल्पद्वैध•।
८ A om. सत्यसति। ९ C D M •विधिरियं। १० A एव नमन्तो गच्छेयुरिद•

५. अनुयाजेष्विष्टेष्वित्यनेनोभयं प्रतिपाद्यते। सत्यनुयाजयागे व्यूहनमिष्टेषु चानुयाजेष्विति व्यूहति प्रेरयतीत्यर्थः। स्रुचौ वक्ष्यमाणे। ननु तस्मादेव सिद्धम्। सत्यम्। अधिकानां प्रतिषेधार्थमेतत्। कथं व्यूहति। अग्नेरग्नीषोमयोरित्यादिना मन्त्रेण जुहूं प्राचीं गमयति दक्षिणेन हस्तेनोत्तानेन। अग्निरग्नीषोमावित्यादिना मन्त्रेणोपभृतं प्रतीचीं गमयति न्युब्जेन सव्येन हस्तेन। आत्मार्थं आग्नीध्रयागात्। ततोऽनेकयजमानके सर्वे सह कुर्युः। अशक्ये चान्वारभेयुर्मन्त्रं ब्रुवाणाः।

६. यायां प्रधानदेवता[1] तांतामुपलक्ष्य व्यूहनं कार्यम्। प्राप्तमेवैतद्दीक्षितायनार्थममावास्यार्थं चोच्यते।

७. पूर्वं गृहपतेरिति यः पत्नीसंयाजेषूक्तः सोऽत्रावधित्वेन गृह्यते। तस्मिन्निष्टे गार्हपत्ये स्रुवेण जुहुयादेवमेव शाखान्तरे श्रुतत्वात्। प्राग्गृहपतेरिति नोक्तम्। यत्रैव गृहपतियागस्तत्रैवैता आहुतयो यथा स्युरिति। आहुतिधर्मा होमद्रव्यं च परिभाषासिद्धम्। मन्त्रानिदानीमाह।

१०.

१. प्रथमा द्वितीयेषु पराक्रमध्वं[2] द्वितीयास्तृतीयेषु पराक्रमध्वं तृतीयाश्चतुर्थेषु पराक्रमध्वं चतुर्थाः पञ्चमेषु पराक्रमध्वं पञ्चमाः

---

१ A C (sec. h) यथाप्रधान। २ B adds वसव धर्माणामधिपते इन्द्र ज्येष्ठानामधिपते प्रजापते प्रजानामधिपते देवा देवेष पराक्रमध्वम्।

५. अनुयाजेष्विष्टिष्वित्यनेनोभयं प्रतिपाद्यते। सत्यनुयाजयागे व्यूहनमिष्टिषु चानुयाजेष्विति व्यूहति प्रेरयतीत्यर्थः। स्रुचौ वक्ष्यमाणे। ननु तस्मादेव सिद्धम्। सत्यम्। अधिकानां प्रतिषेधार्थमेतत्। कथं व्यूहति। अग्नेरग्नीषोमयोरित्यादिना मन्त्रेण जुहूं प्राचीं गमयति दक्षिणेन हस्तेनोत्तानेन। अग्निरग्नीषोमावित्यादिना मन्त्रेणोपभृतं प्रतीचीं गमयति न्युब्जेन सव्येन हस्तेन। आत्मार्थ आशीर्योगात्। ततोऽनेकयजमानके सर्वे सह कुर्युः। अग्रमध्ये चान्वारभेयुर्मन्त्रं ब्रुवाणाः।

६. याया प्रधानदेवता तांतामुपलक्ष्य व्यूहनं कार्यमित्यनेनैवैतदग्नीचितायनार्थममावास्यार्थं चोच्यते।

७. प्रतीच्यग्नेरिति यः प्रतीचीं दिशं व्युदूहति। यज्ञोपवीती पूर्ववत्।

७. उदीच्येत्येवमादिना मन्त्रेणोदीचीं दिशं व्युदूहति पूर्ववत्।

८. ऊर्ध्वयेत्येवमादिना मन्त्रेणोर्ध्वां दिशं व्युदूहति। मन्त्रलिङ्गात्। इतिकरणो मन्त्रान्तप्रदर्शनार्थः। अर्थभेदात्तु प्रतिदिशं यथोक्तो मन्त्रभेदः।

८. उक्तार्थमेतत्। पूर्णपात्राभिमर्शनमाशीर्योगादात्मार्थम्। दिशां व्युदूहणमपि तत्संयोगात्।

१०. विष्णुक्रमान् क्रमत इत्येवमन्तं सूत्रम्। खण्डशो व्याख्यायन्ते। क्रमार्थश्चायं प्रत्ययः। आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्येवमाद्याभिस्तिसृभिर्व्युदूहणशेषा अपो ऽभिमृश्य।

११. अच्छायं वो मरुतः श्लोक एतु। यथोरोजसा स्कभिता

रजांसीत्याभ्यां मन्त्राभ्यां ता अपः प्राचीर्निनीयोदीचीर्वेति दिग्विकल्पः ।

१२. समुद्रं व इत्येवमादिना मन्त्रेण प्रहृता अपो ऽभिमन्त्रयेतानुपस्पृशन्[1] । अभिमन्त्रणं तदभिमुखेन भूत्वा मन्त्रोच्चारणम् ।

१३. शं नो देवीरभिष्टय इत्येवमाद्याभिश्चतसृभिरपो ऽभिमृशेत् ।

१४. समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः संवर्चसेत्याभ्यां मन्त्राभ्यां प्राणानुपस्पृशेत् । ब्रह्मलोकेन क्रमेण ।

१५. अनु न इत्येवमादिना मन्त्रेण मुखमण्डलं पाणिना विशोधयति ततः ।

१२.

१६. विष्णुक्रमाख्यं क्रमणं करोतीत्यर्थः । क्व पुनस्तत्करोतीत्यत आह ।

१. वेदेर्या दक्षिणश्रोणिर्दिशो दक्षिणापरः कोणः । तस्मादारभ्य क्रमते तावद्यावदाहवनीयः ।

२. स्थानाद्दक्षिणं पादं गमनाभिमुखमुद्यम्य वेदेस्त्रिभागमात्रे स्थापयेत् । दिवि विष्णुरित्येवमादिना मन्त्रेण । तस्मादध्वनो हीनतरं सव्यं स्थापयेत् ।

३. अन्तरिक्षे विष्णुरित्येवमादिना मन्त्रेण द्वितीयं क्रमणं कुर्यात् ।

---

१ B अप उपस्पृशन् च० ।

४. पृथिव्यामित्येवमादिना मन्त्रेण तृतीयं क्रमणं कुर्यात्।

५. दिक्षु विष्णुरित्येवमादिना मन्त्रेण तिर्यक्पादं निदधाति। न तु क्रामति परस्मैपदोपदेशात्।

६. तमहमित्येवमादिक[1] उदर्को वाक्यशेषः। समानस्तुल्यः। सर्वेषु मन्त्रेषु प्रयोक्तव्य इत्यर्थः।

७. अगन्म स्वरित्येवमादिना मन्त्रेण प्राचीं दिशमीक्षते।

८. ईक्षत इत्यनुवर्तते। सं ज्योतिषाभूमेत्यनेन मन्त्रेणाहवनीयमीक्षते। वरुणप्रघासेष्वाहवनीयौ द्वौ। तयोर्द्वयोरपीक्षणमविशेषात्। ऊहश्च न भवति। ज्योतिःशब्दस्य दीप्तिवाचकत्वात्।

९. ईक्षत इति वर्तते। समहमित्येवमादिना मन्त्रेण प्राचीमेव दिशमीक्षते। एवकाराच्च पूर्वेण सह विकल्पः।

१०. अपतीति सूत्रच्छेदः। लवन्तानि तु खण्डशो व्याख्यायन्ते। एवं च निर्देशः क्रमार्थः। स्वयंभूरित्येवमादिना मन्त्रेणादित्यमुपतिष्ठते। दर्शनगोचरं गत्वा। कुत एतत्। अथात्रैवेत्येवमादिना ग्रन्थेन महाव्रते विशेषात्।

११. ऐन्द्रीमावृतमित्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिणं बाहुमावर्तमानमन्वावृत्य। होत्रवदिति नोक्तम्। तत्रावर्तनमात्रमत्र तु भ्रमणमिति विशेषात्[2]।

१२. सव्याहृद्धला एत्य गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति शेषः। कथमुपतिष्ठते तूष्णीं मन्त्रेण वेत्यत आह।

१३. अग्ने गृहपत इत्येवमादिको मन्त्रो गार्हपत्योपस्थाने।

१ C •त्येवमादिना। २ C •मविशेषात्।

४. संहार्य वापयित्वेत्यर्थः। रोमनखानीति रोमशब्दः केश-श्मश्रोरप्युपलक्षणार्थः। प्रेतग्रहणं पत्न्या अपि पूर्वमारिण्याः क्रियार्थम्।

५. आप्लुत्य[1] प्रेतमनुलेपनपुष्पादिभिरलंकृत्य। एतद्गृहे कृत्वा अन्यद्वक्ष्यमाणदेशे कर्तव्यम्। कः पुनः स देश इत्यत आह।

६. किं कुर्यादित्यत आह।

७. इत उत्तरं प्राचीनावीतिना कर्तव्यम्। कुत एतत्। आचारार्थवादमन्त्रलिङ्गेभ्यः। अपेत वीत वि च सर्पतात इत्या-दिना पूर्वोक्तं देशं पलाशशाखया विमृज्य।

८. स्फ्येन करणभूतेन उन्मृज्य उद्धृत्येत्यर्थः। अभ्युक्ष्य। अद्भिरुपसिच्येत्यर्थः। कृत्वैवं देशसंस्कारं ततः।

९. प्रागुदक्षिणाभिमुखीं प्रागुदक्षिणार्थैः काष्ठैश्चितिं[2] कृत्वा।

१०. तस्या एव काष्ठचितेः पुरस्तादाहवनीयं निदध्यात्। पश्चाद् गार्हपत्यं दक्षिणतो दक्षिणाग्निम्। गृह एवोद्धरणं कृत्वा शकटेन नीयन्ते। अग्नयो यजमानस्य शाखान्तरात्[3]।

११. काष्ठचितिमारोपयितुं गार्हपत्यं दक्षिणाग्निं चान्तरेण यजमानशरीरं नयेत्। ननु प्राप्त एव न्यायतो यजमानस्य संचरः। उच्यते। प्रवासे मृतस्याहृतस्य व्यवेतो ऽग्नीन् प्रवसति तेन चैवोत्सृज्यत इत्याहवनीयं दक्षिणाग्निं चान्तरेणाहरणाशङ्का स्यात् तन्निवृत्त्यर्थं वचनम्।

---

१ A C आप्लाव्य। २ Com. काष्ठैः। ३ A om. the words from गृह to शाखान्तरात्।

१२. काष्ठचितौ उत्तानं शवं निपात्य ततः।

१३. दक्षिणतश्चितेः पश्चाद्वा गां चानुस्तरणीमजां वा। अनुस्तरणीति तस्याः संज्ञा। वक्ष्यति। अनुस्तरण्या गोश्चर्माधिपवणमिति। अजां छागीं रोहिणीमेव। अनयोरन्यतरां दक्षिणामुखीं प्रोक्ष्य प्रकर्षेण गले गाढं बद्धेत्यर्थः। ननु उभः कुम्भपूरणे स्मर्यते। सत्यम्। अनेकार्था हि धातव इत्यदोषः। प्रयोगश्च संदृश्यते। दामा यदीं सुसमुब्धमवाधुरिति। ननु छान्दसप्रयोगदर्शनात्तत्रैवायं साधुः कथं सूत्रकारेण प्रयुक्तः। उच्यते। वेदार्थव्याख्योन्मुखानां नायं दोषः।

१४. तस्या अनुस्तरण्या जीवन्त्याः संज्ञप्ताया वा वृक्कावुद्धृत्यासंलग्नावुद्धृत्यासुद्धरेत्। पृष्ठतः पृष्ठेनेत्यर्थः।

१५. तौ वृक्कौ दक्षिणाप्रावीषदुष्णौ कृत्वा तत अति द्रव सारमेयौ श्वानाविति द्वाभ्यामृग्भ्यां हस्तयोः प्रेतस्य निदध्यात्। अनाहिताग्नेरौपासने ऽन्वाहार्यविकारत्वात्[1]। पिण्डपितृयज्ञवदिति सर्वमेतद्भवतीति वृद्धसंप्रदायः।

१६. प्राणायतनानि[2] मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ तेष्वेकैकं हिरण्यशकलं निदध्यात्।

१७. अग्नेर्वर्म परि गोभिर्व्ययस्वेत्यनया ऋचा अनुस्तरणीवपया शवस्य मुखमण्डलं प्रच्छाद्य ततः।

१८. दक्षिणे हस्ते ऽपाण्याग्नेय्यभिमुखानि कार्याणि प्रेतपादौ चेति देवयुवं जुहूमाग्नेय्यां सादयतीति शेषः[3]। जुह्वादीनामनेकत्व-

१ B C (in marg.) पूर्वाधिकारत्वात्। २ B om. प्राणायतनानि। ३ C has only दक्षिण हस्ते जुहूं सादयतीति; in marg. चाग्नेय्यां। देवयुवं corrected A देवय।

संभवे सर्वेषां यथास्थानं प्रतिपत्तिरविशेषात्। सत्त्रेषु सत्त्रिणां साधारणान्यन्यानि पात्राणि भवन्ति। तेषां सत्त्रान्त उत्सर्गः। तादर्थ्यात्[1]। अतश्च सत्त्रिणो मृतस्य स्वैरेव पात्रैर्दाहः। अपि वान्यानि पात्राणि साधारणानि कुर्वीरन्निति मीमांसकाः। संस्थितदर्शपूर्णमासस्य कृतप्रयोजनान्यपि धारयेद्दाहाय। अनाहिताग्न्यग्निहोत्रायणिनोः स्थालीपाकपूर्णाहुतिस्रुचौ जुहूविकारत्वात्। एतेन पृषदाज्येन च पूरयित्वा सादयेज्जुहूवदन्तरात्। आनुलोम्येन च न्यायात्।

१९. सव्ये पाणौ ध्रुवस्योपभृतं कुर्यात् पूर्ववत्।

२०. ध्रुवां एतेन पृषदाज्येन च पूरयित्वा प्राग्दक्षिणायोमेवोरसि[2] सादयेत्।

२१. तथैव पूर्णामनुलोमां च कण्ठे स्थापयेत्।

२२. अग्निहोत्रस्रुवमैष्टिकं च वपाया उपरि नासिकयोः प्रदेशे स्थापयेत्। ननु नासिकयोरित्युक्ते वपाया उपरीति कथं गम्यते। वपया मुखं प्रच्छाद्येति पूर्वविधानात्। एवं च सत्यन्येष्वपि प्रदेशेषु वस्त्रान्तर्हितेषु सादनं युज्यत[3] एव।

२३. प्राशित्रहरणपात्रं दक्षिणे कर्णे निदध्यात्।

२४. प्रणीताप्रणयनं सव्ये कर्णे निदध्यात्।

२५. पुरोळाशकपालानि शिरसि स्थापयेत्।

२६. दृषु[4] ग्रावाण इति केचित्पठन्ति। स च पाठः सम्यगसम्यगिति श्रुतितो निर्णयः।

---

१ B om. तेषां to तादर्थ्यात्। २ C (in marg.) चाद्रेस्यायाम्। ३ C (sec. h.) प्रयुज्यत। ४ C दृस्थ in marg. घ।

२७. समवत्तधानीमिडापात्रीमुदरे कुर्यात्।

२८. निदध्यात्। पाश्वावित्यविवक्षितं वचनम्।

२९. पूर्ववत्।

३०. फलार्थस्य कृष्णाजिनस्य प्रतिपत्तिर्न पुरुषार्थस्य।

३१. उपस्थ उत्सङ्गः। तस्मिन्नरणी निदध्यात्। अत्रापि द्विवचनमविवक्षितम्।

३२. ऊर्वोर्द्वयोरप्युलूखलं निदध्यात्। अष्ठीवतोर्मुसलम्। अष्ठीवच्छब्देन[1] शुष्कसन्धी उच्येते।

३३. शूर्पं च शकटं च शूर्पशकटे। ते पादयोर्निदध्यात्।

३४. पादतोऽग्निहोत्रपात्राणि उपवेषस्थालीकूर्चादीनि। अनाहिताग्नेः[2] पार्वणपितृयज्ञपात्राणि। विकारैकत्वात्।

३५. जुह्वादीनि सर्वाण्युरोहस्तयोः[3] तानीति। वृतेन पृषदाज्येन चासंस्कृतेनाप्रदेयत्वात्। सर्वाणि पूरयित्वा पात्राणीतराणि च। तानीति वचनात्।

३६. अयं वै त्वमित्येवमादिकया षट्पदया जपोहन्ति। प्रापयन्त्यग्निभिराहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्न्याख्यैर्यजमानशरीरम्। पुत्रादयो यथाधिकारम्[4]। असौ स्वाहेत्यसावित्यस्य स्थाने प्रेतनामग्रहणं प्रथमान्तं सामर्थ्यात्।

---

१ A inserts here अष्ठीवन्तौ जानुनी इति पद्मभाष्ये षड्विंशानमिति मन्त्रभाष्ये। अष्ठीवद्भ्यां जानुभ्यामित्यग्नौ कक्ष्याभिति मन्त्रभाष्ये च। २ B ॰ग्नेः सर्वेष पितृपित्र॰। ३ C सर्वाणि पुरोहस्त The reading of B I have not noted. ४ B यथाधिकारम्।

१५.

१. नैनमग्ने वि दहो माभि शोच इत्येवमाद्या दश जपित्वा सव्यावृतः सव्यं बाहुमन्वावृत्यानवेक्षमाणाः[1] पृष्ठतो ऽनिमीलयन्तः शीघ्रं प्रक्रामन्ति। प्रागुदङ्मुखाः।

२. इमयोः पदं योपयन्तो यदेतेति द्वाभ्यामृग्भ्यामनुमन्त्रयते प्रक्रामतः पुरोहितो ऽन्यो वा।

३. आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्येतत्सूक्तम्। सना च सोम जेषि चेति सूक्तम्। आभ्यां सूक्ताभ्यामुदकं संप्लवन्ति। स्नान्तीत्यर्थः। कथं स्नान्ति। शिरांस्युदके नमनेनाप्रवेशयन्तः असंधावमानाः परस्परमङ्गान्यनतुघर्षयन्त इत्यर्थः।

४. प्रत्यायन्तीति सूत्रच्छेदः। स्रवन्तानि तु खण्डश उच्यन्ते। असाविति नामधारं सपिण्डा उदकाञ्जलिमेकं दद्युः।

५. उदकादुत्क्रामन्ति। आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्त्वित्येवमादिना मन्त्रेण।

६. अहतमधौतं नवं वासः परिधायानन्तरम्।

७. तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरदित्येवमादिना मन्त्रेणादित्यमुपस्थाय ततः।

८. कनिष्ठो ऽग्रत इतरे तमनु। एवं प्रत्यागच्छन्ति गृहान्। सपिण्डा बहुवचननिर्देशात्।

९. एकस्मिन्नुदपात्रे दूर्वाकाण्डानि यवा धान्यत्वेन प्रसिद्धाः। सर्षपा ओषधिविशेषाः। एतत्त्रयं निक्षिप्यार्द्रे अशुष्के गोमये

---

[1] C orig. ॰वेक्ष॰।

निधाय ततः अश्मन्वती रीयते संरभध्वमित्येवमादिना मन्त्रेणाभ्यक्तमश्मानमग्निं च यश्च पूर्वोक्तमुदपात्रमेतत्त्रयमपि संस्पृशन्ति सपिण्डाः।

१०. अधःशय्या भूमौ शयनम्। आसनमप्यध एव। अन्यत्र साहचर्यदर्शनात्। हविष्यमक्षारालवणं तद्भक्षता। भावप्रत्ययनिर्देशो लिङ्गसङ्ख्ययोरविवक्षार्थः। ततश्च सर्वे सपिण्डास्तत्स्त्रियश्च व्रतानि कुर्युः। प्रत्यूहनमकरणं नित्यानां कर्मणां सन्ध्योपासनादीनां दृष्टार्थानां च यथाप्राप्तानां च कृषिनिकर्तनादीनाम्। किमविशेषेण। नेत्युच्यते। वैतानवर्जम्। वैतानं त्रेताग्निकर्म। तस्याप्रतिबन्धः[1]। कियन्तं कालमेतानि व्रतानि। उच्यते। एकरात्रमेकमहोरात्रमित्यर्थः। त्रिरात्रं वा। एवमेव नवरात्रं वेति विकल्पः। आ वा संचयनाद्व्रतानि। अस्थिसंचयनं वक्ष्यति। अपरपक्षे संचित्येत्यादिषु। आ वा तस्माद्व्रतानि भवन्ति। स्मृतिसिद्धस्य वचनमन्यथाकरणे प्रायश्चित्तार्थम्।

११. अघशब्देनात्र मरणमुच्यते। येष्वहःसु सपिण्डमरणं संवृत्तं तान्यघाहानि। कतमानि पुनस्तानि। मरणादारभ्यैकरात्रादीनि। यानि व्रतैर्व्याप्तान्युक्तानि तानि न वर्धयेयुर्नाभ्यधिकानि कुर्युः। कर्मानधिकारवर्तनैर्न व्याप्नुयुरित्यर्थः। एतदनेनोच्यते[2]। यद्यपरपक्षो ऽन्तर्नवाहं[3] भवति तत आ वा संचयनादित्ययं पक्षो ऽङ्गी-

---

१ C तस्य प्रतिषेधः। २ A C (orig.) अनेनोच्यते B C (sec. h) अन्येनोच्यते।
३ B ऽन्तर्नवाहं C orig. ऽनरं वाहं।

कर्तव्यः। अथ चेदूर्ध्वं नवाहान्नादर्तव्यः। वर्णत्रयस्याप्येतदसंयोगविधानात्। इति ह स्माह कौषीतकिरिति स्वपक्षदृढीकरणार्थं श्रुतिप्रदर्शनम्।

१२. अरण्ये निखनन्तीति सूत्रच्छेदः। अपरपक्षः कृष्णपक्षस्तस्मिन् या अयुजो विषमसङ्ख्याका रात्रयो मरणादारभ्यैकत्रिपञ्चसप्तसु संचयनमस्थ्नां संगोपनं पूर्वं पलाशपुटे तन्त्रान्तरदर्शनात्।

१३. यं त्वमग्ने समदह इत्येताभ्यामृग्भ्यामुदकेन क्षीरमिश्रेणास्थीनि निर्वापयाथां तापमुपशमयेत्यर्थः। विगततापानामपि निर्वापणमविशेषात्[1]।

१४. शरीरशब्देनाचास्थीन्युच्यन्ते। तान्यनन्तरं पुराणे घटे प्रक्षिपेत्।

१५. उत्ते स्तभ्नामि पृथिवीं त्वत्परीत्यनेन मन्त्रेण तं घटं मृल्लोष्टेनापिदध्यात्।

१६. उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा निबाधथा इत्यनेन मन्त्रे खाते सुरुंगयामित्यर्थः। तस्यां निखाय प्रवेश्य ततः।

१७. उच्छ्वञ्चमाना पृथिवी सु तिष्ठत्वित्यनेन मन्त्रेण परिमिते ऽवदध्यात्। परिमितं चित्यकं कुलकं श्मशानमित्येको ऽर्थः। तत्र परिमितद्वारं क्रियते। तत्रास्थिकुम्भं सुरुङ्गायां[2] प्रवेश्यावस्थापयेत्।

१८. यदेतत्संचयनं निखननोपलक्षितमेतदरण्ये कुर्वन्ति।

१९. अग्निभिः संस्कुर्वन्तीति सूत्रान्तः। उपलभ्यमानानि शरीराण्येवाहृत्य यथोक्ता क्रिया। शरीरेष्वदृश्यमानेषु पुरुषास्थि-

१ C निर्वापम्; in marg. वेप। २ C सुरुंगायां A सुरगायां।

समानसङ्ख्याकैः पलाशवृन्तैः प्रतिनिधिकरणम्। तदुच्यते। त्रीणि षष्टिशतानि पलाशवृन्तानि विन्यसव्यानीति वाक्यशेषः। कथमित्याकाङ्क्षित आह।

२०. वक्ष्यति। पुरुषाकृतिं कृत्वेति। तस्या आकृतेः शिरसि कर्तव्ये चत्वारिंशत्पलाशवृन्तानि निदध्यात्।

२१. ग्रीवायां कर्तव्यायां दश यथाप्रदेशं निदध्यात्।

२२. बाह्वोः कर्तव्ययोः शतं निदध्यात्। किं विशिष्टयोर्बाह्वोः। अंसान्तयोः। एकोऽसशब्दोऽवयवकवचनः। अपरोऽसतिर्धातुरन्तुशब्दपूर्वो गत्यर्थः। तेनैतदुक्तं भवति। अंसानुगतयोः अंससहितयोरिति यावत्[1]।

२३. उरःस्थले कल्पयितव्ये त्रिंशत्पलाशवृन्तानि निदध्यात्।

२४. जठरमुदरं तस्मिन् कल्पयितव्ये यथाप्रदेशं विंशतिपलाशवृन्तानि निवेशयेत्। पलाशवृन्तानि लौकिकेन शब्देन पलाशविटकान्युच्यन्ते।

२५. वृषणप्रदेशे षट् पलाशवृन्तानि अवस्थापयेत्।

२६. चत्वारि पलाशवृन्तानि शिश्ने कल्पयेत्।

२७. ऊर्वोः कर्तव्ययोः शतं पलाशवृन्तानि निवेशयेत्।

२८. द्वयोरपि जानुजङ्घाष्ठीवत्समुदाययोः त्रिंशत्पलाशवृन्तानि निदध्यात्।

२९. पादयोरङ्गुलीषु च सर्वासु यथाप्रदेशं विंशतिपलाशवृन्तानि निवेशयेत्।

---

१ B सनात्।

२०. अविकलाङ्गे यजमाने प्रमीत एवं चौपि पष्टिग्नतानि। विकलाङ्गे ऽपि सङ्ख्याहानिराकृतेः प्रतिनिधित्वात्।

२१. उक्तया पलाशवृन्तरचनया पुरुषाकृतिं कृत्वा तत ऊर्णासूत्रैः स्थूलास्थूलमध्यमैः स्नायुवत्परिवेष्ट्य क्रमेण यवचूर्णैर्मांसवद्स्थिभिन्नैः प्रलिप्य सर्पिषाभ्यज्यानन्तरमग्निभिर्दाहादिसंस्कारेण संस्कुर्वन्ति पुत्रादयः। एवमेव शाखान्तरविहितत्वात्। जीवतः कर्माणीत्युक्तम्। यदा पुनर्जीवत एव पत्नी म्रियेत ततो यजमानेन किं कर्तव्यमित्यत आह।

२२. अग्निमन्वाक्ये नियोगचयमुत्प्रेचते। पूर्वमारिण्या अग्निसंस्कारो ऽन्यानयनमाधानं[१] च। तत्र पूर्वमारिण्या अग्निसंस्कारायाथाकाम्यं वचनात्। अन्यानयनमर्थाचिप्तं पुनराधानं तु विधीयत इति। सांतपनेन वेति। संतापजैरित्यर्थः। संतापजैरितिकर्तव्यता[२] यजमानदाहविषया शतपथे पठ्यते। इहाप्यविरोधात्सैव द्रष्टव्या। इत्थमेव कुर्यात्तिस्र एव स्थालीरेष्टवे ब्रूयात्तासु गोमयानि च शुम्बलानि चावधाय नाना त्रिष्वग्निषु प्रवृञ्ज्यात्। ते ये ततः संतापादग्नयो जायेरंस्तैरेनं दहेयुरिति[३] (१२.५.२.२)। इतरेषां परित्यागः कृतार्थत्वात्।

१६.

१. परिधिकर्मेति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम्। परिधि-

---

१ A पुनराधानं च। २ A C सतापजेतिकृत॰ B not quite legible. ३ B दाहयेयुः।

मंत्रस्तं शान्तिरनिष्टान्तर्धानमित्येको ऽर्थः। तदर्थं कर्म परिधिकर्म। तद्भूतापवर्गं कर्तव्यम्। अतान्युक्तान्यधःशयादीनि। तदन्ते प्रेतकर्म कृत्वा प्रत्येनसा सपरिवारेण गृह्ये ऽग्नौ कर्तव्यम्। प्रत्येना मृतस्य प्रत्यनन्तरो रिक्थभागुच्यते। कथं कर्तव्यमित्यत आह।

२. अनड्वान् बलीवर्दः। तदीयं चर्म रोहितं वर्णतः। तत्पश्चादग्नेरुदग्ग्रीवं प्राग्ग्रीवं वोपरिलोम चोपस्तीर्य तस्मिन्रिक्थभाजः सर्व एवोपविशन्ति। दर्भेषु चोदगग्रेषु प्रागग्रेषु[1] वा।

३. जुहोतीति सूत्रान्तः। ये चर्मण्युपविष्टास्तांश्चाग्निं[2] चान्तरेणाश्मानं घृताभ्यक्तं स्थापयित्वेदमन्यत् प्रतिश्रुतहोमविधेरभ्यधिकम्।

४. गम्या रथाङ्गलेन प्रविद्धास्ताः परिधिवदावसथ्यस्य पश्चाद्दक्षिणत उत्तरतश्च कृत्वावस्थाप्येत्यर्थः।

५. कृत्वेति वर्तते। शमीमयमनियतसङ्ख्याकमिध्मनार्थं पालाशं वैध्मं च तूष्णीं प्रोक्षितमग्नौ प्रक्षिपेत्।

६. वरणविकारेण कंसविकारेण वा स्रुवेण वक्ष्यमाणा आज्याहुतीर्जुहोति।

७. दक्षिणं पाद तिर्यङ्नमितरस्य जङ्घाया अधो न्यस्येतरं चैवमेवेतरस्य एवमासीनः कृतोपस्थ उपस्थकृत् उच्यते। इत्थंभूत ऋत्विक् जुहोति। किं चान्यत्। समन्वारब्धेषु यानि कर्माणि प्रत्येनसा सहोपदिष्टानि तेष्वन्वारब्धेषु। संशब्दात् कृतोपस्थेष्वन्वारब्धेष्विति लभ्यते। कतमे पुनस्ते आकृतिमन्त्रा इत्याकाङ्क्षित आह।

८. इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि इत्येवमादिकाम्। याजु-

[1] C om. प्रागग्रेषु वा। [2] A C तांश्चाग्नि रित्यस्य चा०।

वैदिका[1] परैतु मृत्युरित्येवमादिकां द्वितीयाम्। अप नः शोशुच-दघमिति सप्ताग्ने नय यस्त्वा हृदा त्वं नो अग्न अधरादित्येता[2] आरुणे ऽग्न्यन्वाधान उक्तास्ता इहातिदिष्टा याश्चारुणे दर्शान्वाधान इति।

९. तूष्णीमित्येवमन्तं सूत्रम्। खण्डशस्तु व्याख्या क्रियते। द्वादश कृत्वा प्राक् स्विष्टकृतो वक्ष्यमाणमित्येवमर्थं सङ्ख्यावचनम्।

१०. यथाहान्यनुपूर्वं भवन्तीत्याभ्यामृग्भ्यां दक्षिणमंसमनु चर्मोपविष्टानीक्षते।

११. अञ्जनं त्रैककुदादि हस्तेन संमृश्य[3] ततः।

१२. दर्भशलाकाभिः स्त्रीणामविधवानां चर्मण्युपविष्टानाम-क्षीण्यनक्ति दक्षिणं पूर्वं सव्यमुत्तरमिमा नारीरविधवाः सुपत्नीरि-त्यनेन मन्त्रेण।

१३. प्रतिस्त्रियमेवं कुर्यात्।

१४. उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्याभ्यामृग्भ्यां श्रावको ऽनुमन्त्रयते। प्रत्येनःप्रभृतीनुत्तिष्ठतो ब्राह्मणस्य दक्षिणं बाहुमन्वारभ्यान्। एवं च सति तैर्ब्राह्मणस्य दक्षिणं बाहुमन्वारभ्योत्थातव्यमिति गम्यते।

१५. अनडुहो वा पुच्छमन्वारभ्योत्तिष्ठतो ऽनुमन्त्रयते।

१६. अनड्वान् शकटवाहः। नवं वस्त्रम्। कांस्यस्य स्रुवो यदि हतः स एव देयः।

---

१ B om. याजुर्वैदिकां। २ C अधरादिति वा इत्यभिमिल्लेता आरुणे। ३ B संमृश्य।

१७. दक्षिणतो ऽग्नेर्वस्त्रहिरण्यादिवित्तमवस्थाप्य[1] प्रत्येनाः पेतृकर्णापाकरणमसमर्थः त्रिः प्रदक्षिणं धनं करोति।

१८. यदेतत्परिधिकर्माक्रमेतत्प्रत्येनसि सति भवति।

१७.

१. गार्ह्यकर्मप्रसङ्गेनायं[2] शूलगवाख्यः काम्यः शाखापशुरिहोच्यते। श्रुत्यन्तरोक्तत्वात्। स्वशाखायामप्यथ यत्त्वैरग्निभिर्यजमानं संस्थापयन्तीत्यस्यानन्तरं (कौ॰ ब्रा॰ ६.१०) प्रजापतिः प्रजातिकामस्तपो ऽतप्यतेत्युपक्रम्य भवशर्वादीनां नाम्नां शूलगवपाद्योममन्त्रदृष्टानामर्थवाददर्शनादिहैव सूत्रकारेणोक्तः। तत्र रुद्रं गवा यजत इत्यनेन श्रुत्यनुकरणेन रुद्राय गोद्रव्यको यागो विधीयते। स्वस्त्ययनायानर्थोपशमनायेत्यर्थः।

२. प्रसिद्धा ह्यस्य शाखान्तरेष्वप्येषा संज्ञा। रौद्राश्च भूरिशः शूलादयो रोगाः। या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परीत्येवमादिभिर्मन्त्रलिङ्गैस्तत्रतत्र दृश्यन्ते। तन्निवारणार्थं चैतत्कर्म भवतीत्येतदपि संज्ञया ज्ञापितं भवति। इतिकर्तव्यतामिदानीमाह।

३. शुक्लपक्षे शुक्लापक्ष इत्यर्थः। उपोष्येति पूर्वेद्युर्व्रतं यथोक्तं कृत्वा। पुण्ये नक्षत्रे पुष्यादौ। प्रागुदीच्यां दिशि एतत्कर्म भवति।

४. क्रमेणैवमादीन्पदार्थान् कृत्वा नियुनक्ति मन्थनमावसथ्य-

---

१ C वस्त्रहिरण्य॰। २ B गार्हपत्य॰ C गार्ह॰।

६. उपस्तीर्य वपामवधाय ततो ऽभिघारणमस्या आज्येन कुर्यात्।

७. यावतामहमित्येवमादिना मन्त्रेण स्वाहाकारान्तेन वपां हुत्वा ततः।

८. आहुत्यनन्तरं पलाशपर्णानि[1] तस्मिन्नेवाग्नौ प्रक्षिपेत्।

९. वपाश्रपण्यौ चानुप्रहरेदाध्वर्यवोक्तलक्षणे। तथैवानुप्रहरेद्यथा तेषामुक्तम्।

१०. दर्शायत इत्यनेन मन्त्रेण वपाश्रपण्यनुप्रहरणादनन्तरमुत्तरामाज्याहुतिं हुत्वा तथैव पर्युक्षति। यथा पूर्वमुक्तं शिवंशिवमिति त्रिः पर्युक्षति। आज्यग्रहणमसंदेहार्थम्। उत्तराग्रहणमन्येष्वपि शाखापशुषु भावार्थम्।

११. स्थालीपाकग्रहणं तद्धर्मप्राप्त्यर्थम्। पश्चिमाग्निग्रहणं पूर्वे ऽग्नावधिकृतत्वान्मा भूत्।

१२. तस्यैवाग्नेरुत्तरतो ऽवदानानि श्रपयेत्। मांसमिति नोक्तम्। कथं नामावदानधर्मा आध्वर्यवोक्ता भवेयुरिति।

१३. यो ऽसौ स्थालीपाकः शृतः तं च यूपं च। यूपशब्देन वसोच्यते। मांसमन्त्रेभ्यो ऽवखण्डाज्यं[2] च संस्कृतं पाठक्रमेण पात्रान्तरे[3] समस्य जुह्वा स्थालीपाकधर्मवत्पूर्वे ऽग्नौ शंयोःशंयोरिति मन्त्रेण[4] त्रिः पर्युक्षणं कृत्वा जुहोति। कुत एतत् पूर्वे ऽग्नाविति। अग्नौ पश्चिम इति वक्ष्यमाणत्वात्।

---

१ C पत्ताधि। २ C ऽवखण्डावखण्ड B and A are corrupt. ३ A inserts एकदेशतः। ४ From शयोः to कृत्वा om. in C.

१८.

१. स्वाहाकारान्तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाहुतयः। स्थालीपाकधर्मेण जुहुयात्।

२. शंयोःशंयोरिति त्रिः पर्युक्ष्येत्यर्थः।

३. तान्येवावदानानि स्थालीपाकादीनि। न तु जाघनीमेव केवलाम्। न च मंनीतावशिष्टं मंनीयेति वचनात्।

४. जुहोतीति शेषः।

५. अत्रापि जुहोतिधर्मेणैव। स्वाहाकारान्तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चैवावदानधर्मविशिष्टा[1] आहुतीर्जुहोति।

६. शंयोःशंयोरित्यहुते हुते चाविशेषात्[2]।

७. अनुदिशतीति सूत्रान्तः[3]। पश्चिमादग्नेरारभ्य यावद्विकर्तनप्रदेशस्तावत्प्रागुदीच्यभिमुखानि[4] षट् पलाशपत्त्राणि मध्यमानि निदध्यात्।

८. तेषु पर्णेषु लोहितमिश्रमूवध्यमवदध्यात्।

९. तदूवध्यं लोहितमिश्रं रुद्रसेनाभ्यो ऽनुदिशेत्। अनुदेश इदमस्येदमस्येत्यवधार्य समर्पणम्।

१०. षडेता रुद्रसेनाः। षडेव पर्णानि निहितानि। तत्र यथासङ्ख्यमनुदेशो युज्यते। आघोषिण्य इति स्त्रीलिङ्गाभन्वितबहुवचनान्तः शाकाङ्क्षः। तथा प्रतिघोषिण्यः। एवं संघोषिण्यः। तथा विचिन्वत्यः। एवं श्वसनाः। षष्ठस्तु निराकाङ्क्षो मन्त्रः। तदीयो

१ A C om. धर्म। २ C om. अहुते। ३ MSS. om. अनु। ४ C (in marg.) चा instead of च्य।

वाक्यशेषः सर्वेष्वनुवक्तव्यस्तुल्ययोगित्वात्। अतश्चैवं प्रयोगः। आघोषिण्य एष वो भागस्तं जुषध्वं स्वाहा। एवमितरेष्वपि द्रष्टव्यम्।

११. रुद्रं मन्त्रवर्णात्। यजमानस्य यस्य प्रकृतौ[1] ऽनुपदेशकः।

२०.

१. भूपत इत्येवमादिना मन्त्रेण नम इत्येवमन्तेन कर्तृयजमानौ प्राङ्मुखौ रुद्रमुपतिष्ठेते। असंयुक्तं प्रधानस्येति न्यायात्[2]।

२. कद्रुद्राय प्रचेतसे। इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने। आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु। इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः। एतानि सूक्तानि रुद्रस्यैवोपस्थाने विनियोक्तव्यानि। सूक्तानीति वचनात् यद्यपि प्रथमे सूक्ते तिस्रः सौम्यस्तथापि सकलस्यैव विनियोगः।

३. शेषस्य गवादिदानम्। प्राक् सव्ये पाणौ ये कुशास्तान्दक्षिणेनाग्नौ संस्थाप्येत्येवमादिकर्मणः (१.८.१२)। न लन्या आज्याहुतयो गृह्योक्ताः परिसंख्यातत्वात्[3]। कुशानुप्रहरणं[4] समिदाधानं च पूर्वे ऽग्नौ। तचाहुतिभूयस्त्वात्। अपरे "कुशानुप्रहरणमन्यतरस्मिन्निच्छन्ति[5]। समिदाधानं तूभयत्र। पर्युक्षणं नेच्छन्ति। कृतत्वात्। न्याय्यमेव[6] तु नित्यं पर्युक्षणम्। अतुल्यत्वादितरस्य। अत्र पद्धतिः।

पूर्वेद्युरुपोष्य प्रातरावसथ्यं हुत्वा। तमरण्योः समारोप्यायं ते योनिरिति यथोक्तम्। ततः प्रागुदीचीं दिशं गत्वा दीर्घचतुरस्रे उपलिप्ते पश्चार्धे ऽग्निं मथित्वा। ततो लेखाकरणाभ्युक्षणाग्निप्रणयन-

---

१ B प्रकृतौ। २ B वचनात्। ३ B •त्वात्। ४ C कुशानन्तर•। ५ C अन्यतरस्मिन्। ६ A न्याय्यमेव।

परिसमूहनादि। ततस्तस्मात्प्रणयनम्। तस्यापीष्टिवेतिकर्तव्यता। अस्यैव दक्षिणतो ब्रह्मयजमानावुत्तरतः प्रणीताः। अत्रैव स्तरणं पवित्रच्छेदनमभ्युक्षणं ताभ्यां पर्युक्षणमाज्यस्याज्यादानमधिश्रयणं पश्चिमे ऽग्नौ। उद्वासनमुत्पवनं प्रोक्षणमेतद्गृह्योक्तं कृत्वा तत आज्यस्य बर्हिष्यासादनम्। पूर्वस्याग्नेः पुरस्तात्पलाशशाखानिखननं। पशोरेकहायणेनोपस्पर्शनमुपाकरणम्। प्रोक्षणं प्रोक्षणावशिष्टाभिरद्भिः। द्विगुणरशनया द्विव्यामया कौश्या पाशं कृत्वान्तराशृङ्गमभिदक्षिणं बद्ध्वा नियोजनं यथासूत्रम्। तत उल्मुकेन त्रिः प्रदक्षिणं पर्यग्निकरणम्। पशोरालम्भस्तस्य च ततो यथासूत्रम्। पर्युक्षणान्ते सव्येन कुशानादाय दक्षिणेन मूले स्रुवं विष्णोर्हस्तो ऽसीति। ततो या तिरश्चीत्यादि यथासूत्रम्। अवदानानामाध्वर्यवः क्रमः श्रपणं च। दक्षिणादानं प्राक् कुशप्रतिपत्तेः।

४. अमन्त्रिकाः पाशुबन्धिक्य आवृत उपाकरणप्रोक्षणपर्यग्निकरणरूपा अतिदिश्यन्ते। यथायथमुपदेशस्ततो ग्रहीतव्याः। आध्वर्यवे च सः।

५. यद्यपि श्रौते पशौ यूपवृक्षविशेषाः[१] प्रमाणविशेषाश्च अभ्यञ्जनाद्याश्चनियमाश्च सन्ति तथापि शाखापशुषु पलाशशाखैव। इति देवतायै वपामिति। इतिकरणस्तद्धर्मप्रापणार्थः। देवतावचनं यावतामर्हणीय इत्यस्य[२] निवृत्त्यर्थम्। देवतायै हविः स्विष्टकृते चेति वचनात् वनस्पतियागवपापशुपुरोडाशनिवृत्तिरपि[३]। ननु केन

१ A यूपे instead of यूप्या। २ B यथे C यथैः instead of यस्य। ३ A om. वपापशु B om वपा C has वपापशुपुरोडाशयोर्नि॰।

वनस्पतियागपशुपुरोलाशयोः शाखापशुषु प्राप्तिः। उच्यते। श्रौता अपि शाखापशवो[1] ऽवकीर्णिभिग्रसादीनां लौकिके ऽग्नौ भवन्ति। तत्रास्ति प्राप्तिः[2]। ननु भूमौ पशुपुरोलाशश्रपणं[3] कात्यायनेनोक्तमवकीर्णिपश्योः। सत्यम्। मनुना तूक्तम्। (११.११८)।

अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे।

पाकयज्ञविधानेन यजेत नैर्ऋतं निशि॥ इति॥

ननु[4] पाकयज्ञविधानेन पशुपुरोलाशवनस्पत्योः कुतः प्राप्तिरिति। उच्यते। कात्यायनीये प्रत्यचा श्रुतिः। मानवे त्वानुमानिकीति। सत्यमेव। तथापि वनस्पतेः प्रतिषेधार्थमेतद्वचनम्। देवतार्थे हविः स्विष्टकृते चेति। गार्ह्यं तु नानया परिसङ्ख्यया निवार्यते। अप्रकृतत्वात्तस्य। संनिपत्योपकारकमपि शूलगवोक्तमन्येषां पशूनां न प्रतिषिध्यते। कुतः। आरादुपकारकाणां परिसङ्ख्यानात्। अतो ऽन्येष्वपि पशुषु यथाप्राप्तं कर्म लिख्यते। तत्रार्घ्यपशुवर्जं पूर्वेद्युरुपवासः आवसथ्यसमारोपो मन्थनं प्रणयनं परिसमूहनं ब्रह्मयजमानयोरुपवेशनं प्रणीताप्रणयनं स्तरणं पवित्रच्छेदनं आज्यस्याज्यादानं पश्चिमे ऽग्नावधिश्रयणमुद्वासनमुत्पवनं प्रोक्षणं शाखानिखननं उत्तरतस्तस्याः पशोरुपस्थापनं तृणेनोपस्पर्शनं अमुष्मै त्वां जुष्टमुपाकरोम्यमुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षाम्यमुष्मै त्वा जुष्टं नियुनज्मीति यथादेवतं पलाशशाखायां नियोजनं पर्यग्निकरणं उदग्नयनं संज्ञपनं पुरस्तान्नाभेर्वपोत्खेदनं वपाश्रपण्योः प्रच्छादनं प्रक्षालनं

---

[1] A C om. शाखा। [2] A om. प्राप्तिः। [3] A om. पशु। [4] B C ननु instead of ननु।

पूर्वे ऽग्नौ श्रपणं अभिघारणं उद्वासनं नमो विष्णोर्इस्तो ऽसीति कुशस्रुवयोरादानं आघारौ महाव्याहृतिहोमः ततस्त्रिषु पलाश-पर्णेषु संहतेषूपस्तरणं[1] वपावधानं अभिघारणं ततो ऽमुष्मै स्वाहेति देवतामुद्दिश्य होमस्ततः पलाशानुप्रहरणं वपाश्रपण्योश्च ततः पश्चिमे ऽग्नौ स्थालीपाकश्रपणं उत्तरतो ऽवदानश्रपणं स्थालीपाकयूपमांसा-ज्यादीनां संनयनं ततः स्रुचावदानधर्मेणामुष्मै स्वाहेति देवतामु-द्दिश्य होमस्ततः स्विष्टकृत्ततो महाव्याहृतयः ततः सर्वप्रायश्चित्तं ततः प्राजापत्यान्तं कृत्वा ततो दक्षिणादानं ततः सव्ये पाणौ ये कुशा इत्यादि अग्नेर्वासो ऽसीति ततः [2]पर्युक्षणमिति ।

६. ये पशव्याः स्थालीपाका येषां वा पशुना सह विकल्पः यथाष्टकायां गोपशुरजपशुः स्थालीपाको[3] वेति (गृ० ३.१४.२) तेषामाग्नेयः सौम्यश्चाज्यभागौ । प्राप्तयोरेवाज्यभागयोः पुनर्वचनं शाखापशुषु प्रतिषेधार्थम् । देवतायै वपामिति चरोरुपरि या त्वगिव सा वपाकारसामान्येन[4] वपोच्यते । तां देवतायै जुहुयात् । देवतायै हविः स्विष्टकृते चेति परिसंख्यानात् स्थानापत्तेः प्राप्तानां पशु-धर्माणां प्रतिषेधार्थं । आज्याहुतिश्चैवंप्रकारेष्वेव स्थालीपाकेषु स्विष्ट-कृदनन्तरं पाठक्रमादनुमतये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण स्रुवः पात्रमिति गार्ह्येषु वचनात् स्रुवेण होतव्या ।

---

१ A सीवितेषु । २ B ins. समिदाधानं । ३ B पजः स्था० । ४ A सा वपाकारसामान्येन वपोच्यते ।

भिर्मंहाव्याहृतिभिश्चतुर्थं पिबेत्। प्राशनत्रयस्य पश्चान्मधुपर्कशेषस्य कियतो ऽपि पानं कृत्वा ततः।

१६. मधुपर्कोच्छिष्टं ब्राह्मणाय प्रदद्यात्। लिङ्गमत्राविवक्षितम्।

१७. सर्वं वा मधुपर्कं पिबेत्।

१८. अप्सु वा प्रसिञ्चेदिति शेषप्रतिपत्तिपक्षत्रयम्।

१९. शं नो देवीरभिष्टय इत्यादिकाभिश्चतसृभिर्वर्गिभिरुरःस्थलमभिमृशेत्।

२०. समानं तुल्यमित्यर्थः। ब्रह्मत्वविहितेन वा याजमानविहितेन वा प्राणसंमर्शनमविशेषात्। अत एव च समानमुरोऽभिमर्शनादीति नोक्तम्। साहचर्याद्याजमानेनैव [1]नियमो मा भूत्।

२१. समानं चमब्दाद्याजमानविहितेन। अन्यथासंभवात्[2]।

२२. अनन्तरमर्घदाता गौरित्येव वक्तव्यम्। यद्यपि गोच्छागस्थालीपाकानां विकल्पितानामन्यतमस्योपादानं कृतं तथापि गौर्गौरित्येवं वक्तव्यम्। अतः प्रागेतस्माद्धोमवदनात्तूष्णीमर्घ्य आसीत।

२३. इयं गौस्त्वदर्थमस्माभिर्हन्तव्येत्यनेनाभिप्रायेण गौरित्यर्घ्य इममर्थं बोधितः।

२४. अर्घ्यः प्रतिब्रूयात्। ओं कुरुतेति। यथाभिलषितं[3] संपादयतेत्यर्थः। ओमित्येतस्य श्रुतिरभ्यादानार्थत्वात्।

२५. माता रुद्राणां दुहिता वसूनामित्येवमादिकामृचं जपित्वा ततः ओमुत्सृजत तृणान्यत्तु एवं वा ब्रूयात्।

---

१ B inा. इति। २ A अन्यथासं॰। ३ B ॰लषितम् A ॰लिषितं।

२६. कूर्चादीनि यथाकालमर्घप्रदो[१] वेदयेत। त्रिस्त्रिर्वेदयेतेति तन्त्रान्तरात्।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये चतुर्थो ऽध्यायः समाप्तः।

शाङ्खायनकसूत्रस्य सम्यं शिष्यहितेच्छया।
वरदत्तसुतो भाष्यमानर्तीयो ऽकरोन्नवम्[२] ॥

---

१ A अर्थ्यपायप्रदो B अर्घ्यायाघेप्रदो। २ om. in A (B?)

अथ पञ्चमो ऽध्यायः ।

१.

[1]उक्तानि प्राग्गैष्टिकानि कर्माणि[2] सौमिकानि कर्माणि। सोमस्यावसरः। तदर्थमाह।

१. श्रुताध्ययनग्रहणधारणश्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानवन्तो ब्राह्मणा ऋषय इहोच्यन्ते। कुतः। को न ऋषिर्भविष्यतीति न एतानन्ूचानानपश्यन्निति निरुक्तदर्शनात्। शतपथश्रुतेश्च। यो वै ज्ञातो ऽनूचानः स ऋषिरिति। तेषां पुत्रा आर्षेयास्तान्यूनस्तरुणाननूचानानध्ययनव्याख्यानसमानृत्विजो यज्ञक्रतो वृणीते। यज्ञव्यापारराया-भिप्रसादयतीत्यर्थः। सोमेन यक्ष्यमाणः। सोमेन यक्ष्य इत्यभिप्रवृत्तः[3]। (आप॰प्र॰ १.२२.१)।

२. चतुरो मर्त्विजो वृणीते। सर्वान् वा सदस्यसप्तदशान्। उभयं शाखान्तरात्।

३. चन्द्रमा मे दैवो ब्रह्मा एतदुपांशु। त्वं मानुष एतदुच्चैर्ब्रूयात्। एवं ब्रह्माणं वृणीते मन्त्रलिङ्गात्।

४. एवं सर्वान् वक्ष्यमाणानृत्विङ्नामान्तं मन्त्रमुपांशूक्त्वा शेषमुच्चैरिति।

---

१ B ins. अथ। २ B C add सौमिकानि कर्माणि, C has वैदिकानि कर्माणि in marg. ३ C ॰भाष्य॰ in marg. instead of प्र।

५. उद्गातारं वृणीते मन्त्रवर्णात्। नो देव इति द्वियजमानके। नो देव इति बहुयजमानके[1]। एवं सर्वेषु वरणमन्त्रेषु पूर्वेषु चोत्तरेषु च।

६. अनेन मन्त्रेण होतारं वृणीते मन्त्रवर्णादित्युक्तम्।

७. वायुर्म इत्येवमादिना मन्त्रेणाध्वर्युं वृणीते।

८. प्रजापतिर्म इत्येवमादिना मन्त्रेण सदस्यसंज्ञकं वृणीते। प्रजापतिर्नो देव इति द्वियजमानके। नो देव इति बहुयजमानके। अयमुपद्रष्टा[2] भवति। सर्पत्सु न शून्यं सदस्कुर्यादिति छन्दोगानाम्।

९. ऋतवो म इत्येवमादिना मन्त्रेण होत्राशंसिनो वृणीते। होत्रका होत्राशंसिन उच्यन्ते।

१०. भर्गो म इत्येवमादिकं मन्त्रं वृत ऋत्विक् जपिलानन्तरं जपात्पृच्छति यदि पूर्वं न ज्ञातो यो ऽयं यज्ञः कर्तव्यः। किमयमहीन उत नेति। कच्चिच्छब्दः किंशब्दस्यार्थे। अनुदेश्यः स उच्यते यः कृतान्यस्मै जीवते मृताय वा अनुदिश्यते। यथा कात्यायनेनोक्तम्। उखां चेद्विभ्रन्म्रियेत सोपकरणमाहिताग्न्यावृता दग्ध्वा नेदिष्ठग्निं चित्वा तमस्मा अनुदिशेदित्येक इति[3]। न्यस्तार्त्विज्यस्तु न्यस्तं परित्यक्तमार्त्विज्यं यस्मिन्नन्येन केनचिद्यजमानस्य दोषेण। नीतासु दक्षिणासु यः शेषः स नीतदक्षिणो यज्ञशेषः। एवं दृष्टादृष्टदोषपरिहारार्थम्। यद्येतेषामन्यतमो न भवति ततः प्रतिशृणोति। इतरथा प्रत्याचष्टे। प्रतिश्रवः क्रियाभ्युपगमः। प्रत्याख्यानं तद्विपर्ययः।

---

१ B ins. सर्वेषां। २ C अयमपि द्रष्टा। ३ का॰ २५. ६४ १।

२.

१. स्वस्ति वरणादनन्तरं देवयजनजोषणम्। महर्त्विजो यजमानस्य प्राक्प्रवणं देवयजनं जोषयेरन्। शाखान्तरात्।

२. पूर्वोत्तरयोर्दिशोर्यदन्तरालं तदवनतं देवयजनं यज्ञकामस्य कुर्यात्।

३. यस्मिन्देवयजने स्थितो होता सामिधेन्याद्यनुवचनादवनीयमादित्यमपश्य नदीतडागादिष्ववस्थिताः पश्येत्तद्ब्रह्मवर्चसकामस्य देवयजनं भवति।

४. शुक्लपक्षे दीक्षाप्रक्रमः। पुण्ये नक्षत्रे पुण्याहे समापनं च सोमस्य।

३.

१. अपराह्णे दीक्षणीयासंज्ञका अग्नाविष्णुदेवताका इष्टिर्भवति। संज्ञाकरणं चिह्नविधि[१] दीक्षणीयेत्येवमाद्यर्थम्।

२. नियमार्थं वचनम्। पूर्वकारिणाद्बहिरन्तरे ऽपि।

३. पञ्चदश सामिधेनीरन्वाहेति श्रुतेः।

४. इष्टिर्विशेष्यते। उपांशुहविरियमिष्टिर्यचापि बहूनि हवींषि भवन्ति।

५. मेद्धो अग्न इमो अग्न इति विराजौ स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये भवतः शाखान्तरात्[२]।

---

१ A ins. दीक्षणीया पूर्वाह्णे। २ C om. शाखान्तरात्।

६. नित्ये वा स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये भवतः। विराजौ स्विष्टकृतो वेति सूत्रे कर्तव्ये विराण्नित्ययोस्तुल्यताप्रज्ञापनार्थं सूत्रभेदः। अतश्च यत्र यातयामत्वदोष आशङ्क्यते तत्राविनियुक्तयोः क्रिया सिद्धा भवति।

७. *उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहूतो भूयसि हविष्करणे इदं मे* देवा हविर्जुषन्ताम्। एता इळायां तिस्र आशिषः। एतासां स्थाने ऽस्य यज्ञस्यागुर उदृचमशीय इत्येतानि[१] षट् पदानि भवन्ति। उपहूतो ऽयं यजमान इत्यस्य प्राकृतस्यैव पाठः सन्धर्यः। इति-करणस्य विसन्धार्थः। इळायामुक्तो विशेषः। सूक्तवाके उच्यते। उत्तरां देवयज्यां भूयो हविष्करणमायुः सुप्रजास्त्वं दिव्यं धामेति पञ्चाशिषो नामग्रहणस्थानन्तराः। तासां स्थाने ऽस्य यज्ञस्यागुर उदृचमशीयेति षट् पदानि भवन्ति। तत्र[२] वक्ष्यमाणसूत्राभिप्रायेण यजमाननामग्रहणमुत्सृज्य तस्मात्पूर्वं पदत्रयं गृहीत्वा सूत्रकारेण प्रयोगः प्रदर्शितः। आशास्त इति चावसानार्थं पठन्ति। इदं व्यवस्थितमिळायां सूक्तवाके च कुर्यात्। प्राकृतीं [illegible] पुरोळाशेळायाः। तृतीयसवने भवा तार्तीयसवनिकी। पुरोळाशेळा सवनीयपुरोळाशसंबन्धिनी इळा। प्राक् तस्या आगुर उदृचमशीये-त्येवमादि यथोक्तं कर्तव्यम्।

८. वक्ष्यत्याग्नेयः सवनीय इत्यादि। प्राकृते द्वे सूक्त-वाकेषु चोदकप्राप्तं यजमाननामग्रहणं प्रतिषिध्यते।

९. इयं दीक्षणीया इष्टिः पत्नीसंयाजान्ता भवति। [illegible]

१ A C om. इति। २ B तत्र।

श्रुतत्वात्। आहवनीयोपस्थानमप्रतिषिद्धमासीत्तदथनेन प्रतिषिध्यते। चशब्दादयमपि दीक्षणीयाधर्मो न केवलं पौर्णमासीविकारादयः।

४.

१. दीक्षणीयानन्तरं नवनीताक्तं कृताञ्जनं निर्वृत्तवापनवाचनं न्यक्ताङ्गुलिं यजमानं शालां प्रवेश्याध्वर्युरौद्ग्रभणानि जुहोति। तमध्वर्युमन्वारभ्य मनो म इत्यादिकैः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चैवाहुतीरनुमन्त्रयेत। याजमानमेतच्च हौत्रम्।

२. एतैरेव पञ्चभिर्मन्त्रैः।

३. एकदीक्षे च यज्ञे वक्ष्यमाणमुपस्थानमौद्ग्रभणानन्तरं कुर्यात्। एतदपि याजमानं चशब्दात्।

४. मनो दीक्षामित्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीयमुपतिष्ठत इति वाक्यशेषः।

५. वाचं दीक्षामित्येवमादिना मन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठते।

६. प्राणमित्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते।

७. बहवो दीक्षासंख्याविकल्पाः शाखान्तरेषु। तदभिप्रायेणोक्तम्। अपरिमिता दीक्षा इति। दीक्षाधर्मयुक्तान्यहानि दीक्षा इति उच्यन्ते। तासां दीक्षाणामपवर्गे परिसमाप्तावित्यर्थः। [1]प्रायणीयसंज्ञका इष्टिर्भवति। इष्टिग्रहणं विस्पष्टार्थम्।

---

1 A ins. यत्र सोमः क्रीयते।

५.

१. यजतीति वाक्यशेषः। हविरुपदेशो याज्यानुवाक्यानियमार्थः।

२. चोदनानुपूर्व्येण याज्यानुवाक्यायुगलान्याह। पथ्यायाः स्वस्तेः पुरोनुवाक्या स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वसु। याज्या स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा।

३. आग्नेयस्य पुरोनुवाक्याग्ने नय सुपथा राये अस्मान्। याज्या अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान्।

४. सोमस्य पुरोनुवाक्या त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा। याज्या या ते धामानि हविषा यजन्ति।

५. सवितुः पुरोनुवाक्या तत्सवितुर्वरेण्यं। याज्या य इमा विश्वा जातानि।

६. अदितेः पुरोनुवाक्या सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसम्। याज्या महीमू षु मातरं सुव्रतानाम्।

७. इयं प्रायणीया पञ्चदशसामिधेनीका भवति।

८. अस्या एवापरो धर्म उपांशुहविष्ट्वम्।

९. चोदकप्राप्तयोः प्रतिषेधः शाखान्तरात्।

१०. त्वां चित्रश्रवस्तम स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या। यदाहिष्ठं तदग्नय याज्या।

११. शंय्वन्ता प्रायणीयेति श्रुतेः। एतावन्तो वैशेषिकाः प्रायणीयाधर्मा नान्य इति चशब्दः। अतश्च ये ऽस्मिन् प्रकरण उक्ताः प्रायणीयाधर्मास्त एवोदयनीयायामतिदिश्यन्ते। नान्ये आग्निपामनिर्वचनमित्येवमादयः।

श्रुतत्वात्। आहवनीयोपस्थानमप्रतिषिद्धमासीत्तदप्यनेन प्रतिषिध्यते। चशब्दादयमपि दीक्षणीयाधर्मो न केवलं पौर्णमासीविकारादयः।

४.

१. दीक्षणीयानन्तरं नवनीताक्तं कृताञ्जनं निर्वृत्तवापनवाचनं त्यक्ताङ्गुलिं यजमानं शालां प्रवेश्याध्वर्युरौद्गृभणानि जुहोति। तमध्वर्युमन्वारभ्य मनो म इत्यादिकैः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चैवाहुती-रनुमन्त्रयेत। याजमानमेतच्च हौत्रम्।

२. एतैरेव पञ्चभिर्मन्त्रैः।

३. एकदीक्षे च यज्ञे वक्ष्यमाणमुपस्थानमौद्गृभणानन्तरं कुर्यात्। एतदपि याजमानं चशब्दात्।

४. मनो दीक्षामित्येवमादिना मन्त्रेणाहवनीयमुपतिष्ठत इति वाक्यशेषः।

५. वाचं दीक्षामित्येवमादिना मन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठते।

६. प्राणमित्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते।

७. बहवो दीक्षासंख्याविकल्पाः शाखान्तरेषु। तदभिप्रायेणो-क्तम्। अपरिमिता दीक्षा इति। दीक्षाधर्मयुक्तान्यहानि दीक्षा इति उच्यन्ते। तासां दीक्षाणामपवर्गे परिसमाप्ताविर्त्यथः। [1]प्राय-णीयसंज्ञका इष्टिर्भवति। इष्टिग्रहणं विस्पष्टार्थम्।

---

१ A ins. यथा श्रीभूते।

५.

१. यजतीति वाक्यशेषः। हविरुपदेशो याज्यानुवाकानियमार्थः।

२. चोदनानुपूर्व्येण याज्यानुवाकायुगलान्याह। पथ्यायाः स्वस्तेः पुरोनुवाक्या स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वसु। याज्या स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा।

३. आग्नेयस्य पुरोनुवाक्याग्ने नय सुपथा राये अस्मान्। याज्या अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान्।

४. सोमस्य पुरोनुवाक्या त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा। याज्या या ते धामानि हविषा यजन्ति।

५. सवितुः पुरोनुवाक्या तत्सवितुर्वरेण्यं। याज्या य इमा विश्वा जातानि।

६. अदितेः पुरोनुवाक्या सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसम्। याज्या महीमू षु मातरं सुव्रतानाम्।

७. इयं प्रायणीया पञ्चदशसामिधेनीका भवति।

८. अस्या एवापरो धर्म उपांशुहविष्टम्।

९. चोदकप्राप्तयोः प्रतिषेधः शाखान्तरात्।

१०. त्वां चित्रश्रवस्तम स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या। यदाद्यिष्ठं तदग्नय याज्या।

११. शंय्वन्ता प्रायणीयेति श्रुतेः। एतावन्तो वैशेषिकाः प्रायणीयाधर्मा नान्य इति चशब्दः। अतश्च ये ऽस्मिन् प्रकरण उक्ताः प्रायणीयाधर्मास्त एवोदयनीयायामतिदिश्यन्ते। नान्ये आग्निपामनिर्वचनमित्येवमादयः।

९.

१. प्रायणीयानन्तरं सोमक्रयः। ततः परिवहनम्। तत्र होतुः संप्रेषितस्यानुवचनम्। तदेतस्मिन्नवधौ भवति। राजानमिति सोमस्य पर्यायो ऽस्मिन्प्रदेशे संव्यवहाराय।

२. शकटचक्रयोस्तलतोः मतिरुद्धे[1] वर्त्मनी उच्येते। तयोरन्तरेण तिष्ठन् भद्रादभि श्रेय इत्यादिकामनुब्रूयात्।

३. इमां धियं शिक्षमाणस्य देव वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान सोम यास्ते मयोभुव इति चतस्रः। एताः षडयन्तरेण वर्त्मनी अनुसंधयन्ननुब्रूयात्।

४. शालां पूर्वेणाध्वर्यवः शकटमवस्थाप्य प्रपादयन्ति प्रवेशयन्ति शालायां सोमम्। दशपेये तु ब्रह्मागारं नयन्ति। तत्रापि कथं नाम होतान्वियादित्याध्वर्यवस्य ब्राह्मणमपेणेत्यादेरुपदेशः।

५. येनाध्वर्य्वादयो व्रजेयुर्यथाहवनीयं पूर्वेण वापरेण वा तेनानुसमियाद्धोता।

६. या ते धामानि हविषा यजन्तीति गृहीतसोमान्प्रपद्यमानानन्प्रपद्य ततः।

७. येन व्रजेयुस्तेनानुसमियादिति यद्यपरेणाथाहवनीयं गतस्तथापि प्रत्येत्याग्रेणाहवनीयं दक्षिणामुखः स्थित आगन्देव ऋतुभिर्वर्धतु क्षयमिति परिदध्यात्।

८. उपसाद्य उत्सृज्यते वाग्यमादेः।

---

१ B •मद्धे C (ong.) •सुद्दे।

८. उपसर्जनीरधिश्रयति मदन्तीस्वित्यातिथ्यायां । मदन्त्य आध्वर्यवोक्ता[1] मदन्त्याख्या आपः । ताभिरुदकार्यं उदकप्रयोजनमुपस्पर्शनादि कुर्यादत ऊर्ध्वमाग्नीषोमप्रणयनात् ।

७.

१. सोमपरिवहनादनन्तरमातिथ्यानामेष्टिर्भवति[2]। वैष्णवी विष्णुदेवत्यमस्यां हविः कर्तव्यम् । संज्ञाकरणं शास्त्रसंव्यवहारार्थम् ।

२. वार्त्रघ्नावाज्यभागावित्युक्तं भवति ।

३. प्रधानयाज्यानुवाक्ये । विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमिति पुरोनुवाक्या । प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येणेति याज्या ।

४. होतारं चित्ररथमध्वरस्य यज्ञस्य यज्ञस्य केतुं रुशन्तमित्यग्निं सुपिरणो अग्न इति संयाज्ये इति श्रुतेः ।

५. अग्निमन्थनीयानुवचनमासन्ने हविष्यभिष्टष्ट[3] इत्यभिप्रायः । एवं व्रतग्रहणाभावानुवृत्तिर्यजमानस्य प्रदर्शिता भवति । तथा च कात्यायनः । अन्वाधानव्रतोपायनारण्यभोजनदानब्रह्मवरणानि दीक्षणीयाप्रभृति प्रागुदवसानीयायाः सोमे कृतत्वादित्यत आह ।

६. इयमिष्टिरेवंधर्मिका भवति ।

७. एवमेव श्रुतेः ।

---

१ B om. मदन्त्याख्या । २ C (in marg.) ॰क्रमणात् instead of ॰वहनात्
३ C (in marg.) ह instead of ष्ट ।

८.

१. आतिथ्यानन्तरं सर्वे सयजमानका ऋत्विजो मदन्तीरुपस्पृश्य वक्ष्यमाणं तानूनप्त्रावमर्शनं कुर्युः। सर्वावचने होतैव केवलः स्यात्परिभाषितत्वादिति।

२. अनाधृष्टमित्येवमादिना मन्त्रेण तानूनप्त्राख्यमाज्यमृत्विजो *यजमानश्च समवमृशन्ति। तदाज्यं च विशेष्यते। सहिरण्यं ध्रुवाया* आगतं प्राचीस्थं बर्हिषि स्थापितं सत्। सहिरण्यमिति हिरण्यस्याप्राधान्यात् पक्षे केवलमपि। ध्रौवमाज्यमिति पूर्वकारिवशात् सर्वेषामाज्यग्रहणमिति ज्ञापनार्थम्। बर्हिष्यासन्नमिति निराधारशङ्कया प्राचीस्थमित्युक्तम्।

३. तानूनप्त्रावमर्शनादनन्तरं मदन्तीरुपस्पृश्याग्नेयेणाहवनीयं परीत्य अंशूनुपस्पृशन्तस्त्रिपर्वाणः सोमांशवस्तानुपस्पृशन्तो राजानं सोमं स्पर्शनेन मन्त्रेण चाप्याययन्ते। यजमानषष्ठा होतृब्रह्मोद्गात्राग्नीध्राध्वर्यवः। अंशुरंशुष्ट इत्येवमादिना मन्त्रेण। अत्र मन्त्रे सुत्यापदस्य विकृतौ सुत्याद्वित्वे सुत्याबहुत्वे च साधारणे सोमे वचनोहः[1]। सुत्ये उदृचं सुत्या उदृचमिति।

४. सोमाप्यायनं कृत्वा तत्रैव स्थित्वा उरोऽभिमर्शनं कुर्वन्ति यमादित्या इत्येवमादिना मन्त्रेण।

५.[2] उपस्पृश्येति ल्यब्निर्देशस्य वचनं निह्नवाङ्गार्थम्। सोमाप्याययितार उरोऽभिमर्शनं कृत्वा मदन्तीरुपस्पृश्य प्रत्येत्य निह्नुवते।

---

1 A B (sec. h.) °वचस्य सोऽहः। 2 A om. the comm. on 5. 6 and the beginning of 9, 1.

यज्ञं परिभूय यद्दक्षिणतः सोमाप्यायनाय गतास्तद्दुरितं[1] नमस्कारेणापनयन्तीत्यर्थः। कथं तदित्यत आह। दक्षिणोत्तानाभ्याणीन्। दक्षिणा उत्ताना इतरे तद्विपरीतास्तानेवं विन्यस्य तादृशात्प्रस्तरे कृत्वा निह्नुवते पौर्वाह्णिके निह्नवने[2]। सव्योत्तानानपराह्णे। आपराह्णिके निह्नवने[2]। एष्टा राय इत्येवमादिना मन्त्रेण।

६. आप्यायनमुरोऽभिमर्शनं प्रस्तरे निह्नवनमित्येवमाद्युपसद्युपसदि[3] प्रतीष्टि परिसमाप्त्यनन्तरं कर्तव्यम्। आतिथ्यानन्तरं श्रुतिपाठक्रमेण प्रवर्ग्यो वक्तव्यो यतो ऽतस्तमाह।

८.

१. प्रवर्ग्य इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम्। तद्रहितः प्रथमप्रयोगो भवति। तत्र प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यादिति (कौ॰ ८. ३) श्रुतेः।

२. अधिगतसकलवेदार्थस्यानूचानस्य प्रथमयज्ञे ऽपि विकल्पतः प्रयोगो भवति। कामं तु यो ऽनूचानः श्रोत्रियः स्यात्तस्य प्रवृञ्ज्यादिति श्रुतेः।

३. प्रवर्ग्यप्रचार इति वाक्यशेषः। सूत्रारम्भो होतुस्तत्र पश्चादुपवेशनं कथं नाम स्यादिति।

४. अभिष्टौतीति सूत्रच्छेदः। क्वानिर्देशः क्रमार्थः। महावीरपात्राणि प्रवर्ग्योपयोगीनि। तेषु साद्यमानेषु पूर्वेण द्वारेण पत्नीशालां प्रविशेत्। न्यायप्राप्तमप्येतदुच्यते। यदा मध्यन्दिने प्रवर्ग्ये-

---

१ C (in marg.) परीतो। २ A B निह्नुवने। ३ B इत्येतदुप॰।

८.

१. आतिथ्यानन्तरं सर्वे सयजमानका ऋत्विजो मदन्तीरुपस्पृश्य वक्ष्यमाणं तानूनप्त्रावमर्शनं कुर्युः। सर्ववचने हेतुरेव केवलः स्यादपरिभाषितत्वादिति।

२. अनाधृष्टमित्येवमादिना मन्त्रेण तानूनप्त्राख्यमाज्यमृत्विजो यजमानश्च समवमृशन्ति। तदाज्यं च विशेष्यते। सहिरण्यं ध्रुवाया आगतं प्राचीस्थं बर्हिषि स्थापितं सत्। सहिरण्यमिति हिरण्यस्याप्राधान्यात् पक्षे केवलमपि। ध्रौवमाज्यमिति पूर्वकारिवशात् सर्वेषामाज्यग्रहणमिति ज्ञापनार्थम्। बर्हिष्यासन्नमिति निराधारशङ्कया प्राचीस्थमित्युक्तम्।

३. तानूनप्त्रावमर्शनादनन्तरं मदन्तीरुपस्पृश्याग्रेणाहवनीयं परीत्य अंशूनुपस्पृशन्तस्त्विषर्वाणः सोमांशवस्तानुपस्पृशन्तो राजानं सोमं स्पर्शनेन मन्त्रेण चाप्याययन्ते। यजमानपञ्चा होतब्रह्मोद्गातृग्रीवाध्वर्यवः। अंशुरंशुष्टे इत्येवमादिना मन्त्रेण। अत्र मन्त्रे सुत्यापदस्य विकृतौ सुत्याद्वित्वे सुत्याबहुत्वे च साधारणे सोमे वचनोहः[1]। सुत्ये उदृचं सुत्या उदृचमिति।

४. सोमाप्यायनं कृत्वा तत्रैव स्थिता उरोऽभिमर्शनं कुर्वन्ति यमादित्या इत्येवमादिना मन्त्रेण।

५.[2] उपस्पृश्येति शब्दचिह्नस्य वचनं निह्नवाङ्गार्थम्। सोमाप्याययितार उरोऽभिमर्शनं कृत्वा मदन्तीरुपस्पृश्य प्रत्येत्य निह्नुवते।

१ A B (sec. h.) ॰नस्य नोहः। २ A om. the comm. on 5. 6 and the beginning of 9, 1.

यज्ञं परिभूय यद्दक्षिणतः सोमाप्यायनाय गतास्तद्दुरितं[1] नमस्कारेणापनयन्तीत्यर्थः। कथं तदित्यत आह। दक्षिणोत्तानान्पाणीन्। दक्षिणा उत्ताना इतरे तद्विपरीतास्तानेवं विन्यस्य तादृशान्प्रस्तरे कृत्वा निह्नुवते पौर्वाह्णिके निह्नवने[2]। सव्योत्तानानपराह्णे। आपराह्णिके निह्नवने[2]। एष्टा राय इत्येवमादिना मन्त्रेण।

६. आप्यायनमुरोऽभिमर्शनं प्रस्तरे निह्नवनमित्येवमाद्युपसद्युपसदि[3] प्रतीष्टि परिसमाप्त्यनन्तरं कर्तव्यम्। आतिथ्यानन्तरं श्रुतिपाठक्रमेण प्रवर्ग्यो वक्तव्यो यतो ऽतस्तमाह।

९.

१. प्रवर्ग्य इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम्। तद्रहितः प्रथमप्रयोगो भवति। तत्र प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यादिति (कौ॰ ८. ३) श्रुतेः।

२. अधिगतसकलवेदार्थस्यानूचानस्य प्रथमयज्ञे ऽपि विकल्पतः प्रयोगो भवति। कामं तु यो ऽनूचानः श्रोत्रियः स्यात्तस्य प्रवृञ्ज्यादिति श्रुतेः।

३. प्रवर्ग्यप्रचार इति वाक्यशेषः। सूत्रारम्भो होतुस्तत्र पश्चादुपवेशनं कथं नाम स्यादिति।

४. *अभिष्टौतीति सूत्रच्छेदः। क्वानिर्देशः क्रमार्थः।* महावीरपात्राणि प्रवर्ग्योपयोगीनि। तेषु साद्यमानेषु पूर्वेण द्वारेण पत्नीशालां प्रविशेत्। न्यायप्राप्तमप्येतदुच्यते। यदा मध्यन्दिने प्रवर्ग्य-

---

१ C (in marg.) परीतो। २ A B निह्नुवने। ३ B इत्येतदुप॰।

खरणमाग्नीध्रीये भवति तदा तस्मिन् प्रवेशो दक्षिणेन द्वारेण भवायात्।

५. आहवनीयखरपाचाणामुत्तरत इति नोक्तम्। कश्चित्सर्वेषामसंभवात्। तद्यथा। आग्नीध्रीये नाहवनीयो नापि द्वौ खरौ। यथासंभवं संचर आहवनीयासमासाल्लभ्यते[1]।

६. प्रवर्ग्यप्रचारप्रदेशस्य पश्चात्संनिधावुपविशेत्।

७. अध्वर्युणा।

८. अर्धर्चे संदधदेकैकां मकारान्तमणवावसानयुक्तामभिष्टौति।

९. एकशतसङ्ख्याको ऽयमृग्गणस्तस्येयं प्रथमा।

१०. शाखान्तरीयत्वात्सकलपाठः।

११. विकल्पितान्तस्य शाखान्तर आम्नानात्[2]। ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति प्रतीकग्रहणात् सावित्रेः प्रथमा अभिष्टौतीति च श्रुतेः (कौ॰ ८.३)।

१२. अञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा इत्येतां महावीरमुखे ऽज्यमाने ऽभिष्टुयात्। स यदेतां होतान्वाहाञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा इति तदेतं प्रवरणीयं महावीरमाज्येन समनक्तीति शतपथश्रुतेः (१४.१.२.१२)। अध्वर्युश्रुतिवशात्[3] पूर्वमभ्यञ्जनादारभ्यम्।

१३. सं सीदस्व महां[4] असीति खरस्ययोर्मुञ्जप्रज्वलयोरुपरि महावीरे साद्यमाने ऽभिष्टुयात्।

१४. भवा नो अग्ने सुमना उपेतौ तपो ष्वग्ने अन्तरां[5]

---

१ A आहवनीयादीनामसमासाले, C (sec. h) पम over याच and म over अ।
२ C (in marg) वर्षमात्। ३ C om. श्रुति। ४ C महं। ५ C अन्तरं।

अभिचान् यो नः मनुत्यो अभिदासदग्ने। एतास्तिस्रो ऽङ्गारेषूपोह्यमानेष्वभिष्टुयात्।

१५. कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीमित्येवमाद्याः पञ्चाभिष्टुयात्।

१६. परि त्वा गिर्वणो गिरः। अधि दयोरदधा उक्थं वचः। एते अभिष्टुयात्। ऐन्द्र्यावभिरूपे अभिष्टौतीति (८. ४) श्रुतेः।

१७. शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत्। अर्हन्बिभर्षि सायकानि धन्वेति। पौष्णीं च रौद्रीं चाभिरूपे अभिष्टौतीति श्रुतेः।

१८. पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया हृदा पश्यन्ति मनसा विपश्चितः। स्वादो द्रप्सस्य धमतः समस्वरन्निति नवकं सूक्तम्। एते अभिष्टौति।

१९. पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते द्वे ऋचौ[१]।

२०. वि यत्पवित्रमित्यादिकां कल्पजामभिष्टौति। ता द्वादश पावमान्य इति (८. ५) श्रुतेः।

२१. अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा इत्येतदष्टकं सूक्तमभिष्टौति[२]। नाके सुपर्णमुप यत्पतन्तमित्येतां वर्जयित्वा[३]।

२२. गणानां त्वा गणपतिं हवामह इत्येकोनविंशतिकं सूक्तम्।

२३. बृहद्वदेम विदथे सुवीरा इति एतदवसरप्राप्तं पठन् वीरकामायै पत्न्यै यथाभिलषितं वीरं पुत्रं ध्यायात्।

२४. का राधद्धोत्राश्विना वामिति एता नवाभिष्टुयात्।

२५. आ नो विश्वाभिरूतिभिरित्येतास्तिस्रो ऽभिष्टुयात्।

---

१ C adds ता द्वादश पावमान्य इति श्रुतेः।　२ C om. अभिष्टौति।　३ C इत्येतामुद्धृत्याभिष्टुयात्।

२६. प्रातर्यावाणा प्रथमा यजध्वमिति पञ्चर्चं सूक्तं पौर्वाह्णिके प्रवर्ग्यप्रचारे ऽभिष्टुयात्।

२७. आ भात्यग्निरुषसामनीकमिति पञ्चर्चमेवापराह्णिके प्रवर्ग्यप्रचारे ऽभिष्टुयात्।

२८. ईले द्यावापृथिवी पूर्वचित्तय इत्येतत्पञ्चविंशतिकं सूक्तं सर्वमुत्तमेन स्वरेणाभिष्टुयात्। उत्सृज्य मध्यमां वाचम्[1]।

२९. अप्नस्वतीमित्येतां पठित्वा द्युभिरक्तुभिरित्येतां परिश्रियाध्वर्युणा रुचितो घर्म इत्युक्ते ऽरूरुचदुषसः पृश्निरग्रिय इत्येतामभिष्टुयात्। क्वानिर्देशः क्रमार्थः।

३०. ईलेद्यावीयस्योत्तमयानुवचनं परिसमाप्य। अत्रापि परिधायेति क्रमार्थो निर्देशः।

३१. अनुवचनान्ते मदन्तीरुपस्पृश्योत्थाय ततो ऽवकाशानामनुवाकेनाध्वर्यवोक्तेन महावीरमुपस्थाय मदन्तीरुपस्पृश्योपविशति[2]।

१०.

१. त्रयस्त्रिंशदुत्तरा अभिरूपा दोहनीया अभिष्टौतीति श्रुतत्वात्। दोहनीयावसर इदानीम्। तत्र यदा गामाह्वयत्यध्वर्युर्दोहाय तदा उप ह्वये सुदुघां धेनुमेतामित्येतामभिष्टुयात्।

२. हिंकृण्वती वसुपत्नी वसूनामित्यागच्छन्त्यां गवि।

३. गवीत्यनुवर्तते। अभि त्वा देव सवितरित्येतामनुब्रूयात्। अभिधीयमानायां बध्यमानायामित्यर्थः।

---

१ A C om. उत्सृज्य मध्यमां वाचम्। २ The Comm. on 31 is om. in B.

४. समी वत्सं न मातृभिः सं वत्स इव मातृभिरिति द्वे। अथैते अभिष्टुयात् उपसृज्यमानायां गवि। सवत्सीक्रियमाणाया-मित्यर्थः।

५. यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूरित्येतामभिष्टुयात्। वत्से स्तनं गृह्णति सति।

६. गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तमित्येतामभिष्टुयात् स्तनादुन्मुच्य वत्से नीयमाने।

७. नमसेदुप सीदत संजानाना उप सीदन्नभिज्ञु इत्येते दोग्धर्युपसीदत्यभिष्टुयात्।

८. दोहेन गामुप शिक्षा सखायम्। दुहन्ति सप्तैकाम्। आ दशभिर्विवस्वतः। आत्मन्वन्नभो दुह्यते घृतं पयः। समिद्धो अग्निर-श्विनेति कल्पजा। समिद्धो अग्निर्वृषणा रयिर्दिव इति कल्पजैव। तद्‌ प्रयक्षतमस्य कर्म। एताः सप्ताभिष्टुयाद्दुह्यमानायां गवि।

९. अधुक्षत्पिप्युषीमिषम्। उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते। एते अभिष्टु-यादुत्तिष्ठति सति दोग्धरि।

१०. उप द्रव पयसेत्यादिकां कल्पजामाह्रियमाणयोः पयसो-रभिष्टुयात्। ननु कतमे एते द्वे पयसी। उच्यते। येनैव क्रमेणा-ध्वर्युर्गां दोग्धि तेनैव क्रमेण प्रतिप्रस्थाता अजां मयूखे बद्धा दोग्धि। अतो गव्यं आजं च द्वे पयसी।

११. केषां चिदध्वर्यूणामानीय पयसी खरस्थ एव महावीरे आसेकक्रिया। तत्रासिच्यमानयोः पयसोर्यथासंख्यम सुते सिञ्चत श्रियमित्येकस्मिन्वा नूनमश्विनोर्ऋषिरित्यपरस्मिन्नभिष्टुयात्।

१२. उदु ष्य देवः सविता हिरण्ययेत्युद्यम्यमाने खरान्महावीरे।

१३. वाजसनेयके पयआहरणादनन्तरं खरान्महावीरमुद्यम्योपयमन्यामाधायासेकः। तत्रासेकोद्यमनकर्मणोर्विपर्यासे यथाकर्माभिष्टुयात्।

१४. अनन्तरं यागार्थमध्वर्य्वादय[1] आहवनीयं व्रजन्ति तेषु प्रवृत्तव्रजनेषु[2] प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्येतामभिष्टुयात्।

१५. नाके सुपर्णमुप यत्पतन्तमित्येतामृचमनुसंयन्नभिष्टुयात्। काननुसंयन्निति चेत्। येषु प्रव्रजत्सु पूर्वोक्ता।

१६. यत्र तस्य संभवः। क्व च तस्य संभवः। सौत्ये ऽहनि प्रवर्ग्ये क्रियमाणे सदसि होतृषदनमस्ति। तत्राग्नीध्रीयाद्यजतिदेशमनुगत्य प्रत्येत्योत्तरेणाग्नीध्रीयं गत्वा पूर्वया द्वारा सदः प्रपद्य होतृषदन उपविश्य वक्ष्यमाणं कर्म करोति। अन्यत्रासनमाचम्। आसीनन्यायमिति परिभाषितत्वात्।

१७. अध्वर्युणा संप्रेषितः।

१८. उभा पिबतमश्विना गायत्री। तप्तो वां घर्म इत्यादिका कल्पजा त्रिष्टुप्। आभ्यामेकीकृत्य मध्ये ऽनवानन् वषट्कुर्यात्। द्वाभ्यां यजेत् त्रिष्टुब्वतीभ्यां पूर्वाह्ण इति (८.७) श्रुतेः।

१९. घर्मस्याग्ने वीहीत्यनेनानुवषट्करोतीति पूर्वाह्णे पौर्वाह्णिके प्रवर्ग्यचरण इत्यर्थः।

२०. यावदुक्तमेव। नाभ्यधिकं सामिधेन्याद्यपीत्यर्थशब्दस्यार्थः।

---

१ A सदासिन्नयोः पयसोर्होमार्थम्, C (in marg.) आसिच्यमानयोः पयसोः।
२ A प्रव्रजत्सु।

२१. अस्य पिबतमश्विना गायत्री। यदुस्त्रियास्वाहुतमित्येवमादिका जगती कल्पजा। जगतीभ्यामपराह्ण इति श्रुतेः।

२२. यथा पूर्वाह्णे।

२३. स्वाहाकृत इत्येवमाद्युभयत्र अर्धयुज्यविधानात्।

२४. सखे सखायमभ्या ववृत्स्वेत्येतामागच्छति सत्यमिष्टुयात्। उत्तरपूर्वार्धे गत्वाध्वर्युरागच्छति। यो ऽयमिष्टवायधिः।

२५. सायमाने इति महावीरं खरे सादयत्यध्वर्युस्तस्मिन्नवधौ गन्धर्व इत्था पदमस्य रक्षतीत्येतामभिष्टुयात्।

२६. आवर्तनं महावीरपात्रस्य न्युब्जताकरणम्। तत्कुर्वति सत्यध्वर्यौ तं घेमित्था नमस्विन इत्येतामभिष्टुयात्। प्रागायमध्यमं मण्डलं तत्रभवा प्रागायिका।

२७. तत्राध्वर्यूणामग्निहोत्राहुता होमस्ततः पुरा हविर्हविष्मो महि सद्म दैव्यमित्येतामभिष्टुयात्।

२८. हुतशेषस्य प्राणभक्षो ऽवघ्राणमात्रमित्यर्थः।

२९. शाखान्तराद्ब्रुभयोस्तानेव समुपह्वयेति।

३०. एवमेव द्रष्टव्यम्।

३१. हुतं हविरित्येवमादिको भक्षमन्त्रः। ययोरेव भक्षस्तयोरेवायं भक्षमन्त्रः। न केवलस्य यजमानस्यानन्तरत्वात्।

३२. आ यस्मिन् सप्त वासवा इत्येवमादिकां कल्पजामभिष्टुयात्। संसाद्यमानेषु अध्वर्युणा महावीरपात्रेषु।

३३. सूयवसाद्भगवती हि भूया इत्याशीर्वत्या परिदधातीति (८, ७) श्रुतेः।

२४. मदन्तीरुपस्पृश्य वाग्यमादुत्सृज्यते। शान्तिकरणं शुक्रिय-मूचं (वा० २६. १) वाचमित्यादिकमध्वर्युवशादाद्यन्तयोर्भवत्येव।

२५. सुत्ये प्रवर्ग्यो वा भवत्यहन्यहनि यावत्सुत्यम्। आग्नी-ध्रीये प्रवर्जनम्। होमस्त्वाहवनीय एव। स्तुते बहिष्पवमाने पौर्वा-ह्णिकः प्रचारः। माध्यन्दिने पवमाने आपराह्णिकः। एवमेव श्रुत-त्वात्। पूर्वकारिवशात्तु क्रिया।

२६. आतिथ्यानन्तरं तानूनप्त्रसोमाप्यायनोरोभिमर्शनप्रस्तरेनि-ह्नवनं तत्स्थलोपसदा चरन्ति। प्रवर्ग्यरहिते यज्ञे। प्रवर्ग्यवति तु प्रवर्ग्यं संस्थाप्य।

११.

१. उपसत्स्वरूपमिदानीमुच्यते। उपसद्याय मील्हुष इत्येता-स्तिस्रः सामिधेनीराह पूर्वाह्णे। पौर्वाह्णिकयामुपसदीत्यर्थः। कथं पुनराह। अर्धर्च संदधदनुच्छ्वसन्नेकैकां सप्रणवां मकारान्तप्रणवाव-सानां द्विरुक्त्वा तृतीयेन वचनेनोत्तरां संधायावस्येत्।

२. सामिधेनीराहेति संबध्यते। इमां मे अग्ने समिधमित्ये-तास्तिस्र आपराह्णिकयामुपसदि।

३. अनवानमेकैकां सप्रणवां द्विरुक्त्वा तृतीयेन पूर्वस्या वचनेन प्लुतप्रणवान्तेनोत्तरां संधायावस्यति द्वे अनुच्छ्वसन्पठतीत्यर्थः।

४. तृतीयायास्तृतीये वचने यः प्रणवस्तेनाग्निमावह सोममाव विष्णुमावहेति संदध्यात्। यथापठितमेवैतन्नाभ्यधिकं[१] परिसंख्या

---

१ A नाभ्यधिकं।

नात्। प्रणवेन संधानोपदेशात् अग्ने महाँ असीत्येवमादेरावह देवान्यजमानायेत्येवमन्तस्य चाभावः। तिस्र एव देवता व्यवस्था-वाहयेत्।

५. स्रुगादापनेनाग्निर्वृत्तेत्यादिना सकलेन स्रुचावादाय। आ-दायेति निर्देशः क्रमार्थः।

६. तस्माद् तत्रोपांशु चरेयुरिति श्रुतेः (८.१)।

७. अग्निर्वृत्राणि जङ्घनत् अग्नेः पुरोनुवाक्या। य उग्र इव शर्यहेति याज्या।

८. त्वं सोम क्रतुभिः सुक्रतुर्भूः सोमस्य पुरोनुवाक्या। अषाल्हं युत्सु पृतनासु पप्रिमिति याज्या।

९. यः पूर्व्याय वेधसे नवीयसे विष्णोः पुरोनुवाक्या। तमु स्तोतारः पूर्व्यं यथा विदेति याज्या।

१०. यावदादिष्टं यावदुक्तमित्यर्थः। प्राकृतस्य स्विष्टकृदादेर्नि-वृत्त्यर्थं वचनम्।

११. अग्नेर्य उग्र इवेति पुरोनुवाक्या। अग्निर्वृत्राणीति याज्या। सोमस्यापाल्हं युत्स्विति पुरोनुवाक्या। त्वं सोम क्रतुभिरिति याज्या। विष्णोस्तमु स्तोतारः पूर्व्यमिति पुरोनुवाक्या। यः पूर्व्यायेति याज्या। एवमापराह्णिके उपसच्चरणे विपर्यासः। एवमियमिष्टिदये-नैकोपसद्व्याख्याते[१]। इतरे अप्येवमेव द्रष्टव्ये।

१२. इमां मे अग्ने समिधमित्येतास्तिस्रः सामिधेनीर्द्वितीये ऽहनि पौर्वाह्णिक उपसच्चरणे ऽनुब्रूयात्।

---

१ A गण्या।

१३. द्वितीय एवाहन्यपराह्णे उपसद्याय मौल्दुघ इत्येतास्तिस्रः सामिधेनीरनुब्रूयात् । शेषं प्राक्तनवत् ।

१४. येनैव प्रकारेण प्रथमे ऽहन्युपसत्तेनैव तृतीये ऽप्यहनि कर्तव्या। एवमेतास्तिस्र उपसदः स्वश्रुतौ । श्रुत्यन्तरे तु ज्योतिष्टोम एव द्वादशाग्नाम्नातास्तत्र किमयमेव त्रिको दण्डकलितवत् चतुरावर्तेत उत[1] स्वस्थानवृद्ध्या द्वादशसंख्यापूरणमिति संशय आह।

१५. या प्रथमे ऽहनि सा चतुरहं क्रियते। या द्वितीये साप्येवमेव चतुरहम् । या तृतीये सा चतुरहमिति । एवमेताः स्वकालाः स्वस्थानस्था[2] एव विवर्धेरन्नेवं क्रमो न बाधितो भवति । तुशब्दः संशयव्युदासार्थः ।

१६. प्रत्यहं वा विपर्यासं कुर्यात् । यद्युपसदो विवर्धेरन् एवमपि श्रुतत्वात् । केचित्तु श्रुतिमन्यार्थां मन्यमानाः पूर्वपक्षमेतदिच्छन्ति । सिद्धान्तसूत्रं[3] तु पूर्वम् ।

१७. शोभाविन्यां सुत्यायां यदहस्तदुपवसथशब्दवाच्यम् । तस्मिन्प्रातरुभे पौर्वाह्णिकमुपसच्चरणमापराह्णिकं च समाप्य। ततो ऽन्यत्कर्म ।

१२.

१. अग्निप्रणयनं चातुर्मास्यैरुक्तं तद्द्वितीयेपवसथे ऽहनि भवति । प्रवर्ग्यरहिते यज्ञे ।

---

१ B om. उत। २ C om. स्था। ३ C om. तु।

२. [1]उपवसथे प्रातः सप्रवर्ग्ये यज्ञे प्रवर्ग्योपसदौ समस्य[2] महावीरपात्रोद्वासनं भवति।

३. तत्र महावीरपात्रोद्वासने प्रस्तोता सामगानं करोति। किं ततः।

४. तत्र तस्मिन्प्रस्तोतुः सामगाने होतुरपि निधनोपायः। सामनिधनोपगमनं पठनं होतुरपि भवति। होतृवचनं ब्रह्मादिनिवृत्त्यर्थम्। तत्र प्रस्तोता साम गायति तत्र होतुर्निधनोपाय इति सूत्रद्वयकरणं सौत्ये ऽहनि प्रवर्ग्यपक्षे तत्रैव प्रवर्ग्योत्सादनं तत्रापि होतुर्निधनोपाय इति ज्ञापनार्थम्।

५. ननु भक्ष्यावसरत्वादप्रवर्ग्ये[3] च विधानान्न प्राप्नोति। उच्यते। श्रुतावविशेषेण व्याख्यातम्। ब्रह्म वा अग्निस्तद्यदुपवसथे ऽग्निं प्रणयन्तीति। तत्प्रवर्ग्योत्सादनादूर्ध्वमुपवसथे यथा स्यादिति सूत्रारम्भः। येषामपि सौत्ये ऽहनि महावीरपात्रोद्वासनं तेषामप्युपवसथ एवाग्निप्रणयनम्। व्याख्यातवचनात्।

१३.

१. श्रुतिक्रमेणाग्निप्रणयनादनन्तरं हविर्धानप्रवर्तनमाह[4]। हविर्धानप्रवर्तनमिति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम्। तदर्थमामन्त्रितो आहूतो होता यत्करोति तदुच्यते।

२. हविः सोमाख्यं धीयते ऽवस्थाप्यत इति। हविर्धाने शकटे

---

१ C (in marg.) क्रमो न बाधितो भवति। २ A C (sec. h.) समाप्य। ३ C (in marg.) सप्रवर्ग्ये। ४ C om. श्रुति॰ माह।

उच्येते। ते प्राची शालामध्येणाध्वर्युणावस्थापिते तयोर्दक्षिणस्योत्तरं वर्त्मोत्तरस्य च दक्षिणमन्तरेण तिष्ठन् होता हविर्धानाभ्यां प्रवर्त्यमानाभ्यामनुब्रूहीति संप्रेषितः। किं करोतीत्यत आह।

३. अयेतो जन्यमित्येवमादिना मन्त्रेण लोष्टं प्रक्षिपेत्। कथम्। दक्षिणपादायतलेन प्रतीचीं दिशं प्रति।

४. प्रेतां यज्ञस्य शंभुवेति तिष्ठन्ननुब्रूयात्। आसीनन्यायप्रतिषेधार्थं पुनस्तिष्ठद्वचनम्।

५. द्यावा नः पृथिवी इमं तयोरिद्धृतवत्पयः। यमे इव यतमाने यदैतम्। एतास्तिस्रो दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरं वर्त्मोपसंलग्नो ऽनुसंयन् अनुब्रूयात्। स प्राङ् दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरं वर्त्मोपनिश्रयेतेति (८.४) श्रुतेः।

६. अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वच इत्येतामनुब्रूयात् छदिषि कीलादावुपरि दीयमाने[1]।

७. विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविरित्येतामनुब्रूयात्। परिश्रीयमाणयोः रज्जुभिर्बध्यमानयोर्हविर्धानयोः।

८. नाभिर्यज्ञिन्फलके तन्नभ्यम्। तत्स्थयोर्हविर्धानयोरा वामुपस्थमद्रुहेत्येतामनुब्रूयात्। यदैने नभ्यस्थे कुर्युरथा वामुपस्थमद्रुहेति (८. ४) श्रुतेः।

९. केचिदध्वर्यवो नभ्यस्थकर्म पूर्वं कुर्वन्ति। ततो मध्यमस्य छदिष आरोपणम्। तत्र कर्मविपर्यासे ऽध्वर्युवशाद्याज्याकर्म। आ वामुपस्थं पूर्वाधि द्वयोरित्युत्तरा।

---

1 C मिवेकिलं आदावुपरि दीयमाने।

१०. परि त्वा गिर्वणो गिर इत्येतया परिधाय परिसमाप्यानुवचनं ततो ऽन्यत्कर्म।

११. यत्र स्थितेनानुवचनस्य प्रथमोक्ता तत्र स्थित्वा उत्सृज्यते व्यवायवाग्यमनभ्रमणादिनियमात्। यत्र तिष्ठन्नस्थित्वेत्यनुवादपरेण स्थानविधानमतो नासीनन्यायः।

१४.

१. श्रुतिक्रमेणाग्नीषोमप्रणयनं वक्तव्यम्। तस्य तावदवधिमाह। मितेषु निष्पादितेषु। यज्ञागारेषु सदोहविर्धानाग्नीध्रेषु अग्नीषोमौ प्रणयन्ति। तत्राग्निमाग्नीध्रीयं प्रणयन्ति। सोमं हविर्धानम्। ततः किमित्यत आह।

२. तत्प्रसृतीत्यग्नीषोमप्रणयनप्रसृतीत्यर्थः। आनूबन्ध्यायाः संस्थानात्। वक्ष्यति। मैत्रावरुणी च वशानूबन्ध्येति। आ तदीयव्यापारपरिसमाप्तेः। अन्तरेण मध्ये चात्वालोत्करौ तीर्थं प्रवेश इत्यर्थः।

३. कर्म कुर्यादिति वाक्यशेषः।

४. उत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं आग्नीध्रशरणस्थमग्निं सदस्योत्तरेण गत्वा ततः।

५. अध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता चाध्वर्यू। तावुत्तरेण यज्ञपात्राणि चान्तःपात्यदेशस्थानि[1] तानि चोत्तरेण गत्वा। पूर्वया द्वारा शालां प्रविश्य। अयं यज्ञसंचरः सूत्रान्तरे प्रसिद्धः। तत्प्रतिपत्त्यर्थमयत्रायोदाहरणप्रपञ्चार्थं चोक्तम्।

---

[1] C पात्यदेश०।

६. शालामुखे भवः शालामुखीयो ऽग्निस्तस्य पश्चादुपविश्य संप्रैषमपेक्षत इति शेषः।

७. इति कार्यान्तरे। तेन[1] कदाचिदध्वर्युवशादग्नये प्रह्रियमाणायानुब्रूहि सोमाय प्रह्रियमाणायेति वेति।

८. एतामेवासीनः शेषमनुवचनस्य तिष्ठन्।

९. उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति लिङ्गादुत्तिष्ठन्तु।

१०. प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्येतां प्रव्रजन्तु लिङ्गादेव।

११. होता देवो अमर्त्य इत्ययं तृचः। उप त्वाग्ने दिवेदिव इति तृचः। एतौ तृचावनुसंयन्ननुब्रूयात् लिङ्गाम्नायाच्च।

१२. होता देवो अमर्त्य इत्यस्य तृचस्य तृतीयायामृचि भूतानां गर्भमा दध इति यः पादस्तं ब्रुवन् गर्भकामायै पत्न्यै गर्भमियं लभतामिति ध्यायादुत्तरेण सदो ऽनुसंयन्। उदरं वै सद इति सामान्यात्[2]।

१३. आग्नीध्रीयशरणे ऽध्वर्यवो ऽग्निं निदधति स्थापयन्तीत्यर्थः। अतःप्रभृत्याग्नीध्रीये प्रायश्चित्तमाध्वर्यवं यथा स्यादिति सूत्रारम्भः।

१४. अग्ने जुषस्व प्रति हर्य तद्वच इत्येतामाग्नीध्रीय आहुतौ हूयमानायामनुब्रूयात्। तां संप्रत्येतामनुब्रूयात्। अग्ने जुषस्व प्रति हर्य तद्वच इति तस्या एवैषा याज्येत्यर्थवादादाहुतिग्रहणाच्च नदावृत्तावावृत्तिः। (कौ॰ ब्रा॰ ९. ५)

१५. उत्तरेणाग्नीध्रीयमग्निं अनुसंयन्। सोमो जिगाति गातुविदित्येतास्तिस्रो ऽनुब्रूयात्।

---

१ A इति प्रकारे। २ A सामान्यश्रुतेः।

१६. उप प्रियं पनिप्नतमित्याहवनीये ह्रूयमानायामाहुताव-नुब्रूयात्। अस्यामप्याहुतिरेव[1] प्रयोजिका। अर्थवादात्।

१७. तमस्य राजा वरुणस्तमश्विनेति हविर्धानं प्रपाद्यमाने सोमे ऽनुब्रूयात्। व्रजं च विष्णुः सखिवाँ अपोर्णुत इत्येतद् ब्रुवन् गोचपदं गृह्णीयादिति वृद्धवार्त्ता।

१८. अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवासीत्यनुब्रुवन्ननुप्रपद्य ततो ऽन्यत्कुर्यात्।

१९. दक्षिणे ऽक्षसि कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन् सोमं निदधातीत्याध्वर्यवे निहृत्ते श्येनो न योनिं सदनं धिया कृतम्। गणानां त्वा गणपतिं हवामहे। अस्तभ्नाद् द्यामसुरो विश्ववेदा इत्येता उत्तरतो दक्षिणस्थानसो दक्षिणामुखस्तिष्ठन्ननुब्रूयात्।

२०. एवा वन्दस्व वरुणं बृहन्तमित्याग्नीध्रीयया परिदधातीति (९.६) श्रुतेः।

२१. मध्याद्धविर्धानयोर्यदागारं तस्य पूर्वस्यां द्वारि। प्रवेशनिष्कासाविरोधेन बहिरुपविशतीति। विनापि कर्मणेहोपवेशनविधिरयम्।

२२. यद्यपरया द्वाराध्वर्युभिः सोमः प्रपाद्यते ततस्तेनैव होतानुसमियान्न ब्रह्मयजमानौ होतृवचनात्।

२३. प्रपाद्यमाने ऽनुप्रपद्येत्येवमाद्यपरयापि द्वारा प्रपाद्यमाने पूर्वेणैव तुल्यम्।

२४. दक्षिणेन वाहुना आवृतो दक्षिणावृत्। तादृशो ऽपरया

[1] C चस्या चाहु०।

द्वारा निष्क्रम्य ततः सव्यावृत्वदुत्तरेण हविर्धाने हविर्धानशकटोपलक्षितमागारमुत्तरेण गत्वा तत्रैव पूर्वस्यामेव द्वार्युपविशति।

१५.

१. अग्नीषोमदेवताकेन पशुना श्वोभाविनि सौत्ये यजते। य एवासौ सोमस्योपवसथे ऽग्नीषोमीयस्तमेव तेनाप्नोतीति लिङ्गात्। ननन्यत्रोपवसथशब्देन पौर्णमास्यमावास्ये उच्येते। सत्यम्। प्रधानयागात्पूर्वमहस्तत्राप्युपवसथशब्दवाच्यम्। अत्रापि तत्समानमेव। ननूपवसथशब्दो ऽतिरिच्यते। प्रकृतत्वात्। सत्यम्। अग्नीषोमीयस्यैवायं कालनियमो यथा स्यात्। नान्येषां तत्प्रकृतीनाम्। तथा च निरूढेनायमाघ्नन्त्योर्यजेत इतीज्यार्थत्वेवाग्नीषोमीयधर्मा नान्येषु।

२. यूपायाज्यमानायानुब्रूहीत्युक्तः अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्त इत्यन्वाह।

३. उच्छ्रीयमाणायानुब्रूहीत्युक्तः उच्छ्रयस्व वनस्पते। समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्ताज्जातो जायते सुदिनत्वे अह्नाम्। ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये। ऊर्ध्वो नः पाह्यंहसो नि केतुना। इत्येता अनुब्रूयात्।

४. परिवीयमाणायानुब्रूहीत्युक्तः युवा सुवासाः परिवीत आगादिति परिधाय परिव्ययमाणानुवचनम्। यूपायाज्यमानायेत्येवमादिसंप्रैषग्रहणं प्रयोजकार्थम्। अतस्तद्भावादुपशये ऽपि यूपधर्मप्राप्तिः।

५. ऋजुकायावश्यो ऽग्निर्मन्थनीया अन्वाह। तिष्ठन्निति वचनान्न पश्चाद्वेदेः। अन्वाहेति वचनात् सति मन्थने। मन्थनमन्वित्यर्थः।

६. यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इत्येतया परिदध्यात्तां मर्जयन्तीति मद्वदुक्ता। एतया ल्वत्र च चातुर्मास्येषु चाथ यत्र पशुरालभ्यते तदेतां पराचीमनूच्य यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति त्रिष्टुभा परिदधातीति (८.२) श्रुतेः।

७. अत्रैव तिष्ठन्सामिधेनीरन्वाह[1]। मनोतासूक्तादनन्तरं श्रुतावुक्तत्वात्। स एव क्रमो मा भूदिति वचनम्। नन्वाकृतिचपणार्थत्वादिभास्य श्रुतिक्रमाच्च तत्रैवेभाधानमलवचनं च युक्तम्। उच्यते। नैभास्य[2] हविःचपणार्थत्वेव[3] सङ्ख्यानियमात्। मनोतासाम्रदग्धार्थवादर्थवत्त्वेनार्थवादार्थं[4]। तत्र श्रुतिः।

८. पशुशब्दः प्रधानावदानवचनम्। अतः प्रधानावदानदेवताभावाद्य अथवञ्चितं वनस्पतिमावाहयेत्। एवमेव श्रुतत्वात्।

९. प्रकृतिवदध्वर्युमाग्नीध्रं च संप्रेष्य पत्नीर्वीरित्येवमादिकं मन्त्रं जपित्वा तिष्ठति।

१०. मित्रावरुणयोरित्येवमादिना मन्त्रेण यजमानो मैत्रावरुणाय दण्डं समर्पयति।

११. मित्रावरुणयोरित्येवमादिना मन्त्रेण यथार्थम्। यादृशं प्रतिग्रहणार्थत्वादूर्ध्वं विपरिणम्य दक्षिणपूर्वार्धे होतुस्तिष्ठन् प्रतिगृह्णीयात्।

१२. दण्डं प्रतिगृह्य मैत्रावरुणो दक्षिणादुदक्षिणेन होतारं गत्वापतः स्थितः पूर्वो होतुः प्रतिपद्यते।

---

१. C om. अत्रैव ०न्वा। २ A C (sec. h.) चाकृति instead of हवि। ३ A एवं। ४ B ०वद्नार्थं।

१५. उत्तरेण हविर्धाने इति हविर्धानागारमुत्तरेण दक्षिणे-नाग्नीध्रीयं धिष्ण्यमदूरे गत्वा पूर्वया द्वारा सदः प्रपद्य स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादुपविश्य मैत्रावरुणः होता तु[१] होतृषदने एवमनेन क्रमेण संचरप्रवेशनोपवेशनानि कृत्वा एकादश वक्ष्यमाणकान् प्रयाजान्यजति। कथमित्यत आह।

१६.

१. प्रैषा होता यक्षदग्निमित्येवमादयः पाशुकाः। होता यक्षदिन्द्रं हरिवानित्येवमादयश्च सौमिकाः प्राक्‌सूः। ते सर्वे एव मैत्रावरुणस्य भवन्तीति लाघवार्थं परिभाषणम्।

२. सप्रैषे च प्रदाने पुरोनुवाक्या मैत्रावरुणस्य भवन्ति। चकारः पूर्वेण सह समुच्चयार्थः।

३. प्रयाजाधिकारादूर्ध्वम् उत्सृज्यते मैत्रावरुण इति यावत्। यथा प्रैषा मैत्रावरुणस्य तथानुवचनान्यपि। पर्यग्निकरणादीनि तस्यैव भवन्ति।

४. प्रैषानुवाक्यानुवचनानि प्रशास्तः कुवक्क इव तिष्ठन्दण्डाव-ष्टम्भश्चो मैत्रावरुणो ऽनुब्रूयात्।

५. समिधः प्रेष्येति विशिष्टेन संप्रैषेण संप्रेषितो होता यक्ष-दग्निं समिधा सुषमिधा समिद्धमित्येवमादिना प्रैषसूक्तेनोभयवता तनूनपान्नराशंसान्यतरप्रयोगेण प्रत्येकमुत्तरेषु[२] प्रेष्यप्रेष्येत्युक्तो मैत्रा-वरुणः प्रेष्यति। प्रैषानाहेत्यर्थः।

---

[१] C om. होता तु। [२] B ins. प्रैषेषु।

६. द्वाशतयोषु द्वयैवाप्रीसूक्तानि। तेषां सामान्यविनियोगार्थमेतत्सूत्रम्। तेन यतं मिमिचे देव त्वष्टर्यद्ध चारु त्वमानत्त्विये-तयोर्विशेषविनियोगे सति प्रयाजत उद्धारः। एतयोः स्थाने ऽन्यार्षेये कर्तव्ये। यातयामत्वदोषपरिहारार्थेति वृद्धसंप्रदायः।

७. यदार्षेयो यजमानस्तदार्षेय्या आप्रियो भवन्ति। तद्यथा। वैश्वामित्रस्य यजमानस्य समित्समित्। वासिष्ठस्य जुषस्व न इति।

८. अथवा समिद्धो अद्य मनुष दुरोण इत्येताः सर्वेषां भवन्ति। येषामपि समानार्षेयमाप्रीसूक्तमस्ति। अब्राह्मणस्य तु समिद्धो अद्येत्येतदेव भवति। न पुरोहितार्षेयम्। प्रवरमात्रस्य तदीयस्य वचनात्।

९. यस्तु नाराशंसयाजी[1] संभवत्स्वार्षेयनाराशंसस्तस्य स्वैव कार्या समिद्धो अद्य मनुष इत्यत्रासंभवान्नाराशंस्याः। अत्रोदाहरणम्। आत्रेयस्य समिद्धो अद्येति वैकल्पिके प्रयोगे नराशंसः सुषूदतीति भवति। येषां स्वा न विद्यते तेषां वासिष्ठी। निरुक्ते तथा दृष्टत्वात्।

१०. दशभिः प्रयाजैश्चरित्वा पर्यग्नये ऽनुब्रूहीत्येवं[2] संप्रेषितो ऽग्निर्होता नो अध्वर इत्याद्यास्तिस्र ऋचो ऽन्वाह मैत्रावरुणः परिभाषितत्वात्।

११. उप प्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इत्यध्वर्युणा संप्रेषितो मैत्रावरुणो ऽजैदग्निरसनद्वाजमित्येवमादिकसुपप्रैषसंज्ञकं प्रैषमाह।

१२. उक्ते मैत्रावरुणेनोपप्रैषे दैव्याः शमितार इत्यादिक-

१ A संभवत्स्वार्षेयेना॰, C ॰र्षेये॰। २ A ॰त्यध्वर्युणोक्तो।

मभिगुसंज्ञं प्रैषं होतानुब्रूयात्। उक्तवचनादभिगोराहत्तावुपप्रैषस्यावृत्तिः।

१७.

१. मेधपतिशब्दस्योहविकारो वक्ष्यत एव।

२. [1]अस्मा इति पुल्लिङ्गैकवचनम्। [1]आभ्यामिति द्विवचनम्। [1]एभ्य इति बहुवचनम्। तत एवं पशुद्वित्वे पशुबहुत्वे च वचनोहः। एकस्मिन्स्त्रीपशौ अस्या अग्निं भरत। द्वयोः आभ्यामग्निं भरत। बहुषु आभ्यो अग्निं भरत। पुल्लिङ्गपशुद्वित्वे अन्वेनौ माता मन्यतामिति। बहुत्वे अन्वेनान्माता मन्यतामिति। स्त्रियाम्। अन्वेनां माता। द्वित्वे अन्वेने माता। बहुत्वे अन्वेना माता। मन्यतामित्यस्यानूहो जातिनामभिः समानाधिकरणत्वात्।

३. पुरुषे एकस्मिन्नालभ्यमाने उदीचीनाँ अस्य पदो निधत्तात्। पुरुषपशुद्वित्वे[2] उदीचीनाँ एनयोः पदो निधत्तात्। पुरुषबहुत्वे उदीचीनाँ एषां पदो निधत्तात्। स्त्रिया एकत्वे उदीचीनाँ अस्याः पदो निधत्तात्। स्त्रीपशुद्वित्वे उदीचीनाँ एनयोः पदो निधत्तात्। बहुत्वे उदीचीनाँ आसां पदो निधत्तात्। ननु चाखेति प्रथमादेशत्वेन द्विवचने अनयोरिति प्राप्नोति। नेत्युच्यते। अस्मा अग्निं भरतेति प्रथमकथनादन्वेनमिति च प्रकृतत्वात्। चरकाणां[3] चानुदात्तपाठादन्वादेशो ऽयमन्वः। पृथिवीं शरीरमिति पश्वेकत्वे। शरीरे शरीराणीति द्विबहोः।

---

१ O ins, अ। २ G om पशु। ३ C च कारकाणां।

४. एकधैकधेति वक्ष्यत्येव। अस्येति पूर्ववदूहो विकारेषु। पुराशब्दो ऽव्ययम्। तस्य द्विवचनबहुवचनयोर्विशेषाभावात् वीप्सया द्वित्वबहुत्वप्रदर्शनमन्यथानभिधानात्। पिश अवयवे पिश च्छेदने वा धातुः। अतो निरवयवां वपामुत्खिदतादच्छिन्दन्त इति वेति। अपिशम इत्येकवचने प्राप्ते ऽपिशम इति बहुवचनं तेनायथार्थ-नियमादनूह्यम्[१]। वपामुत्खिदतात्। वपे उत्खिदतात्। वपा उत्खिदतात्। यथावचनं विकारेषु। अन्तरित्यव्ययम्। तस्य वीप्सयैव द्वित्वबहुत्वयोरभिधानम्[२]।

५. अस्येति प्रदर्शितम्। द्वित्वे वक्षसी बहुत्वे वक्षांसि। प्रशसेति प्रकृष्टेन शासेनेति[३] केषां चिन्मतिः। अपरेषां प्रशस्तौ बाहू इति। ततश्चोदनार्थदेहादनूहः। बाहुमिति बाहुबहुत्वे। दोषाणीति बहुवचनं तद्बहुत्वे। कश्यपेवांसानच्छिद्राः श्रोणीः कवषोरू-स्रेकपर्णाष्ठीवतः। पश्वनेकत्वे बहुवचनान्येतानि। ननु च्छान्दस आकारः सर्वासां विभक्तीनामविशेषेण स्मर्यते। किं तचोद्येन। उच्यते। शसादिप्रतिषेधो ज्ञापकम्। भवत्येवंरूपाणामूह इति।

६. षड्विंशतिशब्दस्योपरिष्टाद्विचारः करिष्यते। अस्येति कृतविचारम्। अनुष्ठ्येत्यव्ययं निश्चयेनेत्यर्थः। गात्रंगात्रमिति वीप्सयैवाभिहितत्वादविचारः। अस्येति पूर्ववत्। अनूनमित्यस्याविकारः। प्रकृतावनूहितत्वात्।

---

१ C (orig.) ॰नियमत्वादूह्यं alt to नियमत्वादनूह्यं। २ A ॰धान्, C ॰धानात्।
३ A शासनेनेति।

७. उवध्यगोहमिति वक्ष्यति। पार्थिवमित्यस्येहानूहः। उव-ध्यविशेषणत्वात्।

८. अहेति विकारेषु यथासमाम्नातमिति वक्ष्यति।

९. वनिष्ठु स्थूलान्त्रम्। पश्वनेकत्वे तस्योहः। अस्रेति पूर्व-वदूह्यम्। मा राविष्ट मा छिन्नीष्टेत्यर्थः। ततश्च पशुद्वित्वे वनिष्ठू एनयोर्मा राविष्ट। बहुत्वे वनिष्ठूनेषां मा राविष्ट। स्त्रियाम्। अस्या एनयोः आसामिति यथाक्रमम्। वनिष्ठुसंनिधानादुरूकेण वपाभिधानमिति मीमांसकाः। तस्मादपाभिधानं। सर्वबहुत्वादुरू करोतीत्युरूकम्। हविरभिप्रायं नपुंसकम्। अत ऊहः। उरूके उरूकाणीति यथावचनम्। नेद्युष्माकमपि पुत्रे वा पौत्रे वा रविता छेत्तेत्यर्थः। रवच्छिद्यादित्यर्थः। हे शमितारो युष्माकमपि कल्या-णमवेत्यभिप्रायः। न्यूने ऽप्यध्रिगौ नवैवोच्छ्वासाः। तदधिकारे सत्य-ध्रिगुवचनात्। नवकृत्वो ऽध्रिगावववानिति (१०.४) श्रुतेः। हृदयनाशे ऽन्यमालभेतेति वपानिवृत्तौ पुरा नाभ्या अपिशसो वपामुत्खिद-तादुरूकं मन्यमाना इत्युद्धरेत्। प्रास्मा अग्निं भरतोवध्यगोहमस्मा इत्यः संज्ञप्तादिति च स्तुतत्वात्। तत्र षष्ठ उच्छ्वासे मध्ये ऽवसानम्। स्तेन संस्थापने सर्वमध्रिगुं ब्रूयात्। अनन्तरायस्तु तर्हि यजूंषि जपे-दिति शतपथे (१.१.२.८) पात्र्यां हविर्ग्रहणे आग्नेयजुषां दर्शनात्।

१०. अध्रिगो शमीध्वमित्यादिना चिः परिधाय तत उभाव-पापयेत्युपांशु जपेत्।

११. नेदस्य संज्ञप्यमानस्याध्वदा अशमेति शतपथे (३.८.१.१५) सर्वेषामविशेषात्संज्ञप्यमानस्येक्षणप्रतिषेधः।

१२. पृषदाज्यावेक्षणमेव न सर्वप्रायश्चित्तमपि। प्रायश्चित्तवचनात् ।

१३. यां कांचिद्वैष्णवीमित्यविशेषात् । प्रथमं वा नियम्येति न्यायादिदं विष्णुर्वि चक्रम इति ।

१८.

१. स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति संप्रेषितो मैत्रावरुणो जुषस्व सप्रथस्तममित्येकां इमं नो यज्ञममृतेषु धेहीति पञ्चकं सूक्तमन्वाह ।

२. स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्येति संप्रेषितो होता यक्षदग्निं स्वाहाज्यस्येति प्रेष्यति ।

३. आप्रीणां विनियुक्तानामविनियुक्तोत्तमा याज्या ।

४. प्रसिद्ध उत्तमः प्रयाजः । तं वषां चान्तरेण होतृमैत्रावरुणयोर्वाग्यमनं भवति । न स्वाहाकृतीश्च वपां चान्तरेण वाचं विसृजेतेति (१०.५) श्रुतेः ।

५. तौ न पशौ न सोमे करोतीति वचनात् । सवनीये[1] चावाहनश्रुतेरथावाहन आवह देवान्यजमानायाग्निमग्न आवह वनस्पतिमावहेति दर्शनात् ।

६. यदि यजति ततोऽग्निः प्रत्नेन सोम गौर्भिरित्येवेति । श्रुत्यन्तरादयं विकल्पः ।

७. ये दार्शपौर्णमासिका निगमा आवाहनादयस्तेष्वाज्यभागदेवते अग्नीषोमौ निगच्छतः। यथायथं निगमान् लभेते इत्यर्थः ।

---

१ C (in marg) चानावाहनं। चा instead of चावाहन०।

ननु सिद्धमेवैतदिज्यमाना देवता निगच्छन्तीति वचनात्। सत्यम्। सवनावाहनश्रुतिदर्शनादाज्यभागयोर्यागपक्षे ऽपि निगमाभावसंदेहः स्यात्। स मा भूदिति सूत्रारम्भः। ननु तस्या आवाहनश्रुतेः का गतिः। उच्यते। तत्रैतावन्मात्रं विवक्षितम्। प्रधानादनन्तरं वनस्पतेरावाहनमिति। दार्शपौर्णमासिका निगमास्तेष्विति बहुवचनश्रुतिश्रूयमाणविशेषणत्वादविवक्षितम्।

८. दार्शपौर्णमासिकान्निगमाद्दूरभवेषु प्रैषेषु नाज्यभागौ निगच्छतः। शाखान्तरेष्वन्यथापाठात् संदेहो मा भूदिति स्पष्टार्थं सूत्रम्।

९. अग्नीषोमाविमं सु म इति वपायाः पुरोनुवाक्या कर्तव्या।

१०. होता यक्षदग्नीषोमौ छागस्येत्येष प्रैषो भवति।

११. युवमेतानि दिवि रोचनानीति याज्या। वपाया इत्येतत्प्रकृतमेव। विकारेषु यथाचोदितम्[१]। पशुद्वित्वे छागयोर्वपयोर्मेदसोः[२]। पशुबहुत्वे छागानां वपानां मेदसाम्[३]। एकदेवत्ये जुषतां द्विदेवत्ये जुषेतां[४] बहुदेवत्ये जुषन्ताम्।

१२. मैत्रावरुणः पूर्वस्ततो होतेति। यथाप्रपन्नमुपनिष्क्रम्य चात्वालं गत्वा तस्मिन्निदमापः प्र वहतेति द्रवेणोपस्पृश्य मार्जयित्वेत्यर्थः। अथ चात्वाले मार्जयन्त इति शतपथश्रुतेः शान्तिराप इति च वाक्यशेषादद्भिर्मार्जनं तत्कालोक्ष्यते होतृमैत्रावरुणौ। व्यत्ययादेर्नियमात्।

---

१ B यथादेवतम्। २ B om. वपयोः resp. वपाना C मेदसः। ३ C मेदसः। ४ C om. द्वि॰ जु॰।

१८.

१. पशुपुरोलाशप्रचारायाध्वर्युणामन्त्रितौ होतृमैत्रावरुणौ चात्वालोत्करावन्तरेण प्रविश्याग्नीध्रीयं धिष्ण्यमुत्तरेण होतृधिष्ण्यं चोत्तरेण गत्वा यथाधिष्ण्यमुपविशतः।

२. पशुपुरोलाशस्याग्न्यन्वाधानादीन्यङ्गानि प्राप्तानि प्रतिषिध्यन्ते। पश्वर्थान्यङ्गानि[1] पशुपुरोलाशस्याप्यर्थं प्रयोजनं साधयन्ति। य एव पशोस्तैरर्थः क्रियते स एव पशुपुरोलाशस्यापीति। कुतः। विभवात्। विभवः सामर्थ्यम्। दृष्टादृष्टसंबन्धिन्युपकारे कर्तव्ये। पशुप्रयुक्तान्यपि समर्थानीत्यर्थः।

३. तस्योदाहरणम्। अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोलाशमन्वह्नि देवसूभ्यो हवींषि इति वक्ष्यति। तेषां च प्रैषरहितं प्रदानम् पशुपुरोलाशस्य च सप्रैषम्। तत्र स्विष्टकृति संदेहः। किं पशुपुरोलाशस्विष्टकृदिलामग्न इत्येवमादिर्भवतु पशुपुरोलाशप्राधान्यात् किं वा ऐष्टिको देवसूहविषां भूयस्त्वादिति। तत्र सूत्रेणैव निश्चयः। पुरोलाशस्विष्टकृत्समवाये ऽपि। पशुपुरोलाशस्विष्टकृदिलामग्न इत्यादिर्भवति समवाये ऽपि। बहुत्वे ऽप्येषामागन्तूनाम्[2]। कुतः। प्राधान्यात् पशुपुरोलाशस्य। तत्रैव देवसूहविषां प्रक्षेपात्। तथा च तत्रैव माध्यन्दिनश्रुतिः। आश्राव्याहाग्नये स्विष्टकृते प्रेष्येति। यत्पुनः सपशुषु चातुर्मास्येषु कात्यायनवचनं पशुपुरोलाशमनु हवींषि

---

१ A पशुप्रयुक्तानि यान्यङ्गानि तानि पशुपुरो॰, C om. पशुपरो॰ साधयन्ति।
२ A B (orig) om. एषाम्।

निर्वपति तेषां स्विष्टकृद्भूयस्त्वादिति युक्तं तत्। तेषां[1] तत्र प्राधान्यात् भूयस्त्वात् [2]न्यायस्य परिपुष्टत्वादिति[2] हेत्वर्थः।

४. प्रयोगः कर्तव्य इति वाक्यशेषः। अन्वायातानि हवींषि अतुल्यानि। अतस्तेषामतुल्यानामनूहेन प्रयोगः कार्यः। कस्यायमूहप्रतिषेधः। हविरभिधानस्येति ब्रूमः। यद्ययमूहप्रतिषेधो न स्यात् ततश्चरुपुरोलाशानामन्वायातने ऽग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन् पक्तीः पचंश्चरुपुरोलाशानिति प्राप्नुयात्। न चेष्यते। तदर्थं प्रतिषेधः क्रियते।

५. नेति प्रतिषेधस्य सन्तीत्यनेन सह संबन्धः। निगमा निगदाः। आवृत्त्यपेक्षं बहुवचनम्। स्विष्टकृन्निगदस्य चायं प्रतिषेधः। केषाम्। पशुतन्त्रे चोद्यमानानाम्। यदि पुनः कथं चिदिष्यावृत्तिर्भवति हविषो नाशदोषापहारनिमित्ता ततः स्विष्टकृन्निगदो भवत्येव। कुतः। पशुतन्त्रे चोद्यमानानामिति विशेषणात्।

६. अग्नीषोमा यो अद्य वामिति [3]पशुपुरोलाशस्य पुरोनुवाक्या भवति।

७. होता यक्षदग्नीषोमौ पुरोलाशस्य इत्येवमादिकः प्रैषो भवति। पुरोलाशयोः पुरोलाशानां जुषतां जुषन्तामिति यथाप्राप्तो विकारेपूहः।

८. अग्नीषोमा पिप्रतमर्वतो न इति पशुपुरोलाशस्य याज्या।

---

१ A कात्यायनानां चातुर्मास्यदेवतानां तेषां। २ C प्राधान्यपु० B C ०न्यान्याय०।
३ C ins. तत्र। ४ C om. पशु।

९. इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोरिति पशुपुरोलाशस्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या भवति ।

१०. होता यक्षदग्निं पुरोलाशस्येत्येवमादिकः पशुपुरोलाशस्य स्विष्टकृतः[१] प्रैषो भवति ।

११. अग्निं सुदीतिं सदृशं गृणन्त इति याज्या ।

१२. संमार्जनान्तामिळां निर्वर्त्य पशुना चरन्ति । क्रमार्थं सूत्रम् ।

१३. मनोतायै हविषो ऽवदीयमानस्यानुब्रूहीत्युक्तस्त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेत्येतन्मनोतासूक्तमन्वाह । मनोतेति संव्यवहारार्थं संज्ञाकरणम् ।

१४. अग्नीषोमा य आहुतिमित्येषा पशोः पुरोनुवाक्या । प्रधानपश्ववदानानामित्यर्थः ।

१५. होता यक्षदग्नीषोमौ छागस्येत्येवमादिकः प्रैषो भवति देवतान्यत्वे प्रातिपदिकोहः । एकत्वबहुत्वयोर्वचनोहः । छागस्येति द्वित्वबहुत्वयोर्वचनोहः । स्त्रियां लिङ्गोहः । मेषादिषु प्रातिपदिकोहः । पुनश्चान्य ऊहविकारो वक्ष्यते ।

१६. अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्येत्यस्या याज्याया अर्धर्चे तावद्दिरमैत्रावरुणस्याहोमः ।

१७. हुते वसाहोमे अस्या एव याज्याया उत्तरार्धर्चान्ते वषट्करोति प्रधानचेषाय ।

---

१ C om. स्विष्टकृतः ।

१८. देवेभ्यो वनस्पते हवींषीत्येवमादिका वनस्पतेः पुरोनुवाक्या।

१९. होता यक्षद्वनस्पतिमित्येवमादिकः प्रैषः। अत्र छागस्येति यथाविकारमूहनम्। छागयोश्छागानामिति। तच्चैतौ पशुद्वित्वे तच्चैतान्पशुबहुत्वे। स्त्रियां तच्चैतामिति एकत्वे तच्चैते इति द्वित्वे तच्चैता इति बहुत्वे। रभीयांसं वक्ष्यति।

२०. वनस्पते रशनया नियूयेत्येवमादिका याज्या भवति।

२१. पिप्रीहि देवाँ उशतो यविष्ठेति स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या कार्या। प्रकृतिसिद्धस्याप्युपदेशो नियमार्थः। ततो बार्हस्पत्यमैत्रावरुण्योर्विराजौ।

२२. छागस्येति विकारेषूक्त ऊहः।

२३. ये यजामहे ऽग्ने यदद्येति याज्या। निगदप्रतिषेधः शाखान्तरात्।

२४. इडामुपह्वास्यमानस्येत्यत आरभ्य मार्जनपर्यन्तं कर्म कृत्वा, तत एकादशानुयाजान्यजति।

२०.

१. देवं बर्हिः सुदेवं देवैः स्यादित्येवमादिभिरेकादशभिर्येजेत्यन्तैर्मध्ये ऽनवानं[1] प्रेष्यति मैत्रावरुणः परिभाषितत्वात्। वसु वार्याणि यजमानाभ्यां वसु वार्याणि यजमानेभ्यो यथाविकारमूहः।

---

१ C •वमादिभिर्येजयजेत्यन्तैर्मध्ये ऽनवानं।

१. प्रथमद्वितीयौ तु पत्न्यन्तरेणेत्येवं नवस्तु यथाक्रमेण प्राप्ते-स्वाह्[१]।

३. अष्टमनवमौ देवो नराशंसो देवो अग्निरित्येतावन्तरेणा-गन्तू वक्ष्यमाणौ भवतः। आगन्तुवचनातिरेकादिष्टकापशौ द्वाद-शानुयाजके अत्रैवागन्तुप्रक्षेपः[२]।

४. देवो वनस्पतिरिति नवमः। देवं बर्हिर्वारितीनामिति दशमः।

५. सूक्ता प्रेष्येति संप्रेषितो ऽग्निमद्येत्यादिकं सूक्तवाकमेषमाह। द्वियजमानके। अग्निमद्य होतारमवृणीतामिमौ यजमानौ पचन्तौ पक्तीः पचन्तौ पुरोलाशं बध्नन्तावग्नीषोमाभ्यां छागम्। बहुयज-मानके। अग्निमद्य होतारमवृणतेमे यजमानाः पचन्तः पक्तीः पचन्तः पुरोलाशं बध्नन्तो ऽग्नीषोमाभ्यां छागम्। पुरोलाशद्वित्व-बहुत्वयोः। पुरोलाशौ पुरोलाशान्। देवतापदमूह्यं यथादैवतम्। छागद्वित्वबहुत्वयोः। छागौ छागान्। स्त्रियां छागां छागे छागाः। सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदग्नीषोमाभ्यां छागेन। देवतापद-मूह्यं यथादैवतम्। छागद्वित्वबहुत्वयोः। छागाभ्यां छागैः। स्त्रियां छागया छागाभ्यां छागाभिः। अघत्तां तं मेदस्तः[३]। एकदैवत्ये। अघत्त मेदस्तः। बहुदैवत्ये। अघंस्त मेदस्तः[४]। पशुद्वित्वबहुत्वयोस्तौ मेदस्तः तान्मेदस्तः[५]। प्रति पचतागृभीष्टामित्यत्र पचतेत्योकारान्तं[६]

१ C प्रोक्तेष्वाह। २ B अभ्यागन्तुक। ३ B ins. प्रति पचतागृभीष्टामवीवृधेतां पुरोलाशेन। ४ A ins अघस्तं मे अघसंस्त म इति वा। ५ A ins ते मेदस्तः। ६ B ॰त्याका॰।

वाजसनेयिनां। प्रत्यपभीष्टां पचतो यजमानस्येत्यर्थः। अपि वा मेदृषश्च पयोश्च सात्त्वं द्विवचनं स्यादिति चोदनासंदेहात्पचतेत्यनूह्यम्। अग्रभीष्टामित्युपरिष्टादृच्यति[1]। अवीवृधेतामिति च। पशुपुरोलाशदिलवज्ञलयोः। पुरोलाशाभ्यां पुरोलाशैः। त्वामद्य ऋषे आर्षेय ऋषीणां नपादित्यग्निप्रार्थनत्वादनूह्यानि[2]। अवृणीतायं यजमान इत्यूहेन। प्रदर्शित ऊहः पूर्वेण। ता या देवा देव दानान्यदुरित्ययथार्थत्वादनूह्यम्। तान्यस्मै। द्वियजमानके तान्याभ्यां। बहुयजमानके तान्येभ्यः।

६. प्रसङ्गेनोक्तं ग्रन्थलाघवाय। अग्निमद्य होतारमवृणीतायं *सुन्वन्यजमान इत्येवमादिकं सौमिकाग्रं सवनीयपशौ ब्रूयात्।* अत्रापि द्वियजमानके। अग्निमद्य होतारमवृणीतामिमौ सुन्वन्तौ यजमानौ पचन्तौ पक्तीः पचन्तौ पुरोलाशौ बध्नन्तौ। यथादेवतं। छागौ छागान्। इन्द्राय सोमं सुन्वन्तौ भृज्जन्तौ हरिभ्यां धानाः। बहुयजमानके। अग्निमद्य होतारमवृणतेमे सुन्वन्तो यजमानाः पचन्तः पक्तीः पचन्तः पुरोलाशान् बध्नन्तः। यथादेवतं। छागौ छागान्। इन्द्राय सोमं सुन्वन्तो भृज्जन्तो हरिभ्यां धानाः। अवीवृधेतामिति द्विवचनं सवनीयदेवतां पशुपुरोलाशदेवतां चाभिप्रेत्य। कुत एतत्। ऐतरेयश्रुतेः। सवनीयस्य चेत्पशुपुरोलाशं कुर्युरवीवृधेतां पुरोलाशैरित्येवं ब्रूयात्। सवनीयैरेवेन्द्रो वर्धते पशुपुरोलाशेन पशुदेवतेति।

७. होता प्रयोर्वाक उक्ते यथागमनं येनैव मार्गेण प्रविष्टस्ते-

---

१ C उपदेशाद्‌ instead of उपरिष्टाद्। २ C प्रधान instead of प्रायेन।

नैवोपनिष्क्रम्योत्सृज्यते। ध्रुवायभ्रमणवाग्यमादिभ्यः। उत्सृज्यते[1] मैत्रावरुणः। नात्र हृदयशूलोपस्थानापेक्षा।

८. शालामिति पत्नीशालोपलक्षणम्। तां होता गत्वा पत्नीसंयाजान्तमग्नीषोमीयमस्तमितेँ समापयति। शालाग्रहणं सदस्येवावस्थितस्य पत्नीसंयाजा मा भूवन्। होतृग्रहणमुत्सृज्यते मैत्रावरुणः शालां गत्वेति संदेहव्युदासार्थम्।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये पञ्चमो-
ऽध्यायः समाप्तः।

---

१ C उत्सृच्यते।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

१.

१. अग्नीषोमीयेणोपवसथे पशुना यजत इत्यत आरभ्य यः पश्वर्थतया कर्मकलाप उक्तः[१]स एवान्येषां पशूनां प्रकृतिर्द्रष्टव्यः । कुतः । साधर्म्यादङ्गसाकल्याच्च । ऊहयोग्यं मन्त्रजातं प्रायेण दर्शपूर्णमासयोरग्नीषोमीये च पशावाम्नातं यतो ऽतो[२] विकृतिषूहचिन्ता प्रस्तूयते ।

२. ऋषीणामिदमार्षम् । किं पुनस्तत् । आम्नानमध्ययनं मन्त्राणाम् । [३]अभिधायकमनभिधायकं वा नोहितव्यं प्रकृतौ । कुतः । अपूर्वत्वात्प्रकृतेः । तेन घृतवतीमध्वर्यो स्रुचमित्येकवचनं द्वयोः स्रुचोरादापने ऽनभिधायकमपि[४] सत् यथाम्नातं भवति । आर्षमाम्नानं मन्त्राणां प्रकृताविति यस्माद्वैदिक ऊहः । अतो ऽस्य विनाशे सर्वप्रायश्चित्तम् ।

२. यथार्थमिति योयो ऽर्थस्तं तमभिधातुम् । उत्तरस्यां तताविन्युत्तरस्यामिज्यायां विकृतावित्यर्थः । अर्थस्य विकारो[५] ऽर्थविकारः । स च क चिद्द्रव्यान्यत्वेन क चिल्लिङ्गान्यत्वेन क चित्सङ्ख्यान्यत्वेन क चिद्वचनान्यत्वेन क चित् प्राकृतद्रव्याभावेन । तस्यार्थविकारस्योत्पत्तिरूपेणानभिधानात्[६] । उत्पत्तिः प्रकृतिः । तद्रूपेण वैकृतस्यार्थ-

---

१ C षणाम्न्ये० । २ B इतो । ३ B C ०धिकम् । ४ C om. म । ५. यथार्थमिति यो ऽर्थविकारः स च क० । ६ C om. म ।

स्यानभिधानात्। शब्दविकारमनार्षं वैकृतार्थाभिधायकं क्रियमाणमूहं ब्रुवते याज्ञिकाः। रूढा हि तस्येयं संज्ञेत्यर्थः। तद्व्याख्यानं शास्त्रसंव्यवहारार्थम्। ऊहेद्द्विदेवतबहुदेवतेषु। यथार्थमूह इत्येवमादिषु द्रष्टव्यम्[१]।

४. अथाधत्तं यजमानाय शंयोरिति द्वियजमानकबहुयजमानकेषु यजमानस्य विकारे प्राप्ते वचनादूहस्यानभिधाने[२]ऽपि विकारो न विद्यते। यूयते[३] वा एतदृचो ऽक्षरं यदूहति। तस्मादृचं नोहेदिति श्रुत्यन्तरे प्रतिषेधात्।

५. आवह देवान्यजमानायेति प्रकृतौ। द्वियजमानके विकारे यजमानाभ्याम्। बहुयजमानके यजमानेभ्य इति। ननु यथार्थमुत्तरस्यां ततावितिं लक्षणारम्भाद्बर्हिरादिभिः प्रतिषेधाच्च विनाप्युदाहरणेन सिद्धमेव। सत्यम्। प्रयोगनियमार्थस्त्वारम्भः। अतः अकर्त्रभिप्राये ऽप्यनुदेशे कृत्वा चिन्तया क्रियायां यजमानशब्द एव प्रयोक्तव्यो न प्रयोगान्तरमिति वक्ष्यमाणस्य शब्दविकारस्य संक्षेपतः प्रयोजनमुच्यते[४]। प्रयोगनियमार्थमाचार्येण सूत्रं कृतम्। अतो ऽयं यथापठितः कर्तव्यो ऽन्यत्र लाक्षणिकः।

६. आशासाना मेधपतिभ्यां मेधमिति प्रकृतावग्नीषोमाभिप्रायं द्विवचनम्। एकदेवत्ये पशौ मेधपतये। बहुदेवत्ये मेधपतिभ्यः। प्रयोगनियमार्थं वचनम्। एतेन स्त्रीपशौ मेधापतिरिति[५] न

---

१ B adds ऋचु द्रष्टव्यम्। cf. Comm. on I, 15, 5. २ C ऋविधाने। ३ A यूयति, B C ह्रयते। ४ A ins श्रुत्यन्तर एवमेव याभत (न्यायात्?)। ५ C मेधप॰।

भवति। यज्ञाभिधाने तु मेधशब्दे विवक्षिते देवतायाश्च स्त्रीत्वे सति मेधपत्या इति प्रयोगसंदेहो मा भूदिति।

७. मेधपतिभ्यां मेधमित्यच मेधमित्येतत्पशुपदम्। तत्पशुद्वित्वे मेधौ। बहुत्वे मेधानित्येवं प्रयोक्तव्यम्[1]। अनारभ्याद्यज्ञाभिधानमिति गम्येत प्रकरणात्। ततो ऽनूहः स्यात्तस्मात्सूत्रारम्भः। स्त्रीपशौ मेधाम्। द्वयोर्मेधे। बहुषु मेधाः। केचिन्मेधशब्दं जातिवचनं मन्यन्ते। तेषां स्त्रीपशौ मेधीं मेध्यौ मेधीरिति। एवं छागलेयिनां सूत्र एवोहः[2] ईदृशः पठितः।

८. आत्तामद्येत्यस्य विकारः। एकदेवत्ये आदद्य। बहुदेवत्ये आदन्नद्येति। प्रयोगनियमार्थं सूत्रम्। श्रुत्यन्तरात्। भूते अनद्यतने लङ् स्यात्। तत्राघसद्घसन्निति प्राप्नुयात्। ननु आत्तामद्येति प्रकृतौ लुङः प्रयोगादाददादन्निति युक्तमेव। उच्यते। छान्दसः प्राकृतः प्रयोगः। ऊहेन तु लाक्षणिकेन भवितव्यम्। स मा भूदिति सूत्रारम्भः[3]।

९. घस्तां नूनमित्यस्य विकारः। एकदेवत्ये घस्तु नूनम्। बहुदेवत्ये घसन्तु नूनमिति। प्रयोगनियमः श्रुत्यन्तरात्। लाक्षणिकं अन्तु नूनमिति। तन्न कर्तव्यम्। छान्दसमपि सूत्रोक्तं कर्तव्यम्। सूत्रारम्भसामर्थ्यात्।

१०. अघस्तां तमित्यस्य विकारः। एकदेवत्ये अघसत्तं मेदस्तः। बहुदेवत्ये अघसंस्तं मेदस्तः। अघसतामिति न्याय्यं द्विवचनम्। अघस्तामिति छान्दसम्। मन्त्रे घसह्वरेति (पा० २.४.८०)

[1] C प्रोक्तव्यं। [2] C एव वोहमः। [3] Om. स० आ०।

लेर्लुकं कृत्वा अघस्तामिति तु सकारस्य तकारोत्पत्तिः। अदृष्टो वर्णव्यत्ययस्तस्यालाचणिकत्वात्। एकवचनबहुवचनयोः सकारस्य श्रवणं युक्तम्। अघसदघसन्निति।

११. अघत् एकदेवत्ये। अघन् बहुदेवत्ये। रूपद्वयमेतच्छान्दसं अघस्तामिति प्राकृतस्य वर्णव्यत्ययस्य छान्दसलक्षमान्यात्। श्रुत्यन्तराद्वा प्रयोगनियममङ्गीकृत्याचार्येणोपदिष्टम्[1]।

१२. उपाव स्वद्रभीयांसमिति[2] पशुविशेषणम्। तस्य पशुद्वित्वे रभीयांसाविव कृत्वी। बहुत्वे रभीयस इव कृत्वी। उपमानस्य संप्रत्यर्थे वोपमार्थे वोभयथा दर्शनात्। यत्र पचेणाप्यार्षचोदनानुग्रहः स्यात् पचो ज्यायानिति ऊह एव न स्यात्। दृश्यते च श्रुत्यन्तरपाठात्। तदर्थः सूत्रारम्भः। स्त्रीपशावपि केचिदिच्छन्ति। रभीयसीमिव रभीयस्याविव रभीयसीरिवेति।

१३. अग्रभीष्टामिति देवतावचनम्। अग्रभीदित्येकदेवत्ये। अग्रभीषुरिति बहुदेवत्ये। इकारप्रतिषेधार्थं सूत्रम्। इग्रहोर्भन्छन्दसीति प्रकृतौ इकारस्य भवं छान्दसं विकृतावपि वचनात्तादृशमेव भवति।

१४. अवीवृधेतामिति देवताभिधायकम्। एकदेवत्ये अवीवृधत। बहुदेवत्ये अवीवृधन्त। हेतुकर्त्रसंभवादणिजन्तादेव णिचः स्थाने चङ कृतो व्यत्ययेन। लाचणिकं तु अवधिष्ट अवर्धिषतेति। तन्मा भूदिति सूत्रारम्भः।

१५. तदश्यादिति सूक्तवाके यजमानस्याशीर्वचनम्। तद्बहु-

[1] A om. चार्यो। [2] A ins. कृत्वीति रभीयांसमिव।

यजमानके अश्यासुरिति भवति। प्रदर्शनार्थमेतत्। तेन द्वियजमानके अश्यास्तामिति सिद्धं भवति। आशिषां सूक्तवाके परिगणनादनाशीरर्थमेतत्पदमिति। व्यत्ययेन च श्नुशब्दस्य[1] लोप इति मन्यमानः कश्चिदश्नुयातामश्नुयुरिति द्विवचनबहुवचने कुर्यात्। तन्निवारणार्थं सूत्रम्।

१६. तदृध्यात्सूक्तवाक एव। तस्य पूर्वोक्त एव न्यायः। ऋध्यास्तामिति द्वियजमानके।

१७. यद्यदचीकमतेति यजमानाभिधायि। तस्य द्वियजमानके यद्यदचीकमेताम्। बहुयजमानके[2] यद्यदचीकमन्तेति। अचकमेतां द्विवचनमचकमन्तेति बहुवचनं लाक्षणिकम्। तत्सूत्रारम्भसामर्थ्यात् बाध्यते।

१८. इतीतिप्रकारे[3] अनेन प्रकारेण यजमानाभ्यां यजमानेभ्य इत्यादिकः शब्दविकारः कर्तव्यः। वक्ष्यति। सप्तदशाग्नीषोमीया इति। तत्र होता यचदग्नीषोमौ छागस्यछागस्येति वीप्सया चाभिधानं प्राप्नोति। प्रकृतानां सप्तदशानां। बहुवचनेन वा छागानामिति। तत्र बहुवचनेनैवाभिधानं कार्यम्। कुतः। यजमानाभ्यां यजमानेभ्य इति दर्शनात्। एवं च सति प्रातिपदिकोपपदौ परस्मैपदमात्मनेपदं च कालपुरुषा उत्पत्तिवद्भवन्ति। न विक्रियन्ते ऽर्थभेदात्। तेषु विक्रियमाणेष्वन्य एवार्थः संपद्यते। शब्दविकार इति। यः शब्दो विकर्तुं शक्यते स एव विकर्तव्यो नाव्ययम्।

---

१ C (orig.) वाक्य in marg. चश्नो:॰, A बश्नुश॰। २ C om. बहुयजमानके। ३ C ॰प्रकरणे।

तदीयत्वेवानेकार्थाभिधायकं भवति। ततः पुरापुरा नाभ्याः। अन्तरन्तरेवेत्यादि सिद्धं भवति।

१९. वृणीत बर्हिः। सूर्यं चक्षुर्गमयतात्। दिशः श्रोत्रम्। वातं प्राणम्। अन्तरिक्षमसुम्। एकधास्य त्वचं। पुरा नाभ्याः। अन्तरेवोष्माणम्। माता मन्यतामित्येवमादीनि ज्ञातिनामानि। श्येनमस्य वक्षः। प्रशसा दोषणी। कश्यपेवांसा। कवषा छेकपर्णेति पदद्वयम्। ऊवध्यगोहं पार्थिवम्। अस्ना रक्षः संसृजतादित्येतानि सूत्रपठितानि विकारे ऽप्यनूह्यानि। यथासमाम्नातम्। प्रकृतिवद्विकारेषु भवन्ति। नेति वक्तव्ये यथासमाम्नातवचनमधिकारार्थम्।

२०. चोदनाशब्देनाज्ञाभिधेयमुच्यते। न तु क्रियाप्रवर्तकं वचनम्। तत्र प्रकाश्यस्य संदेहे यथाग्ने त्वं सूक्तवागसि तदस्मै देवा रासन्तामित्येवमादौ अग्निपदे आहवनीये होतृगुणविशिष्टे वा[1] विकृतिष्वपि यथासमाम्नातं कर्तव्यम्।

२१. शेषशब्द एकदेशवाची। भूतशब्द उपमायाम्। शेषभूतानि शेषतुल्यानि साकांक्षस्य मन्त्रस्य निराकांक्षीकरणानि। अपूर्वाणि पूर्वमन्त्रमध्ये अपठितानि तानि यथासमाम्नातं भवन्ति। यत्र न समाम्नातानि तत्र न भवन्तीत्यर्थः। तत उपहूतो वायुरिन्द्रवायू सह प्राणेन सह वर्चसा तयोरहमुपहूतः सह प्राणेन सह वर्चसेत्येवमन्तो मन्त्रो न भवयामीत्यध्याहारः।

२२. आय इत उत्तरो वक्ष्यमाणको ग्रन्थः। तत्र निगदा यजुर्विशेषाः। ते च यथासमाम्नातं भवन्ति। छन्दांसिविदश्च।

---

१ B om. अग्निपदे॰ शिष्टे वा।

प्रैषाख्यान्ते प्रतीकग्रहणात्। य एते प्रैषाश्च निगदाश्चेति च व्यपदेशात्। आद्यग्रहणादग्ने महाँ असि ब्राह्मण भारतेत्येवमादीनामूहः।

२३. *एकधास्य त्वचमाच्छ्यतादित्येकधाशब्दस्यानेकपशौ वीप्सा।* अव्ययत्वादयत्नसिद्धे सूत्रारम्भः इति समासेन वेत्यस्यापि विकल्पो यथा स्यादिति। तेन द्विधा त्रिधेत्येवमाद्यपि सिद्धं भवति।

२४. षड्विंशतिरस्य वङ्क्रय इत्यत्र षड्विंशतिशब्दस्यानेकपशौ वीप्सा।

२५. अनन्तरसूत्रद्वयोक्तमितिकरणेन परामृश्यते। तद्वा भवति। समासेन वा प्रयोगः सङ्ख्यासंकलनेनेत्यर्थः[1]। तद्यथा। द्विपशौ द्वापञ्चाशदेनयोर्वङ्क्रयः। पलशीतिग्रते[2] इत्येकादशिन्याम्[3]।

२६. वङ्क्रीसङ्ख्यासंकलनस्य प्रयोगः। एष शोभनतरः पक्षो ऽभिप्रेत आचार्यस्य। तदर्थं न्यायवचनम्।

२७. एकदेवतद्विदेवतयोश्चाभिधेययोः शब्दान्तरयोः शब्दान्तरेण परामृश्यमानयोर्बहुवद्वचनं कार्यम्। तद्यथा। निरूढपशुबन्धे वूहनमिन्द्राग्नी वनस्पतिस्तमपनुदन्त्विति। नन्वेतदुदाहरणं प्रकृतिसिद्धम्। उच्यते। मन्त्रगते ऽभिधाने क्व चिदन्यथापि दर्शनात् संदेहः स्यादिति। तद्यथा। उपह्वतौ वायुरिंद्रवायू इति प्रक्रम्य तयोरत्रसुपह्वत इति द्विवचनेनैव[4] परामर्शस्तदेवं संदेहो मा भूदिति सूत्रम्।

---

१ A B संकलने॰। २ B ॰नै शते A ॰ति इ शते। ३ A ins अैमिनिमतम्। ४ B om. हि।

२८. समानजातीययोः पुंस्त्रियोः सह वक्तव्ययोः[1] पुंवत्प्रयोगः कार्यः। तद्यथा। मेषस्य मेषी च मेषौ।

२९. अपिशब्दो विकल्पार्थः। तरशब्द ईषदर्थे। अन्यतरस्यां शब्दप्रवृत्तौ मिथुनेषु[2] पुंवद्भावविकल्पौ न भवतः। इन्द्रेन्द्राण्याविति यथा पितराविप्यत्र भिन्नायामपीति[3] समासविकल्पार्थं सूत्रम्।

३०. करत एवाग्नीषोमावित्यत्रायमेवशब्दो देवतानामधेयेन सहाकारान्तः संधीयमानो दृष्टः। वानस्पत्यमैत्रावरुणादिप्रैषेषु मकारान्तः। तस्य विकृतिषु व्यवस्था क्रियते। देवतानामधेयस्य स्वरादेर्द्विदेवत्यस्य यत्संधानं एवंशब्देन करतशब्दपूर्वेण तलुप्तमकारेण कार्यम्। ततः सामर्थ्यादकारेण सन्धिर्भवति। तद्यथा। करत एवाग्नीषोमौ। करत एवाश्विनौ। करत एवेन्द्राग्नी। करत एवेन्द्रवायू इति। स्वरादेरिति वचनादिह न भवति। करत एवं मित्रावरुणा। द्विदेवत्यस्येति वचनादिह न भवति। करदेवमग्निरिति।

३१. पशुबहुत्वे ऽपि सति यः सूक्तवाकप्रैषे वस्रुश्शब्दो ऽसौ सकृदेव भवति। न प्रतिपशु आवर्तते।

३२. सुपश्या अद्य देवो वनस्पतिरभवदित्येतत्पशुभेदे ऽपि सकृद्भवति। व्याख्यातो ऽग्नीषोमीयः प्रकृतिः पशूनामिति सर्वविधानां पशूनां प्रकृतिमभिधाय तत्प्रसङ्गेनोभयविधानाद्य।

३३. रौद्रादादित्योद्गयनस्यादावन्ते च तयोरेवाङ्गैरैन्द्राग्नो निरूढपशुबन्धः कार्यः। कुतः। श्रुत्यन्तरात्। निरूढो नित्य इत्यर्थः।

---

१ B om. सह वक्तव्ययोः। २ A C (sec. h.) षि instead of षु। ३ A C (sec. h.) भिन्नयोरपीति।

२४. प्रतिसंवत्सरं प्रावृषि शरदि वसन्ते वेति शाखान्तरोक्ता-नामन्यतमस्मिन् कार्यः ।

२५. त्रयस्त्रिंशत्पशुभाजना इति श्रुतौ परिगणनात् शाखा-न्तरचोदितेषु काम्येष्वनुष्ठानसंदेहो[१] मा भूदिति सूत्रारम्भः । श्रुतौ तु स्वशाखादृष्टानां परिगणनमर्थवादार्थम् ।

एकादशाग्निन्द्रौ पर्जन्यो वायुस्त्वष्टा प्रजापतिः ।
सूर्यौ मित्रावरुणौ त्रयश्च पितरो ऽदितिः ॥१॥
शुनासीरौ त्रयस्त्रिंशदेते वै पशुभाजनाः ।
गुणादेषामनन्यत्वमश्विनौ कप्रजापती ॥२॥

२६. सर्वे पशवो ऽग्निप्रणयनाद्यो हृदयशूलोपस्थानान्ताः सोमार्थमग्नीषोमीयं सावनं च मुक्त्वा । प्रणयनस्य सोमार्थस्य विभव-न्यायात् । हृदयशूलोपस्थानमनयोः प्रतिषिध्यते शाखान्तरात् । स वै नाग्नीषोमीयस्य पशोः करोति नाग्नेयस्येति शतपथश्रुतेः ।

२७. पशधिकारो ऽनुवर्तते । पशुना स्वतन्त्रेण यक्ष्यमाणस्य प्रागग्न्याधानात् । आग्नावैष्णवी प्रयस्काला इष्टिर्भवति । पशुना यक्ष्यमाण आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोलाशं निर्वपेदिति चर-काणाम् । सोमतन्त्रस्थेषु पशुषु नैषा । त एकशतं प्रयाजानुयाजा भवन्तीति श्रुतौ ज्ञापकात् । तथा पशुमत्सु चातुर्मास्येषु पूर्वेद्युः पाशुकं कर्मेति वदन्नेतत् ज्ञापयति । गुणभूतेषु पशुषु नाग्नावैष्णवी भवति । अतो नोत्सर्गपश्विष्टकापशैन्द्रापौष्णमैत्रावरुणीविशाखयूपर्तु-पशुषु । चकारादन्यारम्भणीया चेति । चशब्द वाशब्दस्यार्थे के चि-

१ B om. काम्येषु । २ C om. सर्व ।

दाङः। यच्यमाणसंयोगेनाग्नावैष्णवी पठिता। आरम्भसंयोगेनान्वारम्भणीयेति। प्रथमप्रयोगे विकल्पो ऽयम्। सर्वास्वेव विकृतिषु प्रथमप्रयोगे ऽन्वारम्भणीयां के चिदाहुः। अपरे याज्ञिका विकृतिष्वन्वारम्भणीयां नेच्छन्ति। अनयोपपत्त्या। इयं ह्यारम्भणीया उपदेशेन दर्शपूर्णमासयोरङ्गमतिदेशेन[1] विकृतीनाम्। यश्चिय प्रयोगात्क्रियते। सा प्रकृतेर्दर्शपूर्णमासयोर्विकृतेश्च सौर्यादीनां तन्त्रेण विज्ञायते। कथम्? उच्यते। यथैव यूपश्चाकर्मकत्वादिति। यूपः प्रकृतेरग्नीषोमीयस्य विकृतेश्च सवनीयानूबन्ध्ययोस्तन्त्रेण भवति। एवमियं[2] तन्त्रेण प्रकृतिविकृत्यर्थी भविष्यति। ननु च सर्वविकृतीनां प्रक्रान्तत्वात्प्रक्रान्तापरिसमाप्तिदोष एवं प्राप्नोति। नेत्युच्यते। नैष दोषः। सर्वविकृतीनां[3] कर्तुमशक्यत्वात्। एवं च इष्ट्यावृत्तौ सकृदारम्भसंयोगादिति सकृदारम्भणीया लभ्यते। इतरथास्या आवृत्तिः स्यात्। यत्त्विदमत्र व्याख्यायते अप्रवृत्तपूर्वस्य कर्तुः प्रवर्तनमारम्भः द्वितीयादिप्रयोगे च नाप्रवृत्तपूर्वः कर्ता अत आरम्भाभावान्न प्रयाजवदारम्भणीया चेति तदयुक्तम्। यस्मात्प्रथमो हि पदार्थः कर्मण आरम्भ उच्यते स पुनःपुनरपि क्रियामारभमाणस्य भवत्येव। प्रतिदिनमपि पाकं कुर्वन् पाकमारभत इत्युच्यते। रूपे च प्रस्तस्य समाप्ते रूपान्तरं प्रक्रममाणो रूपान्तरं प्रारभत इत्युच्यते। एवं च चातुर्मास्याभ्यावृत्तौ तदारम्भायीया वैश्वानरपार्जन्याया आवृत्तिः सिध्यति इतरथा हि द्वितीयादिप्रयोगे आरम्भत्वाभावाच्च[4] स्यात्। कृतत्वात्।

१ C इति देशेन। २ C स्वयं instead of इयम्। ३ C (orig.) प्रकृतीनां।
४ C om. च।

३८. चोदकप्राप्तमपि[1] यदेतदेव उच्यते। दीक्षणीयाधर्मप्रापणार्थम्। एवमेव शाखान्तरश्रवणात्। ततो ऽपराह्णे पौर्णमासीविकारः पञ्चदशसामिधेनीकोपांशुहविर्विराजौ स्विष्टकृतो नित्ये वेत्येते विधयः सिद्धा भवन्ति। कृत्स्ना चेयमिष्टिशब्दात्।

३९. प्रकृतादग्नीषोमीयादन्यस्मिन्पशौ सूक्तवाके नामग्रहणं यजमानस्य कार्यम्। यच्छब्दान्निर्वचनं चाग्निषामिति। प्राकृतीयसवनिका इत्येवमाद्युक्ते ऽपि अन्यत्र चाग्नीषोमीयादित्युच्यते। तेन विशेषवचनात्सामान्यस्य बाधो मा भूदिति।

४०. वक्ष्यमाणमनुवचनं प्रातरनुवाकः। तत्प्रभृति यान्यादिप्रदिष्टानि आर्दि (ऋच) श्हौत्रा विनियुक्तानि तानि शस्त्रानुवचनयोः सूक्तानि सकलानि वेदितव्यानि। इह परिभाषा सूक्तवकलप्रदेशप्रसङ्गात्[2]।

४१. शस्त्रानुवचनेभ्यो ऽन्यत्रादिप्रदेशे ऽप्येकां प्रतीयात्।

२.

१. ऊर्ध्वमर्धरात्रान्महारात्रम्। तस्मिन् प्रातरनुवाकार्थं होतामन्त्रितो ऽपेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं तिष्ठन् प्रपदः प्रपद्यां स्थितः प्राग्दिगुपस्थानादेवमवस्थो जपति।

२. भूः प्रपद्य इत्येवमादिकं पितृभ्यः प्रतिनमस्कारेभ्यो वो ऽपि नम इत्येवमन्तं मन्त्रं प्रपदो जपति। नमः पितृभ्य इति प्राचीनोपवीती।

---

१ C om. पि। २ B ॰प्रसङ्गात्।

२. वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैः यथारूपं च मन्त्रलिङ्गेभ्यो देवताः।

३.

१. अस्यां मे प्राच्यां दिशीत्येवमादिना मन्त्रेण प्राचीम्। तदभिमुखो ऽन्यदिक्स्थे ऽपि चन्द्रमसमुपतिष्ठते।

२. अस्यां मे दक्षिणस्यां दिशीत्येवमादिना मन्त्रेण दक्षिणां यथारूपमुपतिष्ठते। दक्षिणामिति नियमार्थम्। नैर्ऋत्यां मृत्युरिति संदेहः स्यात्।

३. अस्यां मे प्रतीच्यां दिशीत्येवमादिना मन्त्रेण प्रतीचीं यथारूपमुपतिष्ठते।

४. उदीच्यनुवादः सव्यावृद्विधानार्थः।

५. उपतिष्ठत इति सर्वत्रानुवर्तते। दिगनुवादः प्राङ्त्वस्य विधानार्थः।

६. अस्मिन्मे अन्तरिक्ष इत्येवमादिना अन्तरिक्षमुपतिष्ठते। प्राङेवाधिकारात्[१]।

७. उपतिष्ठत इति वाक्यशेषो ऽनुवर्तत एव।

८. इहद्रयन्तरे म इत्यत आरभ्य सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेह-समित्येतयर्चा सह जपित्वा। अनन्तरं किं करोति।

९. जपानन्तरं दक्षिणेन वाङ्नाहृत्याग्नीध्रीये ऽग्नौ भूर्भुवः स्वरित्येवमादिकैर्मन्त्रैः स्वाहाकारान्तैः पलाहुतीः स्रुवेण हुत्वा ततः सव्यावृद्विधानयोः पूर्वस्यां द्वार्युपविशेत्।

---

१ C अभिधानात्।

१०. देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो ऽनुब्रूहीत्युक्तो हिंकारमपि मध्यमेन स्थानेन कृत्वा प्रातरनुवाकाख्यमनुवचनमाह।

११. प्रातरनुवाके याः पङ्क्तयस्तासामयं धर्मः। चौन्यादार्धं-धायावस्येत् द्वाभ्यां पादाभ्यां प्रणुयात्।

१२. अनूच्येत्येतदिति ऊर्ध्वमनुवर्तते। यावत्प्रतिमियतममिति। आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व इत्येतामापोरेवतीसंज्ञिताम्[1] चिरनूच्य तत आग्नेयं क्रतुमन्वाह। अथोषस्यमिति प्रागत आग्नेयः क्रतुरुच्यते। अथानुष्टुभमिति प्रागतो गायत्रमुच्यते। अनयोः संज्ञाकरणं वाक्ष्यार्थं शास्त्रसंव्यवहारार्थं च।

४.

१. नवर्चं सूक्तम्।

२. नवर्चं सूक्तम्।

३. द्वादशर्चं सूक्तम्।

४. अश्वं न त्वा वारवन्तमित्येता ऋचो दश।

५. पञ्चकं सूक्तम्।

६. पञ्चर्चं सूक्तम्।

७. नवर्चं सूक्तम्।

८. दूतं वो विश्ववेदसम्। अष्टकं सूक्तम्।

९. अग्ने मृळ महाँ असि। अष्टकं सूक्तम्।

१०. अर्चन्तस्त्वा हवामहे। षड्कं सूक्तम्।

---

१ A रेवतीरित्येतत्संज्ञितां, C (in marg) ०वती रित्येताम्।

११. अग्निं स्तोमेन बोधय। षट्कं सूक्तम्।

१२. उपसद्याय मीळ्हुषे। पञ्चदशर्चं सूक्तम्।

१३. इमे विप्रस्य वेधसः। त्रयस्त्रिंशदृचं सूक्तम्।

१४. समिधाग्निं दुवस्यतेति। त्रिंशदृचं सूक्तम्।

१५. अग्निं हिन्वन्तु नो धियः। पञ्चकं सूक्तम्।

१६. प्राग्नये वाचमीरय। पञ्चकं सूक्तम्।

१७. त्वमग्ने यज्ञानामित्यत आरभ्य षड्विंशतिर्ऋचः।

१८. अथशब्दः क्रमनियमार्थः। संज्ञाकरणं बाहुल्यार्थम्। संव्यवहारार्थं च।

१९. ते ते अग्ने त्वोताः शाखान्तरे सूक्तादिस्ततः[1] सूक्तप्रतिषेधार्थमेवेत्युक्तम्।

२०. होताजनिष्ट चेतनः। अष्टकं सूक्तम्।

२१. त्वं हि चैतवद्यश इत्येता ऋचो नव।

२२. अग्ने कदा त आनुषगित्येवमाद्याः पञ्च।

२३. क्रमार्थो ऽथशब्दः। संव्यवहारार्थं संज्ञा। बाहुल्यार्थं छन्दोवचनम्।

२४. समस्य यदियुता सस्मिन्नुधनित्येता ऋचः पञ्च।

२५. यो मर्त्येष्वमृत ऋतावा। चौष्येतानि सूक्तानि। एकपञ्चाशदृचः।

२६. प्र वो देवं चित्सहसानमग्निमित्यादीनि पञ्च सूक्तानि। त्रिंशदृचः।

---

[1] C om. सूक्तप्रतिषेधार्थम्।

२७. अग्ने बृहन्नुषसामूर्ध्वो अस्थात्। एवमादीनि सप्त सूक्तानि। एकोनपञ्चाशदृचः।

२८. अगन्म महा नमसा यविष्ठं त्रिकं सूक्तम्।

२९. उक्तार्थम्।

३०. एना वो अग्निं नमसा द्वादशर्चं सूक्तम्।

३१. प्र वो यज्ञं पुरूणां विंशत्यृचं सूक्तम्।

३२. अग्ने विवस्वदुषस एता ऋचो द्वादश।

३३. सखायस्त्वा ववृमहे। एता ऋचो ऽष्टौ।

३४. अदर्शि गातुवित्तमः। एता ऋचश्चतस्रः।

३५. समिद्धश्चित्समिध्यसे। एतास्तिस्र ऋचः।

३६. अयमग्निः सुवीर्यस्येति षड्चं सूक्तम्।

३७. उक्तो ऽर्थः पूर्वेण।

३८. सूक्तं नवकम्।

३९. ईळिष्वा हि प्रतीव्यं सूक्तं त्रिंशदृचम्।

४०. पुरु त्वा दाश्वान्वोचे। सूक्तं द्वचम्।

४१. पूर्ववदुक्तो ऽर्थः।

४२. वेदिषदे प्रियधामाय सद्युते। एताः सप्त ऋचः।

४३. एति प्र होता व्रतमस्य माययेति सूक्तं सप्तर्चम्।

४४. यज्ञेन वर्धत जातवेदसं त्रयोदशर्चं सूक्तम्।

४५. जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविः। षड्चं सूक्तम्।

४६. व्याख्यातमेतत्।

४७. अग्निं तं मन्ये यो वसुः सूक्तं दशकम्।

५.

१. ऋतुं वक्ष्यामीति शेषः। ऋतुवचनैकदेशस्य वक्ष्यमाणस्य संज्ञा प्रागाश्विनात्।

२. अथशब्दः क्रमार्थो ऽनुवर्तते। गायत्रमिति संज्ञा चान्वर्था।

३. कस्त उषः कधप्रिय इति तिस्र ऋच एताः।

४. प्रति ष्या सूनरी जनी सप्तकं सूक्तम्।

५. क्रमार्थो ऽथशब्दः। संज्ञार्थं चानुष्टुभमिति।

६. उषो भद्रेभिरा गहि सूक्तं चतुष्कम्।

७. उषस्यमिति वर्तते।

८. उषो रुरुचे युवतिर्न योषेत्यादीनि चत्वारि सूक्तानि। ऊनविंशतिरेताः।

९. उक्तार्थः।

१०. प्रत्यु अदर्शीति सूक्तं षट्कम्।

११. सह वामेन न उषः। षोळशर्चं सूक्तम्।

१२. कृतव्याख्यानम्।

१३. उषस्तच्चित्रमा भरेति तिस्र ऋचः।

१४. उक्तार्थम्।

१५. एता उ त्या उषसः केतुमक्रतेति चतस्र ऋचः।

१६. कृतव्याख्यानम्।

१७. महे नो अद्य बोधयेति दशर्चं सूक्तम्।

६.

१. क्रतुमन्वाहेति वाक्यशेषः।

२. वक्ष्यमाणम्।

३. अश्विना यज्वरीरिष इत्येवमाद्यास्तिस्र ऋचः।

४. प्रातर्युजा वि बोधयेत्येतास्तस्र ऋचः।

५. अश्विनावश्वावत्या एतास्तिस्र ऋचः।

६. एषो उषा अपूर्व्या पञ्चदशकं सूक्तम्।

७. गोमदू षु नासत्या एते द्वे ऋचौ।

८. दूरादिहेव यत्सती एता ऋचः षड्विंशत्।

९. उदीराथामृतायते अष्टादशर्चं सूक्तम्।

१०. आ मे हवं नासत्या नवकं सूक्तम्।

११. कृतव्याख्यानम्।

१२. पयोविंशत्यृचं सूक्तम्।

१३. यदद्य स्थः परावतीत्येते सूक्ते दशके। अनूच्येत्येतदनुवर्तत एव।

१४. कृतव्याख्यानम्।

१५. आ भात्यग्निरुषसामनीकमिति द्वे सूक्ते पञ्चके।

१६. नासत्याभ्यां बर्हिरिव प्र वृञ्जे एतानि चीणि सूक्तानि। एकषष्टिरेताः।

१७. वसू रुद्रा पुरुमन्तू वृधन्ता तिस्र ऋचः।

१८. युवो रजांसि सुयमासो अश्वा इति द्वे सूक्ते। उभविंशतिरृचः।

१८. तं युञ्जाथां मनसो यो जवीयानिति द्वे सूक्ते। द्वादश ऋचः[1]।

२०. ग्रावाणेव तदिदर्थं जरेथे अष्टकं सूक्तम्।

२१. धेनुः प्रत्नस्य काम्यन्दुहाना नवकं सूक्तम्।

२२. क उ श्रवत्कतमो यज्ञियानां द्वे सूक्ते सप्तके।

२३. श्रुधी नरा दिवो अस्य प्रसन्तेति द्वे सूक्ते। अनूच्येति वर्तते। परिहाप्य परित्यज्येत्यर्थः। सं वां शतेत्येतां[2] प्रकरीमुक्त्वा अन्यां विंशतिमाह।

२४. आ वामित्येवमादीनि पञ्च सूक्तान्यनूच्य एकत्रिंशदेता ऋचः।

२५. उक्तार्थमेतत्।

२६. इमा उ वां दिविष्टय इति षट्कं सूक्तम्।

२७. अयं वां मधुमत्तम इत्यस्य सूक्तस्य प्रथमामनुवाक्या। ततस्तृतीया। ततः पञ्चमीत्येवं तिस्रः।

२८. उक्तार्थम्।

२९. युवोरु षू रथं हुवे एताः पञ्च।

३०. व्याख्यातम्।

३१. चित्रिन्नो अद्या भवतं नवेदसा द्वादशर्चं सूक्तम्।

३२. ईळे द्यावापृथिवी पूर्वचित्तये पञ्चविंशकं सूक्तम्।

३३. यो वां परिज्मा सुवृदश्विना रथ इति द्वे सूक्ते चतुर्दशके। घोषा। समानसु त्यत्पुरुहूतमुक्थ्यमिति द्वचं[3] तत्पुत्रः। एवं सपुत्रायां घोषायामेकत्रिंशत्।

[1] A om. द्वा॰ ऋ॰। [2] A ins. पञ्चपदां। [3] B द्वच सूक्तं C (in marg.) सूक्तं।

२४. उक्तार्थम् ।

२५. प्रति प्रियतमं रथं नवकं सूक्तम् । सह त्रिर्वचनेनैकादश । इति एतदेव प्रातरनुवाकानुवचनम् । आद्यन्तयोस्त्रिर्वचनेन वृद्धिः[1] ।

२६. उत्सृज्य वाचं मध्यमाम् । उत्तमेन स्थानेन[2] प्रति प्रियतममित्यस्योत्तमया परिदध्यात् । अभूदुषा रुशत्पशुरित्याग्नीर्वत्या परिदधातीति (११. ६) श्रुतेः । तस्यां वाचमुत्सृजतीति च ।

२७. परिधानानन्तरमया वाजं देवहितं सनेमेत्येतां द्विपदां जपति ।

२८. इति प्राग्द्विपदायाः सहस्रपरिमाणः[3] प्रातरनुवाकः । संज्ञाकरणं संव्यवहारार्थम् ।

२९. वाशब्दः पचान्तरपरिग्रहार्थः । विनापि कामसंयोगम् । एतस्य साहस्रस्य सूत्रोक्तस्य यानि छन्दांसि तेषामपरित्यागेन प्रतिच्छन्दस्य । प्रतिपत्समारोहणीयानां चाद्यन्तानामित्यर्थः । पञ्चाधिकानि त्रीणि[4] शतान्यनुब्रूयात् । तानि च वृद्धेः कल्पितान्युच्यन्ते । तत्र के चिद्वौ श्लोकौ पठन्ति । ताविमौ ।

आद्यन्तयोः प्रतिच्छन्दः सूक्तद्वयस्यापि वोभयम् ।
पञ्च सप्तेति[5] यत्तस्याद्वाद्यानुष्टुभान्तसु ॥ १ ॥
अग्निमीळेय ईळिष्व नासत्याभ्यां पुरस्य यत् ।
अश्विना दादशोपस्य पर्व षष्टिशतत्रयम् ॥

---

१ C om आद्य॰ वृद्धि । २ C om स्थानेन । ३ C ॰प्रमाणः । ४ C षष्टिशतानि ।
५ A तस्यात्सु C तस्याद् or तस्याद् B तस्याद् ।

अन्ये तु दण्डकं पठन्ति। सो ऽप्युच्यते। आपो रेवतीस्त्रिर्वचनमुपप्रयन्तो नवाग्निमीळे नव तमु त्वा पाथ्यो वृषेति त्रयोदश होताजनिष्टेत्यष्टौ अग्ने कदा त आनुषगिति दश यो मर्त्येष्विति विंशतिरगन्म मह्वेति तिस्रः एना वो अग्निं द्वादशायमग्निः सुवीर्यस्येति षट् त्वामग्ने मनीषिण इति नवेळिष्वेति त्रिंशत्पृक्ष इति तृचं वेदिषद इति सप्त जनस्य गोपा इति पञ्चाग्निं तं मन्य इति दश कस्त उष इति तिस्रः प्रति ष्या सूनरीयो भद्रेभिश्चतुष्कमुषो वृहच इत्येकोनविंशतिः प्रत्यु अदर्श्यायतीति षट् सह वामेन पीलग्रोपस्त्रिचमिति तिस्रः एता उ त्या इति चतस्रो मह्वे नो अद्येति दशाश्विना यज्वरीरिष इति तिस्रः प्रातर्युजेति चतस्रः आश्विनावश्वावत्येति तिस्रः आ मे हवं नवा नो विश्वाभिरिति त्रयोविंशतिः कूष्ठो देवाविति दशा भातीति दश नासत्याभ्यामिति पञ्चविंशतिरतारिष्मेत्येकादश याभिः कण्वमित्येका युवोरु षू रथमिति पञ्च त्रिश्चिन्नो अद्येति द्वादश समानमु त्यं तृचं प्रति प्रियतममिति नवोत्तमा त्रिरेवं षष्टिश्च त्रीणि च शतानि।

४०. वाशब्दो विकल्पार्थः। ऊर्ध्वं शतान्न शतमेवेत्यभिप्रायः। यथाकामी यजमानः श्रुत्युक्तानां सङ्ख्यानामन्यतमामङ्गीकुर्यात्।

४१. सर्वेषु पक्षेषु पाङ्क्तानि सूक्तानि[1] नोद्धरेत्। विंशोत्तरशतः प्रातरनुवाक उच्यते। आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व इति तिस्रः उपप्रयन्तो अध्वरमिति नवाग्निमीळे पुरोहितमिति तिस्रः स हि यो मानुषा युगेति चतस्रः तेते अग्ने त्वोता इत्येका

१ C om. सूक्तानि।

मतावानं विचेतममिति चतस्रः मषस्य यद्वियुता मस्मिन्नूधन्मित्येका स भद्रा विश्वा दुरितानि साह्वानिति द्वे एना वो अग्निं नमसेति तिस्रः स त्वं नो रायः शिशीहीति चतस्रस्त्वामग्ने मनीषिण इति तिस्रः स चन्द्रो विप्र मर्त्य इत्येका वेदिषदे प्रियधामाय सुद्युत इति तिस्रस्त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहा हितमित्येका अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति दश कस्य उप इति द्वे आ द्यां तनोषि रश्मिभिरित्येका उषो भद्रेभिरा गहीत्येका व्युच्छन्ती हि रश्मिभिरित्येका उषो रुरुचे युवतिर्न योषेत्येका अश्वावतीर्गोमतीर्न उषास इत्येका प्रत्यु अदर्श्यायतीत्येका सं नो राया बृहता विश्वपेशसेत्येका उषस्तच्चित्रमा भरेति तिस्रः एता उ त्या उषसः केतुमक्रतेत्येका अधि पेशांसि वपते नृतूरिवेत्येका महे नो अद्य बोधयेति दशाश्विना यज्वरीरिष इत्येका युञ्जाथां रासभं रथ इति तिस्रः आ नो विश्वाभिरूतिभिरित्येका कं यायः कं ह गच्छथ इत्यष्टौ आ भात्यग्निरुषसामनीकमिति नव अश्वेम यज्ञं पथामुराणा इति तिस्रः इमा उ वां दिविष्टय इति द्वे याभिः कण्वमभिष्टिभिरित्येका युवोरु षू रथं हुव इत्येका जुजुराणा चिदश्विनेत्येका चिश्चिनो ऋद्या भवतं न वेदसेति द्वे अध्वर्यु वा मधुपाणिं सुहस्त्यमित्येका प्रति प्रियतमं रथमित्येकादश एतद्विंशतिशतम्।

त्यजेदनुष्टुभः सप्तशताद्विंशकाद्बुधः।
त्रिष्टुभौ[1] द्वे जगत्येका एवं दशशतं भवेत्॥

---

१ बृहत्यौ A C (in marg.)

सप्तविंशतिशतान्यनुब्रूयादित्यत्रापि वृद्धसंप्रदायो लिख्यते। अर्चन्तस्त्वेत्यतः प्रभृति शतमग्ने वृत्रतूनपञ्चाशत् प्र वो यज्ञमिति विंशतिरेते प्र होतेति भद्रा नो यानं दिवस्परीति विंशतिर्ग्रावाणेवेत्यूनपष्टिरीळे द्यावापृथिवी पूर्वचित्तय इति पञ्चविंशतिरेतस्मिन् सहस्राद्‌धृते सप्तविंशतिशतानि भवन्ति।

४२. पुरोदयादध्वर्यव उपांशुनाम्नो ग्रहस्य होमकालं संभावयिष्यन्तीति मन्यमानः मञ्जादिनियममुत्सृज्यापि परिदध्यात्।

४३. उदिते *अन्तर्यामग्रहहोम आध्वर्यवः। आ तस्य परि*समाप्तेर्वाग्यमनं होतुः।

७.

१. अथ इत्थ होतरित्येवमुक्तो ऽध्वर्युणा होता प्र देवत्रेत्येतत्सूक्तं पञ्चदशकं द्वादशीं परिहाय वक्ष्यमाणेन क्रमेणानुब्रूयात्।

२. प्र देवत्रेत्यतस्त्रिर्वचनमगणयित्वा[1] नवानूच्य ततो ऽध्वर्युणा[2] आह्रतास्वप्सु ह्रयमानायामेकादशीमनुब्रूयात्।

३. आनीयमानास्वप्सु दशमीमनुब्रूयात्। अथ इत्थ होतरित्युक्त इति संप्रैषवचनादप्सिति गम्यते।

४. प्रति यदापो अदृश्रमायतीरिति दृश्यमानासु अप्सु तदाधारेषु सामर्थ्यात्।

५. मैत्रावरुणचमसस्य वसतीवरीणां च संपर्के क्रियमाणे समन्या यन्त्युप यन्त्यन्या इत्येतामनुब्रूयात्।

---

[1] Com प्रदेवत्रेत्यतम्। [2] Com. ऽध्वर्युणा।

६. आपो न देवीरुप यन्ति होत्रियमित्येतामनुब्रूयात्। होतृचमसे ऽवनीयमानास्वपु।

७. आ धेनवः पयसा तूर्ण्यर्था इत्यनुब्रूयाद्वसतीवरीरानीयमानास्वपु। आ धेनव इति सूक्तादिप्रदेशात् सूक्तं प्राप्नोति। तन्निवृत्त्यर्थं सर्वामुक्त्वेत्युक्तम्। एकामुक्त्वेत्यर्थः। ऋगन्तेन प्रणवेनावस्येत्।

८. अध्वर्यवेऽपीरपा २ इत्यनेन मन्त्रेणाध्वर्युं पृच्छेत्। अभ्यावृत्य तिष्ठन्तमध्वर्युं वचनात्।

९. अध्वर्युः प्रत्याहोतेव नन्नमुरिति।

१०. अध्वर्यवेऽपीरपा इत्यध्वर्युणा पृष्टेनोतेव नन्नमुरिति प्रत्युक्तस्त्वध्वर्यवाधावेत्येवमादिकं निगदं[1] प्रतिपद्यते। निगदग्रहणं यस्य पीला मद इत्यस्या अपि निगदप्रतिपत्त्यर्थम्। तेनाविवाक्ये न संपादनम्। निगदत्वात्।

११. उपविशतोति सूत्रच्छेदः। अम्बयो यन्त्यध्वभिरित्येतां अर्धर्च चोत्तरस्या उक्त्वा ततः।

१२. उपोत्थाय ततस्तस्मिन्नेव प्रदेशे ऽध्वर्युमन्वावृत्य तदभिमुखः स्थित्वोत्तराम्। कस्याः। अम्बय इत्येतस्या अर्धर्चायाः। ततस्तानो दिव्यन्त्वध्वरमित्यर्धमपो देवीरिति च सकलामेवमर्धर्चामनूच्य।

१३. प्र देवत्रेत्यस्य प्रकृतत्वात् उपोत्तमाम्। तदवस्थ एव चशब्दात्।

१४. यस्योपोत्तमानूक्ता तस्यैवोत्तमया परिधाय परिसमाप्य प्र देवत्रेत्यादिकमनुवचनं ततः।

---

1 C om. निगद।

१५. पर्यावृत्य प्राङ्मुखः स्थित्वा यत उपोत्थितस्तस्मिन्नेवोपविशत्यन्यस्यानुपदेशात्[1]।

८.

१. प्राणं म इत्यादिना मन्त्रेणोपांशुसंज्ञकं ग्रहं हूयमानमनुप्राणिति। अनुनिश्वसितीत्यर्थः।

२. अपानं म इत्यादिना मन्त्रेणान्तर्यामसंज्ञकं ग्रहं हूयमानमन्ववानिति। प्राणमन्तः प्रवेशयतीत्यर्थः।

३. उत्तरेणाहवनीयमन्तर्वेद्येव बहिष्पवमानाख्येन स्तोत्रेण स्तुवते छन्दोगाः। सूत्रारम्भो ऽस्य प्रदेशस्यास्तवसंज्ञार्थः। स्तोत्रस्य चास्य बहिष्पवमानसंज्ञार्थः यावच स्तुवते तावन्मैत्रावरुण आस्ते। न तूपवेशनप्रसवमाचम्[2]।

४. ओं स्तुतेति स्तुवान्तः[3]। स्तुवत्सूद्गात्रपु दक्षिणतो ब्रह्मा मैत्रावरुणश्चोपविश्य वक्ष्यमाणेन क्रमेण जपप्रसवौ कुरुतः। प्राङ्मुखो मैत्रावरुण उपविशेत् परिभाषितत्वात्। ब्रह्मणो वचनं यजमाननिवृत्त्यर्थम्। स उद्गात्रसमीपे उपविशेत्। औपगात्रं ह्यस्य भवतीति श्रुतेः।

५. ब्रह्मन् स्तोष्यामः प्रशास्तरित्युक्तौ एवमुद्गातृभिर्ब्रह्मा मैत्रावरुणश्चोक्तावनन्तरं कुरुतः।

६. आयुष्मत्य इत्यादिकं प्रसवे इत्येवमन्तमेकारान्तं[4] मन्त्रं जपित्वा ततः।

---

[1] A C (orig.) अन्यस्यादुपदेशनात्। [2] C (in marg.) प्रवेश instead of प्रसव। [3] A om. ओं •स्तुवान्तः। [4] B om एवमन्तम् C om. मन्त्रं।

७. ओं स्तुतेति स्तुतादिना सवनधर्मेणैकस्वर्यमाहतुः।

८. यः पूर्वोक्त आयुष्मत्य इत्यादिजपपूर्वः ओं स्तुतेत्येष प्रसवः सर्वेषां स्तोत्राणां पारिभाषिकः। ननु अनुक्त एवायं प्रथमदृष्टत्वादितरेषु बुद्धिमानन्वेष्यति। नेति ब्रूमः। आनुमानिको बुद्ध्यन्वयः पारिभाषिकेण प्रत्यक्षविहितेन [1]बाध्यते। तदर्थं वचनम्।

९. असतो मेत्यादिकं मृत्योर्माम्मृतं गमयेत्येवमन्तं मन्त्रं यजमानो जपेत्। कस्मिन्नवधौ। पवमानानुपसरिष्यन् पवमानानुपयास्यन्नित्यर्थः[2]।

१०. श्येनो ऽसीत्यादिकं यशसोदृचमित्यन्तं मन्त्रं यजमानो जपेत्। स्तुते बहिष्पवमाने।

११. सुपर्णो ऽसि पत्वा त्रिष्टुप्छन्दा इत्येवमादिकं मन्त्रं यजमानो जपेत्। स्तुते माध्यन्दिने पवमाने[3]।

१२. सखासि पत्वा जगच्छन्दा इत्येवमादिकं मन्त्रं यजमानो जपेत्। स्तुते आर्भवे पवमाने।

१३. [4]*श्येनो ऽसि पत्वा गायत्रच्छन्दा इति निराकाङ्क्षे ऽपि*[5] मन्त्रे यो ऽयमनु त्वा रभ इत्यादिक उदर्को ऽभ्यधिक इव मन्त्रः समान इतरयोरपि मन्त्रयोः। व्यूळ्हच्छन्दस्यपि दशरात्र एतेषामनूहः। सर्वस्वारादिषु चाविकारः। कुतः। उत्तरयोः पवमानयोश्छन्दोबहुत्वे ऽपि सति सर्वेषामनुपलक्षणात्[6]।

---

१ A बाधेत। २ C उपयास्यन् पवमानानित्यर्थः। ३ C om. स्तुते माध्यन्दिने। ४ C ins. समान उदर्कः। ५ A निराकाङ्क्षे योरपि मन्त्रे योर्यो ऽयम् C ०काङ्क्षे ऽपि मन्त्रयोर्यो ऽयम्। ६ A C (sec. h.) om. सम्।

२. चतुर्दशस्तोत्रियाकः स्तोम एतेषां भवति ।

३. विपथुरिति विलम्बयन्त्र[१] उपद्रामाजीर्णचिचक्रः । सप्रतोदः सह प्रतोदेन सप्रतोद उच्यते । प्राणकेनैतावता विशिष्टो रथः । अन्यद्रज्ज्वादिकं[२] न भवति । सेषुधन्वा । सह इषुणा धन्व यस्मिन्नसौ सेषुधन्वा रथः । धन्वशब्दो नकारान्तो धनुःपर्यायः[३] ।

४. एतेषां देवगणानां पूर्वपदानां व्रात्यस्तोमानां समूल्हौढ्ग-रात्राच्छस्त्रं भवति । समूल्हग्रहणं व्यूल्हनिवृत्त्यर्थम् ।

७३.

१. एवमेव स्तोमदक्षिणाशस्त्रं यत्पूर्वमुक्तं भवति ।

२. पूर्वोक्तमेव स्तोत्रदक्षिणाशस्त्रं च । नाकसदोऽपरे नव यज्ञाः । न तेषु व्रात्यस्तोमशब्दः । [तेषामपीदमेव स्तोत्रदक्षिणाशस्त्रं] ते च शाखान्तरीयाः[४] ।

३. सपाशमुखतर[५] एकः प्रथमः । अनन्तरं सपुरोलाशो द्वितीयः । वनिष्ठुसवस्तृतीयः । ब्रह्मसवश्चतुर्थः । चत्रसवः पञ्चमः । भूमिसवः षष्ठः । ओषधिसवः सप्तमः । ओदनसवो[६] ऽष्टमः । वनस्पतिसवो

---

१ Corrected. A विलंबयत्रमुपवामा॰ M विलयपयचमुपवामा॰ C D विलपयच-मुपवामा । २ A ॰द्रज्वा॰ C D (?) रज्वादिकं M रज्वा॰ । ३ C D धनुष्य । ४ A om. the words from तेषाम् to शस्त्रं and has only एते शाखान्तरीयाः । ५ C D चषालमुख एकः । ६ C ओदनि ।

नवमः। केनचिद्योगेन शाखान्तरीयाण्येतानि। एतेषामपि क्रतूनां पूर्ववत्स्तोमदक्षिणाशस्त्रम्।

७४.

१. स्तुतिरूपो[1] ऽयमर्थवादः। प्रजापतिः किल परमेष्ठी प्रतिष्ठाकामस्तपःक्रियानन्तरमेतं यज्ञक्रतुमपश्यद् ग्रममहः।

२. प्रजापतिः प्रतिष्ठां प्राप्तवान्।

३. यः कश्चिदधिकारी।

७५.

१. चतुस्तोमा अनन्तरमुच्यन्ते।

२. चतुस्तोमानां नामानि वचनाधारेण। स्तुत्यर्थो ऽर्थवादः। षडेते भवन्तीति प्रदर्शनार्थम्।

३. विध्यर्थो ऽर्थवादः।

४. प्रत्येकमहःशब्दवचनात्। एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम्।

७६.

१. वक्ष्यमाणा अन्नाद्यकामस्य। तत्रायमर्थवादः।

२. उक्तो ऽर्थवादः।

---

१. M परकति C (*orig.*) परक्षति; *in marg.* परक्ष॰ D परक्षरूपो।

२. फलार्थिनः प्रवृत्तिवाक्यमेतत्।

७७.

१. उत्तरे।

२. स्तुत्यर्थो ऽर्थवादः।

३. एवंसंख्याका अर्धमासस्तोमाः[१]।

४. अर्थवादो ऽयं स्तुत्यर्थः।

५. फलार्थिनः प्रवृत्तिवाक्यम्।

७८.

१. उच्यन्त इति वाक्यशेषः।

२. तैर्नक्षत्रस्तोमैस्तेजस्कामो[२] यजेतेति विधिः। शेषो ऽर्थवादः।

७९.

१. उच्यन्त इति वाक्यशेषः।

२. अर्थवादो ऽयं विधिस्तावकः।

३. विधिरयम्।

८०.

१. वक्तव्या इति वाक्यशेषः।

---

१ A om. 3. 4. २ C in marg. ब्रह्मवर्चसोपेतैः।

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

एकाहानुक्ता वाजपेयमाह ।

१.

१. सप्तानां सोमसंस्थानां मध्ये पञ्चमः सोमयागो वाजपेयः । स शरदि शरत्संज्ञके ऋतौ भवति । वचनाच्च वसन्ते । प्रौष्ठपदीमारभ्य कार्त्तिकीं[1] यावत् शरत्प्रसिद्धा । अथवा कन्यासंक्रान्तिमारभ्य वृश्चिकसंक्रान्तिं यावत् । अथवा तुलामारभ्य धनुःसंक्रान्तिं यावत् ।

२. स वाजपेयो नित्यो ऽपि फलश्रवणात् अन्नाद्यकामस्य यजमानस्य भवति । वाजपेयशब्दस्य निर्वचनयाह ।

३. अनेन वाजेन क्रतुना यक्ष्यमाणो यजमानः पुरस्तात्पूर्वं संवत्सरम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । पेयसंज्ञकैर्यज्ञैर्यजते ।

४. पीयन्त इति पेयाः पानम् । अन्नत इत्यर्थ वाज इत्यनर्थान्तरम् । अन्नः वाजः पाज इत्यन्ननामसु पाठात् वाजो ऽन्नम् ।

५. पानपूर्वं भोजनमिति पेयसंज्ञकाः । ततो वाजसंज्ञको य

१ A कार्त्तिको C

the

bers 449b

६. तयोः पानान्नयोः प्राप्तये। पूर्वं पेयाः पश्चाद्वाजः[1]। एवं वाजपेयस्य वाजपेयनामधेयता। के ते पेया इत्यपेक्षायामाह।

७. एते द्वादशाग्निष्टोमाः प्राकृता भिन्नमन्त्राः। प्रतिमासं संवत्सरं भवन्ति। विकल्पमाह।

८. गोतमो ह ब्रह्मवर्चसकामस्तपस्तप्त्वैतं यज्ञक्रतुमपश्यद्गोतमस्य चतुरुत्तरस्तोममिति प्रसिद्धः। अश्वमेधे च प्रथममहर्भवति। प्राकृतेनाग्निष्टोमेन व्यत्यासम्। अग्निष्टोमो गोतमस्य चतुरुत्तरस्तोम इत्येवं षडग्निष्टोमाः षड्गोतमस्य चतुरुत्तरस्तोमा व्यत्यासेन भवन्ति।

९. अयं यज्ञक्रतुरपरियज्ञः। परियज्ञाः पेयसंज्ञकाः। तद्वर्जितो भवति[2]। एक इति वचनाद्विकल्पः परियज्ञानाम्। अन्नाद्यफले पुराकल्पमाह।

१०. इन्द्राबृहस्पती अपि अनेन क्रतुनेष्ट्वान्नाद्यं प्राप्तवन्ताविच्यन्नाद्यप्रापको यज्ञः।

११. तेन क्रतुनान्नाद्यकामो ऽन्नाद्यं प्राप्नोतीति काम्यो ऽयं यज्ञो भवतीति गम्यते। प्रकारान्तरेण[3] निर्वचनमाह।

१२. अथो अप्यर्थे। हेति प्रसिद्धः। एतेन यज्ञेन वाजो नाम लोकस्यापत्यं[4] सो ऽपीष्ट्वा सर्वान्कामानाप्तवान्। पेयसंज्ञानिरपेक्षस्याप्यनया व्युत्पत्त्या वाजपेयनामधेयता। एवं वाजपेययागस्य नामधेयमुद्भिदादिवत्। न गुणविधानम्। तथा च जैमिनिः। पूर्वपक्षे

---

१ D पश्चाद्वाग्गो वाजः। २ C, तद्वोर्जितो। ३ A निवर्तनमाह।
४ C, लोक्य०।

सूत्रयामास। नामधेये गुणश्रुतेः स्याद्विधानमिति चेत् तुल्यत्वात्क्रियर्योर्न। तस्मान्नामधेयं वाजपेयः[1]। एकशब्दे परार्थवद्गुणविधाने दोषस्तस्मान्नामधेयता। विशेषमाह।

१३. स्वर्थं।

१४. षोडश कलाः। पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि। पञ्च कर्मेन्द्रियाणि। पञ्च विषयाः। षोडशं मनः। सप्तदशः पुरुषः प्रजापतिः। तस्य पूरणे डट् (५.२.४८) इति डट्प्रत्ययान्तः। स प्रजापतिरेव वाजपेयः।

१५. तस्मात्सप्तदशसंख्यात्मकेन स्वेन रूपेणैनं प्रजापतिर्वाजपेयं समर्धयति समर्धं करोतीत्यर्थः[2]।

१६. श्रुतौ प्राकृतो यूपो ऽष्टाश्रिर्भवति[3]। अत्र तु वैल्वचतुरश्रिः सप्तदशारत्निप्रमाणको गोधूमचषालश्च।

१७. क्लृप्तव्याख्यानमेतत्।

१८. अग्नीषोमीयेणोपवसथे पशुना यजत (५.१५.१) इत्येक एवाग्नीषोमीयो ऽन्येषु यागेषु। वाजपेये सप्तदश वचनाद्भवन्ति।

१९. मनोताया अप्यनावृत्तिरेकप्रदानत्वात्।

२०. आग्नेयादयः सारस्वतपर्यन्ताः[4] क्रतुपशवो ऽतिरात्रे। वाजपेये तु मरुद्भ्य उज्जेषेभ्यो वशा पृश्निः पञ्चमी भवति। वृष्णिः[5] प्रजननसमर्थः। वशा वन्ध्या पृश्निश्चित्रवर्णा गौः।

---

१ D om. the text from वाजपेयः to सप्तान्। २ D समर्धयतीत्यर्थः।
३ C, •ष्टाश्रिः। ४ A मैत्रेप•। ५ A इविप्रज•।

२१. श्यामाः श्यामवर्णाः। तूपरा अविषाणाः। लपुदिनः कूर्चलाः। तस्मिन्नेव यूपे क्रतुपशुसमीपे आलम्भ्याः।

२२. प्राजापत्यानां पर्यग्निकरणं प्रसिद्धम्। तदन्तं सवनीयानां तन्त्रं भवति। उत्तरत्र विशेषविधानात् भिन्नतन्त्रता[1] भविष्यतीति विशेषवचनम्। विशेषमाह।

२३. ब्रह्मसाम सामवेदे प्रसिद्धम्। तेन सप्तदश प्राजापत्याः पशव आलभ्यन्त इति सवनीयेभ्यो विशेषः। विशेषान्तरमाह।

२४. *क्रतुपशूनां यथाप्राप्तमभिगुमत्र प्राजापत्यानामेकदेवत्यैक*-पशुधर्मकं[2] प्रतिपशुमावर्तते। आवृत्त्या पठनीयमित्यर्थः। यचाध्रिगोरावृत्तिस्तत्राजैदग्निरित्युपप्रैषस्याप्यावृत्तिः। उक्त उपप्रैष इति वचनात्। जुषस्व सप्रथस्तममित्याद्याः षड्चः स्तोकाः। ताः क्रतुपशूनां प्रैषादनन्तरमुक्ता प्राजापत्यानां सप्तदशकृत्व आवर्तन्ते। आवृत्त्या संप्रैषनिरपेक्षेण[3] वक्तव्याः। तत्राध्रिगौ विशेषः।

२५. सवनीयानामध्रिगौ प्रैष्यो अग्निं भरतेत्येतावान्। उवध्यगोहं पार्थिवं खनतादिति च तत्र पठितम् अध्रिगोरावृत्तावुपतिष्ठते अत्र[4] न पठनीयं वचनात्। ऊने ऽप्यध्रिगौ नवोच्छ्वासा भवन्ति। नवकृत्वो ऽध्रिगाववानितीति श्रुतेः। तत्र षष्ठे उच्छ्वासे षड्विंशतिरित्यस्मिन् मध्ये ऽवसानं कुर्यात्। उत्तमः प्रयाजः[5] स्वाहाकृतिप्रैषादनन्तरमाप्रीणामुत्तमा याज्येत्ययमपि तन्त्रेण भवति।

---

१ C, ॰तन्त्रं भ॰ D भिन्नतन्त्रा। २ D om. पशुधर्मकं प्रति। ३ C, D om. र्षे।
४ C तत्र। ५ D ॰हतिप्रयाजादनन्तरं।

परिवाप्यौ च । परिपशव्याहुती अध्वर्युवेदे प्रसिद्धे स्वाहा देवेभ्यः[१] स्वाहेति ते अपि तन्त्रेण भवतः । सवनीयानां तन्त्रमिति वचनादन्यत्पृथक् प्राप्नोतीति वचनम् ।

२६. प्राजापत्यानां हविषां प्रदानं हारियोजनादनन्तरं भवति वचनात् ।

२७. *तस्मिन्पक्षे वनस्पत्यादीनामङ्गानामुत्कर्षो ज्ञेयः । न्यायानुगृहीतवचनात्*[२] ।

२८. अनुयाजेषु वा इष्टेषु प्राजापत्यानां हविषां प्रदानं भवतीति पक्षान्तरम् । अस्मिन्नपि पक्षे ऽङ्गानामुत्कर्षः ।

२९. य एवेतरेषां पशूनां वपादिभिः प्रचारकालः स एवैतेषां[३] प्राजापत्यानां वपादिभिः प्रचारकालः । अयमेव पक्षः कात्ययने । विशेषमाह ।

३०. स्तोत्रेषुस्तोत्रेषु[४] सप्तदशः स्तोमो भवति । वचनात् ज्योतिष्टोमस्तोमनिवृत्तिः । विशेषमभिधाय होतुः शस्त्राण्याह ।

३१. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति वैराजमाज्यं होतुर्भवतीति । पञ्चविंशत्यृचम् । अष्टादशार्धर्चशः । शिष्टाः पच्छः । पच्छस्त्रिष्टुप्जगतीनामिति न्यायात् ।

३२. इतस्तोमीयं समुद्रादूर्मिरित्येतदाज्यं भवति ।

३३. माधुच्छन्दसः प्रउगो नाम वायवा याहि दर्शतेति सूक्त-

---

१ D ins. देवेभ्यः । २ A न्यायानुग्र० । ३ D स एवेमरेषां ।
४ C, स्तोत्रेषु ।

इये सप्त इत्यः तत्प्रउगशस्त्रं प्रातःसवने द्वितीयं होतुर्भवति। अत्रार्थवादमाह।

२४. विराजमन्नं इतमथ्यन्नम्। अद्यत इति व्युत्पत्त्या।

२५. माधुच्छन्दसः प्रउगो रसः सारभूतः। इमे सोमा अरंकृताः सोमपीतय इति रससारत्वदर्शनात्।

२६. यद्वैराजं इतस्तोभीयं वाज्यं कृत्वा माधुच्छन्दसं प्रउगं करोति तदन्नेन रसविशेषं दधाति।

२७. ऐकाहिकं वा होतुः प्रातःसवनं भवतीति। प्र वो देवायेत्याज्यम्। प्रउगन्तु स एव। तत्रार्थवादमाह।

२८. एकाहो ऽग्निष्टोमः सर्वक्रतुप्रतिष्ठानमिति। प्रतिष्ठित्यै प्रतिष्ठानायैव ऐकाहिकं प्रातःसवनमिति।

२.

१. माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीयशस्त्रस्य त्रिकद्रुकीयातिच्छन्दस्का प्रतिपद्भवति। तुविशुष्म तुविक्रतो इत्युत्तरे। इत्येष प्रातिपदस्तृचः। एतच्छन्दः प्राजापत्यं। अतिच्छन्दा वै प्रजापतिरिति साम्यात्[1] प्राजापत्या अतिच्छन्दा इति वचनाच्च अतिच्छन्दः[2] प्राजापत्यम्।

२. अतिच्छन्दा वै प्रजापतिः। प्रजापतिर्वाजपेयः। यज्ञ उ वै प्रजापतिरिति वचनात्।

---

१ A सोम्यात्। २ C, ०च्छन्दस।

३. आ त्वा रथं यथोतय इत्येव प्राकृतं प्रातिपदं तृचं वाजपेये भवति।

४. प्राजापत्यं वै छन्दो ऽनुष्टुप्[1] प्रजापतेर्मुखनिःसृतत्वादनुष्टुभो वाचः। वागनुष्टुप्। तस्मादनुष्टुप्छन्दः प्राजापत्यम्। व्याख्यातः शेषः।

५. *कयेति कददिति श्रुतेः। कयाशुभीयं कदत्। को वै* प्रजापतिर्वाजपेयः। तदेनं कयाशुभीयेन स्वेन रूपेण समर्धयति।

६. बृहस्पतिदेवताकः सप्तदशशरावश्चरुर्भवति वाजपेये। शेषं कृतव्याख्यानम्।

७. निष्केवल्यमरुत्वतीययोरन्तरेण मध्ये स चरुर्भवति। न केवलं वाजपेये। बृहस्पतिसवे च। तत्रैव भवतीत्यर्थः।

८. तस्य चरोः प्रधानावदाने कृते तत्रैव यजमानो ऽभिषिच्यते।

९. परिसंख्यार्थसूक्तम्। एतन्नियतमेव भवति। नान्यत्। तथा च सूत्रम्[2]। परिसंख्या प्रकृतिं निवर्तयति। तस्य याज्यानुवाक्ये युञ्जिमर्कैत्तं यग्राम इति। चरुत्वसामान्यादिराजौ स्विष्टकृतः। रथन्तरं पृष्ठं भवति। तस्मिन्रथन्तरे स्तुते[3]।

१०. नवर्चं सूक्तं निष्केवल्यं निविद्धानीयं भवति। रथन्तरस्य निवृत्तिः।

---

[1] D om. the first three words. [2] C, D om. from परि॰ to ॰सूत्रं। [3] A. D स्तुते instead of स्तुते।

११. त्रिषु भुवनेषु यज्ञः प्रजापतिर्ज्येष्ठः श्रेष्ठः स[1] एव वाजपेयस्तदेनं ज्येष्ठं प्रजापतिं वाजपेयं स्वेन रूपेण ज्येष्ठेन समर्धयति।

१२. षष्ठे ऽभ्यन्यभि त्वा देवेत्यनुचरः। उदु ष्य देवः सविता सवाय कतरा पूर्वा किमु श्रेष्ठ इत्यादि तृतीयसवनं होतुः षष्ठात्याभूत्थिकाङ्गवति।

१३. [2]अथ पुरुष एव षष्ठमहः स वै पुरुषः प्रजापतिरिति श्रुतेः। अनेन कृतव्याख्यानम्।

१४. विषुवतस्तृतीयसवनं वा होतुर्भवति।

१५. दूरोहणाद्विषुवान् रोहः।

१६. वाजपेये रोहो भवति। तस्माद्वाजपेयो रोहः। तदेनं कृतव्याख्यानम्।

१७. पूर्वेण सह विकल्पः।

३.

१. तत्रैकाहिकतृतीयसवनपक्षे मधुनाडीसंज्ञके सूक्ते विहरेदिति पैङ्ग्यं। न कौषीतकेः। ऐकाहिकतृतीयसवनपक्षे वाजपेये[3] मधुनाडीसञ्ज्ञके[4] कथं विहरेदित्याह[5]।

२. इमे मधुनाडीसंज्ञके द्वाविंशके सूक्ते ऋक्छो विहरेत्[6]।

---

१ C, ins अनुचरप्रभृति D त्रिभुवनेषु। २ C, adds प्राजापत्यं षष्ठमहः स वै पुरुषः प्रजापतिर्वाजपेयस्तदेनं स्वेन रूपेण समर्धयति। ३ A ins के ते। ४ C, वि कथं। ५ D has instead तत्रैकाहिकतृतीयसवनपक्षौ वाजपेये। के ते मधनदीसंज्ञके कथं विहरेदित्याह। ६ A ins. इत्याह।

पूर्वां पूर्वस्य सूक्तस्य पच्छः शंसेत्। तत उत्तरस्य सूक्तस्य प्रथमां। एवं क्रमेण द्वे अपि सूक्ते शंसेत्।

३. ते यदि छन्दोगा यदि। चित्रशब्दो विद्यते यासु ताश्चित्रवत्यः। तासु यदग्निष्टोमसाम यज्ञा यज्ञा व इत्यत्र यद्गीयते तत्कुर्युस्तदा।

४. पूर्वः प्रगाथः स्तोत्रियः ककुप्कारम्[1]। द्वितीयो ऽनुरूपः[2]। अनुचरप्रभृति यथातृतीयसवनमिति वचनादृचय कण्वं प्रयच्छ इमं स्तोममित्याग्निमारुते। यज्ञा यज्ञा व इत्येतयोः प्राकृतयोर्निवृत्तिः[3]। आपोहिष्ठीयादि समानम्।

५. वाजपेये उक्थेभ्य ऊर्ध्वं षोलशी[4] भवति। उक्थानि तु द्वितीयादह्नो भवन्ति। अथ यदि यथाह्निकं तृतीयसवनमस्यपृष्ठे ऽहनि प्रदिष्टं स्याद्द्वितीयादह्न उक्थानीति वचनात् (१२.७.२)। षोलशिशस्त्रमुक्तम्। षोलशिन ऊर्ध्वमतिरिक्तोक्थ्यं होतुः शस्त्रं भवति। तदाह।

६. छन्दोगवशात्। किमित्ते प्र नत्ने वषट् ते विष्णवित्ययं क्रमः। आहावपूर्वाविमौ तृचौ पच्छः शस्तातः।

७. आहृय मह्य जज्ञानं इयं पित्रे धीती वा ये। एताः पच्छः शंसेत्।

८. [5]एताः पञ्च ऋचः[6] शंसेत्। स्वशाखायामुक्तत्वात्तत्स्थाने सूत्रकारो विकल्पमाह।

---

[1] Âśv. IX, 9, 9. [2] C, D द्वितीयोऽनुचरः। [3] C, D om. प्राकृतयोः। [4] C, षोलशी शस्त्रम्। [5] C, in marg. देवमस्त्वप्रतिहितं etc. (Vâj. Samh. 32, 8). [6] A ins पञ्च D पञ्च।

८. पञ्च पच्छो वा[1] शंसेत्।

१०. [2]तं प्रत्नथेत्यारभ्य[3] द्वादश ऋचः पच्छः शस्त्वा आहावं करोति। ततो दूरोहणं हंसः शुचिषदिति। यथा विषुवति शंसनमस्यास्तथा तत्रापि शंसति[4]।

११. तं प्रत्नथेति प्रकृतः। तस्योक्तमार्ग्वचमुपसंशस्य त्र्योद्भौमित्यर्थः। सुतंभरो यजमानस्येत्येतां शस्त्वाह्वय।

१२. यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्येषा परिधानीया। प्रजापते न त्वदिति याज्या[5]।

१३. गवां सप्तदश शतानि दद्यात्। सप्तदश वाससां सप्तदश यानानि युक्तानि रथानपि सप्तदश दद्यात्। न तु शतानि रथानां सप्तदशैव। हस्तिनः सप्तदशैव। निष्कान्। चतुःसुवर्णमितान् सप्तदश निष्कान् दद्यात्। दुन्दुभीन् सप्तदश दद्यात्[6]।

---

१ A D om वा। २ om. in A. ३ C, ins. उक्तासुक्ता। ४ D हंसः शुचिषदिति। तं प्रत्नथेत्यारभ्य द्वादश ऋचः पच्छः शस्त्वाह्वय हंसः शुचिषदिति यथा विषुवति शस्त्वा। ५ A यज्ञो बभूवेति कल्पोक्तया पञ्चभिः परिधाय प्रजापते–इति याज्यां कुर्यात् D om. ६ A सप्तदश गवां शतानि ददाति। वाजपेये याज्ञे गवां सप्तदश शतानि दद्यात्। सप्तदश वाससाम्। सप्तदश वस्त्राणि दद्यात्। सप्तदश यानानि युक्तानि। बलीवर्दादिवाहनयुक्ताम् सप्तदश गवाश्वा शकटान् दद्यात्। रथान। चतुःसुवर्णमितान् सप्तदश निष्कान दद्यात्। दुन्दुभीन्। तैजसान् दुन्दुभीन् सप्तदश दद्यात्। D सप्तदश गवां शतानि द०। गवां सप्तदश शतानि दद्यात्। सप्तदश वाससां। सप्तदश यानानि युक्तानि रथान्। रथानपि सप्तदश दद्यात् यामं तु शतानि रथानां। सप्तदशैव। हस्तिनः। सप्तदशैव। निष्कान्। चतुःसुवर्णमितान् सप्तदश निष्कान् दद्यात्। दुन्दुभीन्। तैजसान् etc It appears that both MSS. divide the text into more and shorter Sūtras than C.

१४. दक्षिणाभेदाच्च आप्तोवाजपेयः कथ्यते। को दक्षिणाभेदः। तानि गवादीनि सप्त सप्तदशानि भवन्ति यस्मिन्।

१५. सप्तदश गवामिति गोवचनात्[१] पञ्चवयोवस्थाभेदभिन्ना[२] गावो ऽभिधीयन्ते। तेन पञ्चवयोवस्थारूपासु गोषु सप्तदशसप्तदश देया इति। एवं पञ्चाशीतिर्गावो भवन्ति। स कुरुवाजपेयः। तमित्याचक्षते याज्ञिकाः। अन्या दक्षिणा निवर्तन्ते। दक्षिणाभेदान्नामभेदः। अन्यत्सर्वं समानमिति।

४.

१. वाजपेयेनेष्ट्वाज्याग्निलक्षणः[३] क्त्वाप्रत्ययः।

२. भेदेनानुष्ठाने[४] फलश्रवणात्।

३. रोहात्प्रत्यवरोहः सर्वत्राभीष्टः।

४. यद्बृहस्पतिसवेन यजते।

५. अग्निसदनि।

६. विकल्पे माप्ते नियमः।

७. उक्तस्वरूपं तत्।

८. संख्यानियमार्थं वचनम्।

९. यस्त्वाश्व सहस्रा वि ज्मो अन्या नियेतासां चतस्रणां निष्के-
ल्यप्रभृतिषु मस्तेषु पुरस्तात्सूक्तानामानुपूर्व्येण एकैकां शंसेयुः[५]।

---

१ C, om. मो। २ C, भेदाभिन्ना अवा०। ३ A ०त्याग्निलक्षणा। ४ A ०ने। ५ Partly om. in A.

१०. दक्षिणापवर्गं प्राकृतनिवृत्त्यर्थम्।

११. प्रतिविभज्य देया इत्यभिप्रायः।

१२. अनूबन्ध्यस्य पशोर्वपायां परिसमाप्तायां वडवां ब्राह्मणे दद्यात्[1]। अनुशिशुं सकिशोरामित्यर्थः।

५.

१. आप्तोर्यामसंज्ञकः क्रतुर्वक्ष्यमाणः[2]। तस्य [3]महाभाग्यभागाख्यापनेन स्तुतिरभिधीयते। प्रजापतिः किल देवान् सृष्ट्वा तेभ्य एतदन्नपानं ससृजे। तदर्थमन्नपानं सृष्टवान् इत्यभिप्रायः[4]। किं पुनस्तत्। एतान्वक्ष्यमाणान् यज्ञान्। तानाह।

२. तेषामग्निष्टोमं प्रथमं सृष्टवानित्यभिप्रायः[5]।

३. सो ऽग्निष्टोमो देवाननुपोषणाय न समर्थः। कर्मप्रवचनीयो ऽनुर्हीनार्थः[6]।

४. ससृज इति वर्तते।

५. सो ऽप्यत्यग्निष्टोम एतान्परिपोषयितुं न क्षमः।

६. अत्यग्निष्टोमादनन्तरमुक्थ्यं सृष्टवान्।

७. सो ऽप्युक्थ्यो देवाननुपोषणाय न समर्थः।

८. प्रजापतिः ससृजे ऽनन्तरमुक्थ्यात्।

---

१ A *om. from* अनूब॰ *to* परिसमाप्तायां — C D अश्वशिशुं *instead of* अनु॰। २ C D om. वक्ष्यमाणः। ३ C D भाषा॰। ४ C D इत्यर्थः। ५ C D प्रथममग्निष्टोमं ससृजे। ६ C D ऽनुहीना॰।

९. सो ऽपि षोडशी एतान्देवाननुपोषणाय न क्षमः।

१०. षोडश्यनन्तरं प्रजापतिर्वाजपेयं ससृजे।

११. सो ऽपि वाजपेय एतान्देवान्नान्वभवत्।

१२. वाजपेयादनन्तरमतिरात्रं प्रजापतिः ससृजे[1]।

१३. सो ऽप्यतिरात्र एतान्देवान्परिपोषयितुं न क्षमः।

१४. अतिरात्रादनन्तरमाप्तोर्यामाणं सृष्टवान्।

१५. स एतान्देवाननुपोषणाय प्राभवत् समर्थो ऽभवत्।

१६. तस्याप्तोर्यामस्य त्रयस्त्रिंशत्स्तोत्राणि भवन्ति।

१७. तस्याप्तोर्यामस्य शस्त्राण्यपि त्रयस्त्रिंशत्संख्याकानि भवन्ति।

१८. उक्थ्याहुतयो ऽपि त्रयस्त्रिंशद्भवन्ति।

१९. संख्यासामान्यं स्तोत्रादिभिर्देवानाम्।

२०. तस्मात्संख्यासामान्यात् स्तोत्रैः शस्त्रैरुक्थ्याहुतिभिः सर्वान्देवान्प्रीणाति। स आप्तोर्यामः। एकैकं प्रत्येकम्।

२१. तस्याप्तोर्यामस्य स्तोमा नव भवन्ति।

२२. पृष्ठानि च आप्तोर्यामस्य नव भवन्ति।

२३. संस्था अग्निष्टोमादिकाः षड् भवन्ति।

२४. एतानि स्तोमादीनि सामस्त्येनैकत्र गण्यमानानि चतुर्विंशतिसंख्याकानि भवन्ति।

२५. संवत्सरार्धमाससंख्यासामान्यात् संपत्त्या स आप्तोर्यामः संवत्सरस्यैवाप्त्यै प्राप्तये भवतीति।

---

[1] C D om. the first three words.

२६. वैशब्दो यस्मादर्थे। यतो ऽयं वलं प्राणो यामः सारो यो देवांस्त्रयस्त्रिंशत्सामान्येन संवत्सरं च चतुर्विंशत्यर्धमाससामान्येन अन्वभवत् प्रीणाति स्मेति तस्मान्निर्वचनादाप्तोर्याम इत्यर्थवादो विधिस्त्वित्यर्थः।

६.

१. बहिष्पवमानमाध्यन्दिनार्भवाः पवमानाश्छन्दोमा भवन्ति।

२. एतान्याज्यानि भवन्ति।

३. भवन्तीति वाक्यशेषः।

४. यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमसाम त्रयस्त्रिंशं भवति[१]।

५. आज्यानां ये स्तोमा उक्तास्ते एवातिरिक्तोक्थानां स्तोमा भवन्ति।

६. प्रजापतिरेतैरग्निष्टोमस्तोमैस्त्रिवृदादिभिरुभयतः सर्वान् कामान् गृहीत्वा आत्मनि निहितवान्। अर्थवादो ऽयं चोदनारोचनार्थः।

७. यथा पुराकल्पे प्रजापतिः सर्वान् कामानदधत तथाधुना यः कश्चिदाप्तोर्याम्णा यजते स सर्वान्कामानुभयतः क्रोडीकृत्यात्मनि दधाति।

८. आप्तोर्याम्णि कर्तव्यमिति वाक्यशेषः।

---

१ C D om. यज्ञायज्ञीयम्।

७.

१. कया शुभा सवयसः सनीळा इति सूक्तं चातुर्थिकाह्निके च द्वे। तत ऐकाहिकात्पूर्वाणीति मरुत्वतीयं भवति।

२. बृहत्पृष्ठं वैराजपृष्ठगर्भं होतुः पृष्ठं भवति। रथन्तरं वा वैराजगर्भम्।

३. वामदेव्यं पृष्ठं शाकरपृष्ठगर्भं मैत्रावरुणस्य पृष्ठं भवति।

४. श्यैतं पृष्ठं वैरूपपृष्ठगर्भं ब्राह्मणाच्छंसिनः पृष्ठं भवति नौधसं वा वैरूपगर्भम्।

५. कालेयं पृष्ठं रैवतपृष्ठगर्भमच्छावाकस्य पृष्ठं भवति।

६. आहृत्य गर्भं पूर्वं शंसेदिति केचिन्मतिपद्यास्तत आत्मानं मुख्यं स्तोत्रियम्।

७. तुशब्दो ऽवधारणार्थः। आत्मानमेव पूर्वं शंसेत्।

८. नित्यमात्मानमनु गर्भो भवति।

९. होत्रकादय ऐकाहिकान् स्तोत्रियान् पूर्वं शस्त्वा ततो विश्वजितः सर्वपृष्ठात् स्तोत्रियाञ्छंसन्ति।

१०. तथैव ऐकाहिकाननुरूपाञ्छस्त्वा विश्वजितः सर्वपृष्ठात्स्तो[1]-ननुरूपाञ्छंसन्ति।

११. विश्वजितः[1] सर्वपृष्ठात्साम्प्रगाथांश्च शंसन्ति।

---

1 C D add च and om. the last three words.

८.

१. तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति सूक्तम् । चातुर्थिकाह्निके च द्वे। तत ऐकाहिकात्पूर्वाणीति निष्केवल्यं भवति होतुरनभिधानात्[1] ।

२. मध्यत इति होतुरभिधानं पञ्चमे ऽहनि पार्ष्ठिके यानि निष्केवल्ये होतुस्त्रीणि सूक्तानि इन्द्रो मदाय प्रेदं ब्रह्माभूरेकस्तानि मैत्रावरुणस्य भवन्ति (१०) ऐकाहिकाभ्यां पूर्वाणि[2] ।

३. तार्तीयाह्निके ये द्वे सूक्ते मध्यत ऐकाहिकाभ्यां पूर्वे ते ब्राह्मणाच्छंसिनो[2] भवतः ।

४. मध्यतो ये निष्केवल्यसूक्ते षष्ठाह्निके ते प्रागैकाहिकाभ्यामच्छावाकस्य भवतः।

५. होतुर्होत्रकाणां च यथायथम् ।

६. तथैव श्रुतत्वात् ।

७. जरावोध तद्विविड्ढीति स्तोत्रियः। जरमाणः समिध्यस इत्यनुरूपः । होत्रग्रहणमसंमोहार्थम् ।

८. स्तोत्रियानुरूपौ क्रमेण।

९. स्तोत्रियानुरूपावित्यनुषज्यते ।

१०. एतौ वा स्तोत्रियानुरूपौ ।

११. इदं विष्णुर्वि चक्रम इत्यच्छावाकस्य स्तोत्रियः ।

१२. एतस्यैव स्तोत्रियस्य ये उत्तरे या च पूर्वेत्यनुरूपः ।

---

1 In A partly om. 2 C बे ब्राह्मणाच्छंसिन दे ०पूर्वेप० ।

७.

१. कया शुभा सवयसः सनीळा इति सूक्तं षातुर्थिकाह्निके प दे। तत्र ऐकाहिकात्पूर्वाणीति मरुत्वतीयं भवति।

२. बृहत्पृष्ठं वैराजपृष्ठगर्भं होतुः पृष्ठं भवति। रथन्तरं वा वैराजगर्भम्।

३. वामदेव्यं पृष्ठं शाक्वरपृष्ठगर्भं मैत्रावरुणस्य पृष्ठं भवति।

४. श्यैतं पृष्ठं वैरूपपृष्ठगर्भं ब्राह्मणाच्छंसिनः पृष्ठं भवति नौधसं वा वैरूपगर्भम्।

५. कालेयं पृष्ठं रैवतपृष्ठगर्भमच्छावाकस्य पृष्ठं भवति।

६. आहृय गर्भं पूर्वं शंसेदिति केचिन्मतिपद्यास्तत्र आत्मानं मुख्यं स्तोत्रियम्।

७. तुशब्दो ऽवधारणार्थः। आत्मानमेव पूर्वं शंसेत्।

८. नित्यमात्मानमनु गर्भो भवति।

९. स्तोत्रकादय ऐकाहिकान् स्तोत्रियान् पूर्वं शस्त्वा ततो विश्वजितः सर्वपृष्ठात् स्तोत्रियाञ्छंसन्ति।

१०. तथैव ऐकाहिकाननुरूपाञ्छस्त्वा विश्वजितः सर्वपृष्ठात्त्वा-ननुरूपाञ्छंसन्ति।

११. विश्वजितः[1] सर्वपृष्ठात्सामप्रगाथांश्च शंसन्ति।

---

१ O D add स्व and om. the last three words.

८.

१. तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति सूक्तम्। चातुर्थिकाह्निके च द्वे। तत ऐकाहिकात्पूर्वाणीति निष्केवल्यं भवति होतुरनभिधानात्[१]।

२. मध्यत इति होतुरभिधानं पञ्चमे ऽहनि पार्ष्ठिके यानि निष्केवल्ये होतुस्त्रीणि सूक्तानि इन्द्रो मदाय प्रेदं ब्रह्माभूरेकस्तानि मैत्रावरुणस्य भवन्ति (१०) ऐकाहिकाभ्यां पूर्वाणि[२]।

३. तार्तीयाह्निके ये द्वे सूक्ते मध्यत ऐकाहिकाभ्यां पूर्वे ते ब्राह्मणाच्छंसिनो[२] भवतः।

४. मध्यतो ये निष्केवल्यसूक्ते षष्ठाह्निके ते प्रागैकाहिकाभ्यामच्छावाकस्य भवतः।

५. होतृहोत्रकाणां च यथायथम्।

६. तथैव श्रुतत्वात्।

७. जराबोध तद्विविड्ढीति स्तोत्रियः। जरमाणः समिध्यस इत्यनुरूपः। होत्रग्रहणमसंमोहार्थम्।

८. स्तोत्रियानुरूपौ क्रमेण।

९. स्तोत्रियानुरूपावित्युपलभ्यते।

१०. एतौ वा स्तोत्रियानुरूपौ।

११. इदं विष्णुर्वि चक्रम इत्यच्छावाकस्य स्तोत्रियः।

१२. एतस्यैव स्तोत्रियस्य ये उत्तरे या च पूर्वेत्यनुरूपः।

---

१ In A partly om. २ C ने ब्राह्मणाच्छंसिन रे ०पूर्वेण।

१३. एषो उषा अपूर्व्येति होतुर्नवर्चम्। दूरादिहेव यत्सतीति मैत्रावरुणस्य नवर्चम्। उदीरायामृतायत इति ब्राह्मणाच्छंसिनो नवर्चम्। आ मे हवं नासत्येत्यच्छावाकस्य नवर्चम्।

१४. आ भात्यग्निरुषसामनीकमित्येतत्सूक्तं नवर्चादनन्तरं होतुर्भवति।

१५. प्रातर्यावाणेत्येतत्।

१६. आ गोमता नासत्या रथेनेत्येतत्सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसिनो भवति।

१७. अतारिष्म तमसस्पारमस्येत्येतत्।

१८. चेतस्य पतिना वयमित्येतास्तिसस्त्रयाणां होत्रादीनां परिधानीया भवन्ति।

१९. शं नो देव इत्येवमादिकाच्छावाकस्य परिधानीया भवति। चेववत्याः[1] परिधानीयाः कुर्वत इतीयं श्रुतिर्वाऽऽख्यात्।

२०. इमे सोमासस्तिरोअह्न्यास इति प्रैषेषु पठिता। इमे मन्द्रासो अश्विनेति सौपर्णौ। अत्या यातं निवत उद्वतश्चेति सौपर्णैव। आ नो गच्छतं हवनोप यज्ञमिति सौपर्ण्येव। एताश्चतस्रो यथोद्दिष्टा होत्रादीनां याज्या भवन्ति।

२१. पुराणमोक इत्येवमादिका वा अनुपूर्वं चतस्रो होत्रादीनां याज्या भवन्ति। अथ यत्तिरोअह्न्यवत्यस्त्रिष्टुभो याज्या भवन्तीत्यन्यत्रापि न्यायेन लिङ्गं विद्यत एव।

---

१ C D चेवपत्याः। M चेवर॰ I propose. चेवदत्याः

९.

१. अनन्तर उच्यते ।

२. यमस्तोमो नामैकाहः स्वर्गकामस्य भवति । तस्यायं प्रकृतिरूपो ऽर्थवादः । यमः किल स्वर्गकामः पूर्वं तपस्तप्त्वा एतं यज्ञक्रतुं यमस्तोमाख्यं दृष्टवान् ।

३. तमाहरत्संभारद्वारेण । आहृत्य च तेनेष्टवान् ।

४. प्राप्तवान् ।

५. प्रयोगचोदना वाक्यमेतत् ।

६. ऐकाहिकानां प्रस्तारणां स्तोत्रियानुरूपानुद्धृत्य सामातानांश्च । सामातानां इति सामप्रगाथा उच्यन्ते ।

७. यावत्यस्ता देवता[१] भवन्ति तावत्य एव तद्देवतास्तच्छन्दस उपजायन्ते व्याक्रियन्त इत्यर्थः । प्रगायस्थाने ऽपि तथैव च्छन्दो ऽनुसर्तव्यम् ।

८. परेयिवांसं प्रवतो महीरन्विन्येतासां पञ्चानां मरुत्वतीयनिष्केवल्यहोत्रकशस्त्रेषु यानि सूक्तानि तेषां पुरस्तादेकैकां शंसेयुर्मध्यन्दिने ।

१०.

१. सर्वस्वारो नामैकाहः । स सर्वगायत्रो मरणकामस्य यजमानस्य भवति । प्रयोगान्तरे च स्वर्गकामस्य ।

---

१ A कस्या C तादेवता।

२. सर्वनिधन इति गुणयोगादुच्यते। स च गुणश्छान्दोग्ये प्रसिद्धः। सर्वत्रैष्टुभो ऽयं भवति।

३. सर्वेल इति गुणयोगादुच्यते। स च प्रसिद्धो गुणश्छान्दोग्ये। स सर्वजागतो भवति। पशुकामस्य[1] फलचोदना।

४. सर्ववाङ्निधन इति गुणयोगादुच्यते। श्रुतकामस्य कीर्तिमिच्छतः। सर्वानुष्टुभो ऽयं भवति।

५. गायत्रत्रैष्टुभजागतानुष्टुभेषु प्रत्यचमेवैतानि छन्दांसि प्राकृतानुद्धृत्य[2] कर्तव्यानि। नानाछन्दःस्वेषु वा प्राकृतेष्वेतेषु संपदा यथाश्रुति संपादयितव्यम्[3]।

६. नृजित्पृतनाजित्सत्त्रजितः।

११.

१. वाचस्तोमस्यायमर्थवादेनोपक्रमः[4]। वाग्विलाकामयत सर्वभूतानामस्य प्रशस्ता स्यां श्रैष्ठ्यस्वाराज्याधिपत्ययुक्ताहं भवामीति[5]।

२. वक्ष्यमाणविधिकं दृष्टवती।

३. तस्य संभारानाहरत्। आहृत्य चेष्टवती।

४. परिगता आसीत्।

५. तस्माच्छ्रैष्ठ्यादिकामो वाचःस्तोमेन यजेतेति।

६. स्तोत्रियास्त्वेवंसंख्यासु बहिष्पवमानस्तोत्रगानं कर्तव्यम्।

७. सहस्रे[6] स्तोत्रियाणामाज्यस्तोत्रगानं भवति।

---

१ C D ins इति। २ D प्राकृता अनुद्धृत्य A C प्राकृताननुद्धृत्य। ३ C D यथाश्रुतिः A C D संपादयितव्या। ४ A °स्तोमोस्य C D °स्तोमे ऽस्या°। ५ मी instead of मो all MSS ६ C D सहस्र°।

८. दश स्तोत्राणि यथाक्रमेण स्तोत्रियाणामेतासु संख्यासु गेयानि।

९. सर्वा ऋचो ऽभ्यावर्तन्ते[१]। स्तोमसंख्यां निरूप्य प्रयोक्तव्याः स्तोमातिशंसनायायुतादिषु स्तोमेषु[२]।

१०. एवं सर्वाणि सामानि प्रयुज्यन्ते सर्वाणि यजूंषि च।

११. उत्थाय परिसमाप्य वाचःस्तोमं ततोऽग्निष्टोमः कार्यः। प्राकृतार्थमग्निष्टोमवचनम्।

१२. गवामेव न्यायात्।

१३. महायज्ञः पूर्वमुक्तो हविर्यज्ञसोमेषु। तत्रापि सहस्रं दक्षिणा।

१४. स एतौ यज्ञक्रतू अपशब्दिनुत्यभिभूती इति पूर्वमुक्तौ। तयोरपि सहस्रं दक्षिणा।

१५. सहस्रं दक्षिणेत्यनुवर्तते।

१६. सक्रान्तेव दक्षिणासंख्या।

१७. सहस्रं दक्षिणा।

१८. सहस्रं दक्षिणा। महायज्ञादिषु सप्तमीनिर्देशाच्छाखान्तरीया अपि दक्षिणाकल्पा अनुवर्तव्याः।

१९. प्राप्तमेवैतदुच्यते शाखान्तरीये ऽप्यनादिष्टे यथा स्यात्।

---

१ C D ऽभ्यावर्तन। २ A om. from सर्वा to प्रयोक्तव्याः।

१२.

१. राजसूयो वक्तव्यः। तस्यार्थवादेनोपक्रमः। वरुणः किला-कामयत सर्वेषां राज्ञानां दिव्यान्तरिक्षभौमानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं परीयाम्। मान्यता श्रैष्ठ्यमानुकूल्यं[1] स्वाराज्यमाधिपत्यं प्रसिद्धमेव।

२. स वरुणो राजसूयाख्यं यज्ञक्रतुं साध्यसाधनभावेनोपलब्धवान्।

३. तं राजसूयोपकरणमाहरत्। आहृतवान्। तेनेष्टवान्।

४. परिमाप्त आसीद्वरुणः।

५. तस्मादेवंकामो राजसूयेन यजेत।

६. अथ भार्गवो भृगुसमानगोत्रो होता भवति[2]।

७. माध्या अमावास्याया उपरिष्टादेकाहे फाल्गुनप्रथमाहे ऐन्द्रापौष्णेन बस्तेनेष्ट्वा दीक्षेत[3]।

८. पवित्रो नामाभ्यारोहणीयो ऽग्निष्टोमः। तस्मै दीक्षेतेति पूर्वेण संबन्धः।

९. स एव पवित्रस्त्रिवृत्स्तोमो भवति।

१०. रथन्तरं पृष्ठं यस्मिन्स तथोक्तः।

११. एवंसंस्थः[4]।

---

१ C आनुकूल्यं। २ M has विभिन्नो भार्गवो होता बभमात् instead. ३ M om. the beginning. 7. 8 seem to form one Sûtra in this MS., it reads ... प्रतिपदि दीक्षा। पविपवित्राय दीक्षेत। ४ M अग्निष्टोमाख्यासुकीर्तनमनुवादः।

१२. एषो ऽग्निष्टोम एव पवित्रः। एतेनाग्निष्टोमेन किल पूतः पवित्रीकृतः सवमश्नुते प्राप्नोति[1]।

१३. चतुर्दीक्ष्युपसत्को ऽष्टम्यां सुत्यमहर्भवति[2]।

१४. पञ्चशेषं तमिष्टिभिः परिसमापयेत्ता इष्टयः खल्पेणोक्ताः। पूर्वकारिवग्राह्यवस्थिता द्रष्टव्याः[3]।

१५. प्रयुञ्ज्येति सकलस्य प्रयोगस्य[4] चोदना तन्त्रमेवानुवृत्तेः[5]। ततो वैश्वानरपार्जन्या उत्सर्गस्य भवतः(?)।

१६. *नित्यादन्यो ऽयमिति नियमात्।*

१७. साकमेधैरिष्ट्वान्वचं शुनासीर्यं माघ्यां वा पौर्णमास्यामिति विकल्पे प्राप्ते माघ्यामेवेति नियमार्थं वचनम्।

१८. समापयेत्पूर्वकारिवग्रात्।

१९. पूर्वफाल्गुन्यामभिषेचनीयदशपेयाभ्यामर्थाय दीक्षते।

२०. २१. अर्थवादार्थं वचनं संख्यामात्रविध्यर्थं च[6]।

२२. दीक्षाभिः षोडशभिरिदं सर्वं[7] च षोडशकलमिति संपत्त्या[8]। अस्यैव सर्वस्याप्ते भवत इमौ अभिषेचनीयदशपेयौ।

---

१ M Sūtra: एष एव पवित्रः Comm. पावन इत्यर्थः। Sūtra एतेन॰ अश्नुते Comm. एतो ऽभिषेकस्य योग्यो भवतीत्यभिप्रायः। २ C D चतो M .. दीक्षोपसन्नियमार्थं वचनं। ३ A व्यवस्था। ४ A वाक्यस्य instead of प्रयोगस्य। ५ C D एतानुवृत्तेः। ६ M Sūtra द्वादश॰ उपसदः Comm दीक्षाणामुपसदां च नियमार्थं वचनम्। Sūtra सुत्यं अहः Comm. अर्थवादोपन्यासार्थम्। 20 21 are one Sūtra in A C (D?). ७ A पूर्वं C (in marg) सेयसत् and एतोभिः। ८ C D संपत्त्यास्यैव (D ॰त्या॰)।

१३.

१. एककालं सोमौ क्रीणन्ति[1]।

२. उभयोरेकमेव[2]।

३. त्वमग्ने वरुणो जायसे यदित्येतदाज्यं सूक्तं भवति।

४. वरुणलिङ्गमेतत्सूक्तं यस्माद्वरुणमभिषिञ्चन्ति। यागस्तुतिरियं पूर्वस्य विधिशेषत्वात्।

५. चतुर्विंशदहो माध्यन्दिनो भवति।

६. मैत्रावरुणी पयस्या निष्केवल्यमरुत्वतीययोरन्तरेण।

७. तत्र तस्यां मैत्रावरुण्यां पयस्यायां प्राक् स्विष्टकृतो ऽभिषिच्यते यजमानः संस्कारार्थत्वात्[3]।

८. तस्याः पयस्याया एतावदेव प्रदानं[4] नान्यत्।

९. पार्थिकाद्द्वितीयादहस्तृतीयसवनं भवति।

१०. न संस्थान्तरम्।

११. प्रायणे।

१२. न पादावधानं। यन्त्यवभृथमिति वचनात्।

१३. क्रियते ऽवभृथकर्मवत्कर्तव्यम्[5]। न स्नातीति स्नानं निषिध्यते।

---

१ M. Sūtra. षष •दशपेयस्य Comm द्वौ सोमौ क्रीणन्ति। नैकस्य क्रीतस्य विभागो यथान्यत्र। दशपेयस्य विभागो यथान्यत्र। दशपेयस्य च। अभिषेचनीयस्य चेति शब्दात्। Sūtra तत्र •यंशम् Comm सोमक्रयणो याज्या याज्या चक्षुतत्ता। उभयोरपि कुर्वन्ति ... तत् Sūtra कर्मे •दाद् Comm. दशेत cf vol. 1, p 242. २ C in marg. चाभि (alt. to अभि) तिष्ठो भवं चातिष्ठ [मसं above the line] मोपयगयनमपरभिषाधिज्यर्थं। ३ C D M संस्कारार्थत्वात्। ४ C D om. प्र। ५ C D दश्वतसम् om. न स्नान।

१४. कृष्णाजिनस्य यजमानसक्तस्य पूर्वपादमुदके ऽवसृज्य[1] वसनस्य वा दशां ततः प्रत्याहरन्ति।

१७.

१. उत्तरं दशपेयाख्यं देवयजनं यजमानो ऽध्यवस्यति। अथ-शब्दादन्येन कर्मणा व्यवदधत्।

२. तद्देवयजनं प्राप्य संसृपाख्यानां हविषामिष्टिभिर्यजेत।

३. दशभिरिष्टिभिर्दशरात्रं यजेत। एकैकयैकैकमहः।

४. दीक्षणीयातो ऽनन्तरं सवित्रे प्रसवित्रे यजेत।

५. सवित्र आसवित्र इष्टिं निर्वपेत्। सविता देवता। आस-वितेति विशेषणम्।

६. तृतीयामिष्टिं तृतीयाह्ने सवित्रे सत्यप्रसवगुणाय निर्वपेत्।

७. चतुर्थीमिष्टिं चतुर्थे ऽहनि सरस्वत्यै वाचे कुर्यात्। वाच इति विशेषणम्।

८. पञ्चमे ऽहनि पञ्चमीमिष्टिं निर्वपेत् त्वष्ट्रे रूपविशिष्टाय।

९. षष्ठे ऽहनि षष्ठीमिष्टिं निर्वपेत् पूष्णे देवाय[2]। पथिभ्य इति विशेषणम्।

१०. सप्तमे ऽहनि सप्तमीमिष्टिं निर्वपेदिन्द्राय। अस्मै इति गुणविशेषणम्[3]।

११. अष्टमे ऽहनि अष्टमीमिष्टिं निर्वपेत् बृहस्पतये तेजो-गुणाय।

१ C D M ॰सृज्य। २ C D देवताये। ३ C D M गुणः।

१२. नवमीमिष्टिं नवमे ऽहनि निर्वपेत् सोमाय राज्ञे। सोमो देवता। राजेति गुणः[१]।

१३. दशमे ऽहनि दशमीमिष्टिं निर्वपेत्। विष्णवे देवतायै। शिपिविष्टायेति विशेषणम्। दैवयजनान्तरमेकैकेनोत्सर्पतीत्येवमादिकः[२] शाखान्तरीयो धर्म इतिकरणाल्लभ्यते।

१४. दशमी चन्द्रतिथिर्विद्यते। तस्यां दशपेयः कार्यः। सौत्यमहरिह दशपेयाख्यम्।

१५. अपि वेति प्राकृतो विष्णवे शिपिविष्टायेत्यन्तेन[३] सह विकल्पसमुच्चयः। एताभिर्दशभिर्देवताभिः सहोच्चारणेन सदः प्रसर्पेयुर्भक्षार्थं भक्षयेयुः।

१६. प्रयोगगतस्य प्रतीकवचनम्[४]।

१७. एवमन्तो भक्षमन्त्रः।

१८. ऋत्विजो ऽनेन विशेषणेन विशिष्टा याजयेयुः येषां मातृतः पितृतश्च दशदश पुरुषाः श्रोत्रिया भवन्ति[५]।

१९. शतसंख्याका ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्ति।

२०. यजमानचमसे ऽपि ब्राह्मणा एव। शतसंख्यायोगात्। दशदशैकैकं चमसमनुसर्पन्तीति श्रुतिः शाखान्तरात्।

२१. तस्मात् दशदशैकैकं चमसमनुसर्पन्ति। तस्माद्दशपेय इति निर्वचनेनेह स्तुतिः[६]।

---

१ C D M दैवता। तेन गुणेन। २ C D ॰कैकात्। सर्पे॰ A om. शाखान्तरीयो। ३ C D M om इत्यन्तेन। ४ C प्रयोगगतस्य प्रतीक॰ M प्रयोगगतस्य प्र॰ D प्रयोगगतस्यप्रतीक॰। ५ A adds श्रोत्रियच्छन्दोऽधीत इति वेदपारगाः। ६ C D श्रुतिः C (orig.) इति वचने॰ D इति वचवने॰ A उपसर्पन्ति।

२२. परिसमाप्य दशपेयमनन्तरं पञ्चबिलश्चरुर्भवति। यागो ऽयं द्रव्यनिर्देशात्।

२३. परिसमाप्ते पञ्चबिलयागे श्येनीपृषतीभ्याम्। श्येनी लोहिता। पृषती शुक्लालाञ्छनादियोग्यलक्षणा[१]। श्येनीपृषतीभ्यामिति पञ्चमी। पष्ठौही चतुर्वर्षा निगमेषु प्रसिद्धा। गर्भिणीभ्यामन्तर्वतीभ्यां[२] पूर्वा अदितिदेवत्या वैश्वदेवी वा मारुत्युत्तरा।

१५.

१. अथशब्दादियं सौत्रामणी चरकाणां राजसूयाद्बहिरपि वर्णत्रयस्यापि भवति। काम्येष्टीनां च मध्ये पाठात्। तस्याः संस्कारमध्ये च पाठात्। स्मृतौ संस्कारार्था भवति। कौकिला तु सौत्रामणी येषामध्वर्यूणां पठिता तदधीनमेव वाक्यम्[३]।

२. आश्विनदेवत्यो लोहितवर्णो ऽज आलब्धव्यः।

३. सरस्वतीदेवताका मेषी कर्तव्या।

४. इन्द्राय सुत्राम्णे ऋषभ आलब्धव्यः।

५. पर्यग्निकृतेष्वेतेषु सुरासोमेन प्रचरन्ति। सुराया एव सुरासोमाभिधानम्।

६. पवित्रेण पुनीहि मेत्येवमादिना कल्पपठितेन[४] मन्त्रेण सुरां स्रवन्तीमुपतिष्ठन्ते सयजमाना ऋत्विजो ग्रह्यमाणाविशेषात्[५]।

---

१ C ०दियोग्य०। २ A ०अन्तर्वेत्नी०, C ०र्वतीभ्यां, D ०र्वती०, M वार्ता०। ३ C D वाक्यं। ४ C D कल्पे। ५ M ग्रह्यमाण।

७. पित्र्याभिर्वेति सोक्तम्। कथं नाम सोमवतां बर्हिषदामग्निष्वात्तानां च या उक्तास्ताः स्युरिति।

८. युवं सुराममित्येषा सुरासोमानां पुरोनुवाक्या भवति।

९. होता यक्षदश्विना सरस्वतीमिन्द्रं सुत्रामाणं सोमानामिति प्रैषो भवति।

१०. सर्वाग्रेषानेक आचार्या विकृतानूहितानामनन्ति।

११. तदूहितमाम्नातं तथा न कुर्यात्। आसुरं तत्।

१२. पुत्रमिव पितरावश्विनोभेत्येषा याज्या कर्तव्या। सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्कारः। सुरायाः सोमशब्दात्।

१३. यमश्विनेत्येवमादिकः सुराभक्षणमन्त्रः।

१४. ब्राह्मणं सुरापं परिक्रीणीयादित्येवं ज्ञात्वा तस्मै भक्ष उपनीयते। परिक्रीणीयादिति ब्राह्मणवचनं स्मृतिविरोधाशंकानिवृत्त्यर्थम्।

१६.

१. सौत्रामण्यनन्तरं केशवपनीयो नामैकाहः। यद्यस्मिन्नवसरे सौत्रामणी क्रियते ततो ऽयं क्रमः। ऽतःशब्दादन्यथापि भवतीति विज्ञायते।

२. वैधातवो नामोदवसानीया कार्या।

३. पुरोलाशः प्रायान्तरात्। आग्नावैष्णवस्य याज्यापुरोनुवाक्ये पूर्वोपदिष्टे[१]। इन्द्राविष्णू दूंहिताः शम्बरस्य उभा जिग्यथुर्न परा

१ C D om. from आग्ना॰ to ॰दिष्टे।

जयेथे इति याज्यानुवाक्ये भवतः[१]। यं वां कर्मणेति द्वितीयासप्तम्यौ वा[२]।

४. त्रैधातव्यनन्तरं व्युष्टिर्द्विरात्रः कार्यः।

५. अग्निष्टोमसंस्थमेकमहर्द्वितीयमतिरात्रसंस्थम्।

६. अग्निष्टोमसंस्थस्य ब्राह्मणसंस्तवः। व्युच्छत्यस्मै ब्राह्मणाय सुप्रभातमहर्भवति यो वेदमनुब्रूते शिष्येभ्यः।

७. अतिरात्रसंस्थस्य क्षत्रियसंस्तवः। क्षत्रियस्यापि तस्य सुप्रभातं यो ऽभिषिच्यते। तस्मा अमृधा उषसो व्युच्छान्त्य इन्द्राय सुनवामेत्याद्येति मन्त्रवर्णवचनात्।

८. व्युष्टिद्विरात्रादनन्तरं चत्रधृतिर्नामैकाहस्तेन[३] यजते।

९. चत्रधृतेर्विशेषणान्येतानि पदार्थानि प्राकृतान्येवानूद्यन्ते[४]।

१०. उ हेति निपातो वाक्यपूरणार्थः। तेन त्रिष्टोमेन द्युम्नो नामाभिप्रतारण इष्टवान्।

११. तं दृढद्युम्नं ब्राह्मणः कश्चिदनुव्याजहार। अनुव्याजहारो शापाभिप्रायः[५]।

१२. एवं ब्राह्मणो ऽनुव्याजहार। नायमयष्ट चत्रधृतिना दृढद्युम्नः। अत एतस्माद्यज्ञापचारादिममेव समरं संग्रामं प्रति कुरवो राजानः कुरुक्षेत्रादेशाच्च्योष्यन्त इति।

१३. यथैवैतेन ब्राह्मणेनोक्तं तथैवाभूत्।

१४. न त्रिष्टोमेन।

---

१ C D om. भवतः। २ C D om. वा। ३ C D ०धृतिनामै०।
४ C वनूद्यन्ते, M ०वाभ्युद्यन्ते, D ०न्येवाभ्युद्यन्ते। ५ A ०प्रायः।

१५. प्रतिष्ठा यज्ञानां चतुष्टोमः प्राथम्यात्[1]।

१६. अयुतं दश सहस्राणि दक्षिणा देया। गवामियं संख्या न्यायप्राप्तेः।

१७.[2] न वै तस्माद्राष्ट्रात् यस्याधिपतिः। तस्मान्न युवते प्रजा। तस्ये वा विप्रो राजा। तस्या न युवते न पृथग्भावं गच्छतीत्यर्थः। यो ऽयुतं ददाति।

१८. अयुतमित्यस्य निर्वचनम्।

१९. लक्षं वा दद्यादित्यभिप्रायः।

उक्तमाध्वर्यवे। शौनःशेपं च प्रेष्यति[3] घृतान्ते वेति। ततः प्रेषितेन होत्रा ख्यातव्यम्। तदिह सूत्रकारः पठति।

१७.

p. 187, 1.22. हरिश्चन्द्रो नाम राजा। वेधाः प्रजापतिः। तस्यायं वैधसः। ऐक्ष्वाक इति वंशाख्या। स किल राजापुत्र आस आसीत्[4]।

p. 188, 1.[5] तस्य ह राज्ञः शतपरिमाणा जाया बभूवुः।

अनेकास्वपि पत्नीषु सतीष्वपुत्र एव। साधनसंपन्नो ऽपि पुत्रं न लब्धवानित्यर्थः।

2. तस्य राज्ञो हरिश्चन्द्रस्य गृहे कथंचित्पर्वतनारदावृषी सहोषितौ।

---

1 C D प्राधान्यात्। 2 om. in A. 3 C D प्रेषातिघृतान्तेवेति। 4 cf Streiter, De Sunahsepo, fabula Indica, Berolini 1861. 5 the numerals indicate here page and line of the text in vol I.

स राजा नारदं पृष्टवान्।

3. 4. यदेतदयं पृच्छामस्तद्भगवन्नारदास्माकं प्रब्रूहि। न्विति वितर्के। इममित्यभिप्रेतस्य प्रत्यक्ष एव निर्देशात्। सर्व एव जना विद्वांसो ऽविद्वांसश्च पुत्रफलं पुत्रमिच्छन्ति। किं पुनस्तत्पुत्रफलं यत्पुत्रेण पिता विन्दत इति।

5. स नारद एकयर्चा पृष्टो दशभिर्वक्ष्यमाणाभिः प्रत्युवाच।

6. 7. पुत्रेण जातेन पिता पितॄणामनृणो भवतीत्युच्यते। ऋणमस्मिन्संनयतीति। अमृतत्वं च विन्दते[1]। नैवासौ म्रियते यस्य पुत्रः। पिता पुत्रस्य जातस्य कर्मयोग्यस्य[2] निष्पन्नस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखं संप्रतिकाले[3]।

8. 9. सर्वेषां प्राणिनां पृथिव्यां यावन्तो भोगाः क्षुदुपशमादयः। यावन्तो जातवेदसि आलोकप्रकाशरूपोपलब्ध्यादयः। अप्सु च यावन्तो भोगास्तृडुपशमादयस्तेभ्यो भोगेभ्यः पितुः पुत्रे भूयान्भोगः।

10. 11. पितरो नरकपातलक्षणं सान्द्रं तमः पुत्रेणात्यायन्। किं चान्यत्। आत्मा हि स आत्मनः सकाशाज्जातो ऽपृथग्भूत एवेत्यर्थः। स इरावत्यतितारिणी[4]। इरावत्यन्नवति श्राद्धोदकदानादौ कर्मणि अतिता(!)। सांतत्येन[5] प्रापयिता। अवश्यकर्तव्यस्य च श्राद्धादेस्तरणी।

12. 13. हे ब्राह्मणाः। ब्रह्मब्राह्मणयोरविशेषात्। हे ब्राह्मणा

---

१ C D ति। २ C M पुत्रयोग्यस्य। ३ Streiter proposes संप्रतिकाशे। ४ C °च°, D क्ष। ५ C D सातत्येन।

इत्यामन्त्रिताः[1] किं नु मलं धारयथ नखलोमादिकं। किमजिनं धारयथ कृष्णाजिनं मुमुक्षवः सन्तः। किमु श्मश्रूणि धारयथ वैखानसाः सन्तः। किं तपो धारयथ कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं। विष्णुलोकप्राप्त्यर्थं किं तर्हि कुर्मः। पुत्रमिच्छध्वं स वै लोको ऽवदावद इति। वद स्थैर्ये। [2]चिरविष्णुलोकप्राप्तिहेतुः पुत्र एवेत्यर्थः।

14. 15. अन्नं ह प्राण इत्येवमादीनां दृष्टान्तत्वेनोपादानम्। यथानिश्चितमन्नमेव[3] प्राणः। शरणं वस्त्रं सर्वतः परित्राणम्। हशब्दो ऽवधारणार्थः। रूपं हिरण्यं सर्वद्रव्येभ्यः शोभनद्रव्यम्। पशवो ऽविवाहा विवाहरहिताः। सखा ह जाया इहलोकपरलोकसुखधर्मसाधनरूपत्वात्। दुहिता कृपणं। सर्वदा दीनैव शोककरी। यथैतानि यथायथं निश्चितानि एवं ज्योतिः पुत्रः परमे व्योमन् परमे स्थाने।

16. 17. पतिर्जायां सर्वाङ्गीकृत्य रेतसा प्रविशति। तत्र गर्भो भूत्वा मातरमिवाश्रित्य तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते ऽभिव्यज्यते।

18. 19. जायाशब्दस्य निर्वचनार्थं पुनरुक्तं। यस्मादस्यां पुनर्जायते तस्माज्जाया जाया[4]। आर्भवारमेषाभूतिर्भवनं यदस्यामेवैतद्बीजं निधीयते।

20. 21. देवा ऋषयश्च एतां जायां महत्तेजः संभारं कृत्वा

---

१ C D °श्रिताः। २ A चिरं। ३ C D यथैतन्निश्चित। ४ C D om. तस्माज्जाया जाया।

देवा मनुष्याननुवन्त्येषा पुनर्युष्माकं जननी भविष्यति। जायास्तुतिरपत्योत्पत्तिस्तुत्यर्था।

1. 22 and p. 189, 1. एष इति प्रकृतसंनिहितपरामर्शकः। पन्था मार्गः। विततो विस्तीर्णो देवयानो[1] न पितृयानो येनाक्रमन्ते सुखिनः। *येन गच्छन्ति सुखिनः ये विगतशोकाः।* *तं पश्यन्ति* पशवो वयांसि च पक्षिणश्च। तस्मात्ते मातर्यपि मिथुनं चरन्ति। एवं नाम पुत्रोत्पत्तिः प्रशस्यते येन विरुद्धमप्यभिधीयते। यथा लोके ... शीला[2] निष्पादयितव्यं किमपीति।

23. अर्थवादो ऽयं पुत्रोत्पत्तिप्रशंसार्थः। गावो वा एतत् सत्त्रमासतेति यथा।

१८.

4. अर्थवादो ऽयं पुत्रोत्पत्त्यभिमुखीकरणाय। ह्यशब्दो निपातो वाक्यपूरणार्थः। तमुपायं कथय येन पुत्रो जायेतेति।

5. स नारदस्तं हरिश्चन्द्रमुवाच वरुणं राजानमुपधाव। उपधावनं श्रयणं। उपधाविला तं देवं ब्रूहि[3] पुत्रो मे जायतां तेन हे वरुण त्वा यजे। एवं वरुणं ब्रूहि[4]।

6. हरिश्चन्द्रेण नारदवचोऽभ्युपगतम्।

6. हरिश्चन्द्रो वरुणं राजानमुपससार। कथं तदाह।

---

१ C D ॰स्तीर्णो देवयानः, देवयानः पितृयाणो। २ A मसृत्वादशीला, C सृत्वादशीला M सृत्वादशीला, D सृत्वादशी च। ३ C D प्रब्रूहि। ४ C D प्रब्रूहि।

6. 7. पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यजा इति। स हरिश्चन्द्र एवं वरुणमुक्तवान्।

7. तथेति वरुणो ऽभ्युपगतवान्।

तस्य हरिश्चन्द्रस्य पुत्रो जातो वरुणप्रसादात्।

तस्मै तत्पित्रा नाम दत्तं रोहित इति।

8. तं हरिश्चन्द्रं वरुण उवाच। अजनि वै ते पुत्र इति। अजनीति लुङि चिणि रूपं। जातस्ते पुत्र इति यावत्। यजस्व मानेनेति।

9. 10. स राजा हरिश्चन्द्रः पुत्रस्नेहाद्वरुणं प्रत्येतदुत्तरं कृतवान्। यदनतिक्रान्तदशाहो ऽयं पशुस्ततो ऽमेध्यो ऽतिक्रान्तदशाहो मेध्यो भवति पूर्णदशाहो ऽस्त्वथ त्वां यजा इति।

10. राज्ञोक्तं वरुणो ऽङ्गीचकार।

स रोहितो निर्दशो ऽभूत्।

11. तं हरिश्चन्द्रं वरुण उवाच निर्दशो ऽयमभूद्यजस्व मानेन।

12. दन्तैर्विना पशुरमेध्यो भवति। नु अद्यो भवन्तु दन्ता अस्य। अथ त्वा यजा इति।

13. हरिश्चन्द्रोक्तमभ्युपगतं राज्ञा वरुणेन।

तस्य रोहितस्य दन्ता जाताः।

14. तं हरिश्चन्द्रं वरुण उक्तवान्। दन्ता अस्य रोहितस्य जाताः। अनेन मां यजस्व।

14. 15. पन्नैर्दन्तैः[1] पशुर्मेध्यो भवति। दन्ता अस्य पतन्तु अनन्तरं तव यागमनेन करवै।

---

१ C D पतितैः।

16. तथैव वरुणो मेनिरे[1]।

तस्य दन्ताः पतिताः।

16. 17. तं वरुण उक्तवान् दन्ता अस्य पेतुः यजस्व मानेनेति।

18. पुनर्दन्तजन्मोत्तरं कृतवान् हरिश्चन्द्रः।

19. अस्त्वेवम्।

पुनर्दन्ता अभवन्।

20. वरुण उक्तवान्।

21. संनाह्यप्राप्त्यनन्तरं क्षत्रियः पशुर्मेध्यो भवति। इत्येवं हरिश्चन्द्र उक्तवान्।

22. भवत्वेवमिति वरुण उवाच।

स रोहितः संनाहं प्राप्तवान्।

p. 190, l. 1. वरुणेनोक्तम्।

स हरिश्चन्द्रस्तथेत्यङ्गीकृत्य पुत्रं रोहितमामन्त्रितवान्।

किम्।

2. ततेति[2] पुत्रमभिधाय संबोधनं कृतम्। अयं भगवान्वरुणस्त्वा अनेन समयेनाददाद्यत्त्वया[3] पशुना इनं यजा इति। स समयः संप्राप्तः। हन्त इति खेदे। परमखेदं प्राप्तवान् हरिश्चन्द्रः। एवमुक्तो रोहितः किं कृतवान्।

2. 3. स रोहितः पितुः खेदं वरुणस्य चेतिकर्तव्यतां

---

१ All MSS. मेनिरे। २ C (sec. h.) ताता, C D read also in the text of the Sūtra तात॰। ३ C D अददादमा त्वया instead of ॰यत्त्वया।

आत्मनश्च मरणं दुष्करमालोच्य नेत्युक्त्वा न करिष्यामीत्यभिधाय चापं गृहीत्वा पितुरप्यविधेयो भूत्वा वनं गत्वा स्थितः।

3. स रोहितो धनुष्पाणिः सन्नेकं संवत्सरं यावदरण्ये निर्जने देशे चचार।

4. अथानन्तर्यं। रोहितवनगमनानन्तरं इक्ष्वाकुवंश्य[1] राजानं हरिश्चन्द्रं वरुणो गृहीतवान्।
तस्य हरिश्चन्द्रस्य उदरं जलोदरनामानं व्याधिं कृतवान्।

5. तत्पितुर्वरुणकोपान्निष्पन्नमुदरं रोहितो वनस्थः श्रुतवान्।
स रोहितो ऽरण्याद्राममागतः।

6. तं रोहितमुपगम्य ब्राह्मणवेषपुरुषरूपेणेन्द्रो वक्ष्यमाण-मुक्तवान्।

१९.

7, 8. हे रोहित नीतिनिपुणानां मितिवाक्यं[2] वयं श्रुतवन्तो यदश्रान्तायासलसाय नानाप्रकारा श्रीरस्ति तथा निषद्वरो[3] ऽलसो जनः पापो दुःखी। चरत उद्यमवत इन्द्रो देवराजो मित्रं। तस्मात्[4]।

9. हे रोहित चरैव उद्यममेव कुरु इति ब्राह्मण उवाच।
स रोहितो ब्राह्मणवचस्तथ्यं पथ्यं दुःखान्तकरं मत्वा पुनश्चरैवेति मां यदयमवोचत्तदवश्यं कर्तव्यं मया। इति कृत्वा

१ C ॰श्यं। २ C पुण्यानामिति वा॰। ३ C ॰द्वरो। ४ CD तस्मात्।

द्वितीयं संवत्सरमरण्ये चचार। स रोहितः पितुर्दुःखं मनसि विस्मृत्य पुनर्ग्राममेयाय द्वितीयसंवत्सरान्ते।

11. तं रोहितं तथैव पुनरिन्द्र उवाच।

12. 13. भगो भाग्यं पुण्यं संपदिति यावत्। स आसीनस्योपविष्टस्यास्ते उपविशति न वर्तते[1]। स एव भगस्तिष्ठत ऊर्ध्वस्थितस्य पुरुषस्योर्ध्वस्तिष्ठति वृद्ध्यभिमुखो भवति। स एव निपद्यमानस्य पततो ऽधः पतति। स भगश्चरत उद्यमवतश्चराति वर्धते दृष्टप्राप्तिं करोति। तस्मात्।

14. उक्तार्थम्।

15. तृतीयमपि संवत्सरमरण्ये[2] बभ्राम॥

पूर्ववद्व्याख्यानम्।

16. कृतव्याख्यानम्।

17. 18. 19. हे रोहित तस्माच्चरैव। एवशब्दो ऽन्यथयत्यक्त्वार्थः। यतः स्वपन् पुरुषः कलिः पापो भवति। संजिहानो निद्रां परित्यजन् द्वापरो ऽपापो भवति। उत्थित ऊर्ध्वः स्थितः त्रिपाद्धर्मस्त्रेता भवति। चरन् चलन् चतुष्पाद्धर्मः कृतयुगं संपद्यते इति मन्त्रोत्कबोधपूर्वं संबोध्योवाचेन्द्रः।

20. गतार्थम्॥

चतुर्थं संवत्सरं वने चरित्वा तदन्ते पुनररण्याद्ग्राममागाद्रोहितः।

21. वक्ष्यमाणं वाक्यम्।

---

[1] C वर्धते। [2] CD वर्षं।

22; p. 191, 1. चरत उपायपूर्वमुद्यमं कुर्वतो जङ्घे पुष्पफलवत्यौ अनन्तरफलकारिण्यौ। चरतः पुंस आत्मा सुखदुःखफलभोक्ता फले-ग्रहिर्दृश्तस्तेष्टफलो भूष्णुर्भवनशीलः। अस्य पुरुषस्य चरत[1] उद्यमवतः पाप्मान दृष्टफलहन्तारो ऽनिष्टफलदातारः विषादात्मकास्तमोगु-णोद्भवा हताः उद्यमेन नाशं नीताः प्रपथे दूरमार्गे श्रमेण ग्लानिना शेरते भयादिव लीयन्ते उद्यमवन्तं न स्पृशन्तीत्यर्थः। तस्मात्।

2. पुनः संबोध्येन्द्रेण वनं प्रहितो रोहितः।

3. ब्राह्मणवाक्यं तच्च पुनःपुनर्मन्त्रवर्णपूर्वं मङ्गलोदयकारि मन्य-मानः पञ्चममपि संवत्सरमरण्ये दुःखान्तमिच्छन् रोहितश्चचार॥ मदर्थे मत्पिता वरुणेन महाव्याधिं घोरमुदरमुत्पाद्य पीड्यते किं मया पुत्रेण जीवतेति कृत्वा स रोहितः पुनर्ग्राममागतः।

4. उक्तार्थम्।

5. 6. चरन्नुद्यमं कुर्वन् मधु अमृतं मोक्षं विन्दति। स निश्च-येन योक्तव्यो[2] योगो ऽनिर्विण्णचेतसेति स्मरणात्। यथा पक्वं पच्यते स्म कर्मफलं उदुम्बरं फलकाल एव व्यक्तं भोगरूपं चरन्नुद्यमवान् माप्नोति। अनिर्वेदः श्रियो मूलमित्यादिश्यागमेन संबोध्य सांप्रतं प्रत्यक्षेण प्रमाणेन बोधयत्याह। सूर्यस्येति। हे रोहित पश्य प्रत्यक्षां सूर्यस्य श्रीमत्तां यो न तन्द्रयते चरंश्च कदा चनालस्यं करोतीत्य-भिप्रायः।

---

[1] A om. पुंस to चरतः and has चरे instead. [2] C D को वक्तव्यो instead of योक्तव्यो।

7. पुनरिन्द्रेण प्रेरितः।

8. पूर्ववत् षष्ठमपि संवत्सरम्।

9. कृतव्याख्यानमेतत्।

10. 11. यतो वनेचरो वने चरन्मधुकरो वा मधु विन्दति न निषण्णः। अपचिन्वन्मधुपर्कं विन्दति। य एवावचिनोति[1] वने स एव मधुपर्काख्यं फलं विन्दति। न तु निषण्णो निरुद्यमः। उत्तिष्ठन्विन्दति श्रियम्। उद्यमं कुर्वन् श्रियं लभते। निषण्णस्तु किमपि न लभते। तस्मात्।

12. पुनः प्रेरितः।

13. चरैवेति वै ब्राह्मणो ऽवोचदिति मन्वानः स सप्तमं संवत्सरमरण्ये चचार प्रयतः।

14. स रोहितः सप्तमे संवत्सरे ऽरण्ये बम्भ्रम्यमाणो ऽजीगर्तं सौयवसिमृषिमशनायापरीतं बुभुक्षया परीतं सर्वतो व्याप्तं पुत्रं भक्ष्यमाणं भक्षार्थमुपस्थितमरण्ये[2] उपेयाय उपगम्य दृष्टवान्[3]।

२०.

15. तस्याजीगर्तस्य सौयवसेस्त्रयः पुत्रा वक्ष्यमाणका आसुः। किंनामानः पुनस्त इत्यत आह ॥

एते त्रयः।

---

१ A. पचिनोति। २ C D. र्थं। ३ C D om. उपगम्य दृष्टवान्।

16. 17. तमजीगर्तं सौयवसिं रोहित उवाच। हे ऋषे। हन्त हन्तेत्ययं निपातः सम्प्रश्ने वर्तते। अहमेषां त्वदीयानां[1] पुत्राणामेकेनात्मानं निष्क्रीणा इति। कं विक्रीणासीत्यर्थः। तुभ्यमहं गवां शतं ददानीत्येवमुवाच रोहितः।

17. स सौयवसिरजीगर्तो ज्येष्ठं पुत्रं पितृणामर्थं निगृह्णान उवाच।

18. नेति प्रतिषेधे। न्वित्यवधारणे। इमं तावज्ज्येष्ठं नाहं विक्रीणामि।

नो इति निषेधार्थः। एवेति निषेधावधारणार्थौ निपातः। कनिष्ठं पुत्रं माता नितरां विक्रेतुं नेच्छति।

19 तौ पितरौ मध्यमे द्वावपि विक्रयमिच्छतः।

20. तस्य क्रयार्थं रोहितः शतं गवां दत्त्वा स रोहितो गृहीत्वा शुनःशेपमरण्याद्ग्राममेयाय पितरं हरिश्चन्द्रमागत्योक्तवान्। तत इति पितुरत्राभिधानम्। हे भगवंस्तत हन्ताहमनेन शुनःशेपेनात्मानं निष्क्रीणा इति।

21. स हरिश्चन्द्रस्तथेत्युक्त्वा वरुणं राजानं सत्कारपूर्वमामन्त्रयां बभूव। अनेनेत्येव मामौपमिकं[2] पशुनानेन त्वा यजा इति।

वरुणस्तथेत्युक्तवान् भूयस्तरो ब्राह्मणः क्षत्रियादिति परितोषेणोक्तवान्।

---

१ C D भवदीयानां। २ A अनेनेत्येवममौपमिक् C अनेनेत्येवमौपमिकं प्रति पशुनानेन in marg. त्वा M corrupt.

p. 192, 1. तस्मै हरिश्चन्द्राय वरुणो राजा एतं राजसूयाख्यं यज्ञक्रतुं प्रोक्तवान्।

2. स हरिश्चन्द्र एतं शुनःशेपं पुरुषं पशुं राजसूये आलब्धवान्। यद्यपि राजसूये पुरुषस्यालम्भो न चोदितस्तथाप्याख्यानकवशादेवं ग्रहीतव्यम्।

२१.

3. तस्य क्रतोर्विश्वामित्रो होता बभूव॥ अयास्य आङ्गिरस उद्गातासीत्॥ जमदग्निर्नामर्षिः सो ऽध्वर्युरासीत्।

4. तदानीं बभूव॥
तस्मै शुनःशेपायोपाकृताय नियोक्तारं न लब्धवन्तः। को हि ब्राह्मणं यूपे नियुञ्ज्यात्।

5. एवं सौयवसिरुक्तवान्।

6. तस्मै अजीगर्ताय सयजमाना ऋत्विजो ऽपरमपि शतं नियोजनाय परिकल्पितवन्तः॥
तं शुनःशेपं सो ऽजीगर्तो यूपे नियुयोज।

7. विशास्ताच हिंसिता[1] ऽभिप्रेतः।

8. अपरेण शतेन तृतीयेन दत्तेन विशसनमप्यहं करिष्यामीति सौयवसिरुवाच।

---

[1] A विशंसिता instead of हिंसिता। om. च

9. सौयवसये ॥ स गृहीतहस्तीयशतो ऽग्निं तीक्ष्णं[1] कुर्वन्ननु-मेयाय।

10. चित्तेन पर्यालोचितवान्।

11. अमानुषमिवात्मनात्मानमर्थं छागादिकं पशुं यथा तथा मां विशसिष्यन्ति ऋत्विजो यजमानश्च। हन्त हन्तेति निपातो ऽभिप्रेतकामप्राप्तीच्छाविजिज्ञासायां[2] वर्तते। देवताः प्रजापत्यग्न्यादिका उपधावामि। स्तुतिभिरुपगच्छानीत्येवं शुनःशेप ईर्षां बभूव।

२२.

12. स शुनःशेपः प्रजापतिमेव प्रथममग्र्यं देवतानां मध्ये श्रेष्ठमुपससार। उपसरणं चात्र भक्तिमाचेष्ट मनसा स्तुतिकरणम्।

13. प्रजापतिमुपससार।

नेदिष्ठो ऽत्यन्तसंनिकृष्टः।

14. पूर्वस्मा इयमृगनन्तराग्नेरुपसरणाय॥

अग्निः[3] स्तुत्या सवितुरुपधावनमुपदिष्टवान्।

16. स सवितारमुपससारानन्तरेण तृचेन। अभि त्वा देव सवितरित्येवमादिकेन।

17. अहं तावत्तुष्ट एवेत्यभिप्रायः।

18. स शुनःशेपो वरुणं राजानमुपससारात उत्तराभिराचा-यक्रमेणैकचिंशता।

---

१ C कुर्वन्तु। २ C D ०शायां। ३ C D अग्निस्तत्या।

19. सुबदयः कारुणिकः।

20. शुनःशेपो ऽग्निं स्तुतवान् द्वाविंशतिसंख्ययानन्तरया।

21. अग्निः परितुष्टो विश्वान्देवान् स्तोतव्येनोपदिदेश[1]।

22. नमो महद्भ्य इत्येतयर्चा विश्वान्देवां स्तुतवान्। विश्वे देवाः स्तुताः परितुष्टा इन्द्रं स्तोतव्येनोपदिष्टवन्तः।

p. 193, 2. इन्द्रं शुनःशेपः स्तुतवान्।

3. तस्मै शुनःशेपायेन्द्रः स्तूयमानो मनसा हिरण्मयं रथं दत्तवान्। अनेन दत्तवानयं ज्ञायते॥
तं हिरण्मयं रथं शुनःशेपश्चाश्वद्विन्द्रः पोप्रुयद्भिर्जिगायेतयर्चा प्रतीयाय प्रतिगृहीतवान्। स्तोत्रैव देवताद्वयं जानाति[2] इति।

4. स्तोतव्याविन्द्र उपदिदेश।

5. स शुनःशेपो ऽश्विनौ स्तुतवानुत्तरेण तृचेन।

6. अश्विनौ द्विवचनेनोत्सृज्याव इत्यूचतुरुषसं स्तुहीति चोपदिष्टवन्तौ॥
स शुनःशेप उषसं तुष्टावात आश्विनात्तृचादुत्तरेण तृचेनैव।

7. तस्येति शुनःशेपस्य प्रतिनिर्देशः। ह स्मेति निपातौ विस्मयार्थौ। ऋचिऋचि उक्तायां पाशो मुमुचे। नितरां ऋचिऋचि पाशो विसस्त इत्यर्थः॥
ऐक्ष्वाकस्य हरिश्चन्द्रस्योदरं कनीयो बभूव।

8. उत्तमायामृच्युक्तायां पाशो विमोक्तं गतः॥

---

१ C D स्तोतव्याम् See 22. २ C D जानासीति।

अगदो रोगनिवर्तित ऐक्ष्वाको बभूव।

9. अथानन्तरमेनं शुनःशेपमृत्विज ऊचुः। हे शुनःशेप त्वमेवैतस्याह्नः संस्थां जानीहीत्यभिप्रायः।

२३.

10. आख्यानमेतत्तानुष्ठेयत्वे द्रष्टव्यम्।

11. तं सोमं यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह इत्येताभिश्चतसृभिरुलूखले ऽभिषुत्य।

12. उच्छिष्टं चम्वोर्भरेत्येतयर्चा द्रोणकलशे सोमं समवनिनाय।

13. अथानन्तरं[1] अस्मिन्नन्वारब्धे सोमे एतस्यैव सूक्तस्य याः प्रथमाश्चतस्र स्वाहाभिर्जुहवां चकार।

14. अथ इमं यजमानं अवभृथमभ्यवनिनाय स त्वं नो ऽग्ने ऽवमो भवोती त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानित्येताभ्यामृग्भ्याम्।

15. अथानन्तरमेनं यजमानमग्निमुपस्थापयामास शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्रादित्येतयर्चा।

२४.

1. अथानन्तरं शुनःशेपो विश्वामित्रस्य होतुरुपस्थमाससाराजगाम।

---

१ C D om. अस्मिन्।

17. तं विश्वामित्रमजीगर्त उवाच।

18. विश्वामित्रो ऽजीगर्तेन याचितो नेत्युवाच। वै। यतो देवा इमं शुनःशेपं मह्यं दत्तवन्तः।

18. स शुनःशेपो देवरातो नाम्ना वैश्वामित्रो गोत्रेणासीत्।

19. तं विश्वामित्रमजीगर्त उवाच। त्वं च अहं च विक्रयामहै(!)। विवदावहै। यस्य वचो ऽयं शुनःशेपो मन्यते तस्यायमित्यस्मिन्नर्थे प्रमाणं स एव भवत्विति॥

20. तथेत्येवं विश्वामित्र उक्तवान्।

21. 22. अजीगर्त उवाच। आङ्गिरसो जन्मनासि हे शुनःशेप आजीगर्तिः। श्रुतो विख्यातः। कविर्मेधावी यतो ऽतः कारणात् स्वपे पैतामहात्तन्तोः पैतामहात्संतानान्मापगाः पुनरेहि मामित्युवाच।

p. 194, 1-3. शुनःशेपो ऽजीगर्तमुवाच। अद्राक्षुस्त्वां शासहस्तं सर्वे जनाः। न यच्छूद्रेष्वलप्सत। शूद्रेष्वपि ब्राह्मणवधकर्म न लब्धवन्तः। गवां त्रीणि शतानि त्वमवृणीथा मद्वधकर्मणि। हे अङ्गिरसोप... ...न[१]।

4—6. शिष्टस्मरणमस्ति। पापं कृत्वाभिसंतप्य तस्मात्पापात्प्रमुच्यत इति। तत्ते वदामि हे [२]तात दुश्चरितं मां तपति यत्पापं कर्म मया कृतं तदहं निह्नुवे तुभ्यं। तुभ्यं क्षमापयामि प्रतियन्तु गवां त्रीणि शतानि।

---

१ A ॰सोपगनिमेति न C D ॰सोपगातमेति न M ॰सो भगवते मेति। २ A तावद॰।

7—9 शुनःशेपो ऽसंधेयमित्यवोचदेतदेवमवधार्याजीगर्तं पापमसंधानार्हमित्यभिप्रायः। किं कारणम्। अविश्वसनीयत्वात्। कथमविश्वसनीयता। यः सकृत्पातकं कुर्यात् कुर्यादेनत्पातकं ततो ऽपरं ततो ऽप्यधिकमित्यर्थः। शौद्रश्चायं न्यायो यदपत्यविक्रयः। ततश्चैतस्मान्न्यायान्नापगाः सकृत्प्रवृत्तो यः किमपशुं धनेनेति[1] यजमानाय यजनाय अदात्।

10. अयं शुनःशेपो असंधेयमित्यवोचदेवमवधार्याजीगर्तं चोपालभ्य विश्वामित्र उपपपाद शुनःशेपमुपपत्तिभिरात्मीयं चकार।

२५.

11. 12 भयानक एवासौ सौयवसिः शासेन विशसनं कर्तुमिष्टवान् एतमस्मात्[2] तस्मात्कारणात् एतस्य पुत्रो मा भूर्मैवोपेहि पुत्रतां सुहृदयस्य।

13—15. शुनःशेप उवाच। हे राजपुत्र विश्वामित्र तव पुत्रतामुपेयामिति।

16—18. विश्वामित्रः शुनःशेपमुवाच। ज्येष्ठो मे त्वं पुत्राणां स्याः। किं चान्यत्। तव श्रेष्ठा प्रजा स्यात् मत्प्रसादादुपेया दैवं मे दायं। मे दायो दैवो विद्यारूपः[3] धनदायो मानुषः। तेनैतेनैव ज्येष्ठत्वेन सुप्रजास्त्वदैवदायोपायनेन निमित्तेन त्वामुपमन्त्रये ऽहमिति विश्वामित्र उवाच।

---

१ C (orig.) D किमपशुमनेनेति C प in marg. (D क्ष॰)। २ C एतमस्मात् तस्मात्कारणात् मायं एतस्य D एतमस्मात्। तस्मात्कारणान्मायं। ३ C, D दायं। मे दायो दैवो धनदायो मानुषः।

19—21. शुनःशेप उवाच विश्वामित्रं यत्तु त्वयाभिहितं[1] तत्संजानानेषु ब्रूयाः। संजानानेषु भ्रातृष्ववबुध्यमानेषु सौहार्दाय च नः प्रीतये श्रियै च विद्यादायलक्षणायै च[2] यथाहं[3] भरतवंशप्रधान तव पुत्रतामुपेयामिति।

22. अथानन्तरं शुनःशेपेनोक्तो विश्वामित्रः पुत्रानामन्त्रयितवान्। आमन्त्रणमुच्यते। सत्कारपूर्वकं प्रयोजनेषु व्यापारणम्[4]।

२६.

p. 193, 1-2. क आमन्त्रितो। मधुच्छन्दा नाम। तथा ऋषभः। अपरो रेणुः। अन्यो ऽष्टकः। एवमाद्यो ऽत उच्यन्ते। हे भ्रातरः शृणोतन अस्मै शुनःशेपाय ज्यैष्ठ्याय तिष्ठध्वं ये के च भ्रातरः स्थ ते सर्व उच्यन्ते।

3. तस्य विश्वामित्रस्य एकाधिकं शतं पुत्रा आसन्।

4. मधुच्छन्दसः सकाशात् पञ्चाशज्जन्मना वृद्धाः पञ्चाशत् कनीयांसो मध्ये मधुच्छन्दा एकपञ्चाशत्तमः॥

तद्विश्वामित्रवाक्यमस्मै ज्यैष्ठ्याय तिष्ठध्वमिति मधुच्छन्दसः सकाशाद्ये वृद्धाः पञ्चाशत्ते कुशलं शोभनं नाङ्गीचक्रुः।

5. तान्पञ्चाशत्संख्याकान् ज्यायसो ऽनुव्याजहार विश्वामित्रः। कथं शशाप। [5]अन्तं वः प्रजा भक्षीष्ट [6]प्रत्यन्तदेशवासिनी युष्माकं प्रजा भविष्यति।

---

१ C D ins. च। २ A व। ३ C D भरतं। ४ M ॰पूर्वप्रयोजनव्यापारेण ५ A अमयः। ६ A चत्य॰।

6. एतद्देशवासिन एवंनामानो बभूवुरिति।

7. तानेवं नामभिरुदाहरन्ति लोका इतिशब्देनौकार्थत्वात् न द्वितीया।

8. ये मधुच्छन्दसः पूर्वा एकपञ्चाशत्संख्याकास्ते विश्वामित्रवचो ऽङ्गीचक्रिरे। एवमुक्तवन्तः।

9—10. स मधुच्छन्दाः पञ्चाशत्कनीयांसो ज्येष्ठं विश्वामित्रं जगौ। यन्नो ऽस्माकं पिता संजानीते तस्मिन्नादेशे वयं तिष्ठामहे। पुरस्ताज्ज्येष्ठं शुनःशेपं कुर्महे त्वामन्वञ्चो वयं स्मामेति शुनःशेपं प्रति पितुरादेशादुक्तवन्तः।

11. पुत्रैरादेशे ऽङ्गीकृते तान्पुत्रान् विश्वामित्रः प्रीतस्तुष्टाव।

२७.

12 13. ये पुत्रा मम मानमनुष्ठन्तः प्रजा[१] वर्धयन्तो मां वीरवन्तं पुत्रवन्तं कृतवन्तः ते यूयं प्रजावन्तः पशुमन्तो भविष्यथ मत्प्रसादात्।

14. 15. हे पुत्रा देवरातेन पुरएत्रा पुरोगामिना ज्येष्ठेन सर्वे वीरवन्तो गाथिना राध्याः पूज्याः स्थ। एष वः सत्पूजनो ऽस्ति।

16. 17. हे कुशिका एष देवरातो युष्माकं मध्ये वीरो ज्येष्ठस्तमनुगच्छत युष्मांश्चानुगच्छतो ऽयं च दायमुपेता विद्या यामुत वेदषि उपगमसाधुकारी सर्वमेतन्मयास्मै प्रतिपादितमित्यभिप्रायः।

१ C D पूर्वा।

18. 19. ते वैश्वामित्रा मधुच्छन्दःप्रभृतयः सम्यञ्च एकचित्ता भक्तिप्रवणहृदया देवराताय तस्थिरे। तदनुयायिनः सर्वकार्येषु स्थिता इत्यर्थः। ज्यैष्ठ्ये श्रैष्ठ्ये च गाथिनाः। संज्ञा।

20. 21. रिक्थं दायो वेद इत्येकार्थाः[1]। उभयो रिक्थयोर्देवरातो द्रष्टा ऋषिरधीयते जह्नूनां च मध्ये गाथिना अधितस्थिरे। द्वे विद्यायां[2] वेदे धने वेद इति धननामाच।

22. हरिश्चन्द्रो ह वैधस इत्येवमादिकम्॥

परःशतमितमृचां गाथानां च रचितं[3] पुनर्यस्मिंस्तत्परःशतगाथम्। अभ्यधिकशतगाथमित्यर्थः। कियत्परिमाणं पुनस्तत्। अपरिमितं। बहुवृत्तान्तमित्यर्थः।

P. 196, 1. तदाख्यानमभिषिक्ताय राज्ञे होताचष्टे॥

2. कशिपुरासनं हिरण्मस्य कशिपुः हिरण्यकशिपुस्तस्मिन्हिरण्यकशिपौ होतासीन उपविष्ट आचष्टे। हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिमृणात्यध्वर्युः प्रतिगरं ददाति॥

ऋक् प्रविद्धैव। यथार्थवादो न पादव्यवस्था॥ ओ ऽन्ते एवमिति तथेत्येवम्।

3. अर्थवादार्थ उपन्यासः।

4. उभयरूपेण प्रतिगरेणेत्यर्थः।

5. यस्मादाख्यानप्रतिगरेण[4] सर्वस्मादेनसः संप्रमुच्यते तस्माद्यो

---

१ A ०ऋः। २ C D वेद्यायां। ३ C D चरितं। ४ C D यस्मात्र प्रतिगरेण।

6. एतद्देशवासिन एवंनामानो बभूवुरिति।

7. तानेवं नामभिरुदाहरन्ति लोका इतिशब्देनोक्तार्थत्वात् न द्वितीया।

8. ये मधुच्छन्दसः पूर्वा एकपञ्चाशत्संख्याकास्ते विश्वामित्रवचो ऽङ्गीचक्रिरे। एवमुक्तवन्तः।

9—10. स मधुच्छन्दाः पञ्चाशत्कनीयांसो ज्येष्ठं विश्वामित्रं जगौ। यन्नो ऽस्माकं पिता संजानीते तस्मिन्नादेशे वयं तिष्ठामहे। पुरस्ताज्ज्येष्ठं शुनःशेपं कुर्महे त्वामन्वञ्चो वयं स्मसेति शुनःशेपं प्रति पितुरादेशादुक्तवन्तः।

11. पुत्रैरादेशे ऽङ्गीकृते तान्पुत्रान् विश्वामित्रः प्रीतस्तुष्टाव।

२७.

12 13. ये पुत्रा मम मानमनुतिष्ठन्तः प्रजा[1], वर्धयन्तो मां वीरवन्तं पुत्रवन्तं कृतवन्तः ते यूयं प्रजावन्तः पशुमन्तो भविष्यथ मत्प्रसादात्।

14. 15. हे पुत्रा देवरातेन पुरएत्रा पुरोगामिना ज्येष्ठेन सर्वे वीरवन्तो गाथिना राध्याः पूज्याः स्थ। एष वः सत्वपूजनो ऽस्ति।

16. 17. हे कुशिका एष देवरातो युष्माकं मध्ये वीरो ज्येष्ठत्वमनुगच्छत युष्मांश्चानुगच्छतो ऽयं च दायमुपेता विद्यां यासुत वेदेषि उपगमसाधुकारी सर्वमेतन्मयास्मै प्रतिपादितमित्यभिप्रायः।

---

१ CD पूर्वा।

18. 19. ते वैश्वामित्रा मधुच्छन्दःप्रभृतयः सम्यञ्च एकचित्ता भक्तिप्रवणहृदया देवरातान तस्थिरे। तदनुयायिनः सर्वकार्येषु स्थिता इत्यर्थः। ज्यैष्ठ्ये श्रैष्ठ्ये च गाथिनाः। संज्ञा।

20. 21. रिक्थं दायो वेद इत्येकार्थाः[1]। उभयो रिक्थयोर्देवरातो द्रष्टा स्थविरधीयते जह्नूनां च मध्ये गाथिना अधितस्थिरे। दैवे विद्यायां[2] वेदे धने वेद इति धननामाच।

22. हरिश्चन्द्रो ह वैधस इत्येवमादिकम्॥

परःशतमितमृचां गाथानां च रचितं[3] पुनर्यैसिंस्तत्परःशतगाथम्। अभ्यधिकशतगाथमित्यर्थः। कियत्परिमाणं पुनस्तत्। अपरिमितं। बहुवृत्तान्तमित्यर्थः।

P. 196, 1. तदाख्यानमभिषिक्ताय राज्ञे होताचष्टे॥

2. कशिपुरासनं हिरण्मयं कशिपुः हिरण्यकशिपुस्तस्मिन्हिरण्यकशिपौ होतासीन उपविष्ट आचष्टे। हिरण्यकशिपावासीनः प्रतिगृणात्यध्वर्युः प्रतिगरं ददाति॥

ऋक् प्रसिद्धैव। यथार्थवादो न पादव्यवस्था॥ सो ऽन्ते एवमिति तथेत्येवम्।

3. अर्थवादार्थ उपन्यासः।

4. उभयरूपेण प्रतिगरेणेत्यर्थः।

5. यस्मादाख्यानप्रतिगरेण[4] सर्वस्मादेनसः संप्रमुच्यते तस्माद्यो

---

१ A °र्थाः। २ C D वेद्यायां। ३ C D चरितं। ४ C D यस्मात्र प्रतिगरेण।

राजा अविजितो विजयासमर्थो ऽप्ययजमानो राजसूयेन बहिरपि क्रतोराख्यापयेतैवैतच्छौनःशेपमाख्यानं किमस्य भवतीत्यत आह।

6. धनशब्दो ऽर्थे[1]। न ह्यस्मिन्राजनि स्तोकमप्येनः परिशिष्यते॥

सहस्रं गवामाख्यात्रे दद्यात्। शतं गवां प्रतिगरित्रे दद्यात्॥

हिरण्मयौ कशिपू यथास्वं दद्यात्।

7. पुत्रकामाः श्रद्दधाना आख्यापयन्ते॥

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारः। तदाचरणं चायुष्यमिति।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये पञ्चदशो ऽध्यायः समाप्तः॥

---

१ C D om. धनशब्दो ऽर्थे।

अथ षोडशोऽध्यायः ।

इदानीमश्वमेधपुरुषमेधसर्वमेधैकोत्तरा अशीता वक्तव्यास्तत्राश्वमेधस्य तावदर्थवादेनोपक्रमः ।

१.

१. एवं कामितवान् । तदवाप्तये ।

२. स प्रजापतिरेतं त्रिरात्रं त्रिसुत्यकं[1] । यज्ञक्रतुमिति सुत्यार्थं वचनम् । अपश्यत् दृष्टवान् साध्यसाधनसंबन्धेन विज्ञातवान् । अश्वमेधाख्यम् ।

३. संभारादिना द्रव्यजातेन ।

४. निर्ज्ञातस्वरूपेण[1] फलसंपत्तिशक्तियुक्तेन ।

५. यथाभिलषितं प्राप्तवानित्यभिप्रायः ।

६. प्रजापतिवन्मनुष्ययजमानो ऽपि ।

७. ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्युभ्यो महर्त्विग्भ्यश्चतुरः पात्रान् कांस्यादीन् चतुरश्चाञ्जलीन् । उभयहस्तयोगो ऽञ्जलिः । प्रसृतांश्चतुर एव । प्रसृतिरेकहस्तो ऽङ्गुलिकोषः[2] ।

८. द्वादशप्रकारम् ।

---

१ A ॰सुत्यात्मकं C ॰सुत्याकं । १ A D कार्ये । २ A ऽङ्गुलिकोषः ।

८. पाचाम्नलिप्रसृतैश्चतुर्भिर्द्विर्द्विप्रसङ्ख्यया संवत्सरो व्याप्यते।

१०. ब्रह्मौदनदानादनन्तरमध्वर्युर्यजमानाय *निष्कं प्रतिमुञ्च*-त्याबध्नाति[1]।

११. सायमाहुतौ *नित्यहोमायां* हुतायां पश्चाद्गार्हपत्यस्योदक्शिरा यजमानः संविशति वावातया प्रियतमया पत्न्या सह।

१२. वावाताया ऊर्वन्तरे असंवर्तमानो अचुम्बमानः शयीत।

१३. अनेन वावातासंवेशनेन *तपसा* इमं स्वस्ति कल्याणं संवत्सरमाप्नवामहा इति प्रार्थना। सावित्र्युत्तरमन्त्रागानपारिप्लवश्रुतीः संवत्सरमर्धमासमासचैमास्यषण्मास्यानि चैके इति (का० २०. २.७; ३.५) यद्यपि तन्त्रान्तरे पचपञ्चकमाम्नातं तथाप्यत्र वावातासंवेशनं संवत्सरं भवतीत्यस्यायमेव पक्षः।

१४. तं निष्कं *प्रातर्होमे निवृत्ते ददाति*।

१५. अथशब्दः आनन्तर्यार्थः। निष्कदानादनन्तरमाग्नेयमष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपति।

१६. मुखतो ऽश्वमेधस्यादितः।

१७. तस्मिन्नेवाहनि अथशब्दात्।

१८. यत्पूष्णे पथिकृते चरुं निर्वपति।

१९. शुक्लकृष्णनीलपीतादीनि सर्वाणि रूपाणि यस्मिन् स सर्वरूपः। तमश्वं जवेन वेगेन संपन्नं संवत्सरायोत्सृजन्ति। संवत्सरब्रह्मचर्यनियमाय वा[2]। सर्वकामिनं स्वेच्छाप्रवृत्तम्। अब्रह्मचर्यञ्चा वर्जयित्वा।

---

1 A ins. सद्ये। 2 A om. वा।

२०. शतसंख्याका राजपुत्राः। राजपुत्रा इत्यभिषेकाद्याधिपत्ययुक्तस्य राज्ञः पुत्राः। कवचिनः संनद्धाः। राजन्याः क्षत्रियजातयो निषङ्गिणो बद्धतौणिराः[1]। शतसंख्याका एव। सूतग्रामणीनां पुत्रा उपवीतिनः। उपवीतमिति संनाहविशेषः। सूतः प्रतिलोमजो ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्। ग्रामणीर्महत्तरः। शतमेवैतदुभाभ्यां[2]। क्षत्त्रसंग्रहीतॄणां[3] पुत्रा दण्डिनः। क्षत्ता सारथिः संग्रहीता मन्त्री। दण्डिनो दण्डहस्ताः। शतसंख्याका एव। अनावर्तयन्तो ऽश्वं रक्षन्ति। अनेन नियमेन।

२१. अथानन्तरं सवित्रे प्रसवित्रे प्रथमा एकहविष्का इष्टिः। सवित्र आसवित्रे द्वितीया एकहविष्कैव। सवित्रे सत्यप्रसवायेति तृतीयाप्येकहविष्कैव। एतानि हवींषि संवत्सरं भवन्ति।

२२. कथं नाम सविता। यतः प्रसविता महान् स मम इमं यज्ञं प्रसुवे।

२३. आङ्पूर्वः सव आभिमुख्येनाभ्यनुज्ञा।

२४. तस्मात्सवित्रे सत्यप्रसवायेति।

२५. य इमा विश्वा जातान्या देवो यातु सविता सुरत्न इत्येते याज्यानुवाक्ये प्रथमस्य हविषः। विश्वानि देव सवितः स घा नो देवः सविता सहावेति द्वितीयस्य। आ विश्वदेवं सत्पतिं न प्रमिये सवितुर्दैव्यस्य तदिति तृतीयस्य।

२६. संवत्सरमेव चशब्दात्।

---

१ C बद्धवैणीराः; sec. h. नो; M बद्धतूणाः; D बद्धतूणीरा (by alt.), not quite legible. २ C शतमेवैतमाभ्यां; D शतमेवैतराभ्यां। ३ C (orig.) क्षत्रि sec. h. क्षत्त्र D क्षत्र।

२७. उक्तार्थम्।

२८. अस्याप्युक्त एवार्थवादो दशमे ऽहनि।

२९. अथशब्द आनन्तर्ये वीणानां गणा वीणागणाः। वीणागणैर्गायन्तीति वीणागणगिनः। तानध्वर्युः संप्रेष्यति। पुराणै राजभिः पुण्यकृद्भिः सगरदिलीपादिभिरेनं राजानं संगायत। समानं कृत्वा गायतेत्यभिप्रायः।

२.

१. मनुर्वैवस्वतो राजेत्येवमादिकमाख्यानं परिप्लवाख्यं प्रथमे ऽहन्याचष्टे।

२. तस्य राज्ञो मनुष्या विशः प्रजास्त इम आसते ऽद्यापि स्वधर्माच्च चलन्ति।

३. पञ्चमहायज्ञानुष्ठानकारिणो गृहमेधिनो गृहस्थाः। तानुपदिशति।

४. ऋचोवेदः ऋग्वेदः सो ऽयमिति वदन् सूक्तं निगदेत्। सूक्तं किंचिदाधवाय इवानुवदेत्।

५. यमो वैवस्वतो राजेत्याहेति द्वितीय एवाहनि शतपथे दर्शनात्।

६. पूर्वोक्तं श्रुवन् स्थविराण्ययो ऽधिकान् प्रदर्शयति।

७. आग्रमेधिकमेव प्रकरणात्।

८. वरुण आदित्यो राजेत्याह पारिप्लवं तृतीये ऽहनि।

९. शोभनानव्यङ्गान् यूनः प्रदर्शयति।

१०. या ओषधीरित्येतत्सूक्तं केचिदाहुः। तदयुक्तम्। समाख्यानाद्[1] भेषजग्रन्थस्याथर्वणिकानाम्।

११. सोमो वैष्णवो राजेति शतपथश्रुतेः। प्रतीकग्रहणान्येतानि।

१२. तस्यैताः सभायामन्यासामप्रवेशात्।

१३. घोरमाथर्वणो ग्रन्थः।

१४. अर्बुदः काद्रवेयो राजेत्याहेति श्रुतेः।

१५. सर्पान्वा प्रदर्शयति सर्पविदो वा जनान्।

१६. सर्पविद्यां गारुडीं[2] कङ्कतीयं वा।

१७. कुबेरो वै श्रवणो राजेत्याहेति श्रुतेः।

१८. सेण्यागायन्याः[3] (?) पापकृतो वा सेच्छानुपदिशेत्।

१९. रक्षोविद्या[4] रक्षोहणं सर्वाग्निदानाचष्ट इति वचनात्तस्मान्सिद्धैव [5]कुहकरूपा रक्षोविद्येति।

२०. २१. कुसीदिनो वार्धुषिकप्रयोगजीविनः।

२२. असुरविद्येन्द्रजालादिना तन्निर्दिशम्मायायामपि कांचित् कुर्यात् अङ्गुलिन्यासरूपाम्।

२३. मत्स्यः सांमदो राजेति श्रुतेः प्रतीकग्रहणमेतत्।

२४. मत्स्यानुपदिशति जातिसंबन्धेन मत्स्यविदो वा मैनिकान्पाठीनादिविशेषविकल्पान्विदन्ति पतान्वा[6]।

---

१ C ॰ख्यातात्। २ A गारुडी। ३ C सेलगाऽ सेस शामायन्याः (ल in marg.) D सेलयाः सेण्यागायन्याः M शेषगायनो वा cf. Comm. Sat. Br. 13, 4, 3, 9.
४ C ins. त M विद्या नाम रक्षोहणं सूक्तं। ५ C D कुक्कु। ६ A पेताम्बा D पैताम्बा।

२५. इतिहासवेदस्य पृथग्भावेन दर्शनात्।

२६. तार्क्ष्यो वैपश्चितो राजेत्याहेति प्रतीकश्रुतेः।

२७. वयांसि पक्षिणो ब्रह्मचारिण उपकुर्वाणका नैष्ठिका वा।

२८. पुराणं वायुप्रोक्तमचाख्येयम्। न तु यो यज्ञो विश्वतस्तन्तुभिस्तत इति सूक्तमस्य वेदैकदेशत्वात्।

२९. धर्म इन्द्रो राजेत्याहेति शतपथे प्रतीकदर्शनात्।

३०. मनुष्यदेवा हि त[1] इत्यभिप्रायेण।

३१. यत्किंचिदनिन्द्यं[2] वाश्वमेधिकं वा प्रकरणात्।

३२. परिप्लवाख्यानेन दशभिरहोभिर्यथानुक्रमणम्।

३३. मनुर्वैवस्वतो राजा यमो वैवस्वतो राजेत्येवमादीनि।

३४. तस्य मनुष्या विशस्तस्य पितरो विश इत्येवमाद्याः। अर्थवादार्थ उपन्यासः।

३५. सर्वं वा अश्वमेध इत्युच्यते। पुण्यमस्मात्परं नास्तीति कृत्वा।

३६. यदेतद्दशभिरहोभिराख्यानजातमुक्तमेतदेकादशाहे पुनरावर्तते एवमेकविंशाहे। अनेन प्रकारेण संवत्सरमाचष्टे। तस्मात्पारिप्लवमाहैतत्पारिप्लवं। तथा च शतपथश्रुतिः। षट्त्रिंशतं दशाहानाचष्ट इति।

---

१ C मनुदेवाश्चित D मनुदेवाहित। २ A ०न्द्य० C अनिन्दते M अनित्यमेवा।

३.

१. एकविंशतिरिति संख्यानियमः। एकविंशत्यरत्नय इति प्रमाणनियमः।

२. अष्टौ यूपा बैल्वा भवन्ति। दश खादिरा भवन्ति।

३. पैतुद्रवौ दैवदारवौ[1]। उपस्थावानौ [2]अग्निष्ठयूपपार्श्ववर्तिनौ।

४. राज्जुदालः श्लेष्मान्तकः[3] सो ऽग्निष्ठः कार्यः।

५. एकविंशतिसंख्याकां यूपपङ्क्तिं प्रकृत्य तस्मिन्नेकविंशति-मग्नीषोमीयान् पशूनालभन्त इति श्रुतेः।

६. समानप्रचार इत्यभिप्रायः।

७. अथ प्रातर्गोतमस्य चतुरुत्तरस्तोमो भवतीति (१३.५.१.२) श्रुतेः। तिसृणां सुत्यानां प्रथममेतदहर्भवति।

८. तेन गोतमस्य चतुरुत्तरस्तोमेनेमं लोकमाप्नोतीत्यर्थवादः पूर्वस्य विधेः शेषः।

९. एकविंशः स्तोमो यस्य तदिदमेकविंशस्तोमं द्वितीयमहरेनेऽ-ग्नौ श्रिणोच्यते।

१०. द्वादश वै मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश इति। सो ऽयमादित्य एकविंशस्तदेनं स्वेन रूपेणैक-विंशतिलक्षणेन समर्धयति।

११. एतस्मादादित्यादश्वो निस्तष्टस्तत्पूर्वमुत्पन्नः[4]।

---

१ A D M देवदा॰। २ C D M om यूप। ३ C D श्लेष्मातकः।
४ C एतस्मादादित्यो विसृष्टः। तत्पूर्वमुत्पन्नः C (in marg.) नि D निसृष्टः।

१२. अश्वस्तोमीयेयमृगात्मनो दीर्घतमस[1] आर्षं। यमेन दत्तमेनमश्वं त्रिस्थाने चित एनं युनक्ति युक्तं च सन्तमेनम्[1] इन्द्रः प्रथमो अध्यतिष्ठत् अधिष्ठितवान्। गां धारयतीति गन्धर्वः। सो ऽस्य रशनां गृहीतवान्। ईदृशं महाभागमश्वं हे वसवः सूरात् सूर्यात् निरतष्ट यूयं निष्पादितवन्त[2] इत्यर्थः।

१३. प्रजापतिदेवत्या यथोद्दिष्टा अश्वादयः।

१४. स्तृढ[3] हिंसायां अनुहिंसना इत्यर्थः।

१५. चातुर्मास्यदेवताभ्य एकविंशतये एकविंशतिसंख्याभ्यः प्रत्येकमेकविंशतिरेकविंशतिः पशवो भवन्ति। एवमेकचत्वारिंशानि चत्वारि शतानि। एकविंशतिः चातुर्मास्यदेवताः पितृत्र्यम्बकपुनरुक्तवर्जं वैश्वानरपार्जन्ययोरवभृथदेवताया मित्रस्तोत्वर्गदेवतायाश्च वर्जनम्।

१६. अर्थवादो ऽयं पूर्वस्य विधेः[4] प्रबोधनार्थः।

१७. अश्वं विविधैरलंकारैरलंकृतमध्वर्य्वादय आस्तवं बहिष्पवमानस्थानमाप्रापयन्ति।

१८. सुगव्यं नो वाजी स्वश्व्यं पुंस इत्येवमादिकयर्चावघ्रापयन्ति।

१९. अनवजिघ्रत्यास्तवमश्वे सुगव्यं न इति यजमानं वाचयेत्।

---

१ A-वान् मनो द्वी M ०वाग्गा० — A आर्षं C अश्वस्तोमीये इयमृत्विगात्मनो० आर्षं D दीर्घतमसमार्षं। २ A चंतक्षेम M धमापनं। ३ C स्तादि०। ४ A स्तृढ C स्तृ (?) D स्तूढ। ५ A विधेः C M विधि।

२०. होताभिष्टौतीति वाक्यशेषः। तमेकादशभिर्होता अभिष्टौति। यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इति शतपथश्रुतेः।

२१. समिद्धो अञ्जन्कृदरं मतीनामित्येवमादिका आप्रियो ऽश्वस्य भवन्ति।

२२. अग्निर्गो शमोष्वमित्येव निर्वचनं[1] परिशिष्य मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरित्येतत्सूक्तमावपेत्।

२३. उप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वा उप प्रागात्परमं यत्सधस्थमित्येते उत्तमे उत्तमस्य सूक्तस्यान्ते चाप्रगुवत्नावपेत्।

२४. वह्नीणां निगमादावचावपेत्[2]।

२५. अश्वायेति तादर्थ्ये चतुर्थी। वासो वस्त्रम्। अधीवासः कम्बलः। हिरण्यं सुवर्णम्।

२६. एचाभ्युदितमिति दृढीकरणार्थमुक्तम्।

२७. अथानन्तरमश्वं मेध्यं यज्ञार्हमध्यगमालभन्ते[3]।

२८. पञ्चदश [4]पर्यङ्ग्यास्तानालभन्ते। आरण्यांश्च वसन्ताय कपिञ्जलानित्येवमादीन्।

२९. पूषा देवताविशेषः। तस्य पूष्णो ऽश्वललाटे नियोजनं पौरुषेणोपायेन[5]।

३०. अथाश्वमेधे पूष्णः प्रथमो भागः [6]प्राप्नोति।

३१. अश्वस्य नाभ्यामैन्द्रापौष्णः श्यामवर्ण आलभ्यव्यः।

---

१ A ०नवं। २ A निगमचावपेत् C निगमाचाद्रावपेत्, alt. to निगमादावचा० D निगमदावुपेत् M निगमनात्। ३ A यज्ञमध्य। ४ C पर्यन्त्यास्तान् (in the Sūtra पर्यन्यान्) D (Sūtra) पर्यन्यान् Com. पर्यन्यास्तान्)। ५ C पौरुषेयेण। ६ A ins. एनि।

२ २. पाथो ऽन्नं तस्मिन्नश्वमेधे इन्द्रापूष्णोः प्रियमप्येति।

२ ३. संज्ञप्तायाश्वाय सोपस्थेयां महिषीमुपनिपातयन्ति।

२ ४. अश्वं च महिषीं च। महिषी यजमानस्य प्रथमपत्नी। तथैव प्रथमा वित्ता सा महिषीति (६.५.३.१) दर्शनात्।

२ ५. अश्वं च महिषीं च यजमानो ऽभिमेथति।

२ ६. अभिमेथनमश्लीलभाषणेन मर्मयुक्तः परीहासः। आक्रोशो वा। हे अश्व सक्थ्योरूर्वोर्जङ्घयोर्वा[1] भद्रमस्या गुदमवधेहि उपरि स्थापयेत्यर्थः। अर्वाञ्चमभिमुखाञ्चितम्। अञ्जि प्रजननं शिश्नं[2] आभराभिमुख्येनानयोः ऊर्वोः[3]। यः कीदृशः स्त्रीणां जीवभोजनः। यमुपभुञ्जत्यः स्त्रियो जीवन्ति।

२ ७. तं यजमानं न कश्चन प्रत्यभिमेथति। न यजमानं प्रतिप्रतिः कश्चिदसदिति[4] (१३. ५. २. २) शतपथे।

४.

१. *एना महिषीं होताभिमेथति।* अनयाभिमेथिन्या[5] आक्रोशतीत्यर्थः। हे महिषि माता च पिता च ते वृक्षस्य वृक्षविकारस्य मञ्चकस्याये उपरि क्रीलतो विहरतः। प्र तिलामीति ते पिता। तिल स्नेहने। प्रस्नेहयाम्येनामिति मन्यमानस्त्वदीयः पिता गर्भे वर्ण-

---

१ C D M om. ऊर्वोः and वा। २ C D M om. शिश्नं। ३ C D M om. ऊर्वोः। ४ A न य॰ प्रति कश्चनावदिति C यजमान प्रतिप्रति D ॰यजमानं प्रति॰। ५ C D ॰मेथन्त्याक्रोशती।

विपर्ययं ज्ञात्वा भग इत्यर्थः। किं भगे सुष्टिमतंसयत् सुष्टिरङ्गुलि-संनिवेशस्तं गभोपरि[1] चिपयतीत्यभिप्रायः[2]।

२. ब्रह्मा वावातामभिमेथति। ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रयतात्। लोण्मध्यमपुरुषैकवचनं। उच्छ्रयतादित्यनाशिष्यपि च्छान्दसत्वात्[3]। गिरौ भारं हरन्निव यथा गिरौ भारमारोपयन् ऊर्ध्वमुच्छ्रयति। एवमेनामुच्छ्रयतात्। अथास्या एवमवस्थायै मध्यं कायस्य[4] गुह्यमेजति चलति शीते वाते पुनन्निवेति पुंस्प्रजननमुच्यते।

३. यदस्या अंहुभेद्या इत्यनया आहनस्ययोद्गाता[5] परिवृक्ता-मभिमेथति।

४. पालागली नाम पत्नी। तामध्वर्युरभिमेथति। यद्धरिण इत्येवमादिकया। परकीयं यवं हरिणः शूल्ये[6] भक्षयति। तत्पु[7]-ष्टमात्मानं न बहु मन्यते। भूयो ऽपि तदश्नाति। एवं शूद्रा भवत्यर्यजारा। अर्यं जरयतीति अर्यजारा। न तस्मै पोषाय[8] धनायति तदेव कामयत इत्यर्थः।

५. अश्वपालानां राजपुत्रादीनां प्रत्येकं शतसंख्याका अनुच-र्यस्ता एता ऋत्विजः प्रत्यभिमेथन्ति।

६. राजपुत्र्यो महिष्या अनुचर्यो होतारं प्रत्यभिमेथन्ति। यियस्यत इव ते मन इत्यादिकया। क्षत्रियदुहितरो वावातानुचर्यो ब्रह्माणं प्रत्यभिमेथन्ति[9] ऊर्ध्वमेनमुच्छ्रयताद्गिरौ भारं हरन्निवेत्येव-

१ A गभीपरि C D M भगुड। २ A चप॰। ३ C च्छनाशिष्यपि इवावसत्वात् D च्छनादिश्यपीवावसत्वात्। ४ C मध्यकायगु॰ प्रजनसु॰ D कायस्य ॰पुंस्प्रजनेन। ५ C प्रहनस्ययोद्गाता D प्रहसनया। ६ C शूल्यो। ७ C त्वत्पु। ८ C M पोषायधना (M धनं) कामयन इ॰। ९ C. D om. from यियस्यत to ऊर्ध्वं।

मादिकया। अथास्य मध्यमेजलिति च विकारः। सूतपामथ्यः परिवृक्ताया अनुचर्य[1] उद्गातारं प्रत्यभिमेथन्ति यद्देवासो ललामगुमित्येवमादिकया। चचमंपहोतृणां दुहितरो पालागल्या अनुचर्यो ऽध्वर्युं प्रत्यभिमेथन्ति यद्धरिणो यवमत्तीत्येवमादिकया शूद्रो यदर्यजाया[:]पतिरित्यस्यां[2] विकारः।

७. सदस्युपविष्टा ब्रह्मोद्यं वदन्ति[3]। वक्ष्यमाणमनया संज्ञयोच्यते। होताध्वर्युं पृच्छति किं स्वित्सूर्यसममिति। द्वितीयया प्रत्याहाध्वर्युः ब्रह्म सूर्यसममिति। तृतीयया पृच्छत्यध्वर्युः कः स्विदेकाकीति। चतुर्थ्या प्रत्याह होता सूर्य एकाकीति।

५.

१. मन्त्रचतुष्टयमस्याम्।

२. यथासंख्यं प्रतिवचनानि।

३. अस्यामपि मन्त्रचतुष्टयमेव।

४. यथासंख्यं प्रतिवचनानि।

५. पूर्ववत्[4]।

---

१ C D om. परिवृक्ताया अनुचर्यः। २ M यदर्यापतिः। ३ A ins. सावाकनिभिचरिते इति वाजसनेये यदः प्रश्न सावाकनिभिचरिता ब्रह्मोद्यं वदन्तीत्याश्वलायने। A ब्रह्मवादिभिर्मन्त्रैः प्रश्नोत्तररूपेण यद्वदनं तदेवं। ४ C om.

६.

१. प्रश्नद्वयं ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति।

२. इति प्रतिवचनद्वयम्। अथोद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति।

३. ब्रह्मा पृष्ट उद्गात्रोत्तरया प्रत्याह।

४. प्रतिवचनम्[1]।

५. पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या इत्येवमादिकया यजमानमृत्विजः पृच्छन्ति।

६. इयं वेदिरित्येवमादिकया।

७.

१. सुभूः स्वयंभूरित्येवमादिका महिम्नः ग्रहस्य[2] पुरोनुवाक्या।

२. होता यक्षत्प्रजापतिमित्येवमादिकः प्रैषो भवति।

३. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्येषा याज्या भवति।

४. अश्वमेधं कुर्वन्तीपणातीत्येवं मन्यमानाः।

५. वपया चरित्वा तदन्वन्या वपा जुहुयुरिति केचित्।

६. वपया चरित्वा तदन्वन्या वपा इति वा।

७. इन्द्रोतो नाम शौनकः। स एवमाह। किमुत त्वरेरन्किं पुनः कारणं प्रवृत्तास्त्वरां कुर्युः न त्वरमाणो विधिर्युक्तः[3]।

८. पृथक् पृथग्देवताभिर्वपाभिः। पृथक्पृथगेव प्रचरेयुरित्यभिप्रायः।

---

१ C om. २ C D M om. ग्रहस्य। ३ A त्वरमाणो विधिर्यु॰ C ॰स्त्वरा मूत सूयमाणो वि॰ D त्वरां मूतत्वर॰ I propose to read त्वरमाणविधि॰।

९. याः समानदेवता वपास्ताभिः सहतन्त्रेण प्रयोग इत्यर्थः। अव्यवस्ताभिरव्यवहिताभिः।

१०. समानदेवताभिरूपाभिरपि व्यवहिताभिर्नानैवेति[1] सूत्रारम्भः।

११. यायाः देवता तांता यथानुपूर्व्येण।

१२. यादृशः पूर्वो महिमा तादृशो ऽयमप्युत्तरः सप्रैष एव। अस्योत्तरस्य याज्यानुवाक्ये विपर्यस्येदिति एतावान्विकारः।

१३. उभे इति वचनाचशब्दाच्च पक्षे पूर्वं पाङ्क्तमुत्तरमैकाहिकम्। तथा च शतपथश्रुतिः। अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति होता पाङ्क्तमाज्यंशस्त्वैकाहिकमुपसंशंसतीति (१३.५.१.८) समानेनाह्वावेनोप संशंसनम्[2]।

१४. ऐकाहिकपाङ्क्तयोराज्ययोरन्यत्र श्रुतस्य फलार्थवादस्याग्निवचनादर्थवादार्थम्[3]।

१५. ऐकाहिको माधुच्छन्दसो बार्हतः पाङ्क्तमाङ्गिकः उभाविति वचनात्। [4]द्विप्रकारकारणात्पक्षे पूर्वो बार्हतः प्रउगः। तथा च शतपथे। बार्हतं च प्रउगं माधुच्छन्दसं च तृचम् उभे संशंसतीति (१३.५.१.८)।

१६. पूर्ववदुक्तार्थमेतत्।

---

१ C D om. from चपि to रव। २ C D om. उपमं। ३ C ॰ग्निवचनाद D ॰ग्निवचनवादार्थे A ॰ग्निवचनवादा॰। ४ A द्विकारकार इति करणात् पक्षे C M om. पूर्वो।

८.

१. तदुक्तं महानाम्न्यः स्तोत्रियो यथा तिस्रो ऽनुष्टुभस्तथैकैकेत्येवमादिना ग्रन्थेन (१०.६.१०)।

२. सर्वे वै कामा महानाम्नीष्वित्यर्थवाददर्शनात्।

३. सर्वेषां फलानां साधनत्वात्।

४. सानुरूपाः सप्रगाथाः शंसन्तीति श्रुत्यन्तरात्।

५. इन्द्रो मदाय प्रेदं ब्रह्मेति तत ऐकाहिकम्[1]। तस्मिन्निवित् मरुत्वतीये। निष्केवल्ये ऽप्येवमेव।

६. अर्थवादो ऽयमैकाहिकयोः [2]क्रमस्तुत्यर्थः।

७. वाशब्दः पूर्वेण सह विकल्पार्थः। मध्यन्दिनशब्दो निष्केवल्यमरुत्वतीययोर्वाचकः।

८. गायत्र्यादेश्छन्दसो[3] गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहत्यौ पङ्क्तिश्च त्रिष्टुब्जगत्यौ इत्यनेन क्रमेणैकैकमश्चत्वारिंशतंचत्वारिंशतं मरुत्वतीये शंसेत्।

९. नित्या अपि गणाः सूत्रारम्भात्। नित्या मरुत्वतीये पञ्चदश। मरुत्वन्तं हवामहे इति तिस्रः। वयमिन्द्र त्वायवो हविष्मन्त इति षट्। इयं उ ते अनुष्टुतिरिति चतस्रः। इमं नु मायिनं हुव इति द्वादशैता गायत्र्यः। य इन्द्र सोमपातम इति त्रयस्त्रिंशत्। इन्द्र त्वमवितेदसीति तिस्रः। नित्याभिः सह एताश्चत्वारिंशदुष्णिहः[4]। पूषण्वते मरुत्वत इति द्वे। किं न इन्द्र जिघांससीति

---

[1] A इत्या विती मरुत्वाँ इन्द्र स्वर्च इति ततः। [2] A M क्रमः। [3] C गायत्र्युष्णिहस्त्वानु०। [4] C in marg. चत्वारिंशत् प्रतिपदादिभिः सहाचरसंपात्यास…।

तिस्रः। आ नस्ते गन्तु मत्सर इति तृतीयामुद्धृत्य तिस्रः। मंसि न इति प्रथमा चतुर्थी पञ्चमी च। अर्वावतो न आ गहीत्यष्टौ। य इमे रोदसी उभे पर्यूढं नाम। क ईमं दशभिर्मम। एतद्वेदुत वीर्यं। यस्ते मदो वरेण्य इति वयस्यार्धम्[1]। यत्पाञ्चजन्यया विशा। सोम इन्द्रः सुतो अस्तु। कुविच्छकदिति चतस्रः। प्र नूनं धावता पृथगिति तिस्रः। प्रेतो मुञ्चामि नामुतः। इमां त्वमिन्द्र मीढ्वः। प्रेता जयता नरः। आ यस्मिन्सप्त कल्पजा[2]। यद्व प्राचीरजगन्त[3]। येनेन्द्रो हविषा कृत्वी। यदिन्द्र ब्रह्मणस्पते। अहमस्मि सहमानेति द्वे। ध्रुवं ध्रुवेण हविषा। येनेन्द्रो हविषा कृत्वीत्यनुष्टुभश्चत्वारिंशत्। त्वमङ्ग प्र शंसिषः। बलं धेहि तनूषु नः। यः सत्राहा विचर्षणिः। युञ्जानो हरिता रथे। वयाँ इन्द्रासि मे पितुरिति चयोविंशतिः पिबा त्वस्येत्युद्धृत्य। विश्वे त इन्द्र वीर्यमिति चतस्रः। प्र वो महे मतयो यन्तु विष्णव इति चतस्रः[4]। तवेदिन्द्राहमाशसेति। इहेदिन्द्रायेयि प्रथमा तृतीया च पञ्चमी च। इति चत्वारिंशदृचत्वः।

इत्या हि सोम इन्मदे यद्दशो वृषाकपे *द्वितीयस्यामुद्धृत्य* पङ्क्त्यश्चत्वारिंशत्।

अनिष्टा उप इति निविद्धानम्। इन्द्र सोमं सोमपत इति द्वादशीं परिहाप्य। तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेत्येताश्चत्वारिंशत्त्रिष्टुभः।

---

१ C इमस्यार्धं D इमस्यार्धं। २ A C कल्पजम् D om.। ३ M द्वे। ४ C om.

त्वं सु मेषं महया स्वर्विदमिति त्रयोदशों चोत्तमां चोद्धृत्य। प्र मन्दिने पितुमदर्चता वच इति चतस्रः। षष्ठीसप्तम्यौ च। उत स्य न इन्द्रो विश्वचर्षणिः। तुभ्यं हिन्वान इत्येका। आ सद्राम इन्द्रवन्तः सजोषस इत्येका। प्र सु श्रान्तेति चतस्रः। मह्यं त्वष्टा वज्रमतक्षदायसं कष्टनरः कष्टयमुद्धातन तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसेति नवेति मरुत्वतीयम्।

१०. विंशत्यधिकानि सप्तशतानि निष्केवल्ये शंसेत्। छन्दसश्छन्दसस्त्र्यधिकंत्र्यधिकं[1] शतं द्व्यधिकमानुष्टुभम्। सह नित्याभिर्मरुत्वतीयवत्। चतुर्दशानुष्टुभो महानाम्न्यः[2]। एकां च पङ्क्तिमनुपुरीषम्[3]....एव केवलेति च व्यपदेशात्। शाकरं प्रगाथं शस्त्वाह्वयं सुरूपकृत्नुमिति सूक्ते। इन्द्रमिद्गाथिन इति च त्रीणि। अथा ते अन्तमानाम्। पुरूतमं पुरूणाम्। य एक इद्धव्यश्चर्षणीनामित्युद्धृत्य वार्षगिरस्याय शवस इति दश। इन्द्र त्वेति त्रीणि। जज्ञानो नु शतक्रतुरिति नव। शिवा ण इन्द्रेत्यधिका। बृहती चेदनुरूपाभ्यां। य एक इद्विदयत इति तिस्रः। आ याह्यद्रिभिरिति तिस्रः। यस्य त्यच्छम्बरं मद इति चतस्रः। यूयं हि ष्ठा सुदानव इति भारद्वाजी अनुष्टुभेति (?) पञ्चविंशतिः।

इमा अस्य प्रतूर्तय इति पञ्च। तम्वभि प्र गायतेति दशमीमुद्धृत्य। वयमु त्वा तदिदर्थाः। आ याहीम इन्दवः। सोदञ्चस्ते

---

१ A •धिकमानुभौ मह—तीयवदर्द•। २ C •म्नः। ३ A पङ्क्तिमनुपुरीषमनुष्ठा ऋचा एव केवलेति C एका च पङ्क्तिमनुमनुपिपरीषमनुसृत्का हुसौ अच D एका च पङ्क्तिमनुपुरीषमतिकानुषो ऋच एव। See कौ॰ ब्रा॰ २२. ९:

वयो यथा। नूनं त इन्द्र ते वयम्। यो न इदमिदं पुरा। त्वया ह स्विद्युजा वयम्। अभ्राद्व्यो अना त्वम्। मा ते अमाजुरो यथा। सखाय आ शिषामहीति तिस्रः। न ते सव्यं न दक्षिण-मिति नव। नह्यङ्ग पुरा चनेति द्वे। एतो न्विन्द्रं स्तवाम सखायः स्तोम्यं नरमिति पञ्च। तदिन्द्राव आ भरेति तिस्रः। दधानो गोमदश्ववत्। सखायः क्रतुमिच्छतः। कर्णगृह्या मघवा शौरदेव्यः। इन्द्राय सामेति चतुर्थीमुद्धृत्य। सचायोरिन्द्र इति षट् चतुर्थीमुद्धृत्येत्युष्णिहः।

गायन्ति त्वा गायत्रिण इति द्वे सूक्ते तृतीयामुद्धृत्य। उत स्म ते वनस्पते अक्षावि सोम इन्द्र त इति पञ्चमी द्वितीयामुद्धृत्य। सत्रे याधिष्ठो ऽवस इति द्वितीयामुद्धृत्य। उरोष्ट इन्द्र राधस इति सप्तमी तृतीयामुद्धृत्य। एन्द्र याहि हरिभिरिति त्रयोदश तृतीया-पञ्चम्यावुद्धृत्य। स प्रत्नथा कविवृध इति द्वे। तं त्वा यज्ञेभिरीमह इति। प्रप्र वस्त्रिष्टुभमिषमित्येका। उदप्रुतो न वयो रक्षमाणा विष्टपं। अव स्वराति गर्गर इति द्वे। यो यतीरप्राणयदिति तिस्रः। यच्चायथा अपूर्व्येति द्वे। आ त्वा गिरो रथीरिवेति सप्तमीमुद्धृत्य। त्वं त्वा विदात-स्त्वाश्वासः त्वं न इन्द्र शूर शूरैः। याम इत्या। उत्तिष्ठतेत्येका। अयं ते अस्त्विति सूक्ते। अभ्रा इति गायत्री चेदनुष्टुब्भ्यां। त्वामिद्धि हवामह इत्येका। इन्द्रः त्रिधातु शरणं। अध स्मा नो वृधे भव। यदिन्द्र सर्गे अर्वतः। मो षु त्वा वाघतश्चनेत्येका। इम इन्द्राय सुन्विरे। स वीरो अप्रतिष्कुतः। उदिन्वस्य रिच्यते। नवेदिन्द्रावमं वसु। यदिन्द्र यावतस्त्वं तरणिरित्सिषासति। अभि

त्वा शूर नोनुमः। अभी षतस्तदा भर। इन्द्र क्रतुं न आ भर। मा चिदन्यदि शंसतेत्येका। यच्चिद्धि त्वा जना इमे। पिबा सुतस्य रसिन इत्येका। इमा उ त्वा पुरूवसो। इन्द्रमिद्देवतातये। अभि —र्पूर्वपीतय इन्द्र स्तोमेभिरिति। तत्त्वा यामि सुवीर्यम्। शग्धी न इन्द्र यत्त्वा। उदु त्ये मधुमत्तमाः। स्युक्ष्वा हि वृत्रहन्तम। निरिन्द्र बृहतीभ्यः। यदिन्द्र प्रागपागुदगित्येका। यथा गौरो अपा कृतम्। प्र चक्रे सहसा सहः। अश्वी रथी सुरूप इत्। अध्वर्यो द्रावया त्वम्। रथेष्ठायाध्वर्यवः। वयं घ त्वा सुतावन्त इति पञ्चदश। तस्मिन्हि सन्त्यूतयः। अभि प्र वः सुराधसमित्येका। प्र सु श्रुतं सुराधसमित्येका। उभयं शृणवच्च न इत्येका। आ वृषस्व पुरूवसो। शग्ध्यू षु शचीपते। त्वं ह्येहि चेरवे। अविप्रो वा यदविधत्। न पापासो मनामहे। यत इन्द्र भयामहे। इन्द्रः सुतेषु वृत्रहा। अश्वावा अश्वः। वयमेनमिदा ह्यः। वयं घा ते त्वे इदु। तं घेमित्था नमस्विनः प्रथमैव। नकिष्टं कर्मणा नशद्यश्चकार। यद्य याव इन्द्र ते शतं। विश्वेत्ता विष्णुराभरत्। तं वो दस्ममृतीषहम्। आ नो विश्वासु हव्य इत्येतयोरयुग्मयोः। इन्द्रे भुजं शशमानास आशतेति च। समीं रेभासो अस्वरन्निति द्वे। त्वामिदा ह्यो नर इत्येतस्या अयुग्मायाः[१]। यं मा तपन्त्यभित इति कवषस्यार्षां। प्र ते रथं मिथूकृतमित्येका। अन्तर्यच्छ जिघांसतः। त्वं विश्वस्य जगतः। यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति द्वितीयासुद्धृत्य। इन्द्रो मदायेति

१ A एतस्यायुग्मयोः M •वस्यायुग्माया C D •सस्यायुग्मायाः।

चतुर्दश। स्वादोरित्था विषूवत इति तिस्रः। मा ते राधांसि मा त ऊतयो वसो। अस्माकमिन्द्रेहि नः। अस्मा इत्कार्व्यं वचः। वि पिप्रोरहिमायस्य दृह्ळाः। स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्णुया। बाधसे जनान्वृषभेव मन्युना। त्वामुग्रमवसे चर्षणीसहम्। ये गव्यता मनसा शत्रुमादभुः। बिभ्योरिव। इमे हि ते ब्रह्मकृतः सुते सचा। मा सेधत सोमिनो दक्षता महे। मन्वमखर्वं सुधितं सुपेशसम्। त्वं विश्वस्य धनदा असि श्रुतः। शिक्षेयमिन्महयते दिवेदिवे। न दुष्टुती मर्त्यो विन्दते वसु। न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो। मा नो अज्ञाता वृजना दुराध्यः। वि तर्तूर्यन्ते मघवन्विपश्चितः। भूयाम ते सुमतौ वाजिनो वयम्। अयं सहस्रमृषिभिः सहस्कृतः। इन्द्रो मह्ना रोदसी पप्रथच्छवः। अस्येदिन्द्रो वावृधे वृष्ण्यं शवः। येना समुद्रमसृजो महीरपः। शग्धी नो अस्य यद्ध पौरमाविथ। कण्वा इव भृगवः सूर्या इव। इमे हि ते कारवो वावशुर्धिया। निरग्नयो रुरुचुर्निरु सूर्यः। यदा कमे रुशमे श्यावके कृपे। मन्दन्तु त्वा मघवन्निन्द्रेन्दवः। सहस्रेणेव सचते यवीयुधा। सत्यामनु स्फिग्यं वावसे वृषा। अश्वो न ह्यन्नवपानमा गहि। स्वयं चित्स मन्यते दाशुरिर्जनः। उप ब्रध्नं वावाता वृषणा हरी। पृदाकुसानुर्यजतो गवेषणः। उप त्वा कर्मन्नूतये स नो युवा। अच्छा च त्वैना नमसा वदामसि। विद्मा सखित्वमुत शूर भोज्यम्। इयं त इन्द्र सत्पतिं चर्षणीसहम्। जयेम कारे पुरुहूत कारिणः। नकी रेवन्तं सख्याय विन्दसे। मा ते गोदत्र निरराम राधसः। य ऋष्वः श्रावयत्सखा। तं हि स्वराजं वृषभं तमोजसे। असामिसत्य मघवन् तथेदसत्।

पौरो अश्वस्य पुरुकृद्गवामसि। उग्रबाहुर्म्रक्षकृत्वा पुरंदरः। उग्रं युयुज्म पृतनासु सासहिम्। त्वं हि राधसते राधसो महः। प्रभङ्गी शूरो मघवा तुवीमघः। अयुजो असमो नृभिरिति पञ्च। उञ्जातमिन्द्र ते शव इति तिस्रः। निखातं चिद्यः पुरुसंभृतं वसु। सचा सोमेषु पुरुहूत वज्रिवः। वृकाश्चिदस्य वारण उरामथिः। पूर्वीश्चिद्धि त्वे तुविकूर्मिन्नाशस.। त्वं नो अस्या अमतेरुत क्षुधः। आ तू सुशिप्र दम्पते। इन्द्रं तं शुम्भ पुरुहन्मन्नवसे। अपाल्हमुग्रं पृतनासु सासहिम्। आ पप्राथ। तं वो दस्ममृतीषहम्। आ नो विश्वासु हव्य इत्यन-योर्युग्मा। कन्या वारवायतीति द्वे। मन्ये त्वा यज्ञियं यज्ञियानाम्[1]। इन्द्र सोममिमं पिब। एवा तदिन्द्र इन्दुना। मन्ये त्वा यज्ञियं यज्ञियानाम्। इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचमिति निविद्धानम्। एतायामेति त्रयोदश। तत्त इन्द्रियं परमं पराचैरित्यष्टौ। यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति पञ्चमीमुद्धृत्य नवमीं च। अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममिति पञ्च उत्तमामुद्धृत्य। प्र घा न्वस्य महतो महानि। आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषी। इन्द्रं कामा वसूयन्तो अग्मन् अनुष्टुभ[2] इत्युद्धृत्य। आ न इन्द्रो हरिभिरित्यष्टौ। अभि त्वं मेषमिति त्रयोदश। प्राचीव इन्द्रेति सप्त। मा नो अस्मिन्मघवन्निति पञ्च। अव स्वेदा इति त्रीणि। अश्वावतीं पञ्च। इमां ते धियमिति दश। प्र वः सतां ज्येष्ठतमायेत्यष्टौ। तदस्मै नव्यमिति षट्। विश्वजित इति पञ्च। अजातशत्रुमिति सप्त।

---

१ M has मन्यो शौलत्त्वचिमानां instead.　　२ C om

अस्मिन् इन्द्र पृत्सुतौ यशस्वतीति। प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इति।

११. सह महत्वतीयेन।

१२. परिपूर्णत्वात्।

१३. परिपूर्णकामत्वात्[1]।

१४. सहस्रेण सर्वेण सर्वमश्वमेधम्।

१५. पञ्चमे ऽहनि भवानि पाञ्चमाह्निकानि सामूह्निकानि परिशिष्यन्ते। आज्यप्रउगसाहचर्यात्। न खल्विनोमिमीतीयं पूर्वोणीति वचनात्।

१६. अर्थवादो ऽयमेकाहिकानां निविद्धानानां प्रशंसार्थः।

१७. उक्थ्यसंस्थेनैतदहः समाप्यते।

१८. अर्थवादो ऽयमुक्थ्यसंस्थस्य अग्निष्टोमादुच्छ्रितत्वसामान्येन।

१९. अश्वमेधस्य त्रिरात्रस्य तृतीयमहः। सर्वस्तोमो ऽतिरात्रो भवति।

२०. अर्थवादो ऽयम्।

२१. एवं सामान्यम्।

२२. मार्गणा।

२३. अर्थवादो ऽयमतिरात्रसंस्थस्याश्वमेधस्य।

२४. आभिप्लविकाद्द्वितीयादह्नः शस्त्रं कर्तव्यम्।

२५. पुराकल्पो ऽर्थवादः परकृतिरूपं वा[2]।

---

१ C संपूर्ण॰। २ D पराकृतिरूपं वा च।

२६. तदेतदिन्द्रोतायाजनां[1] (?) प्रति एषा यज्ञगाथा प्रसिद्धैव शब्द्यते[2]। उतान्यापि।

९.

१. आसन्दीवत्यधिष्ठाने देशे वा। धान्यं भक्षमाणमश्वं रुक्मवर्णं हरितस्रजं सर्वालंकारालंकृतं देवेभ्यो जनमेजय आलब्धवान् इति यज्ञगाथा यज्ञस्तुतिः। यज्ञसंयोगाद्राजस्तुतिः।

२. एते एव द्वे यथोक्ते अहनी। तृतीयं ज्योतिःसंज्ञको ऽतिरात्रस्तेन उग्रसेनं शौनको याजयां चकार।

३. पूर्वोक्ते द्वे अहनी। तृतीयं गोसंज्ञकमहस्तेन भीमसेनं याजयां चकार शौनकः।

४. एते एव पूर्वे अहनी। आयुःसंज्ञो ऽतिरात्रस्तृतीयम्। तेन श्रुतसेनं याजयां चकार इन्द्रोतः शौनकः।

५. उग्रसेनादयः।

६. वक्ष्यमाणिका।

७. पारिक्षिताः परीवरम्। पुत्रपौत्रादिभिरश्वमेधयाजिभिः पुण्याः पापकमपुण्यकर्म तत्यजुः[3] प्रायश्चित्तार्थम्। तेनाश्वमेधयाजिनो भवन्ति[4]।

---

१ A इन्द्रतायाजनां प्रति M इन्द्री वाच्यानां C इन्द्रोवाच्यानां D तदेतदिन्द्रो--नां।
२ D दिष्टाते C शष्टावे। ३ A C पुण्यकर्म instead of अपुण्य॰ D पुण्याः पापकर्म तत्यजुः M पुण्यापुण्यकर्म। ४ C om. भवन्ति।

८. उक्ते एव पूर्वे अहनी। अभिजिदतिरात्रस्तृतीयः। तेनेष्ट्वानृषभो याज्ञतुरः।

९. उतैषाप्यन्या।

१०. ऋषभाख्ये राजनि पुरा याज्ञतुरे ऽश्वमेधेन यजति सति तृप्त इन्द्रः सोमेनासीत्। ब्राह्मणाश्चाभिलषितैर्धनैः।

११. एते एव पूर्वे अहनी। तृतीयो विश्वजिदतिरात्रः। तेन ह वैदेहः पर आह्लार ईजे।

१२. अप्येषा अप्यन्या शाखान्तरात्।

१३. आह्लारो धनस्य पूर्णा अश्वमेधे दिशो दत्तवान्।

१४. गोतमस्य चतुरुत्तरस्तोम इत्येवमादिके पूर्वे अहनी उक्ते एव। महाव्रतमतिरात्रस्तृतीयम्। तेन तादृशेनाश्वमेधेन मरुत्तो नामाविक्षित ईजे।

१५. स सर्वस्यार्थस्य[1] स्तुत्यर्थः।

१६. इयं विभूतिरश्वमेधयाजिनो मरुत्तस्यासीत्।

१७. विशिष्टस्य श्रद्दधानस्य कर्मोपासकस्य फलार्थवादो ऽयम्।

१८. दानेन दिक्संबन्धो ऽस्य क्रियते। विजयमध्यात् दिग्विभागाः[2]।

१९. दिग्ग्रहणमनुवर्तते।

२०. दिग्भवति।

---

१ A D om. स C स्तुत्यर्थः। २ A मध्यात् विजयदिग्विभागाः C D (?) M विजयमेधा दिग्विभागाः cf 24।

२१. षष्ठीनिर्देशादन्यत्रापि दिक्संबन्धः।

२२. भूमिपुरुषब्राह्मणस्वत्वं दिग्दानमिति तन्त्रान्तरे।

२३. तदेव लोचका अन्नाभक्ता इति (१३.५.४.२४) शतपथश्रुतेः।

२४. विजयमध्ये। तुशब्दः समविभागार्थः[१]।

२५. विशाखो विविधशाखो यूपस्तत्र पञ्च पशव उक्ता आम्नायाः। आध्वर्यवविहिता देवता इह स्वरूपादर्शनात्[२]।

२६. ऋतुपशवो वक्ष्यमाणाः। वसन्तादारभ्य प्रत्यृतु कर्तव्याः।

२७. पलाश्रेया एकतन्त्राश्चोदनैक्यादेकप्रदानाश्च विभवात्।

२८. षलेव पूर्ववत्।

२९. अत्रापि च देवताविकल्पः। कालविशेषश्च सूत्रोपात्तः। शेषं पूर्ववत्।

३०. अत्रापि देवता ऋतुश्च। शेषं समानम्।

३१. पूर्ववद्व्याख्याताः।

३२. षलेव पशव ऐन्द्रावैष्णवाः शिशिर ऋतौ पूर्ववदेकतन्त्राः।

१०.

१. उक्तो ऽश्वमेधः। पुरुषमेधो वक्तव्यः। तस्यायं पुरस्तात्पुराकल्परूपो ऽर्थवाद उच्यते। प्रजापतिः किलाश्वमेधयागं निर्वर्त्य[३] पुरुषमेधाख्यं यागं साध्यसाधनसंबन्धद्वारेण वेदादुपलब्धवान्।

२. महाभाग्यस्याख्यापनार्थो[४] ऽर्थवादः।

---

१ C D om. अर्थः। २ A om. the text from उक्ता M स्वरूपार्थदर्शनात्। ३ A निवृत्य C निर्वर्त्ये M निर्वपत्य। ४ C D om. स्या।

३. यथा प्रजापतिस्तथैव वर्तमानिको[1] ऽपि यजमानः पुरुषमेधेनाभिलषितं फलमाप्नोति।

४. मन्त्रलिङ्गभ्यो निर्वपतीत्येवमादिकमिति कर्तव्यताजातं[2] पुरुषमेधे ऽयाश्वमेधिकं भवति।

५. उपजनस्य पञ्चविंशतिर्यूपा इत्येवमादिक[3] आश्वमेधिकस्य निवर्तको भवति। किमुपजन एवायं न भवति। विकारो ऽयं। पुरुषालम्भादिप्रातिपदो विधिरिहोपजनशब्देनाभिप्रेतः।

६. तिस्र इष्टयस्तीषि हवींषि। एकहविष्का[4]।

७. अग्नये कामायेत्यस्यार्थवादः।

८. अग्नये दात्रे हविर्यत् कर्तव्यं तस्यायमर्थवादः।

९. अग्नये पथिकृते कर्तव्यमिति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः।

१०. पूर्ववदश्वस्योत्सर्गं कृत्वा ततः पुरुषं ब्राह्मणजातीयं क्षत्रियजातीयं वा सहस्रेण गवां शताश्वाभ्यधिकेनावक्रीय संवत्सरायोत्सृजन्ति। अश्वरक्षण इवास्यापि तत्संख्याका एव रक्षिणः[5]।

११. अनावर्तयन्तो ऽन्यत्र देश्यादिग्रहात्तथा चैवेत्येवशब्दप्रयोगादयमप्यधिको ऽर्थो लभ्यते।

१२. एतानि त्रीणि हवींषि संवत्सरं कार्याणि।

१३. आश्वमेधिकैः सावित्रैरहरहर्विपर्यासमनुष्ठेयानि।

१४. पारिप्लवीयैर्विपर्यासं नाराशंसानि कार्याणि।

१५. अनुमतय इति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः।

---

१ M वर्तमानानि को ऽपि। २ C om. जा। ३ A ०का ०धिकं।
४ M एव च०। ५ C इवस्यापि; C D om. का एव।

१६. पथ्याये स्वस्तय इति यदुक्तमिति तस्यायमर्थवादः[1] ।

१७. अदितय इति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः ।

११.

१. शौनःशेपमाख्यानं पौरुषमेधिकानां प्रथममाचष्टे ।

२. एतदाचष्टे ।

३. शुनःशेपस्य प्रथमे कस्य नूनमित्येवमादिके निगदेत्। व्याचचाण इवानुद्रवेदित्यर्थः ।

४. काचीवतमाख्यानं द्वितीयमाचष्टे । एकान्तरिते ऽह्नि ।

५. कचीवानुशिजः पुत्रः स्वनये भावयव्ये[2] राजनि सनिं ससान दक्षिणां लब्धवानित्यर्थः ।

६. माता रुद्रमित्येतत्[3] ।

७. श्यावाश्वमाख्यानं तृतीयमाचष्टे ।

८. तथा तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा श्यावाश्व स्थविरार्चनानसो वैददश्वौ राजनि सनिं ससान दक्षिणां लब्धवान् ।

९. निगदेदिति प्राकृतमनुवर्तते ।

१०. चतुर्थमाख्यानं भारद्वाजं क्रमप्राप्ते ऽहन्याचष्टे ।

११. तथा तद् वृत्तकमिवाचष्टे यथा दवौ राजनि तन्विणवर्णोपसदे प्रस्तोके च राजनि साञ्जये भरद्वाजः सनिं ससान दक्षिणां लब्धवान्[4] ।

---

१ D om. the second इति U यदुक्तं यस्यायमर्थवादः । २ C भावे D भावये ।
३ A त्वेति । ४ C इत्यर्थः ।

१२. अधि द्वबुः पणीनामिति तिस्रः। प्रस्तोक इन्नु राधसस्त इन्द्रेति चतस्रः। एताः सप्त निगदेत्। व्याचक्षाण इवानुद्रवेत्।

१३. पञ्चममाख्यानं क्रमप्राप्ते ऽहनि वासिष्ठमाख्यानमाचष्टे।

१४. तथा वृत्तकमिवाचष्टे यथा वसिष्ठ ऋषिः। सुदासो नाम राजा पिजवनस्य[1] पुत्रस्तस्य सुदासः पैजवनस्य वसिष्ठः पुरोहितो बभूवेति।

१५. हे नप्तुर्देववतः शते गोरित्येतत्सूक्तशेषमेव[2] सूक्तमित्याह। देवतासूक्तमिति प्रसिद्धा।

१६. मैधातिथमाख्यानं षष्ठं क्रमेणाचष्टे।

१७. तथा[3] तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा आसङ्गो नाम राजा पुमान्बभूव स्त्रौलमतुभूय।

१८. स्तुहि स्तुहीदेते घा त इति सूक्तशेषं व्याचक्षाण इवानुद्रवेत्। निगदेदित्यनुवृत्तेः।

१९. [4]वात्समाख्यानं तेन क्रमेणाचष्टे येन सप्तमं भवति।

२०. तथा वृत्तकमिवाचष्टे यथा कण्वपुत्रो वत्स ऋषिस्तिरिन्दिरे राजनि पारशव्ये सनिं ससान दक्षिणां लब्धवान्।

२१. निगदेत्।

२२. वाश्रमाख्यानकमष्टममाचष्टे।

२३. तथा तद् वृत्तकमिवाचष्टे यथा वश्र ऋषिरश्वपुत्रः।

---

१ C सुदासनामराजा पिजवनस्य पुत्रः।　२ C गोरिति च सूक्तशेषमेव सूक्तमित्याह।
३ D यथावृत्तकमिवाचष्टे।　४ C D here and in the Sūtra वास्य।

पृथुश्रवा नाम राजा कानीतः। तस्मिन् सनिं ससान। दानं प्राप्तवानित्यर्थः।

२४. आ स एतु य ईवदित्येवमादिकं सूक्तशेषं च निगदेत्।

२५. प्रास्कण्वमाख्यानं नवमं यथाप्राप्तक्रमेण नवममाचष्टे।

२६. तथा तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा प्रस्कण्व ऋषिः पृषध्रे मेध्ये मातरिश्वे राजनि मातरिश्वनि वा समन्त्वलिङ्गात्। सनिं ससान दक्षिणां लब्धवान्।

२७. भूरीदिन्द्रस्य वीर्यमिति सूक्तं निगदेत्।

२८. नाभानेदिष्ठमाख्यानं क्रमप्राप्तं दशममाचष्टे।

२९. तथा तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा अङ्गिरःसु सत्त्रिषु नाभानेदिष्ठ ऋषिर्दक्षिणां प्राप्तवान्।

३०. न केवलमाख्यानकमाचष्टे सूक्तं च ये यज्ञेनेत्येवमादिकं निगदेत्।

३१. सर्वाण्येतानि आख्यानानि नराणां पुरुषाणां दक्षिणाप्रशंसकानीत्येतेन रूपेण भवन्ति।

३२. पुरुषरूपः पुमान्नररूपेण प्रशस्यत इति नाराशंसः। नरैर्वा परमात्मदर्शिभिः श्रद्धानैर्दर्शनसंपन्नैः प्रशस्यत इति नाराशंसः।

३३. [1]यन्नाराशंसान्याख्यानान्याचष्टे।

१२.

१. पञ्चविंशतिसंख्याका यूपाः पुरुषमेधे भवन्ति।

---

१ C यन्ना ना॰ M यन्ना।

२. एकैकः पञ्चविंशत्यरत्निः ।

३. दश बिल्वजातीया[1] द्वादश खदिरजातीयाः ।

४. पैतुद्रवौ देवदारुप्रसिद्धौ । उपस्थावानौ पार्श्ववर्तिनावग्निष्ठस्य ।

५. राज्जुदालः श्लेष्मान्तकः[2] यो ऽग्निष्ठो भवति ।

६. पशवो भवन्ति ।

७. समानदेवतत्वात् ।

८. यान्याश्वमेधिकानि[3] सौत्याहान्युक्तानि गोतमस्य चतुरुत्तरस्तोम इत्येवमादीनि तेषां प्रथमे च[4] उत्तमं चैतद्विहारातिदिश्यते ।

९. अहर्भवतीति शेषः[5] ।

१०. दश हस्ताङ्गुलयो दश पादाङ्गुलयश्चात्मा पञ्चविंश इत्यनेन पञ्चविंशो वै पुरुष इत्युक्तम् ।

११. पुरुषमेधं पुरुषरूपेण ।

१२. पुरुषः पूर्वमुक्तो ब्राह्मणः क्षत्रियो वा परिक्रीतः । अपरः पशुर्गौर्मृगः । तृतीयो ऽजस्तूपरः । एते प्रजापतिदेवत्याः कर्तव्याः ।

१३. गौरादयः पञ्च पुरुषस्यानुस्तरणाः कार्याः ।

१४. पञ्चविंशतिः पशवस्तासामातुर्मास्यदेवताः पञ्चविंशतिरनुपठितव्याः । अश्वमेधे पितृवैयम्बकपुनरुक्तवर्जमिह[6] तु पितरस्त्रैयम्बकदेवता इत्येवं पञ्चविंशतिः । पुनरुक्तानि तु वर्जनीयानि ।

---

१ A बैल्वजाती । २ C श्लेषान्तकः । ३ C om. यानि C M D सौत्यानि ।
४ C D ins. दे । ५ C adds तृतीयमहः पञ्चविंशस्तोमकं भवति ।
६ C ०त्र्यका A चतुरुऽधपितृत्र्यब ।

१५. चातुर्मास्यदेवतानां [1]सर्वदेवताप्रीत्यर्थं पशव आलभ्यन्त इत्यर्थवादः।

१६. अलंकृतं पुरुषं पौरुषैरलंकारैरास्तवमवप्राप्य उदीरता-मवर उत्पराम इत्येकादशभिः। प्रणवो गणधर्मात्प्राप्तो वार्यते।

१७. अग्निर्मृत्युरित्येवमादिकाः [2]शाखान्तरोक्ता आप्रियो भवन्ति।

१८. अग्निगो इति (१६.३.२२) परिशिष्य मैनमग्ने वि दहो माभि शोच इत्येतत्सूक्तमावपेत्। तथैव। यथाश्वमेधे।

१९. कौशं कुशमयम्[3]। तार्प्यं घृताक्तं[4] क्षौमं त्वपाणं वा। अरुणं पीतांशुकम्। आंशवं पट्टसूत्रमयम्।

२०. संज्ञप्तं पुरुषं यामेन साम्ना यामाख्येन साम्ना उद्गाता उपतिष्ठते।

१३.

१. सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यनेन पुरुषेण नारायणेन षोडशकेन होताभिष्टुयात्।

२. होत्रादयो यथोद्दिष्टाखलार ऋत्विजः परेयिवांसं प्रवतो महीरन्वित्येवमाद्यारभ्य द्वाभ्यांद्वाभ्यामेकैक उपस्थानं कुर्यात्।

३. अथानन्तरमृत्विजो यजमानं भिषज्यन्ति। अगदं कुर्वन्तीत्यर्थः। तृणाभ्यामुपमार्जयन्ति सर्पदष्टादौ दर्शनात्।

---

१ C (orig) सर्वे। २ C M शाखान्त°। ३ A कौ° C D कुशमयं (D क)।
४ C घृताश्च M घृतोक्ष D घृताक्तं।

४. उत देवा अवहितमित्यनेन होता । मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कमित्यनेन ब्रह्मा । अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यामित्यनेनोद्गाता । वात आ वातु भेषजमित्यनेनाध्वर्युः ।

५. प्र तार्यायुः प्रतरं नवीय इत्येतासां नैर्ऋतीनां[१] होत्रादय ऋत्विजो यजमानमेकैकयाभिषज्यन्ति ।

६. शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिरित्येताः शंतातीयाः । एतासामाम्नायक्रमेण तिसृभिस्तिसृभिर्होत्रादयो यथोद्दिष्टा यजमानं भिषज्यन्ति ।

७. संज्ञप्ताय पुरुषाय महिषीं यजमानस्य प्रथमविन्नामुपनिपातयन्ति ।

८. पुरुषं च महिषीं च ।

९. तौ पुरुषमहिष्यौ तथैव यथाश्वमेधे ऽश्वमहिष्यावुत्सक्थ्योरव गुदं धेहीति ।

१०. होता महिषीं परिहृक्तां च महिषीत्यनया । ब्रह्मा वावातां अप्रपाणा च वेशन्तेत्यनया । उद्गाता परिहृक्तां यो ऽनाक्ताचो इत्यनया । अध्वर्युः पालागलीं न येयं यस्य रोमशमित्यनया । तथैवेत्यधिकारात् ।

११. उक्ताभ्यो ऽभिमेधिनीभ्यो या उत्तरास्ताभिरश्वमेधवत् प्रत्यभिमेधन्ति । वावाता च महिषी । सुप्रपाणा च वेशन्ता । य आकाचः स्वश्वक इति ।

---

१ C॰नानां ।

१२. न सेमे यस्य रम्यत इति।

१३. उदीर्ष्व नार्यभि जीवलोकम्। उदीष्वातः पतिवती ह्येषा। उदीर्ष्वातो विश्वावसो। अश्मन्वती रीयते संरभध्वमित्येता उत्थापिन्यः। आभिर्होत्रादयो महिषीमुत्थापयन्ति।

१४. होत्रादयो महिषीम्। मनो न्वा ह्वामह इति तृचेन होता। अस्नुनीते मन इति तृचेन ब्रह्मा। यत्ते यमं वैवस्वतमिति तृचेनोद्गाता। यथा युगं वरत्रयेति तृचेनाध्वर्युः।

१५. ब्रह्मा महिषीं वाचयति[1]। तुभ्यग्र इत्यनुमन्त्रयते।

१६. ऋत्विजः सदसि ब्रह्मवद्यं वदन्ति वक्ष्यमाणकम्।

१७. गावो यवं प्रयुता अर्यो अक्षन्निति होताध्वर्युं पृच्छत्यनयर्चा।

१८. स्व यद्दयं यवसादो जनानामित्येतया।

१९. होताध्वर्युमवेद्‌ मे संवर्त्सं सत्यसुक्तमित्येतया।

२०. अध्वर्युश्चतुर्थ्या प्रत्याह। यस्यानक्षा दुहिता जात्वासेत्यनया।

२१. द्वे स्रुती इत्येवमादिकया ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति। द्वे समीची बिभृतश्चरन्तमित्येतयोद्गाता प्रत्याह।

२२. कत्यग्नयः कति सूर्यास इत्येतया।

२३. एक एवाग्निर्बहुधा समिद्ध इत्येतया।

१४.

१. आश्वमेधिकं कर्म ब्रह्मवद्यानन्तरं प्रागाज्याद्भवति।

---

1 A om the first three words. In the text of the Sūtra I ought to have written ब्रह्मा तु वाचयति.

२. [1]ऐकाहिकं च प्र वो देवाय माहामतिकं च विश्वोविश्वो वः। एते उभे शंसेत् ।

३. फलार्थवादो ऽयं न फलविधिः ।

४. [1]ऐकाहिकं च माधुच्छन्दसं माहामतिकं च कुविदङ्गेत्यादिकं प्रउगे संग्रथयेत् । व्यक्षः[2] । सितेतरमखिवत् ।

५. फलार्थवादो ऽयं। द्वितीयादाभिप्लविकात्प्रातःसवने होत्रकाः।

६. अश्वाङ्गौ महाव्रतान्माध्यन्दिनो निष्केवल्यमरुत्वतीये भवतः [3]षष्ठाषाङ्गौ होत्रकाः ।

७. राजनाख्यमश्वाङ्गः पृष्ठं भवति ।

८. पुरुषविधं पुरुषप्रकारमेतत्साम। अर्थवाददर्शनात् ।

९. वैश्वदेवानुचरादारभ्य षष्ठादह्नस्तृतीयसवनं भवति ।

१०. ये यज्ञेनेति शंसनादर्थवादो ऽयम् ।

११. नरैः प्रस्तुत इति कृत्वा ।

१२. यत्षष्ठाह्निकं तृतीयसवनं करोति ।

१३. अर्थवादार्थ उपन्यासः ।

१४. महादिवाकीर्त्यप्रशंसार्थो ऽर्थवादः ।

१५. षोलशस्तमेतदहः समाप्यते स्वशाखाभिप्रायेण ।

१६. उक्तार्थो ऽयमर्थवादः ।

१७. पुरुषमेधे चतुर्थमहः पृष्ठ्यस्य यत्पञ्चमं तद्भवति। सकल-स्वाङ्गो ऽतिदेशः ।

---

१ A om. २ Com. व्यक्षः। ३ A षष्ठा षाङ्गौ होत्रका।

१८. खमण्डलं पुरुषमेधे सहपुरुषं दीयते। पुरुषाः किल ब्राह्मणवर्जं संवत्सरमङ्गयष्टिं कुर्युः। तेषां च राजैवाशनं[1] ददाति।

१९. विविधशाखो यूपस्तस्मिन्दश पशव आलभ्यन्ते शाखान्तरात्।

२०. द्वादशद्वादश[2] क्रमेण ऋतुषु पशव भवन्ति। पत्नीयाः (१३.८.२८) वसन्त इत्यनेनैव क्रमेणाश्वमेधवत्।

१५.

१. सर्वमेधो वक्तव्यः। तस्यायं पुरस्तात्पुराकल्पपो[3] ऽर्थवाद उच्यते। ब्रह्म किल स्वयम्भु तपो ऽतप्यत।

२. वैशब्दो निपातः। न आनन्त्यमपवर्गाख्यं तपसः फलमस्ति। हन्त तर्हि सर्वेषु भूतेष्वात्मानमेकान्तेन सर्वक्रतुविशिष्टदर्शनेन जुहवानीत्येवमैक्षत।

३. तद्ब्रह्म स्वयम्भु सर्वेषु भूतेषु स्थावरजङ्गमेष्वात्मानमद्वैतदर्शनेन हुत्वा सर्वाणि भूतानि सर्वमेधाख्ये क्रतौ जुहवां चकार।

४. श्रैष्ठ्यं प्राधान्यं स्वाराज्यं मानसी सिद्धिः। आधिपत्यं प्रभुता। एतत्सर्वं ब्रह्मणा प्राप्तम्।

५. यथैवैतद्ब्रह्म स्वयम्भु तथैवाद्यापि यजमानः[4] सर्वभूतशरण्यो ऽद्वैती[5] सर्वमेधयाजी सम्यग्दर्शनसम्पन्नः। सर्वेषु भूतेष्वात्मानं सर्वाणि भूतानि चात्मनि जुहोति। जुहवां करोतीति छन्दोऽनुकरणम्।

---

१ M तेषां वराशिवा मत। २ A has only once द्वादश। ३ C कल्पो।
४ C ins. सद्। ५ C M द्वितीय।

६. ततो ऽनेन दर्शनेन समं पश्यन्नात्मयाजी श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति। सर्वतः प्राप्नोति।

७. प्रागग्नीषोमीयात्।

८. सर्व एव सर्वमेधो दशरात्रो यज्ञक्रतुर्भवतीति। तस्याग्निष्टुदग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति। इन्द्रस्तुदुक्थ्यो द्वितीयमहर्भवति। वैश्वदेवस्तुत्तृतीयम्। चतुर्थं सूर्यस्तुति अश्वमालभन्ते।

९. पौरुषमेधिकं मध्यमं पञ्चममहर्भवतीति शतपथश्रुतेः।

१०.[१] तस्मिन्नेव पौरुषमेधिके पञ्चमे ऽहनि पुरुषमालभन्ते।

११. अपरियज्ञो[२] वाजपेयः षष्ठमहर्भवति।

१२. आप्तोर्यामः सप्तममहर्भवतीति च शतपथश्रुतेः।

१३. तत्र तस्मिन्नाप्तोर्यामे सर्वान्मेधानालभन्ते। मेधान्वनान्यशून्[३]। ये के च प्राणिनस्तान्। प्रजापतिरेकैकस्य। नेति केचित्[४]। देवतास्तु नानाप्रकारा आध्वर्यवे सर्वस्मै जुहोतीति (१३.७१.८) शतपथे।

१४. ये वपावन्तः पशवस्तेषां वपाहोमः।

१५. अवपाकानां त्वचो जुह्वति।

१६. ओषधिवनस्पतीनां संक्षेदं प्रक्षिपेयुः।

१७. त्रिणवमष्टममहर्भवति। त्रयस्त्रिंशं नवममहर्भवति।

१८. सर्वमेधस्योत्तममहर्विश्वजित्सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठो ऽतिरात्रो भवति।

---

१ om. C. २ C D अपरियज्ञो। ३ Doubtful. A om. तत्र--पशून् but in a repetition of this passage after xvi, 29, 16, it reads मेधानात्मानपशून्।

४ M केचित्। केचित् D केचित्। केचिद्देव नास्तु नाना० C केचित्। केचिद्देवतास्तु नाना०।

१८. फलार्थवादो ऽयम्।

२०. विंशतिः पशवो यस्मिन्नालभ्यन्ते स विंशतिपशुः विविधशाखो यूपो भवति।

२१. वसन्तादिष्वृतुष्वाग्नेयादीन् प्रत्यृतु चतुर्विंशतिं चतुर्विंशतिमालभन्ते।

२२. वक्ष्यमाणा[1] दक्षिणा विकल्प्यते[2]। अत्र संतिष्ठत इति वचनात्।

२३. सहभूमि सपुरुषं[3]। प्राची दिग्घोतुर्दक्षिणा ब्रह्मणः प्रतीच्यध्वर्योरुदीच्युद्गातुस्तदेव होतका अन्वाभक्ता इति श्रुतेः।

१६.

१. अरण्यं प्रव्रजेदिति सूत्रान्तः। गार्हपत्ये ऽग्नावधरारणिम्।

२. आहवनीये ऽग्नावुत्तरारणिं प्रक्षिप्य।

३. दक्षिणाग्निमपि बहुवचनात्।

४. न ग्रामं प्रविशेदित्यर्थः।

५. विश्वकर्मा नाम भौवनो ऽन्तत ईजे। अन्तेनेष्टवान्[4]।

६. तं विश्वकर्माणं भूमिः किल विशिष्टेन स्त्रीरूपेण साक्षादुवाच।

७. हे विश्वकर्मन्भौवन मां दिदासिष[5] त्वं चान्ये च युष्मदीया अन्ये च भ्रातरः कश्यपाय दातुमिच्छतः(?)। स ईदृशः संगर आरम्भो

---

१ C D ॰च। २ C D विकल्पते। ३ C ॰भूमिपुरुषश्च॰ D सपुरुषश्च॰।
४ A चान्ते॰ C M इष्टवन्तः। ५ C D दिदासय C also in the text.

भवतो मृषा। किं कारणम्। येन मां सलिलमध्ये मज्जन्तीं क उद्धर्तुं शक्नोति यच्च स्ववशे वर्तते तद्दीयत इति।

८. विश्वकर्माणमाचिप्य स्वतन्त्रां मज्जन्तीमुदके कश्यप ऋषिरुद्धृतवान्। विश्वकर्मा भौवन इत्येवमादिको र्थवादस्तस्यायं संचेपार्थः। ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणा यजमानेन परमात्मदर्शनसम्पन्नेन सर्वमेधः कर्तव्यः। स एव यथाचोदितं भूमिदानाद्यपि सर्वं कर्तुं पारयति। ऋत्विग्भिरप्यचेत्यभूतैर्भवितव्यं ये भूमेः प्रलये ऽप्युद्धरणक्षमाः।

१७.

१. वाजपेयः षष्ठमित्युक्तम्। तत्रायं विधिरनित्यः वाजपेयप्रकरणे ऽपठितत्वात्।

२. वाजस्याहमित्येवमादिकेन मन्त्रेण ब्रह्मौदुम्बरं रथचक्रमारोहेत्।

३. बृहस्पतेरित्यस्य स्थाने पञ्चन्तमैवेन्द्रस्येति।

४. वैश्ये यजमाने बृहस्पतेरित्यस्य पदस्य स्थाने प्रचेपः[1]।

५. तस्मिन्रथचक्रे ब्रह्मासनमन्त्रेणोपविश्य अविद्धे नाभिदघ्न उद्धिते[2] अप्रमेषितो ब्रह्मा चिराविर्मर्या इति ऋचि साम गायात्[3]।

६. पवान्तरं वामन्द्रात्। तस्यैव साम्नो योनिं वक्ष्यमाणिकां विक्षिपेत्।

---

१ C पदस्य चेपः D एतस्य चेपः। २ A उद्धिते C अविद्वेनाभिदघ्नवद्वत D उच्छ्रिते। ३ C D om. from अविद्धे to ऋचि।

७. एतच्च जपेद्गायेद्वा ।

८. वाजस्याहमित्येवमादिकेन ।

९. आरोहणमन्त्रस्य प्रत्यवरोहणे उत्तमं नाकं रोहेयमिति स्थाने अरुहमिति[1] विकारः ।

१०. ब्रह्मेत्येतत्प्रकृतमेवानुवर्तते । वाजपेय इति च[2] । मधुग्रहस्याध्वर्युणा समर्पितस्य हिरण्मयेन पात्रेण प्राणभक्षं भक्षयित्वा । हिरण्मयपात्र एव मधुग्रहः केषांचित् । उपयच्छते पात्रं प्रतिगृह्णातीत्यर्थः[3] । अथैतं[4] सहिरण्यपात्रमेव मधुग्रहं ब्रह्मणे ददद्मृतमायुरात्मन्धत्ते ऽमृतं ह्यायुर्हिरण्यं। तेन स यं भोगं कामयते तं कुरुते।

११. पत्नीयजमानयोर्यूपारोहणकाले ब्रह्मा सौत्रं मन्त्रं पठेत्[5]। मन्त्रविकल्पः ।

१२. वाजपेयाधिकारः। प्रकृत एव[6] वाजपेये पत्नीयजमानौ यूपमारोहतः । तत्र यजमानविशो यजमानमूषपुटैराघ्नन्ति ।

१८.

१. प्राक् शौनःशेपात् राजसूये ऽभिषिक्तो यजमानो ब्रह्मन्नित्येवं पञ्चकृत्वो ब्रह्माणमामन्त्रयते ।

२. प्रतिवचनं[7] ब्रह्मा करोतीत्यर्थः ।

३. त्वं ब्रह्मासीत्येवमुक्त्वा[8] सवितासि सत्यप्रसव इति प्रति-

---

१ A अवरोहमिति C D om. from स्थाने to विकारः । २ C वा ।
३ D प्रतिगृह्णीयात् । ४ A सहिरण्मयपा॰ । ५ C M om. from पत्नी॰ to पठेत् । ६ C M प्रकृतः । प्रकृत एव वा॰ D ॰धिकारः । प्रकृत एव । A प्रा॰ ।
७ C repeats त्वं ब्रह्मासीत्येवं ब्रह्मा सर्वत्र प्रतिगृणोति । ८ C उक्तः ।

गृणुयात्[1]। स ब्रह्मन्नित्येवं प्रथममामन्त्रयते। तथा त्वं ब्रह्मासि इतीतरः प्रत्याह सवितासि सत्यप्रसव इति श्रुतेः।

४. द्वितीये आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि इन्द्रो ऽसि विश्वौजा इति।

५. तृतीय आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि वरुणो ऽसि धर्मपतिरिति।

६. चतुर्थे आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि रुद्रो सुशेव इति।

७. पञ्चम आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासीत्येवमादिकम्।

८. अस्मै ब्रह्मणे यजमानो मनसा हिरण्मयौ [2]प्रवृत्तावलंकारौ ददाति।

९. दक्षिणामन्त्रं मनसा पठतीत्यर्थः।

१०. अश्वमेधक्रतौ होता ब्रह्मोद्गाताध्वर्युरित्येतदृत्विजो ऽश्वबन्धनानि धारयन्तः। अश्वं हृदयोः किंविशिष्टयोः संस्यन्दिनोः परस्परं स्यन्दिनोः स्थापयन्ति।

११. अनेनायमित्येवमादिना मन्त्रेण गृहीताश्वरशना ऋत्विजो ऽश्वं हृदयोः संस्थापयेयुः।

१२. यदि च[3] केचिच्छाखिन एतमश्वं यजमानेन पृष्ठे ऽभिमर्शयेयुः ततो यजमानो ऽहं च त्वं च वृत्रहन्नित्येतामृचं जपेत्।

१३. अश्वमेध इति वर्तते। आश्वमेधिके मध्यमे ऽहनि संस्थिते यजमानपुरुषा आहवनीयमभितः सर्वासु दिक्षु प्रासादान्कुर्वन्ति।

---

१ A inserts त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसव इति यजमानं प्रतिगृणोमि।
२ C D प्रवर्त (D व)। ३ A वा।

१४. तान्प्रासादानुपरिष्टात्प्राकारशिखरैः सगवाचैः परिघ्नन्ति परिवेष्टयन्ति।

१५. ऋत्विजो मल्लादयः प्रासादानारुह्य सर्वौषधिमाध्वर्यव-विहितामाध्वर्यवैरेव मन्त्रैर्जुह्वति तैर्गवाचैः।

१६. सर्वरात्रं हुत्वा प्रातरनुवाकवेलायामृत्विजः प्रत्यवरोहन्ति।

१७. परिकर्मिणस्तत्पुरुषाः प्रासादानारोहन्ति। आरुह्य च जुहृत्योदयात् पूर्ववत्।

१८. अथशब्दादश्वमेधावभृथ एव। अवभृथप्रवृत्ता आत्रेयं सहस्रेण गवाक्रीय। किंविशिष्टो। य आत्रेयः शुक्लः पिङ्गाक्षः वलिनः। तिलकाश्चावलीपु यस्य। विक्लिधः कुष्ठी। खण्डो हीनाङ्गः। षण्डः प्रजननासमर्थः। खलतिः प्रसिद्ध एव। तमादाय नदीं यन्ति।

१९. अथैनमवक्रीतमुदके प्रगाह्य समाप्तायामवभृथेष्टौ प्राग-भ्युक्षणात् यदास्यावक्रीतस्यावगाढस्योदकं मुखमास्यन्देत मुखं प्रवि-शेत् अथास्या अध्वर्युर्मस्तके भ्रूणोहितं जुहोति भ्रूणहत्यायै स्वाहा इत्यनेन मन्त्रेण।

२०. अथानन्तरं तं पुरुषं निःषेधन्ति निर्गमयन्ति। निः-शब्दाद्दूरं नयन्तीत्यर्थः।

२१. तस्मिन्नवसरे स्नाता निर्गतपाप्मान अपपाप्मा महा-पातकिनः ये ग्रामादन्यभिः परित्यक्तास्ते पूता भवन्ति। इति-करणो ऽधिकारपरिच्छेदार्थः।

शृणुयात्[1]। स ब्रह्मन्नित्येवं प्रथममामन्त्रयते। तथा त्वं ब्रह्मासि इतीतरः प्रत्याह सवितासि सत्यप्रसव इति श्रुतेः।

४. द्वितीये आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि इन्द्रो ऽसि विश्वौजा इति।

५. तृतीय आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि वरुणो ऽसि धर्मपतिरिति।

६. चतुर्थ आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि रुद्रो सुशेव इति।

७. पञ्चम आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासीत्येवमादिकम्।

८. अस्मै ब्रह्मणे यजमानो मनसा हिरण्मयौ [2]प्रवृत्तावलंकारौ ददाति।

९. दक्षिणामन्त्रं मनसा पठतीत्यर्थः।

१०. अश्वमेधक्रतौ होता ब्रह्मोद्गाताध्वर्युरित्येतद्‌त्विजो ऽश्वबन्धनानि धारयन्तः। अश्वं ह्रदयोः किंचिद्विप्रकृष्टयोः संस्यन्दिनोः परस्परं स्यन्दिनोः स्नापयन्ति।

११. अनेनायमित्येवमादिना मन्त्रेण गृहीताश्वरशना ऋत्विजो ऽश्वं ह्रदयोः संस्नापयेयुः।

१२. यदि च[3] केचिच्छ्वाविन इतमश्वं यजमानेन पृष्ठे ऽभिमर्शयेयुः ततो यजमानो ऽहं च त्वं च वृत्रहन्नित्येतामृचं जपेत्।

१३. अश्वमेध इति वर्तते। आश्वमेधिके मध्यमे ऽहनि संस्थिते यजमानपुरुषा आहवनीयमभितः सर्वासु दिक्षु प्रासादान्कुर्वन्ति।

---

१ A inserts त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसव इति यजमानं प्रतिब्रवीति।
२ C D प्रसताव (D च)। ३ A वा।

१४. तान्प्रासादाननुपरिष्टात्प्राकारशिखरैः सगवाचैः परिग्नन्ति परिवेष्टयन्ति।

१५. ऋत्विजो ब्रह्मादयः प्रासादानारुह्य सर्वौषधिमाध्वर्यव-विहितामाध्वर्यवैरेव मन्त्रैर्जुह्वति तैर्गवाचैः।

१६. सर्वरात्रं कृत्वा प्रातरनुवाकवेलायामृत्विजः प्रत्यवरोहन्ति।

१७. परिकर्मिणस्तत्पुरुषाः प्रासादानारोहन्ति। आरुह्य च जुह्वत्योदयात् पूर्ववत्।

१८. अथशब्दादश्वमेधावभृथ एव। अवभृथप्रवृत्ता आत्रेयं सहस्रेण गवावक्रीय। किंविशिष्टो। य आत्रेयः शुक्लः पिङ्गाचः वलिनः। तिलकाश्चावलीपु यस्य। विक्लिधः कुष्ठी। खण्डो हीनाङ्गः। षण्डः प्रजननासमर्थः। खलतिः प्रसिद्ध एव। तमादाय नदीं यन्ति।

१९. अथैनमवक्रीतमुदके प्रगाह्य समाम्नायामवभृथेष्टौ प्राग-भ्युषणात् यदास्यावक्रीतस्यावगाढस्योदकं मुखमास्यन्देत मुखं प्रवि-शेत् अथास्मा अध्वर्युर्मस्तके यत्नोदितं जुहोति भ्रूणहत्यायै स्वाहा इत्यनेन मन्त्रेण।

२०. अथासन्मारं तं पुरुषं निःसेधन्ति निर्गमयन्ति। निः-शब्दाद्दूरं नयन्तीत्यर्थः।

२१. तस्मिन्नवसरे स्नाता निर्गतपाप्मान अपपाप्मा महा-पातकिनः ये ग्रामाद्बन्धुभिः परित्यक्तास्ते पूता भवन्ति। इति-करणो ऽधिकारपरिच्छेदार्थः।

१९.

१. अथशब्दो धर्मविशेषाधिकारार्थः। एकोत्तरा अहीना इति संज्ञा। अनेकोत्तराश्च पूर्वोक्ताः।

२. अवयवार्थवादो ऽयम्। यदेकविधमधिदैवतमग्निरध्यात्मं[1] मन इत्येवमादिकं तदेकरात्रेणाप्नोति।

२०.

१. अथशब्दादियमप्यवयवस्तुतिः।

२. द्वे इमे प्रतिष्ठे इति पूर्वयोर्व्याख्यानम्। प्रतिष्ठे वै द्यावापृथिवी इति श्रुतेः[2]। अधिदैवतमश्विनौ अध्यात्मं चक्षुषी।

३. यवयवाव्यक्तो ऽहःसंघातश्चोद्यमानो द्वादशाहमधिकुर्वीत।

४. यवयवावच्छेदो न संपूर्णो द्वादशाहस्तत्राद्यानां[3] ग्रहणे प्राप्ते नियमः क्रियते। अवच्छेदो निर्दिश्यमान आदितो निर्दिश्यमानो भवति।

५. अन्त्यस्त्र्यहो ऽतिरात्रभावो भवति। अश्रूयमाणो द्वादशाहिक एवाहर्योगः स्यात्।

६. कालेकाले ऽपि प्रत्यहं दक्षिणादानम्।

७. अदीक्षिता ऋत्विजो दीक्षितं यजमानं याजयेयुः। केषां[4] चिच्छाखिनामहीनैर्यजेरन्निति बहवो ऽपि यजमानाः स्युः। अन्येषामेकयजमानका अहीना इति। स पक्षः सूचितः।

---

१ A आध्यात्ममात्मा मन इ० M आत्म C अधिदैवतमग्निरात्ममन इ० D अधिदैवतमग्निरात्मा मन। २ C D M om. from द्वे to श्रुतेः। ३ A ins. अन्त्यानां वा।
४ A केषांचिच्छाखिनां अहीनां अहीनैर्यक्षीयंतेत्यिमिर्बहवो ऽपि।

८. मासपरिसमाप्तिका अहीना भवन्ति। उभयरूपा अप्य-हीनवचनात्।

९. मासस्य यत्तुल्याभिर्न व्याप्यते तदहीनाहह्या व्याप्नुयुः।

१०. असंवत्सरदीक्षिताय यजमानाय महदुक्थं न शंसेत्।

११. येन संवत्सरमुखाधारणं न कृतं तस्मै महाव्रतं न शंसेत्।

१२. [1]अस्य द्विरात्रस्य प्रथममहर्नित्यमाग्निष्टोमिकं प्रथममहः स्यादिति हैक आहुः।

१३. स्वरूपेण चायं (!) स्तुतिः।

१४. अपरिहारायेत्यभिप्रायः।

१५. निष्केवल्यमरुत्वतीययोर्निविद्धाने संपातसूक्ते भवतः। आ यात्विन्द्रोऽवस इति मरुत्वतीयमा न इन्द्रो दूरादिति निष्केवल्यम्।

१६. ततं मे अपस्तदु तायते पुनरित्यार्भवम्। यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति जातवेदसीयम्। इत्येते द्वितीयस्याह्नो भवतः।

१७. त्रिरात्रे च वक्ष्यमाणे द्वितीयस्याह्न एते एवार्भवजात-वेदसीये भवतः।

१८. द्विरात्रस्याहर्योगः।

१९. वक्ष्यमाणेन वाग्नब्देन विकल्पो ऽत्रापि द्रष्टव्यः।

२०. गौश्च आयुश्च।

२१. अधिदैवतमध्यात्ममित्युक्तम्।

---

[1] om. A.

२१.

१. अथ यत्त्रिविधं त्रिप्रकारं तत् त्रिरात्रेण वक्ष्यमाणेन प्राप्यत इति।

२. [1]अधिदैवतं चन्द्रमःप्रजापतिरुद्रा अध्यात्मम् मनोबुद्ध्यहंकाराः[2]।

३. *प्रथमस्याह्नस्त्रयस्त्रिवृत्प्रभृतयः स्तोमा भवन्ति त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशा इति।*

४. पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इति।

५. षोलशस्तोत्रियकं ब्राह्मणाच्छंसिन आज्यं भवति।

६. एकविंशः त्रिणवः त्रयस्त्रिंश इति तृतीयस्याह्नः स्तोमा भवन्ति।

७. अस्य त्रिरात्रस्य प्रथममहरग्निष्टोमसंस्थं भवति।

८. उक्थ्यसंस्थं द्वितीयमहः।

९. अतिरात्रसंस्थं तृतीयमहर्भवति।

१०. स्वमतेन।

११. छन्दोगशाखान्यथापि भवति।

१२. तृतीयस्याह्नो बृहत्पृष्ठं भवति। अर्थवादार्थं पृष्ठानां वचनम्। पूर्वकारित्वाद्व्यवस्था।

१३. भक्तिसाद्दचर्यात्।

१४. भक्तिसाहचर्यादेव।

१५. पूर्ववद्व्याख्या।

---

[1] om. C M D. [2] Corrected; Mss. मनोबुध्य॰।

१६. प्राप्तये।

१७. सामूह्निकात् पञ्चाहाद्राज्यानि भवन्ति।

१८. मध्यमाच्छन्दोमास्त्रैष्टुभ इत्यनेन विशेषेण मउगो भवति द्वितीयस्याह्नः।

१९. द्वितीयस्याह्नः। प्रकृतत्वात्।

२०. यद्द्वितीयस्याह्नः पार्ष्ठिकस्य मरुत्वतीयं तत्तृतीये ऽहनि करोति।

२१. अन्योऽन्योपभोगः परस्परेण पालनमभिप्रेतम्।

२२. द्वितीयतृतीये। अधिकारात्। [1]त्रिवृत्स्तोमं प्रथमं सप्तदशस्तोमं द्वितीयं पञ्चदशस्तोमं तृतीयम्। एवमहर्योगो वा कर्तव्य इत्यर्थः।

२३. कस्तमिन्द्र त्वावसुमित्ययं साममगाथो निष्केवल्यस्य भवति। चोचकाणामनन्तरेषु संदेहो मा भूत् इत्यारम्भः।

२४. मो षु त्वा वाघतश्चनेत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ द्विपदां व्यवधायिकामुद्धृत्य मैत्रावरुणस्य भवतः।

२५. कं नव्यो अतसीनामित्ययं ककुप्प्रगाथः। ककुब्वचनं प्रगाथादेशार्थम्[2]।

२६. द्वितीयात्पार्ष्ठिकादह्नः सूक्ते भवतः।

२७. अस्तावि मन्म पूर्व्यमिति स्तोत्रियः प्रगाथः। उभयं गृहणवचन इत्यनुरूपः प्रगाथग्रहणानुवृत्तेः।

२८. ब्राह्मणाच्छंसिन एव।

---

१ C D M om. from त्रिवृत्स्तोमं to इत्यर्थः। २ C D ..

१८. आयन्त इव सूर्यमिति स्तोत्रियः। प्रग्यू त्वित्यनुरूपः।

२०. प्रगाथग्रहणमनुवर्तत एव।

२१. यथाप्राप्ति एव।

२२. होतुः षष्ठात् होत्रकाणां द्वितीयादह्न उक्थानि।

२२.

१. एष त्रिरात्रः सहस्रस्तोत्रियो येन प्रजापतिरिष्टवान्। त्वा इति निपातसमाहारः।

२. एतमेव त्रिरात्रमपरे गर्गत्रिरात्र इत्येवं वदन्ति।

३. द्वितीयो ऽपि त्रिरात्रो ऽश्वत्रिरात्र इत्येवंनामा।

४. अश्वत्रिरात्रे ऽयं विशेषः।

५. यदक्रन्द इत्येतदभिशावावपेत्।

६. तृतीयस्त्रिरात्रश्छन्दोमपवमानो[1] भवति।

७. चतुर्थस्त्रिरात्रः पराकाख्यः।

८. एवंस्तोमकान्यहानि त्रीणि भवन्ति।

९. यथोक्तलक्षणः।

१०. लोकान्तरप्राप्तिमिच्छन्।

११. विशिष्टया वक्ष्यमाणया।

१२. पूर्वौ गायत्रीसंपन्नः पूर्वतरश्च। अयं तु जगतीसंपन्नः। तत्र आधिक्येन प्रशस्यते। अतो ऽयं जगतीसंपन्नः कर्तव्यः। इतरौ गायत्रीसंपन्नौ।

---

१ A छन्दोमः पव॰ C छान्दोमपव॰ D छान्दोमा पव॰ See xv, 6, 1.

१३. सम्यक्प्रशंसार्थं वचनम्।

१४. वक्ष्यमाणकस्त्रिरात्रो ज्योतिर्गौरायुरित्यहर्योगेन कुसुरुबिन्दुत्रिरात्रनामा[1]।

१५. प्रथमे ऽहनि गवां त्रीणि शतानि ददाति।

१६. त्रयस्त्रिंशतं गवां गोः कलाश्च पञ्च[2]।

१७. ददातीत्यनुवर्तते।

१८. या सहस्रतमी गौस्तस्याः सहस्रतम्या गोरेका कलादत्ता परिशिष्यते। किं तस्या इत्यत आह।

१९. तां कलामन्यया गवा सकलया निष्क्रीयामाकुर्वीत। ततो ऽमा यजमानस्य गृहे कुर्वीत।

२०. अमाकार्येत्येवमाङ्कराचार्या यजमानस्यैव संभृत्या इति। संभृतिविशेषप्रादुर्भावः। अमाकुर्वीतेत्यस्यायमर्थवादः।

२१. यायन्तीनां दक्षिणाकाले गच्छन्तीनां प्रथमोपरमेत् सा सहस्रतमी देयेत्याहुः।

२२. प्रथमोपरमणं गोर्बहूनां गच्छन्तीनां यत्कस्या अपि चेद्भवति[3] तदप्रच्यवनरूपम्।

२३. या संतिष्ठन्तीनां घनप्रचयच्छायाश्रितानां[4] या प्रथमोपविशेत् सा सहस्रतमी कार्येति।

२४. संशायिनीनां[5] प्रथमोपवेशनम्।

२५. अद्य वा श्वो वा विजनिष्यत[6] इत्यद्यश्वीना।

---

१ C •बिन्दुत्रिरात्रनाम। २ C कलापंच। ३ A C (orig) कस्यापि।
४ C घनप्रचयच्छ्रि• M छाइ•। ५ Corr; C संश्यायिन्यां प्र• A •श्यायिनीनां।
६ त om C M.

२६. संनिहृष्टप्रसवः प्रजात्ये रूपमिति ।

२७. सत्तमा शोभनतमा श्रव्यङ्गा वङ्कचीरा [1]नवप्रजेत्यादिगुणा ।

२८. कथं नाम यद्यत्[2] शोभनं तत्तद्दृष्टे स्यादित्यर्थवादः ।

२९. सर्ववेदत्रिरात्रो नाम श्रहीनस्तस्मिन् त्रिवेदाध्यायी ब्रह्मा भवति यस्य चोभयतः पितृतश्च मातृतश्च त्रिपुरुषं श्रोत्रिया भवन्ति । एवंविधो ब्रह्मा सर्ववेदत्रिरात्रे कार्यः ।

३०. पूर्वोक्तानां त्रिरात्राणामर्थवादः ।

२३.

१. वक्ष्यमाणेन प्राप्यत इत्यर्थः ।

२. मेदोऽसृङ्मांसमज्जावयवाः ।

३. अपि च चतुष्पादाः पशवः ।

४. ऋग्यजुःसामाथर्वणमधिदैवतं ब्रह्म चतुर्विधम् । अध्यात्मं चत्वार्यङ्गानि ।

५. एवंस्तोमकान्येव चत्वारि ।

६. पूर्वस्य स्तोमविधेः[3] स्तुत्यर्थः शेषः ।

७. जमदग्नेश्चतूरात्रो ऽयमुच्यते ।

८. वक्ष्यमाणो ऽन्यश्चतुर्वीरसंज्ञकश्चतूरात्रः ।

९. एष प्रथमस्याह्नः स्तोमसमाहारः ।

---

१ C नव॰ गुण । २ C यत्–मत् । ३ C पूर्वस्य ॰विधिः ।

१०. एष प्रथमस्याह्नस्त्रिवृदुत्सृज्यते। एकविंशं प्रजन्यते[1]।

११. सर्वस्मिन्नहनि पञ्चदशो दृष्टः। स उत्सृज्यते। त्रिणवः प्रजन्यते।

१२. अत्रापि सप्तदश उत्सृज्यते। त्रयस्त्रिंशः प्रजन्यते।

१३. उक्तेन न्यायेन।

१४. सष्टम्[2]। वीरसाधनः स्तोमो वीर इत्युच्यते।

१५. तस्य [3]चतूरात्रस्य शस्त्रं वक्ष्यत इति शेषः।

१६. तदभिप्रायेण शस्त्रमपि भवति।

१७. यो जात इति।

१८. वा यथयोक्ते।

१९. तृतीयं[4] वैरूपपृष्ठं भवति पक्षेण। तस्मिन्पक्षे वैराजात्तृतीयसवनं। चतुर्थाद्ह्न इत्यर्थः।

२०. आदितो ऽवच्छेद इति परिभाषितत्वात् चतुर्थं वैराजपृष्ठमेव भवति। तस्य पुनर्वचनं विकल्पार्थम्। वैरूपात्तृतीयसवनं तृतीयादह्न इत्यभिप्रायः।

२१. चतुर्थमहर्भवतीत्यानन्तर्यात्।

२२. आहृतमतिरात्रम्। इह प्रकरणे संव्यवहारार्थं संज्ञाकरणम्।

२३. अथमपरस्मचतूरात्रस्याहर्योगविशेषः। आभिप्लविकानामह्नामभिजिच्चतुर्थो भवति।

२४. पार्ष्ठिकानामह्नां विश्वजिच्चतुर्थः। आभिप्लविकानां पार्ष्ठिकानीतराणि।

---

१ C om. प्र। २ C M om. ३ C M त्रिरात्रस्य। ४ A तृतीये C तृतीय।

२५. पार्ष्ठिकानामेव[1] प्राकृतो ऽतिरात्रश्चतुर्थो भवति महाव्रतं वा।

२६. अर्थवादो यथाविहितानुष्ठानप्ररोचनार्थः।

२४.

१. आप्नोतीति वाक्यशेषः।

२. त्रीणि सवनानि अग्नीषोमीयो ऽनूबन्ध्येति पाङ्क्तो यज्ञः। पञ्च जना[2] इत्यधिदैवतं पञ्चेन्द्रियाण्यध्यात्मम्।

३. तत्रार्थवादः।

४. तदिदमहर्योगरूपमासामेवाङ्गुलीनां रूपेणार्थवादः।

५. कनिष्ठा।

६. उपकनिष्ठिका।

७. मध्यमा।

८. अनामिका।

९. अङ्गुष्ठः।

१०. मध्यमामभिनयेनाह[3]।

११. चतुर्थमहःसु[4] व्यस्ताः स्तोमास्त एव चात्र[5] समस्तास्तेनाय-मङ्गुष्ठः सर्वाङ्गुलीः प्रत्येति[6]।

१२. तस्यैवंविधस्य पञ्चरात्रस्य प्रस्तमुच्यते।

१३. एवमयं चतूरात्रः। पञ्चममहर्निरूप्यते।

---

१ A प्राकृतानाम्। २ C D om. इति। ३ A ०नयेनानाद्या। C ०मेभि०।
४ C चतुर्थमहंःसु M चतुर्थमहस्सु। ५ C D om. चात्र। ६ A प्रति ...... इति।

१४. पञ्चमस्य आभिप्लविकस्य द्वे सवने। पृष्ठ्यस्य पश्चादङ्ग-कृतीयसवनमित्येतच्छस्त्रं पञ्चमे।

१५. पञ्च वाभिप्लविकस्य। वाशब्दो विकल्पार्थः।

१६. उत्तमादाभिप्लविकात्पञ्चमे तृतीयसवनं भवति। अत्र द्वे सवने पञ्चमादाभिप्लविकात्।

१७. पक्षान्तरमेतद्विधानसामर्थ्यात्।

१८. पाष्ठिकानां चतुर्थं इत्यर्थः।

१९. उभयोरपि पक्षयोः पञ्चमत्वेन।

२०. आभिप्लविकपक्ष इतरत्र।

२१. उक्तार्थो ऽर्थवादः।

२५.

१. प्रायत इति वाक्यशेषः।

२. द्यौश्च पृथिवी चेत्यादि यज्ञोर्वीरिति यद्विधमधिदैवतम्। यत्वङ्गो ऽयमात्मेत्यध्यात्मम्।

३. एवं युक्तानि[१] पञ्चदशानि।

४. वाशब्दो विकल्पार्थः।

५. यस्मिन्पक्षे अभिजितो ऽनन्तरं महाव्रतम्।

६. स एक एव पक्षे पृष्ठ्यः पक्षे ऽभिप्लवः।

७. उक्तार्थो ऽर्थवादः।

---

१ A उक्तानि।

२६.

१. वक्ष्यमाणेन साध्यते।

२. सप्तको मरुद्गणो ऽधिदैवतम्। सप्ताङ्गानि विद्या[1] सप्तमीत्यध्यात्मम्।

३. एवमुक्तः सप्तरात्रः।

४. वक्ष्यमाणः सप्तरात्र एवंसंज्ञकः।

५. यथोक्तानि सप्ताहानि।

६. वक्ष्यमाणः सप्तरात्रस्तेनाप्तः।

७. अस्यैव संज्ञान्तरं जनकसप्तरात्र इति।

८. पञ्चाभिप्लविकान्यहानि सप्तमो ऽभिजिदित्ययमहर्योगपक्षः।

९. इतरेषां पार्ष्ठिकानां विश्वजित्सप्तम इत्ययमपरो ऽहर्योगपक्षः।

१०. षण्णां[2] सप्तमो वैश्वानरो महाव्रतं वा विकल्पेन।

११. कृतव्याख्यानमेतत्।

२७.

१. प्राप्यत इति वाक्यशेषः।

२. अष्टावदितेः पुत्रा अधिदैवतम्। अष्टावङ्गानीत्यध्यात्मम्।

३. उक्तार्थमेतत्सूत्रम्।

४. पार्ष्ठिकानामेव सप्तमः।

५. अष्टममहर्विकल्पितम्।

---

१ C विद्यात्। २ C षष्ठां।

६. वाशब्दो विकल्पार्थः। उभयोः पृष्ठ्याभिप्लवयोरभिजित्सप्तमो विश्वजिदष्टमः।

७. उक्तार्थो ऽर्थवादः।

२८.

१. अनुष्ठीयमानेन प्राप्यत इति वाक्यशेषः।

२. अष्टौ वसवः प्रजापतिश्चेति नव इत्यधिदैवतम्। नव प्राणा इत्यध्यात्मम्।

३. अनेन वाक्ययोगेन नव[1]।

४. ज्योतिःसंज्ञको ऽग्निष्टोमः। गोसंज्ञक उक्थ्यः। आयुःसंज्ञको ऽतिरात्रः। [2]एवं त्रिरुपयन्ति। एवं नवरात्रम्। तं प्रत्नलोपिप्रश्न इत्याचक्षते।

५. शतव्याख्यानो विधिशेषः[3]।

२६.

१. देवलोकं पितृलोकं जीवलोकमित्यादयो ऽधिदैवतम्। दशेन्द्रियाणीत्यध्यात्मम्।

२. दशरात्रस्याद्ययोग उच्यते। अथर्वो ऽभिप्लवस्तानि नवाहानि भवन्ति। नवाग्निष्टोमा इत्येवं वा नव। वैश्वानरश्चेति दशमं वक्ष्यति।

३. प्राकृतो वा दशरात्रः संख्याविकारेण विकृतः।

---

१ C वा instead of नव। २ A एतन्त्रिरुप०। ३ C विधिः।

४. पूर्वोक्तानां नवानां दशम इत्युक्तम्।

५. पुरोधाकामस्यायमहीनस्योदितः। तत्रायमर्थवाद उच्यते। एतेन दशरात्रेण किल जलो जातूकर्ण्य इष्ट्वा त्रयाणां राज्ञां[१] निगुस्थागोत्रावयववंशजानां जातूकर्ण्यः प्राप। कतमे पुनस्ते [१]निगुस्थागोत्रा इति। अत आह। काश्यवैदेहयोः पुरोहितो बभूव। कौशल्यस्य च राज्ञः।

६. तस्य ह जातूकर्ण्यस्य तां श्रियमभिध्याय[२] मम स्यादिति मन्वानः पितरमध्यूहे ऽधिप्रापितवानुपलब्धवानित्यर्थः। पलित यज्ञकामान्यान् जनाञ्छ्रिया यशसा समर्धयितुं जानासि येनान्येभ्य एव एतां विद्यां प्रयच्छसि। आत्मानं समर्धयितुं अस्मत्समृद्धिद्वारेण नैवेच्छसि।

७. ततः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच। हे पुत्र श्वेतकेतो मा मैवं वोचः। उपदेश्ययज्ञक्रतुरेव लोके प्रसिद्धिं यायादित्येतत्फलं[३] ममाभीष्टम्।

८. यदेतन्मयोच्यते यज्ञक्रतोरप्रकाशीकरणे[४] विद्यादानं फलं[५] तत्समेव[६]. इत्थके[७] ऽप्येकस्मिंश्चिद्ब्रह्मबन्धौ विज्ञातवानसि। एतदुक्तं भवति। तदेतद्यज्ञक्रतोः फलं श्रूयते। एतत्परिच्छिन्नं। यज्ञशास्त्रप्रकाशने तु फलस्येयत्ता नास्ति।

---

१ A राज्यधिगुस्था। गोत्रा॰ C M निगुस्था गोत्रा——वयववंश॰ D शिगुस्था॰ गोत्रा॰ act to निगु(?)दस्थानं गो॰। २ A (?) धिगुध्यागोत्रा।

३ A अतिध्याय C (orig) मानमस्यादिति M मानमस्या॰ D अभिध्यायमस्यादिति।

४ A यायात्विता इत्ये॰। ५ A करणे। ६ A om. फलं।

७ A C (orig.) D M तत्सम्। ८ C इत्यत्रकारके D इत्थकारे।

९. उशन्दो मशब्दस्यार्थे[1]। किलेति विद्यामकर्षे। यथास्य श्वेतकेतोः पित्राभिहितं यज्ञशास्त्रप्रकाशयितुः फलम्।

१०. तथैतद्वेदितव्यम्। श्रद्धा तु कर्तव्येत्यर्थः।

११. स एष दशरात्रः पुरोधाकामस्य ब्राह्मणस्य यज्ञः।

१२. प्राप्नोति पुरोधामेवंविहितानुष्ठानेनेत्यर्थः।

१३. त्रिककुद इति[2] चतुष्टोमो दशरात्रो यज्ञः शाखान्तरे। तत एवं व्याख्यातव्यम्। चतुष्टोमस्त्रिककुदभिधानस्तस्मादस्य[3] शस्तं भवति।

१४. अयमपि चतुष्टोम एव क्रमान्यत्वविशेषविहितः।

१५. छन्दोमस्तोमैर्विशिष्टश्छन्दोमत्रिककुदित्युच्यते[4]। त्रयो ऽप्येते छान्दोग्ये विहितास्तत्रैवाहर्योगो दशरात्रतो वा।

१६. अथमपरो ऽस्य दशरात्रस्याहर्योगकल्पः। पूर्वस्मिन्नपि कल्पे वैश्वानर एव[5] दशमश्शब्दात्।

१७. अयं चापरो दशरात्रकल्पः।

१८. पूर्वस्मिन्कल्पे विशेषः। तेनैव तत्कल्पान्तरम्।

१९. अनुष्ठानप्ररोचनो ऽयं विधिशेषो[6] ऽर्थवादः।

---

१ A उशन्दो भाग॰ C D नच्छन्दो नशब्दस्यार्थे। २ A त्रिककुप् इति C D M त्रिककुद इति चतुष्टोमस्य शाखान्तरे। ३ A त्रिककुबाभिधान॰ C D त्रिककुदाभिधानः तदस्य शस्तं M त्रिककुदाभिधानस्तद्दशरात्रं। ४ A ॰त्रिककुप् इत्युच्यते C D M ॰त्रिककुद इत्युच्यते। ५ A inserts between एव and दशम the text and comm. of xvi, 15, 3 ff beginning with भूतेभ्यस्त्वा कृत्वा and ending with ऽतिरात्रः (19)। ६ C ॰रोचनार्थं विधिः।

३०.

१. सर्वमेकादशविधं प्राप्यते वक्ष्यमाणेनैकादशरात्रेण।

२. अधिदैवतमेकादश रुद्राः। अध्यात्मं दशेन्द्रियाण्येकादशं मनः।

३. इति नु व्यूळ्ह इति यचोच्यते स व्यूळ्हच्छन्दाः।

४. अथ[1] समूळ्ह इति यचोच्यते स सामूळ्हिको दशरात्रः। स वा भवति।

५. एकादशमहः।

६. दशरात्रो भवति।

७. छन्दःपन्तरपृष्ठस्य दशरात्रस्यैकादशो विश्वजित्कार्यः।

८. तमनेनाद्यर्योगेन विशिष्टमेकादशरात्रं पौण्डरीकमित्याचक्षते याज्ञिकाः।

९. अयुतं गवां पौण्डरीके दक्षिणा भवति।

१०. अयुतं दश सहस्राणि[2] पूर्वोक्तानि। एकादशमश्वसहस्रमित्येके मन्यन्ते।

११. शङ्कुपवस्याहम्यां दादशाहाय दीक्षन्त इत्येवमादिना धर्मजातेन युक्तः। अतो मासापवर्गा अहीना इत्येवमादिको नास्य धर्मः।

१२. यथोक्तानामेवार्थवादार्थ[3] उपन्यासः।

---

१ C D ins. यत्। २ C दश्विषाणि instead of द० स०। ३ A om. ०वादार्थ।

१३. यतो ऽभ्यधिकां श्रियमिच्छन्ति[1] उत्तरोत्तरिणीमुत्तरोत्तरोत्क्रष्टां श्रियं विविधां च दीप्तिं प्रशंसां साधुवादरूपां च विराजमन्नाद्यं चोत्तरोत्क्रष्टं[2] सर्वजनातिशयमुपभोगसंवद्धमित्येतदाप्नोति य एवं वेद।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये षोडशो ऽध्यायः समाप्तः ॥

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्यं समाप्तम् ॥

---

१ C D •च्छति। २ C चोत्तरोत्तरोत्कृष्टं।

THE

ŚĀṆKHĀYANA ŚRAUTA SŪTRA

TOGETHER

WITH THE COMMENTARY

OF

VARADATTASUTA ĀNARTĪYA

AND

GOVINDA

EDITED BY

ALFRED HILLEBRANDT, PH.D.,

Professor of Sanskrit in the University of Breslau.

VOL. IV.

Adh. XVII. XVIII.

THE COMMENTARY OF GOVINDA.

New Series, No 938

FOR BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

1899.

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

१.

मधुसूदनगुरुं वन्दे देवमातं त्रयीविदम् ।
कृष्णं विनायकं रामं हरिरामं हलायुधम् ॥१॥
सप्त चैतान् गुरून् नत्वा तेषां वै पादपांसवः ।
भाष्यं महाव्रतस्याहं कुर्वे गोविन्दसंज्ञकः ॥२॥

व्याख्यातो द्वादशाहः प्रकृतिः सत्त्राहीनानामित्यनेन वाक्येन शुद्धपक्षस्याष्टम्यां द्वादशाहाय दीक्षन्त इत्येवमायुक्तो द्वादशाहः सत्त्राहीनेषु प्रकृतित्वेनातिदिश्यते । तत्र विकृतौ द्वादशाहो येरहोभिर्विवर्धते तान्युदाहरिष्याम इति प्रतिज्ञाय[1] एकाहार्यं महाव्रतमाहरन्तीत्यनेन वाक्येन त्रयोदशरात्रसंपत्त्यर्थमाचार्यो महाव्रतं विदधे तस्य चानुष्ठानकाले क्रमापेक्षायामूर्ध्वं तु (१२.१५.१२) दशमादह्नो महाव्रतस्य स्थानमिति स्वकीयानुष्ठानस्थानानुरोधेन सूत्रकारस्य दशमादह्नः परमथातो महाव्रतस्येत्यादि महाव्रतस्य सूत्रणं युज्यते । कथं तर्हि सर्वकर्माभिधानोत्तरकालमथातो महाव्रतस्येत्येवमादिना सूत्रेण महाव्रतं[2] कर्म पृथगेवोपदिश्यते । सत्यम् । उच्यते । न हि पाठक्रमवशेनानुष्ठानक्रमो भवति । सर्वस्वारपराकयोर्मध्ये दर्शनात् । तथा चास्य क्रतोरारण्यकसंबन्धात्पृथगुपदेशः । कथं पुनरारण्यकसंबन्धः । श्रुतेः । ऐकाहिकमेव स्याद्ब्रह्म वा एकाहो

१ A om. प्रति । २ A महाव्रतार्थं ।

ब्रह्मैतदहर्ब्रह्मणैव तद्ब्रह्म समर्धयतीति ब्रह्मस्वरूपत्वेनास्य क्रतोः श्रवणात्। उपनिषद्वाक्यान्यपि ब्रह्मनिरूपणपराणि भवन्ति। एवमेकनिरूपत्वेन संबन्धः। श्रुतिक्रमो ऽप्येवमेव। सर्वकर्मविधानानन्तरं प्रजापतिर्वै संवत्सर इत्यादि पृथगेव श्रूयते। तस्मात्सूत्रकारस्यापि सर्वकर्मविधानानन्तरं पृथगुपदेशो युज्यते। अनुष्ठानक्रमानुग्राहकाणि कानि चिदङ्गानि तत्रैवोक्तानि। यथा होत्रकाणां शस्त्रकर्मौ प्रातःसवने अःस्तोत्रियानुरूपत्वं माध्यन्दिने सवने चतुर्विंशे ऽभिजिति विषुवति इहत्पृष्ठे विश्वजिति महाव्रते च (१२. ६. ७) षष्ठादिति। तथा तृतीयसवने। अथ यदभिजितं विषुवन्तं बृहत्पृष्ठं विश्वजितं (१२. २७. ४) महाव्रतीयमहरित्युक्थ्यानि कुर्युरिति। एवमनुष्ठानक्रमो ऽप्यनुगृहीतो भवति। होत्रकाणां परिगणितपदार्थत्वादनुष्ठानक्रमानुग्रहाय[1] तत्रैवोपदेशं कृत्वा होतुः कर्मबाहुल्यात्पृथक् [2]सविस्तरान्महाव्रतीयपदार्थान्[3] सूत्रकार उपदिशति।

१. विधिरुच्यत इति वाक्यशेषः। अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः। महाव्रतीयकर्मविशेषो ऽधिक्रियत इत्यर्थः[4]। आनन्तर्यार्थो वा। अथ सर्वकर्माभिधानानन्तरं महाव्रतीयं कर्मोच्यत इत्यर्थः। अतःशब्दः क्रमार्थः। सर्वकर्माणि क्रमेणोपदिष्टानि। अतः क्रमप्राप्तं महाव्रतीयं कर्माभिधीयत इत्यर्थः। हेत्वर्थो वा। यतः सर्वाणि कर्माण्युक्तानि अतो हेतोर्महाव्रतीयं कर्म वच्यत इति हेत्वर्थः।

---

१ C om. कृपहा। २ C सवि॰। ३ C महाव्रतीयान्। ४ C ॰व्रतीयकर्म वच्यत इत्यर्थः। विशेषो ऽधिक्रियत इत्यर्थः।

२. महाव्रतीयादह्नः कतिपयाहेनोपलक्षिते पुरस्तादेव काले कियद्भ्यो दिवसेभ्यः पूर्वमित्यर्थः। होता प्रेङ्खफलकमुदुम्बरकाष्ठाख्यं तदर्थमौदुम्बरीं शाखामुत्पाटयति उच्छिनत्तीत्यर्थः। ननु संस्थिते दशमे ऽहनि (१७. ६. ३) सदो हविर्धानानि समूहन्तीत्येतस्मिन्नवसरे दशमादह्नः परं महाव्रतीयाहःसंनिधौ प्रेङ्खफलकादि कथं नाम न क्रियत इति चेत्। उच्यते। अपि द्वे वा त्रीणि वा (१७. १. ८) फलकानि संदध्युरिति संतष्टमिति चाग्रे वक्ष्यते। संतर्दनं संतक्षणं चार्द्रकाष्ठेन कर्तुं न युज्यत इति कतिपयेभ्यो दिवसेभ्यः पूर्वमेव प्रेङ्खफलकाद्यर्थमुदुम्बरोत्पाटनं कर्तव्यमिति।

३. प्रेङ्खफलकोत्पाटनं कर्तव्यमिति शेषः। समपक्ष परिवासनं मा भूदिति तिष्ठत एवेत्युच्यते। दृश्यते च। अश्वत्थो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः। तस्य या प्राङ्मुखी शाखा उदीची वोर्ध्वगापि वेत्येवमाधरण्यिप्रकरणे ऽपि शाखाया एव च्छेदनमस्ति। तस्मादत्रापि शाखाया एव च्छेदनं युज्यते न समपक्षेति।

४. होतोदुम्बरस्य प्रेङ्खफलकमुत्पाटयतीति प्रकृतम्। कथमुत्पाटयतीत्यपेक्षायां पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्यादित्योदयनदिगभिमुखीमौदुम्बरीं शाखा गतवती सा छेत्तव्या। ननु सर्वदा पूर्वस्यां दिश्येवादित्योदयनं भवतीति। कथं पुरस्तादित्युक्ते आदित्यस्योदयनत इत्युच्यते। सत्यम्। राशिभेदात्पूर्वस्यां दिश्यपि आदित्यस्योदयनं भेदेन संभाव्यते। अतो राशिं विचार्य यस्मिन्नाशौ यस्यां दिशि सूर्य उदेति तदभिमुखीमुदुम्बरशाखामुत्पाटयतीति

शाखनियमः। अथवा अयमर्थः। पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि या शाखा सा छेत्तव्या। यतः पूर्वस्यां दिश्यादित्यस्योद्गमनं भवेदिति।

५. पुरस्तादविद्यमानशाखस्योदुम्बरस्य कथमुत्पाटयेदिति यदि उदुम्बरस्य पूर्वभागे तादृशी शाखा न लभ्यते तदोदगाश्रितापि च्छेत्तव्या। अत्रोत्तरत इति सामान्योक्तेर्न कोणाभिमुखी याह्या। तत्र दिगन्तरत्वश्रवणात्।

६. उदुम्बरस्य पूर्वोक्तयोर्दिशोरविद्यमानशाखात्वे[1] पश्चान्तरमेतत्। यद्युदुम्बरस्य दक्षिणे भागे प्रेङ्खफलककरणसमर्था शाखा कोणाभिमुखत्वरहिता स्यात् सापि ग्राह्या। दक्षिणा दिक् पित्र्यत्वान्न प्रयोज्येति नाशङ्कनीयं वचनात्।

७. जघन्यपश्चान्तरमेतत्। यदि प्रकृतस्योदुम्बरस्य पश्चाद्भागे प्रयोजनसमर्था शाखा भवेत् सापि कोणाभिमुखत्वरहिता पूर्वोक्ताभावे ग्राह्या।

८. ह्रसीयस्युदुम्बरे पश्चान्तरमेतत्। समग्रमप्युदुम्बरं[2] स्वपरिजनैर्मूले छेदयित्वा प्राङ्निष्क्रम्य उदङ्गा निष्क्रमुत्पाटनमात्रं होता कृत्वा प्रेङ्खफलकं कुर्यादिति शेषः।

९. प्रकृतस्योदुम्बरस्य द्वे वा त्रीण्यपि वा फलकानि संदध्युः। संतष्टार इति शेषः। द्वे वा त्रीणि वेतीच्छाविकल्पः। यथा पवित्रकरणे। कुशतरुणे अविषमे अविच्छिन्नाग्रे अनन्तर्गर्भे प्रादेशेन मापयित्वा कुशेन च्छिनत्ति पवित्रे स्थ इति। द्वे त्रीणि वा भव-

---

१ C om. उक्त। २ C ॰म्बरस्य परि॰।

न्तीति उदुम्बरस्य मध्यत्वे फलकद्वयम्। अणुत्वे फलकत्रयमिति कस्य चिद्धास्याशंका स्यात्। तन्निवृत्त्यर्थमिदमुक्तम्।

१०. तत्फलकं प्रागायतं बाहुमात्रं बाहुप्रमाणं भवतीति।

११. तत्फलकं तिर्यक् पृथुत्वतो ऽरत्निमात्रम्। अरत्निप्रमाणं भवतीति।

१२. होतुः सुखेनोपवेशनार्थं सम्यक्तष्टं सुनिष्पादितं भवतीति।

१३. वक्ष्यति तत्पश्चादुदीचीनाग्रं फलकं (१७. १०. ४) निधायेति। तस्माद्यथा तस्याग्रं ज्ञायते तथा भवतीति।

१४. तत्फलकमन्तेषु चतुर्षु कोणेषु चतुर्धा चतुःप्रकारं वितर्दयति सच्छिद्रं कारयतीति।

१५. अथ फलककारणानन्तरं यस्योदुम्बरस्य[1] फलकं कृतमेतस्यैवोदुम्बरस्य विशाखीकरणसमर्थविद्यमानशाखस्य[2]। तद्रहितत्वे ऽप्यन्यस्य प्रयोजनसमर्थोदुम्बरस्य वा। विशाख्यौ वंशधरणसमर्थशाखे छेदयन्ति स्वपुरुषाः।

१६. किंप्रमाणे ते विशाख्यौ। पुरुषप्रमाणं किंचिदतिक्रान्ते। परःशब्दो निपातः। अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति[3] समासः।

१७. एतस्योदुम्बरस्यान्यस्य वा छेदयन्तीति शेषः। वंशं विशाख्योरुपरि रज्जुबन्धनार्थः शाखाविशेषः तदपि परःपुरुषं छेदयन्ति।

---

१ C यस्योदुम्बरस्य तद्रहितत्वे ऽप्यन्यस्य प्रयोजनसफलकं कृतम्। २ C ॰शाखस्य समर्थोदुम्बरस्य वा। ३ A क्रान्ताद्यर्थे द्वितीये॰।

१८. इति संबन्धः। यदि देशविशेषादुदुम्बरालाभस्तथा सति यो ऽन्यो वृक्षः फलग्रहणशीलो यज्ञियफलादश्वत्थो बिल्वो वा तस्यैतत्सर्वं फलकादि कुर्यात्।

२.

१. अतःप्रभृति सर्वत्रानन्तर्यार्थो ऽथशब्दः। मुञ्जमयरज्जुद्वयं कारयन्ति स्वपुरुषाः।

२. ते रज्जू दृढे फलकधरणसमर्थे कारयन्ति स्वपुरुषाः।

३. तद्रज्जुद्वयं वितृत्कारयन्तीति।

४. द्वियामं किंचिदतिक्रान्ते परोद्वियामे। प्रमाणतस्ते एवंविधे कारयन्तीति।

५. एतावत्पूर्वोक्तं सर्वं होतारमभितो देवयजनसमीपे उपकल्पयन्ति स्वपुरुषाः।

६. उदुम्बरविकारामासन्दीमासनविशेषमुद्गातार्थं संघ्नन्ति सम्यग्निष्पादयन्ति।

७. तस्या इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। तस्या आसन्द्याः प्रादेशप्रमाणाः पादा भवन्तीति।

८. चत्वार्यपि काष्ठानि अरत्निप्रमाणानि भवन्तीत्यर्थः।

९. तामासन्दीं सम्यग्निष्पाद्य विवयन्तीति संबन्धः।

१०. तामासन्दीं मुञ्जविकाराभिः स्वन्याभी रज्जुभिर्द्विगुणीकृताभिः प्रदक्षिणप्रोताभिर्विवयन्ति। वेञ् तन्तुसंतान इत्यस्य

धातो रूपं विवयन्ति विशेषेण अच्छिद्रां वयन्ति [1]वेष्टयन्तीत्यर्थः ।

३.

१. अथ पूर्वोक्तकरणानन्तरं तन्तुसंयुक्तां वीणामुपकल्पयन्ति कुर्वन्ति स्वपुरुषाः ।

२. तस्या वीणायाः पालाशी पलाशविकारा सूना भवति । सा च काष्ठविशेषरूपा[2] ।

३. [3]तस्या इत्यनुवर्तते। तस्या वीणाया उदुम्बरविकारो दण्डो भवतीति ।

४. विपरीतं वा कर्तव्यमितीच्छाविकल्पः ।

५. तां वीणां सर्वप्रदेशरक्तेन[4] आनडुहेन चर्मणा उपरिलोम्नाभिषीव्यन्ति । सुदृढां कुर्वन्तीति ।

६. तस्या वीणाया दण्डं दशप्रकारं विद्धं कुर्वन्तीति ।

७. तदिति सप्तम्यर्थे ऽव्ययं तस्मिन् दशधाविद्धे दण्डे प्रतिच्छिद्रं दशदश रज्जूः[5] प्रवयन्ति ।

८. ता रज्जूर्वीणाया अग्रप्रदेशे पृथक्पृथग्बध्नन्तीति ।

९. सा वीणा दण्डसमस्तैस्तन्तुभिः शततन्त्री भवतीति ।

१०. पर्णयुक्ता वेतसवृक्षशाखा वीणावादनार्थं कर्तव्या ।

---

१ C om. वेष्टयन्ति । २ Partly om. in A. ३ om. in A. ४ C ०प्रदेशेन। ५ Both MSS रज्जुः ।

११. स्वयंशीर्णा शरखेषीका वीणावादनार्थं कर्तव्या।

१२. शाखान्तरोक्तलक्षणाश्चतुःप्रकारा वीणाः पत्न्यः कुर्वन्तीति।

१३. पिच्छोरासंज्ञकां वीणामुपमुखेन मुखसमीपेन वादयेत्। पत्नी पूर्वक्लृप्तत्वात्[1]।

१४. या पत्नी काण्डवीणां वादयेत्सा वादनेन वेतसशाखया वादयेदित्यर्थः।

१५. तां काण्डवीणां घाटरीरित्याचक्षते वीणावादिनः।

१६. या घाटरीसंज्ञका वीणा मृदुं शब्दं वादयति सा अरातिरूपा स्यात्। वैरीरूपा स्यात्।

१७. अरातिरूपत्वाद्द्विषं जनयित्री भवति।

४.

१. हननं वादनं तेन सहितं दुन्दुभिचतुष्टयमध्वर्युः समीपे करोति।

२. चतुर्णां दुन्दुभीनां मध्ये द्वौ दुन्दुभी सहननौ सवादनौ पूर्वद्वारबाह्वे[2] अभितः सदसो बहिरासञ्जयति। आबध्नाति।

३. चतुर्णां परिशिष्टौ द्वौ दुन्दुभी सहननौ सवादनावपरद्वारबाह्वे[3] अभितः सदसो अन्तर्मध्ये[4]आसञ्जयति आबध्नाति।

---

१ C ०क्लृप्तत्वात्। २ C पूर्वद्वारद्वार्ये द्वारबाह्वे। ३ C अपरद्वार्ये द्वारबाह्वे अभितः। ४ C ins. अभितः।

४. यदि दुन्दुभयः षट् स्युस्तदा षत्येकं दुन्दुभिं सदसो दक्षिणार्धे मैत्रावरुणधिष्ण्यं दक्षिणेनासञ्जयति। एकं सदस उत्तरार्धे ऽच्छावाकधिष्ण्यमुत्तरेणासञ्जयति।

५. मुञ्जकुशानां मिश्रितानामध्वर्योरर्थे कूर्चमासनविशेषं संस्कुर्वन्ति स्वपुरुषाः।

६. महदुक्थं शंसते होत्रे ऽध्वर्युस्तस्मिन्नेव तिष्ठन्नेव प्रत्यागृणाति। अथाध्वर्युर्माहेन्द्रं ग्रहं गृहीत्वेत्यादिना होतुर्धिष्ण्यं प्राङुपविशतीति (१७. ११. २)। तत्रोपवेशनमात्रमाशावोत्तरकालं कूर्चं तिष्ठन्नेव प्रतिगृणाति।

७. अथ होतुर्गाचध्वर्युभ्य इतरे गृहपतिप्रभृतयो दीक्षिताः प्रतिपुरुषं चतुर्दशापि दीक्षिताश्चतुर्दश इषीः कुशमयानासनविशेषान्कुर्वते। दीक्षितानां इषीकरणमत्र विहितमपि प्रातरनुवाकोत्तरकाल एव युज्यते। कतिपयान् कुशभारान् निदधति प्रातर्दैवीभ्य इति (१७. ३. ३) सूत्रारम्भात्।

८. ता इषीस्ताद्दृशीः कुर्वते यादृश्यो भूमावुच्छ्रिताः प्रादेशप्रमाणा भवेयुः। दीक्षितानां[1] इषीकरणप्रसङ्गेनान्यदपि करणीयपदार्थजातमुच्यते।

गणनार्थं प्रथम्यादौ सुखेनोद्दादिसिद्धये।
सात्त्रिकदादशाहस्य पद्धतिः क्रियते मया॥

तत्र सात्त्रिकस्य दादशाहस्य समस्तव्रतस्य साग्निचित्यत्वात् प्रथममग्निचयनधर्माः प्रदर्श्यन्ते। सत्त्रं चिकीर्षवः सर्वे यजमाना आहि-

१ C ॰नां।

ताश्चय इष्टप्रथमयज्ञा दीक्षिता गृहपतिसप्तदशाः शुद्धपक्षे पुण्ये नक्षत्रे पुण्याहे पूर्वाह्णे मातृयागपूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं विधायाथैता संनिवपनीयामिष्टिं तन्वत इति श्रुतौ बहुवचनलात्पृथक्पृथक् संनिवपनीयेष्टिं करिष्यमाणाः संनिवपनीयेष्ट्यर्थं गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरामि संनिवपनीयेष्ट्यर्थं गार्हपत्याद्दक्षिणाग्निमाहरामीत्येवमग्नी[1] विहृत्याग्न्यन्वाधानं कुर्वते । ततो ऽपराह्णे सर्वे यजमानाः पत्न्यश्च यथास्वावसथं मन्थमश्नीयुः । रात्रौ भूमौ शेरते । प्रातः संनिवपनीयेष्टिः । तत्र विशेषः । यजमानो ब्रह्मवरणादि सर्वं प्रकृतिवत्करोति । ब्रह्मा चाहं भूपतिरित्यादि आमन्त्रितो होता प्राङ्मुखो यज्ञोपवीत्याचम्य दक्षिणाद्विहारं यथासंचरं[2] प्रतिपद्य बर्हिराक्रमणादि करोति । सप्तदश सामिधेन्यः । आवाहने अग्निमग्न आवह सोममावह । अग्निं ब्रह्मण्वन्तमावह । अग्निं क्षत्रवन्तमावह । अग्निं क्षत्रभृतमावह । देवाँ इत्यादि । इदमहं सप्तदशेन वज्रेण होतृयजमानयोः । उत्तमे प्रयाजे ये३ यजामहे स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहाग्निं ब्रह्मण्वन्तं स्वाहाग्निं क्षत्रवन्तं स्वाहाग्निं क्षत्रभृतं स्वाहा देवा इत्यादि । वार्त्रघ्नावाज्यभागौ । प्रधानस्य पुरोनुवाक्या । ब्रह्म प्रजावदाभर० दिवो३ ॐ भूर्भुवः ये३ यजामहे ऽग्निं ब्रह्मण्वन्तं ब्रह्म च ते जातवेदो नमश्चे० अप्रयुच्छा३न्नौ३षट् ओजः सहः सह ओजः स्वः । द्वितीयस्य प्रधानस्य[3] पुरोनुवाक्या । अर्चन्तस्त्वा हवामहे० तयो३म् भूर्भुवः ये३ ० हे ऽग्निं क्षत्रवन्तमस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्व० पाहो वौ३षट् ओजः सहः । तृतीयस्य प्रधा-

[1] C ॰ग्नीन् I.　[2] C ॰चरंति　[3] A om.

नस्य[1] पुरोनुवाक्या। अग्ने द्युम्नेन जागृवे॰ समो३म् भूर्भुवः ये॰ग्निं चत्रभृतं स्वदस्व हव्या समिषो[2] दिदीहि॰ दीदिही ना३ वौषट् ओजः स्वः। नित्यः स्विष्टकृत्पिमीहि देवान्॰ ओं३ भूर्भुवः। ये॰ चे ऽग्निं स्विष्टकृतमयाळग्निरग्नेः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्य प्रिया धामान्ययाळग्नेर्ब्रह्मण्वतः प्रिया धामान्ययाळग्नेः चत्रवतः प्रिया धामान्ययाळग्नेः चत्रभृतः प्रिया धामान्ययाट् देवानामित्यादि। अग्ने यद्द्येति याज्या। अन्वाहार्यो दक्षिणा। सूक्तवाके। अग्निर्हविरजुषत सोमो हविरजुषत॰ अग्निर्ब्रह्मण्वान्हवि॰ अग्निः चत्रवान्हविः अग्निः चत्रभृद्धविः देवा आज्यपा इत्यादि शिष्टं[3] प्रकृतिवत्। अन्यङ्गभूता चेयमिष्टिः। अग्निं तु चेष्यमाणस्यादीक्षितस्येष्टिरित्युक्तत्वात्। कर्तृविशेषाणामविशेषवती चेयमिष्टिः। तथा हि बहूनां चेष्यमाणानां संनिवपनीयेकस्योखासंभरणीया। अग्निं चिन्वत एकस्य यजमानस्य या इष्टिरुक्ता सा बहूनां सचिणां चिन्वतां संनिवपनीयाख्या भवति। एकस्य चिन्वत उखासंभरणीयाख्या भवति। यौगिकी चेयं संज्ञा। संन्युप्यन्ते ऽग्नयो ऽनयेति संनिवपनीया। उखा संभ्रियते ऽनयेत्युखासंभरणीया। संनिवपनमग्न्योरेकत्रकरणम्। कुतः। श्रुतेः। ते वै दीक्षिष्यमाणा अग्नीन् संनिवपन्त[4] एकधैव तद्दक्षं[5] वीर्यमात्मन् दधते ऽथैतां संनिवपनीयामिष्टिं तन्वत इति (कौ॰ १९.१)। तत्संनिवपनप्रयोजनेयमिष्टिः। अतश्च संनिवपनात्प्रागेव कर्तव्या। संनिवपनं प्रयोजनं यस्याः सा संनिवपनप्रयोजना। संनिवपनार्थे

१ A om. २ C समिषो दिदीहि दीनाइ वौ॰। ३ C om. शिष्टं।
४ A संनिवपन्त। ५ A तद्दक्षं।

क्रियते। यद्यदर्थं क्रियते तस्य तस्मात्पूर्वभाव एव युज्यत इति युक्तः संनिवपनादिष्टेः पूर्वभावः। तथा च प्राजापत्यस्य पशुबन्धो वायव्यो वेत्येतस्मिन् सूत्रे सूत्रभाष्यकारेण व्याख्यातम्। आध्वर्यवाधीतेन क्रमेण प्राजापत्यः पशुबन्धो भवतीति। अध्वर्यूणामयं क्रमः। प्रथममग्निसंनिवापः ततः प्राजापत्यः पशुरिति। अस्माकं तु अयं क्रमः। संनिवपनीया संनिवपनं प्राजापत्यः पशुरिति तत्र संनिवपनीया पूर्वमुक्ता संनिवपनमिदानीमुच्यते। स्वशाखायां तु ते वै दीक्षिष्यमाणा अग्नीन्संनिवपन्त इति सामान्येन संनिवाप उक्तः। कथं संनिवपन्तीति शाखान्तरादुच्यते। तत्र प्रथमं संवादः गृहपतिपुरःसरा[1] ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्युब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतृमैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृपोतृप्रतिहर्त्रच्छावाकनेष्ट्रग्नीत्सुब्रह्मण्यग्रावस्तुदुन्नेतारो गृहपत्यरणी समुपस्पृश्येमं मन्त्रं पठन्ति। य इतो ऽग्निर्जनिष्यते स नः सह यद्‌नेन यज्ञेन नेष्यामो ऽनेन पशुबन्धेन ततः सह नः साधुकृत्या नाना पापकृत्या य एव पापं करवत्तस्यैव तत्। इति गृहपतिर्भूसंस्कारपूर्वकं समारोपार्थमाहवनीयमुद्धृत्य स्वकीयारणी आदाय तयोः स्वाग्नी प्रथमं समारोहयते। ततो ब्रह्मादय उन्नेतृपर्यन्ताः गृहपतिगार्हपत्यमुत्तरेण षोडशाग्न्यायतनानि गोमयोपलिप्तानि कृत्वा तेषु पूर्वोक्तेन क्रमेण यथास्वमग्नीन्स्थापयन्ति। भूसंस्कारपूर्वकं समारोपार्थमाहवनीयमुद्धरन्ति च। द्वितीयो ब्रह्मा गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वावग्नी समारोहयते। तत उद्गाता गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वावग्नी समारोहयते। ततो होता गृह-

१ A °सराद्° C °सराः।

पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततो ऽध्वर्युर्गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततो ब्राह्मणाच्छंसी गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततः प्रस्तोता गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततो मैत्रावरुणो गृहपत्यरणी आदाय-ततोः स्वाग्नी समारोहयते। ततः प्रतिप्रस्थाता गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततः पोता गृहपत्यरणी आदाय *तयोः* स्वाग्नी समारोहयते। *ततः प्रतिहर्ता गृह*पत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततो ऽच्छावाको गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततो नेष्टा गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततो ऽग्नीद्गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततः सुब्रह्मण्यो गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। ततो ग्रावस्तुद्गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। तत उन्नेता गृहपत्यरणी आदाय तयोः स्वाग्नी समारोहयते। एवं गृहपतिप्रमुखाः सर्वे सत्त्रिणो गृहपत्यरण्योरग्नीन्समारोह्य निर्मथ्य अनूबन्ध्यासमाप्तिपर्यन्तं तं सत्त्रिसाधारणैकाग्निं मथित्वा तत्र प्राजापत्येन पशुना यजन्ते। दीक्षाकाले यथासंप्रकीर्णमग्नेः[1] समारोपः संवादसमारोपमन्यनादिवचनान्नविद्यति। प्राजापत्यपशौ विशेषः[2]। इष्टकापश्चर्य *गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरामि* इष्टकापश्चर्ये *गार्हपत्या*द्दक्षिणाग्निमुद्धरामीत्येवमग्नी[3] विहृत्याग्न्वाधानं मुख्यः (१३.१४.४)

---

१ C •संप्रकीर्णमग्निं समारोपश•। २ C om. प्रजा• शेषः। ३ A C om. मावरामि।

कुर्यात्परार्थानीति गृहपतिरेवाग्न्यन्वाधानं कुरुते। परार्थात्मार्थभेदिनां पदार्थानां सुखावबोधनार्थं स्वयंकृताः श्लोकाः प्रदर्श्यन्ते।

आज्यावेक्षणं सर्वाः कलत्रं चैक एव तु[1]।
अन्वारब्धो गृहपतिः कुरुते ध्रुवा असदन्[2] ॥१॥
कुर्वीरन्याहि मां सर्वे भिन्नकालतयाग्निमे[3]।
इष्टिरभीति सर्वेषामग्ने व्रतपते तथा ॥२॥
अग्ने वायो ऽनुपदस्तमेतत्सर्वं सदैव तु।
मयीदं ब्रह्म पिन्वस्व कुर्वीरन्सर्व एव तु ॥३॥
अत्र पितरो ऽमीमदन्तेको मुख्यः परार्थतः।
कुर्युः स्रुग्व्यूहनं सर्वे यं वा गृहपतिस्तथा ॥४॥
एक आप्यायन्तां[4] कुर्यात्समिष्टे ऽन्वारम्भेत च।
सदसि सन्न इत्यादि कुर्युः सर्वे सदैव तु ॥५॥
षट् श्लोका मयाख्याता सात्त्विके द्वादशाहके।
पदार्थानां विवेकाय परार्थात्मार्थभेदिनाम् ॥६॥

सत्रेषु ब्रह्मवरणाभावः। बृहस्पतिर्ब्रह्मा इत्यत्र द्वियजमानके यज्ञपती बहुयजमानके यज्ञपतीनित्यूहः। अग्निप्रणयनं। ततो इमेनेत्यादिना सर्वाः पत्न्यः सदैवाज्यावेक्षणं कुर्वते। ततस्तेजो ऽसि शुक्रमित्यादिना गृहपतिर्वेद्यामासादितमाज्यमवेक्षते। ततो ध्रुवा असदन्नित्यादिना गृहपतिराज्यान्यभिमृशति। द्वियजमानके यज्ञ-

---

१ A सर्वस्यतिमथदिरन्वारब्धो आवे इत्ययं चकले। २ C in marg. सर्वोऽभिमृशेततः। ३ C (orig.) भिन्नकाले तथाग्निमे। ४ C ०यन्तां।

पत्नौ बहुयजमानके यज्ञपत्नीनित्यूहः। ततो यूपाञ्जनं। अग्निमन्थनम्। ततो प्रतपहणम्। गृहपतिप्रमुखाः सर्वे सत्रिणो दृष्टिरसीत्यादिनाचम्याग्ने व्रतपत इत्यादिनाहवनीये समिधमादधते। सप्तदश सामिधेन्यः। एकविंशतिर्वा। एकविंशतिपचे समिध्यमानो अध्वरे समिद्धो अग्न आहुतेत्येतयोर्मध्ये यजूंषि[1] समाम्नाय इति षट् दध्यात्। [2]इदमहं सप्तदशेन वज्रेण इदमहमेकविंशेन वज्रेणेति वा। सर्वेषां यजमानानां होतुश्च स्वभिव्याहरणे विशेषः। गृहपत्यार्षेयाण्यभिव्याहृत्याथ ब्रह्मणः। अथोद्गातुः। अथ होतुः। अथाध्वर्योः। अथ ब्राह्मणाच्छंसिनः। अथ प्रस्तोतुः। अथ प्रशास्तुः। अथ प्रतिप्रस्थातुः। अथ पोतुः। अथ प्रतिहर्तुः। अथाच्छावाकस्य। अथ नेष्टुः। अथाग्नीध्रस्य। अथ सुब्रह्मण्यस्य। अथ ग्रावस्तुतः। अथोन्नेतुः। एवं सर्वेषां पृथक्पृथक् आर्षेयाण्यभिव्याहृत्य देवेद्ध इत्यादि। आवाहने द्वियजमानके। आवह देवान्यजमानाभ्यां। बहुयजमानके। आवह देवान्यजमानेभ्यः। अग्निमग्न आवह। सोममावह। प्रजापतिं उपांशु आवह। वनस्पतिमावह। देवाँ आज्यपानित्यादि। स्रुगादापने ऊहः। द्वियजमानके अग्निर्होता वेत्वग्निर्होत्रं वेतु प्रावित्रं साधु वां यजमानौ देवता। यावग्निं होतारमवृषायां। इतवतीमित्यादि। बहुयजमानके। अग्निर्होता वेत्वग्नि-

---

१ C मंध्ये समासाम्नाय। २ The text from इदमहं as far as प्रकृतमनुसरामि is based upon the *Msc. Chambers only*. It was not orginally intended to publish this Paddhati. When the editor resolved' for the sake of completeness upon adding this part of the Comm. also, the Alwar Msc. had already gone back to India.

होत्रं वेतु प्राविचं साधु वो यजमाना देवता। ये ऽग्निं होतार-मवृङ्क्तं। घृतवतीमित्यादि। एकादशाग्रिय: प्रयाजयाज्या:। ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्तीति द्वादशाग्रियो वा यजुर्वेदप्रसिद्धाः। एकादशान्ते पर्यग्नय इत्यादि॰ दैव्याः शमितार उत च॰ मेधपतये मेध। प्रासा इत्यादि। स्रुगादापनं पूर्ववत्। ततो वपायां विशेषः। ध्रुवा असदन्नित्यभिमर्शनं॰ यज्ञपतिशब्दस्योहः पूर्ववत्। इध्मवन्ता-वाज्यभागौ सप्रैषौ। मैत्रावरुणस्य सर्वमग्नीषोमीयवत्। विशेषस्तु वपायाः पुरोनुवाक्याः। हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे॰ विधेम। ओम्। होता यक्षत्प्रजापतिं उपांशु छागस्य वपाया मेदसो जुषतां हवि-र्होतर्यज। ये२॰ यस्येमे हिमवन्तो महित्वा॰ विधेम वौ२षट् उच्चैः। पशुपुरोडाशे ध्रुवा असदन्नित्यभिमर्शनं। पशुपुरोडाशस्य पुरोनुवाक्या। य आत्मदा बलदा यस्य॰ धेम। ओम्। होता यक्षत्प्रजापतिमुपांशु पुरोडाशस्य जुषतां हविर्होतर्यज। ये२ यज्ञा-महे येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृळ्हा॰ धेम। वौ२षट्। इडोप-ह्वाने सर्वेषां मयीदमिति जपः। होतुस्तु उपहूतो ऽयं यजमान इत्यतः प्राङ्मयीदमिति जपः। द्वियजमानके। उपहूताविमौ यज-मानावुत्तरस्यां देवयज्यायामुपहूतो भूयसि हविष्करण इदं मे देवा हविरजुषन्तामिति तस्मिन्नुपहूतः। बहुयजमानके उपहूता इमे यजमाना उत्तरस्यां इत्यादि। अत्र केचिदूहान्तरं कुर्वते। तद्वाक्यविरुद्धत्वादस्माभिर्नाद्रियते। मधु पिन्वस्वेत्यादि सर्वे यजमाना बर्हिषदं पुरोडाशमभिमृशेयुः। अत्र पितर इति गृहपतिः कुर्यात्। अमीमदन्त इति च। हृदयादीनामासादनोत्तरकालं ध्रुवा अस-

दन्नित्यादिनोहितयज्ञपतिशब्दकेन गृहपतिः सर्वाणि हृदयादी-न्यालभते। ततः सर्वे यजमानाः पाहि मां यज्ञन्यमिति मन्त्रेणा-त्मानमभिमृशेयुः। पशोः पुरोनुवाक्या। यः प्राणतो निमिषतो महित्वा॰ धेम। श्रोम्। होता यक्षत्प्रजापतिं उपांशु॰ छागस्य हविषः करदेवं प्रजापतिः उपांशु॰ जुषतां हविर्होतर्यज। ये ३ ॰ हे यं क्रन्दसी अवसा तस्तभाने ॰धेम उपांशु ॰वौषट्। देवेभ्यो वनस्पतेः पुरोनु॰ होता यक्षद्वनस्पतिं यत्र प्रजापतेः उपांशु छागस्य॰ यज। ये३॰ वनस्पते रशनया नियूयेत्यादिका याज्या। ततः सर्वे यजमानाः अग्ने वायो विद्युदिति ध्यानं कुर्वते। अनुप-दस्यमिति च॰ पिप्रीहि पु॰ होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतम॰ सोमस्य प्रिया धामान्ययाट्॰ प्रजापतेः उपांशु छागस्य हवि॰ अग्ने यद्-द्येति याज्या इलायां पूर्ववत्। ब्रह्मणो देव सवितरित्यत्र द्वियज-मानके यज्ञपती बहुयजमानके यज्ञपतीमित्यूहः। देवी जोष्ट्री॰ वसु वार्याणि यजमानाभ्यां द्वियजमानके॰ यजमानेभ्य इति बहु-यजमानके। व्यूहनं सर्वे सह कुर्युः। अग्रको ऽन्वारभेयुर्मन्त्रं ब्रुवाणाः। प्रजापतेर्वनस्पतेरुज्जितिमिति प्रजापतिर्वनस्पतिस्तमित्यादि। द्विय-जमानके अग्निमद्य होतारमवृणीतामिमौ[1] यजमानौ पचन्तौ पक्तीः पचन्तौ पुरोडाशं बध्नन्तौ॰ प्रजापतये उपांशु॰ छागं। सूपस्था॰ रभवत्॰ प्रजापतये छागेन॰ नपादवृणीतामिमौ[2] यजमानौ वसुभ्य आ संगथेभ्यः (वा॰ सं॰ २१. ६०)। एष मे देवेषु॰ न्यदु-स्तान्याभ्यामा च शा॰ ब्रूहि। बहुयजमानके अग्निमद्य होतारम-

१ and २ C (in marg.) या (after मौ)।

वृणीतेमे यजमानाः पचन्तः पक्तीः पचन्तः पुरोडाशं बध्नन्तः प्रजापतये उपांशु छागं। सूप० वत्० प्रजापतये० छागेन० नपाद्वृणीतेमे यजमाना बहुभ्य आ संगथेभ्यः। एष मे देवेषु० न्यदुत्तान्देभ्य आ च शास्ता० बूहि। सूक्तवाके। इदं द्यावापृथिवी० श्रोमन्वती वामस्मिन्यज्ञे यजमानौ द्यावापृथिवी स्तामिति। अग्निर्हवि० सोमो हवि० प्रजापति० उपांशु हवि० वनस्पतिर्हवि० देवा इत्यादि० देवंगमायामाशासाते इमौ यजमानौ। इयोर्नैच्चनामनी शर्मान्ते उच्चार्यावसानं। अमुकशर्मा अमुकशर्माणाविति। ततो इयोरपि दे व्यावहारिकनामनी शर्मान्ते उच्चार्य उत्तरां देवयज्यामाशासाते भूयो हविष्करणमाशासाते आयुराशासाते सुप्रजास्त्वमाशासाते दिव्यं धामाशासाते यदनेन हविषाशासाते तदश्यास्तां तदृध्यास्तां तदाभ्यां देवा रासन्ताम्० मानुषाः। उभे चैनौ[1] द्यावापृथिवी इत्यादि दियजमानके। बहुयजमानके श्रोमन्वती वो ऽस्मिन्यज्ञे यजमाना द्यावापृथिवी स्तां० अग्निर्हवि० सोमो हवि० प्रजापतिः उपांशु० हवि० वनस्पतिर्ह० देवा इत्यादि देवंगमायामाशासत इमे यजमानाः। गृहपत्यादीनां सप्तदशानां सप्तदश नक्षत्रनामानि शर्मान्तान्युच्चार्यावसानं। अमुकशर्मा अमुकशर्मा अमुकशर्मा अमुकशर्माण इति। ततस्तेषामेव सप्तदश व्यावहारिकनामानि शर्मान्तान्युच्चार्यामुकशर्मा अमुकशर्मा अमुकशर्मा अमुकशर्माण उत्तरां देवयज्यामाशासते भूयो हविष्करणमाशासते सुप्रजास्त्वमाशासते दिव्यं धामाशासते यदनेन हविषाशासते तदश्यासुस्तदृध्यासुस्तदेभ्यो देवा

१ O (orig) उभे च नौ; in marg. उभे चैनाविति वा चैनानिति वा।

रायन्तां॰ मानुषाः। उभे चैनान्[1] द्यावापृथिवी इत्यादि। ततः पत्नीसंयाजेषु गृहपतिः अनिष्टे गृहपतौ गार्हपत्ये स्रुवेण जुहोति। यं वां देवा इति। होतुर्हृदयशूलोपस्थानं। गृहपतिराप्यायतां ध्रुवा हविषा घृतेन ध्रुवामाप्याययति। गृहपतिरेव समिष्टयजुर्हूयमानमन्वारभते। पूर्णपात्राभिमर्शनादि प्राशनान्तं सर्वं सर्वे यजमानाः कुर्युः। प्राजापत्ये पशौ सिष्टमग्नीषोमीयवत्। तत उखासंभरणादियाजुर्वैदिककर्मणो ऽन्ते यथासंप्रकीर्णमग्नीनां समारोपः। ततः सर्वेषां मन्थनं। ततो दीक्षाकाले पुनर्गृहपत्यरण्योः संवदन्ते। अ इतो ऽग्निर्जनिष्यते॰ अ इतो ऽग्निर्जनिष्यते॰ पशुबन्धस्थाने अनेन सूत्रेणेति विकारः। ततः पुनः सप्तदशान्यायतनानि गोमयेनोपलिप्तानि कृत्वा पूर्वं गृहपतिर्गार्हपत्यं स्थापयति। तदुत्तरेण पूर्वाङ्केन ब्रह्मादयः स्वान्स्वानग्नीन् स्थापयन्ति ततो गृहपतिः प्रथमं भूमिसंस्कारपूर्वकमाहवनीयमुद्धृत्य स्वकीययोररण्योः स्वावग्नी समारोहयते। एवमितरे ब्रह्मादयो यथाक्रमं गृहपत्यरण्योः स्वौस्वावग्नी समारोहयन्ति। निर्मथ्याग्नी विहृत्य दैविकवरणं। तत्र गृहपतिश्चन्द्रमा[2] नो दैवो ब्रह्मा इति उपांशु त्वं मानुष इत्युच्चैरेवं कुर्यात्। तथा आदित्यो नो दैव उद्गाता त्वं मानुषः। अग्निर्नो दैवो होता त्वं मानुषः। वायुर्नो दैवो ऽध्वर्युस्त्वं मानुषः। प्रजा-

---

१ C (orig.) उभे च नो; in marg. उभे चैनानिति वा। २ C in marg. चन्द्रमा नो दैवो ब्रह्मा। उपांशु। उच्चैस्त्वं मानुषः। आदित्यो नो दैव॰। अग्निर्नो दैव॰। वायुर्नो। दैवो प्रजापतिर्नो दैव॰। ऋतवो नो दैवा॰। द्वियजमानके बहुयजमानके गृहपति।

पतिर्नो देवः सदस्यः त्वं मानुषः। एतशो नो दैव्या होत्राशंसिनो यूयं मानुषाः। दैविकवरणानन्तरं पठितत्वाद्दैविकवरणाङ्गत्वात् सर्वे हुता भर्गोभर्गो म इत्यादिकं मन्त्रं जपन्ति। ततो देवयजनजोषणं। ते पुरस्तादेव दीक्षाः प्रसवाङ्कल्पयन्त इति श्रुतेः। प्रागेव दीक्षाप्रसवकल्पनं। इष्टागमं। अप्सु दीक्षा। ततो दीक्षणीया। प्रथममग्न्यन्वाधानं। ब्रह्मा संस्कारादि करोति। पञ्चदश सामिधेन्यः। श्रध्यभिव्याहरणादि इष्टकापशौ व्याख्यातं। आवाहने। अग्निमग्न आवह। सोममावह। अग्नाविष्णू आवह। वैश्वानरमावह। आदित्यानावह। देवाँ इत्यादि। ये २ °हे स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहाग्नाविष्णू स्वाहा वैश्वानरं स्वाहा आदित्यान् स्वाहा देवा इत्यादि। वार्त्रघ्नावाज्यभागौ। प्रधानस्य पुरो° अग्नाविष्णू महि तत्° एतत् ओम् ये२ अग्नाविष्णू मयि धाम° एतत्। वौषट्। स्वतावानं वैश्वानरं° मीमहे। ओं। ये° वैश्वानरं नाभिं यज्ञानां° देवा३ वौ३षट्। त्यान् नु क्षत्रियाँ अवः °हुये। ओम्। ये२° हे आदित्यान्धारयन्त आदित्यासो जगत्° स्पृणानि। वौ३षट्। नित्यः स्विष्टकृत्। इळायां उपहूताविमौ यजमानौ द्वियजमानके बहुयजमानके उपहूता इमे यजमाना इत्यस्य स्थाने अस्य यज्ञस्यागुर उद्दृचमशीयेति[1] तस्मिन्नुपहूताः। सूक्तवाके। [2]देवंगमायामाशासाते इमौ यजमानौ अस्य यज्ञस्यागुर उद्दृचमशीयेत्याशासाते[3] द्वियजमानके। देवंगमायामाशासत इमे यजमाना अस्य यज्ञस्यागुर उद्दृ-

---

१ C (orig.) उद्दृचमशीयेति तस्मिन्नुपहूताः in marg. मिषीवसो तस्मिन्नुपहूत...।
२ C adds in marg. यजमानो पावार्थयको स्वाम्। ३ C in marg. शिष...वो।

चमग्रीयेत्याशासते बद्धयजमानके। अन्यत्सर्वं पशुना व्याख्यातं। अध्वर्युमन्वारभ्यौद्भमणानि जुहृतं गृहपतिप्रमुखाः सर्वे यजमाना मनो मे मनसा दीचतामित्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाहुतीरनुमन्त्रयेरन्। प्रायणीयेष्टिः प्रकृतिवत्० क्रयश्च। आतिथ्यपि प्रकृतिवत्। सोमाप्यायने सुत्ये उद्दृचमग्नीयेति सुत्यादिले० सुत्या उदृचमग्नीयेति सुत्यावकृले। अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोलाशमनु देवसूभ्यो हवींषि निर्वपन्ति। यजमेषाणि। ह्याशुकानां सवित्रे सत्यप्रसवायाशूनामग्नये गृहपतये श्यामाकः सोमाय वनस्पतये नैवारो बृहस्पतये वाचस्पतये हायनानामिन्द्राय ज्यैष्ठ्याय रुद्राय पशुपतये नाम्बो[१] मित्राय सत्याय वरुणाय धर्मपतये इत्यष्टौ हवींषि। ह्याशुकाः पुनःप्ररूढाः व्रीहयः। आशवः पञ्चचयपाकिनो व्रीहयः। उत्तरे चरवः हायना रक्तशालयः। स्वयंजाता व्रीहयो नाम्बाः[१]। तेषां याज्यापुरोनुवाक्याः। आ विश्वदेवं न प्रमिये० अग्निर्होता गृहपतिर्हव्यवालग्निः० त्वं च सोम नो वशो ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनां० बृहस्पते प्रथमं वाचो अयं हंसैरिव सखिभिर्वावदद्भिः० इन्द्रं वयं महाधनं उरुं नः० यथा नो अदितिः करत् उप ते स्तोमान्पशुपा इवाकरं० मित्रस्य चर्षणीधृतो महां आदित्यः० इमं मे वरुण श्रुधी इवं यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जने। अग्नीषोमीये. सर्वमिष्टकापशुवत्। इलोपह्वानसूक्तवाकयोर्दीचणीयावत्। सवाजपेयद्वादशाहकरणकाले पदार्थसुखावबोधार्थं इत्तां पद्धतिं प्रदर्श्य प्रकृतमनुसरामि।

---

१ the first letter is indistinctly written.

८. अथ पूर्णकुम्भा अपो बिभ्रत्यो मार्जालीयं परियन्तीत्यपे वक्ष्यते। ताश्च दास्यो भवन्तीति कात्यायने। मार्जालीयं दास्यः परियन्ति। ताभ्यस्तदर्थं प्रत्येकं यावत्यस्ता भवन्ति तावत्संख्याकान् नवान् नूतनान् कलशान् घटान् उपकल्पयन्ति उपस्थापयन्ति[१] यजमानाधिकारिणः।

५.

१. विततो विस्तीर्णो वरूथः संनाहो यस्मिन् तं विततवरूथमश्वरथमश्वयुक्तं रथमुपकल्पयन्ति संनिधौ कुर्वन्ति यजमानपुरुषाः।

२. धनुः प्रसिद्धम्। इषवश्च। तानुपकल्पयन्तीति।

३. उपकल्पयन्तीति शेषः। राजानं देशाधिपतिं। राजमात्रं क्षत्रियमात्रम्[२]। तं कीदृशमिति। आजेरस्तारं। आजिः संग्रामस्तत्रेषुप्रक्षेपणसमर्थम्। व्यत्ययो बहुलमित्यनेनाजेरिति सप्तम्यर्थे षष्ठी।

४. राज्ञो ऽलाभे राजमात्रस्यालाभे वैश्यो ऽन्यो वा य एतत्कर्म कर्तुं जानाति स एव कुर्यात्।

५. आग्नीध्रायतनादुत्तरस्मिन् संनिहितप्रदेशे प्राञ्चौ प्रक्षे प्राग्दिङ्गमनशीले स्थूणे शाखे विमिन्वन्ति निखनन्ति। किमर्थम्। आखणाय[३] वेध्याय।

६. तदाखणं चर्मणाभिवितन्वन्ति अभिविस्तृतं कुर्वन्तीत्यर्थः। तत्कीदृशं कुर्वन्तीत्यपेक्षायां विशेषणेनोच्यते। दृढसंवर्तं वा। वेती-

---

१ C om. २ A om. ३ MSS आखयाय।

स्त्राविकल्पः। इत्वा भूमिस्तया संवृतं तिरोहितं यथा स्यात् तथा कुर्वन्ति। यूपयोरन्तराले किंचित्खनिता भूमिरुत्खातमभिवितनुयुः। इत्वाशब्दस्य ड्यापो संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति (६. ३. ६३) ह्रस्वः। अथ वोत्करमुच्छ्रितं यूपयोरन्तराले भूमेरूर्ध्वमभिविततं कुर्वन्तीति। एतद्विशेषणमयान्तरेणापि व्याख्यातुं शक्यते[1]। कथम्। उद्गतं करात्[2] हस्तप्रमाणादूर्ध्वं गतमित्यर्थः। यूपयोरन्तराले भूमेः प्रकाशात् हस्तमात्रं मुक्त्वोर्ध्वं चर्मणाभिनिविद्धं[3] कुर्वन्तीति। उत्करमिति कुगतिप्रादय इति (२. २. १८) समासः। कात्यायने तु उत्तरेण चात्वालं वशाचर्म कटे विप्रास्यां वास्तीर्य वोच्छ्रितं वा विध्यत्यनिष्पन्नमिति (१३. ३. १३) वेधस्थानान्तरमस्ति तेषां तत्रैवास्तु। अस्माकं तु स्थानस्य कण्ठोक्तत्वादाग्नीध्रमुत्तरेणैव वेधकरणं युज्यते।

७. राजा वा राजमात्रो वा एतमाखण्[4] विध्यतीत्यत्र (१७. १५. ४) वक्ष्यते। तत्कथं विध्यतीत्यपेक्षित उच्यते। तदाखणम्। वेध्यं सपक्षेण शरेण नातिविध्यति। पक्षपर्यन्तं निर्गमयतीत्यर्थः।

८. आग्नीध्रागारस्य करणमन्तर्वेद्यर्धमिति कात्यायनवचनादर्धं बहिर्वेदि भवत्यर्धमन्तर्वेदीति तस्मादाग्नीध्रागारस्य जघनप्रदेशे वेदेर्बहिःप्रदेशे ऽवटं खनन्ति।

९. ऐन्द्रश्च ऋषभः प्राजापत्यश्चाज उपालभ्यावित्यत्र (१७. ७. ८) वक्ष्यते। तमवटमेतस्य ऋषभस्य चर्मणा चर्माण्युत्तरलोमानि

---

१ C व्याख्यायते। कर्तुं शक्यते। २ A उद्गतं करात् C उद्गतम् सं करात्।
३ C चर्मणाभिनिबद्धं। ४ MSS ०र्ण०।

प्राग्ग्रीवाण्युत्तरलोम्नि इत्युक्तत्वात् प्राचीनग्रीवेण वोदीचीनग्रीवेण वा उपरिलोम्ना चर्ममयैर्दारकैरभिषीव्यन्ति ।

१०. आहन्ति दुन्दुभिमित्यग्रे (१७. १४. ११) वक्ष्यते । तस्मिन्काले तं भूमिदुन्दुभिं तस्यैव ऋषभस्य उपालम्भस्य लाङ्गूलेनाघ्नन्ति । लाङ्गूलं पुच्छं तेन वादयन्ति ।

६.

१. अथानन्तरं शूद्रजातिः स्त्री आर्यजातिः पुरुषः । ईदृग्लक्षणौ स्त्रीपुमांसौ । षण्डः प्रजननासमर्थः । खलतिः खल्वाटः । ईदृग्लक्षणं पुरुषद्वयं उपकल्पयन्ति । संनिधौ कुर्वन्ति दीक्षितपुरुषाः । षण्डश्च खलतिश्च षण्डखलति[1] । सर्वो द्वन्द्वो विभाषा एकवद्भवतीत्येकवद्भावः । स नपुंसकमिति (२. ४. १७) नपुंसकत्वाद्ध्रस्वता षण्डखलति ।

२. एतस्मिन्समुपक्रान्ते महाव्रतसामर्थ्यां तदेतद्यत्किंचिदाचिख्यते तत्सर्वं पुराणं जीर्णमुत्सन्नं न कर्तव्यं वचनात् ।

३. दशमे ऽहनि पत्नीसंयाजान्संस्थाप्य सदः हविर्धाने च समूहन्ति संमार्जयन्ति ।

४. आग्नीध्रागारं पत्नीनां शालां च समूहन्ति मार्जयन्ति । विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानामिति (२. ४. २५) शालाशब्दान्तस्य[2] तत्पुरुषस्य नपुंसकता । नपुंसकत्वाद्ध्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति (१. २. ४७) प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः ।

---

१ A षण्डखलतिं C षण्डश्च खलतिश्च षण्डखलतिः । २ C ins. तस्य ।

५. अथ अनन्तरमेव नवैर्नूतनैः कुशैर्बर्हिर्भिर्बहुलं घनं सदसि हविर्धानयोराग्नीध्रे पत्नीशालायां च धिष्ण्येष्वपि च [1]महावेदेः प्रदेशेषु स्तरणं कुर्वन्ति अध्वर्य्वादयः।

६. स्तरणावशिष्टैः कतिपयान् कियतः कुशभारान् अपकृष्य प्रातर्बृषीकरणार्थं निदधति कुत्रचित्प्रदेशे स्थापयन्ति। बृषीशब्देन दर्भमयो वर्तुलाकार आसनविशेषो ऽभिधीयते।

७.

१. अथानन्तरमध्वर्यवो महारात्रे महाव्रतार्थं प्रातरनुवाकमुपाकुर्वन्ति देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो ऽनुब्रूहीत्यनेन प्रैषेण।

२. अनूक्तः प्रातरनुवाको यथा परिसहस्रं सहस्रपरिमितं प्रातरनुवाकमनुब्रूयात्।

३. सर्वमहः पञ्चविंशस्तोमकं भवतीति।

४. माहेन्द्रस्तोत्रे राजनं साम भवतीति।

५. अग्निष्टोमसंस्थमेतदहर्भवतीति।

६. अथ एते स्तोमा राजनपृष्ठस्य परिष्टवनार्थं भवन्ति। एते के। त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इति।

७. ऐन्द्राग्नः सवनीयो ऽन्वहमिति कात्यायनवचनादैन्द्राग्नो वा। [2]ऐकादशिनानां वा यः कश्चिदेकः[3] सवनीयो भवति।

८. सवनीयस्य पशोरेतावुपालम्भ्यौ भवतः।

---

१ C ins. वेदेः and om. पत्नी° च। २ A C एका°। ३ A ins. एकैकः।

९. उपालम्भ्ययोरैन्द्र उच्चैर्भवतीति।

१०. उपालम्भ्ययोः प्राजापत्य उपांशु भवतीति।

११. वपामार्जनान्तं पशुकर्म कृत्वा प्राक्सर्पणात्तदेतत्प्रेङ्खमिश्रं प्रेङ्खबन्धनार्थं यत्किंचिद्रज्ज्वादि तत्संहितं बहिर्वेदि वेदेर्बहिःप्रदेशे[1] नदीतडागादौ प्रक्षाल्य अथवा चात्वालात्पुरस्तादभ्युद्धृतैर्जलैः[2] प्रक्षाल्यान्तरेण चात्वालोत्करौ तीर्थेन प्रपद्योत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं पर्यावृत्य पूर्वया द्वारा सदः प्रसृत्य [3]होतुर्धिष्ण्यस्योत्तरतःपुरस्तात्प्रागग्रं प्रेङ्खफलकं विशाखौ वंशं रज्जुं चोपस्थापयन्ति होत्रादयः।

१२. प्रशास्त्रादीनां यस्ययस्य हस्तादि वेदेर्बहिर्भवति[4] तदप्येवमेव प्रक्षाल्य यथा संचरः संप्रसर्पणे भवति उत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं गच्छन्ति ये प्रत्यञ्चो धिष्ण्याननतिक्रामन्तीत्यनया व्यवस्थया (६. १२. १३) यावत्सुब्रह्मण्यपती एकाहे सदसस्य दक्षिणेनाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं गत्वा प्रशास्त्रादयो ऽच्छावाकपर्यन्ता धिष्ण्यवन्तो यथोक्तेन संचरेणाग्नीध्रं प्रविश्योत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं कृत्वा पूर्वया द्वारा सदः प्रविश्य धिष्ण्यानग्रेण कृत्वाच्छावाकधिष्ण्यमुत्तरेण कृत्वा [स्वस्य स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादानीय उत्तरतो धिष्ण्यं][5] तत्रतत्र स्थापयन्ति। अच्छावाकस्त्वपरया द्वारा सदः प्रसृत्य उत्तरेण धिष्ण्यं स्थापयति।

१३. [6]स्वमतस्थापनार्थं परमतं दर्शयति। तत्र महाव्रतस्य पैङ्ग्यशुल्कभल्लारयोर्मतेन त्रैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादिति।

---

१ C °देशेन। २ A °भ्युद्ध°। ३ C om. उत्तरतः। ४ A हस्तादेर्व°।
५ C om.। ६ A om.

८.

१. यदुक्तं तस्य त्रैष्टुभं प्रात.सवनं स्यादिति तदनेन विरुध्यते। छत्त्रिन्यायात्। तस्य विशो विशो वो अतिथिमिति द्वादशर्चमाज्यं द्वादश वै मासाः संवत्सरः संवत्सरस्यैवाप्त्यै तस्मिन्वै द्वे छन्दसी भवतो गायत्र्यश्चानुष्टुभश्चेति श्रुतेः।

२. तस्य विशो विशो वो अतिथिमित्येतस्य द्वादश ऋचः अर्धर्चावसानाः शस्त्वाग्निं नरो दीधितिभिररण्योरित्येतत्सूक्तमाद्याव-रहितं शंसति। अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरित्येतत्पञ्चविंशत्यृच-मुपसंशंसति। तस्मिन्वै द्वे छन्दसी भवतो विराजश्च त्रिष्टुभश्चेति श्रुतेः।

३. तदग्निं नर इत्येतदादिष्टशस्त्रम्। आदिष्टं कथितं शस्त्रं शंसनधर्मो यस्य। अर्धर्चशो वा प्रातःसवनमित्येतन्मा भूदित्येवमर्थं सूत्रम्। विराजो ऽर्धर्चशः शस्यास्त्रिष्टुभः पच्छ इति।

४. तस्य त्रैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादित्येतस्मात्सूत्रान्मण्डूकप्लुतिन्या-येन तस्येत्येतत्पदमनुवर्तते। तस्य महाव्रतस्य त्रैष्टुभः प्रउगो भवतीति।

५. [1]त्रैष्टुभं प्रउगस्येत्यर्थः।

६. कुविदङ्गेत्येतस्मादुत्तरं यावत्तर इति।

७. विषुवति मध्यमाच्छन्दोमात्त्रीणि तृचानि प्रथमे चोत्तमं च (११. १२. १३) प्रथमात्त्रीणीति। अतश्चोदां चतुर्वृचेण सुप्र-तीकमित्येतद्भवति।

---

१ A त्रैष्टुभस्य प्रउग इत्यर्थः C त्रैष्टुभः प्रउगस्येत्यर्थः। cf १०. ८. ९ Comm.

६. उपालम्भयोरैन्द्र उच्चैर्भवतीति।

१०. उपालम्भयोः प्राजापत्य उपांशु भवतीति।

११. वपामार्जनान्तं पशुकर्म कृत्वा प्राक्सर्पणात्तदेतत्प्रेङ्खमिश्रं प्रेङ्खबन्धनार्थं यत्किंचिद्रज्ज्वादि तत्सहितं बहिर्वेदि वेदेर्बहिःप्रदेशे[1] नदीतडागादौ प्रक्षाल्य अथवा चात्वालात्पुरस्तादभ्युद्धृतैर्जलैः[2] प्रक्षाल्यान्तरेण चात्वालोत्करौ तीर्थेन प्रपद्योत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं पर्यावृत्य पूर्वया द्वारा सदः प्रवृत्य [3]होतुर्धिष्ण्यस्योत्तरतःपुरस्तात्प्रागपं प्रेङ्खफलकं विशाखौ वंशं रज्जुं चोपस्थापयन्ति होत्रादयः।

१२. प्रशास्त्रादीनां यस्ययस्य इत्यादि वेदेर्बहिर्भवति[4] तदर्थेवमेव प्रक्षाल्य यथा संचरः संप्रसर्पणे भवति उत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं गच्छन्ति ये प्रत्यञ्चो धिष्ण्यानतिक्रामन्तीत्यनया व्यवस्थया (६. १२. १२) यावत्तद्गृहपती एकाहे सदस्यश्च दक्षिणेनाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं गत्वा प्रशास्त्रादयो ऽच्छावाकपर्यन्ता धिष्ण्यवन्तो यथोक्तेन संचरेणाग्नीध्रं प्रविश्योत्तरेणाग्नीध्रीयं धिष्ण्यं कृत्वा पूर्वया द्वारा सदः प्रविश्य धिष्ण्यानयेण कृत्वाच्छावाकधिष्ण्यमुत्तरेण कृत्वा [स्वस्य स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादानीय उत्तरतो धिष्ण्यं][5] तत्रतत्र स्थापयन्ति। अच्छावाकस्त्वपरया द्वारा सदः प्रवृत्य उत्तरेण धिष्ण्यं स्थापयति।

१३. [6]स्वमतस्थापनार्थं परमतं दर्शयति। तत्र महाव्रतस्य पैश्यश्चकम्रद्गारयोर्मतेन चैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादिति।

---

१ C॰देशेन। २ A ॰भ्युद्ध॰। ३ C om. उत्तरतः। ४ A भुञ्जार्देर्भ॰।
५ C om.। ६ A Om.

८.

१. यदुक्तं तस्य त्रैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादिति तदनेन विरुध्यते। छन्दोन्यायात्। तस्य विशो विशो वो अतिथिमिति द्वादशर्चमाज्यं द्वादश वै मासाः संवत्सरः संवत्सरस्यैवाप्त्यै तस्मिन्वै द्वे छन्दसी भवतो गायत्र्यश्चानुष्टुभश्चेति श्रुतेः।

२. तस्य विशो विशो वो अतिथिमित्येतस्य द्वादश ऋचः अर्धर्चविरामाः शस्त्वाग्निं नरो दीधितिभिररण्योरित्येतत्सूक्तमाह्वावरहितं शंसति। अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरित्येतत्पञ्चविंशत्यृचमुपसंशंसति। तस्मिन्वै द्वे छन्दसी भवतो विराजश्च त्रिष्टुभश्चेति श्रुतेः।

३. तदग्निं नर इत्येतदादिष्टशस्त्रम्। आदिष्टं कथितं शस्त्रं शंसनधर्मो यस्य। अर्धर्चशो वा प्रातःसवनमित्येतस्मा द्भदित्येवमर्थं सूत्रम्। विराजो ऽर्धर्चशः शस्यास्त्रिष्टुभः पच्छ इति।

४. तस्य त्रैष्टुभं प्रातःसवनं स्यादित्येतस्मात्सूत्रान्मण्डूकप्लुतिन्यायेन तस्येत्येतत्पदमनुवर्तते। तस्य महाव्रतस्य त्रैष्टुभः प्रउगो भवतीति।

५. [१]त्रैष्टुभं प्रउगस्येत्यर्थः।

६. सुविदत्रेत्येतस्मादुत्तरं यावत्तर इति।

७. विषुवति मध्यमाच्छन्दोमात्त्रीणि तृचानि प्रथमे चोत्तमं च (११. १३. १३) प्रथमात्त्रीणीति। अतश्चोर्ध्वं चतुर्वृच्च सुप्रतीकमित्येतद्भवति।

---

१ A त्रैष्टुभस्य प्रउग इत्यर्थः O त्रैष्टुभः प्रउगस्येत्यर्थः। cf १० ८. ६ Comm.

८. एष वा उ कद्वांस्त्रिष्टुभस्तृचकृप्तो वामदेव्यः प्रउग इति श्रुतेः।

९. त्रैष्टुभं[1] प्रउगस्येति संबध्यते ।

१०. पूर्ववद्व्याख्या ।

११. पूर्वाणि चौणि[2] तृचानि वासिष्ठानि । इदमपि वासिष्ठम् । तथापि वामदेव्यः प्रउग इत्युच्यते छत्रिन्यायेन ।

१२. स त्रैष्टुभः प्रउगस्तृचकृप्तः । कृप्तानि तृचानि यस्य । यद्यपि निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति तथापि[3] वाहिताग्न्यादिषु पूर्वनिपातबाधः (२. २. ३७)।

१३. पङ्क्तिस्त्रिष्टुप्जगतीनामिति त्रिष्टुभां[4] पञ्चःशंसने ऽपि प्राप्ते वचनमर्धर्चशो वा प्रातःसवनमित्येतस्य बाधनार्थम् ।

१४. वाशब्दो ऽवधारणार्थः । ऐकाहिकमेव प्रातःसवनं स्यादित्यर्थः । तदाङ्ने त्रैष्टुभं प्रातःसवनं स्यान्मोहयति कृप्तच्छन्दसो यज्ञमुखमैकाहिकमेव स्यादिति श्रुतेः ।

१५. स्वमतपरमतभेदेन प्रातःसवनस्य कृप्तिर्जातेत्यर्थः ।

९.

१. अथ प्रातःसवननिरूपणानन्तरं माध्यन्दिनं सवनं क्रमप्राप्तं निरूप्यत इत्यर्थः ।

२. आ त्वा रथं यथोतय इत्येवमाद्यास्तिस्रः प्रस्तारपङ्क्तीया प्रतिपद्भवन्ति ।

---

१ C त्रैष्टुभः। २ Com. चौणि। ३ C तथा वाहिता०। ४ C त्रैष्टुभां।

३. इदं वसो सुतमन्ध इत्येवमादिरनुचराख्यस्तृचो भवति।

४. एष प्रतिपदनुचरलक्षणो विधिर्नित्यः प्राकृत एव एकाहाग्रकृतिभूतादग्निष्टोमादाम्नायते। अत्रापि भवतीत्यर्थः। इन्द्रनिहवादिवत् प्रकृतिविकृतिभावेन प्राप्तो ऽप्येष विधिर्विस्पष्टार्थं क्वचिदनूद्यते।

५. सूक्तविदद्भावन्त्य इति (७. १८. २०) प्राप्तस्य पुनर्वचनं विस्पष्टार्थम्।

६. पञ्चक्त्रिष्टुप्जगतीनामिति प्राप्ते वचनं[1] प्राकृतधर्मस्मरणार्थम्।

७. निष्केवल्यस्य महत्तया महलतीयस्य कस्यचिदतिरिक्तशङ्का[2] स्याच्छन्दोमवत् तन्निवृत्त्यर्थं वचनम्। इति एतावदेव महलतीयं नैतदधिकमिति।

१०.

१. एतत्सूत्रमारभ्येवेति प्राचेति (१७. १७. १०) यावत्तदन्तर्गतस्य सकलस्य पदार्थकलापस्य निष्केवल्याङ्गताज्ञापनार्थमिदं सूत्रम्। अथानन्तरं क्रमप्राप्तं निष्केवल्यसंबन्धि कर्मोच्यत इत्यर्थः।

२. कौषीतकिसंमतो ऽयं पक्षः स्थितिलिङ्गात्।

३. महलतीयशंसनानन्तरं होता प्रेङ्खफलकौ स्थापयेदिति पैङ्ग्यस्य मतम्।

---

१ C पुनर्वचनं विस्पष्टार्थं। प्राकृतधर्मस्मरणार्थं च। २ C om. ति।

४. दानवाचनान्वारम्भणवरवरणव्रतप्रमाणेषु यजमानं प्रतीयादिति यजमानस्यैव प्रमाणं प्राप्नोति। अत्र तु समानकर्तृताविरोधाद्धोतुरेव प्रमाणता। स्वं धिष्ण्यं जघनेन स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चाद्भागे चतुरङ्गुलाधिकं पदं होता प्रमिमीते।

५. तस्य [1]चतुरङ्गुलपदस्य पश्चात्प्रदेशे उदीचीनाग्रं फलकं निदधाति।

६. तस्य फलकस्य उभयतो दक्षिणप्रदेशे फलकाद्बहिः[2] उत्तरप्रदेशे च स्वकीयद्वयोर्हस्तयोश्चतुरङ्गुले उपदधाति। सर्वत्र तु क्वाप्रत्ययान्तत्वात् खानयेदिति योज्यम्।

७. [3]हस्तद्वयनिहितचतुरङ्गुलाभ्यां[4] बहिःप्रदेशे स्वपरिजनैर्दक्षिणपूर्वं लेखाद्वयं कारयित्वा प्रेङ्खावटौ दक्षिणपूर्वौ खानयति होता।

८. उत्किरौ धूलितौ प्राञ्चौ वोदञ्चौ वा उत्किरन्ति निक्षिपन्ति खनितारः।

९. तयोरवटयोस्ते विशाख्यौ ये पूर्वं तस्यैव अन्यस्य वा उदुम्बरस्य छिन्ने ते दक्षिणपूर्वं आरोप्य उत्तराग्रं वंशं रज्जुबन्धनशाखां तयोर्विशाख्योरुपरि अभ्यादधाति होता।

१०. यजमाननिवृत्त्यर्थं होतृग्रहणं। भूमिस्थो होता शीर्षसंमितं वंशं करोतीत्यर्थः।

११. अल्पीयसि होतर्यूर्ध्वबाहुसंमितं वंशं कार्यम्।

१२. ते विशाख्यौ दृढपर्यूहे दृढनिखाते पर्यूषति, परितो

---

१ C स्वचतु॰। २ Com फलकाद्बहि। ३ A ॰द्वयनिहितश्च॰। ४ C ॰ङ्गुष्ठा।

दृढयति[1] यथा न व्यथेयाताम्। न कम्पेयाताम्। सुदृढे करोतीत्यर्थः।

१३. तच्चतुर्धान्तेषु वितर्दयतीत्युक्तम् (१७. १. १४)। तेषु सच्छिद्रेषु अन्तेषु अधस्तात्फलकं रज्जुद्वये ग्रन्थिद्वयं[2] बद्ध्वा रज्ज्वोश्चतुर्भिरन्तैश्चतुर्षु छिद्रेषु परिव्ययति यथा न संभज्येत। रज्जुच्छिद्रेषु भंशनभिया ग्रन्थिचतुष्टयं कर्तव्यमित्यर्थादवसीयते।

१४. दक्षिणरज्ज्वन्तद्वयं गृहीत्वा दक्षिणां प्रेङ्खस्थूणामुत्तरेण वंशस्योपर्यन्योन्यनिर्गमनेन रज्ज्वन्तौ गृहीत्वा बध्नन्ति होतुः परिजनाः।

१५. उत्तररज्ज्वन्तद्वयं गृहीत्वा उत्तरां प्रेङ्खस्थूणां दक्षिणेन वंशस्योपरि अन्योन्यनिर्गमनेन रज्ज्वन्तौ गृहीत्वा बध्नन्ति होतुः परिजनाः।

१६. तत्प्रेङ्खफलकं सुदृढं बद्ध्वा तथा प्रास्यति अधः प्रक्षिपति यथा प्रक्षिप्तमुपरि भूमेः प्रादेशमात्रेण स्यान्नवतीति।

१७. तस्य फलकस्याधस्तात्प्रदेशे प्रागग्रैरुदगग्रैश्च दर्भैरुपोहति।

१८. तत्फलकमभिनिवद्धं[3] यथा भवति तथा पर्यृषति दृढीकरोति। यथा न व्यथेत न प्रकम्पेत।

१९. तत्फलकं संबाध्य सुदृढं बद्ध्वोत्तरस्यां प्रेङ्खस्थूणायामपाश्रयति[4] उत्तरस्यां विमाख्यां प्रतिमुञ्चतीत्यर्थः।

२०. तत्फलकं मरुत्तीयग्रहणानन्तरं यथास्थानं स्थापयेद्धोता।

---

१ A दृढयति। २ C ins द्वयं। ३ A अभिनिविद्धं। ४ A उपाश्रयति।

११.

१. माहेन्द्रग्रहणानन्तरमध्वर्युः सदस्येति आगच्छति।

२. होतृधिष्ण्यस्यापतो ऽध्वर्युः प्राङ्मुख उपविशति।

३. तं होतृधिष्ण्यस्याग्रत उपविष्टमध्वर्युं होता आह अध्वर्यं उप नु रमा३ इति।

४. स होता उत्तरां प्रेङ्खस्थूणामध्वर्युं च उत्तरेण गत्वा प्राग्द्वारेण निष्क्रम्य पूर्वद्वारेणाग्नीध्रगृहं प्रपद्य आग्नीध्रीयं धिष्ण्यमुत्तरेण पर्येति आवर्तनेन सर्वतो गत्वा पश्चात्प्राङ्मुख उपविश्य दक्षिणजान्वक्तः सन् स्रुवेणाज्यस्थाल्याः सकाशादाज्यं गृहीत्वा वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैरष्टावाहुतीर्जुहोति।

१२.

१. अष्टानामाहुतीनामियं प्रथमा।

२. मन्त्राणामन्यापरत्वात्तिसृणामाहुतीनामत्रोत्तरत्रापि[1] ग्रहणोपादानम्।

३. गवे स्वाहेत्येवमादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैः स्वाहाकारान्तैरपरास्तिस्र आहुतयो होतव्याः।

४. यदिदमित्यादिना मन्त्रेणाष्टमीं हुत्वा वक्ष्यमाणं करोति।

५. स्रुवं स्थाल्यां मुक्त्वा वक्ष्यमाणं करोति।

---

[1] A ॰हुतीनामन्त्रोत्तर॰।

६. उत्तरेणाग्नीध्रीयं[1] धिष्ण्यं पर्येत्याग्नीध्रद्वारात्पूर्वया द्वारा निःसृत्य सदसो ऽग्रे गत्वा[2] अन्तःपात्यादुत्तरवेदिपर्यन्तरेखा स्रुतिसंज्ञका। तामुत्तरेण प्राङ्मुखस्तिष्ठन्परिमादसंज्ञकान् जपाञ्जपति।

७. अथैतान्परिमादाञ्जपाञ्जपति। कीदृश्येषा परिमादसंज्ञेति चिन्त्यते। रूढा वा[3] यौगिकी वेति। अत्र योगो न दृश्यते। अथ कथंचित् दृश्येत तथापि रूढिर्योगाद्बलीयसीति रूढिरेवाश्रयणीया।

८. अथ परिमादाञ्जपादनन्तरमत्रैव[4] सदसः पुरस्तात् स्रुतिमुत्तरेणैव तिष्ठन्पूर्वार्धपक्षं पुच्छाद्यङ्गयुक्तमग्निचयनमुपतिष्ठते होता।

१३.

१. नमस्त इत्यादिना मन्त्रेण चयनस्य पूर्वभागमुपतिष्ठते।

२. नमस्ते रथन्तरायेत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्य दक्षिणं पक्षमुपतिष्ठते।

३. नमस्ते बृहत इत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्योत्तरं पक्षमुपतिष्ठते।

४. नमस्ते वामदेव्यायेत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्य मध्यमुपतिष्ठते।

---

१ C दक्षिणेन *instead of* उत्तरेण। २ A •पर्यन्तं। ३ C •मिश्रेवेति।
४ C •मादाञ्जपानन्त•।

५. नमस्ते यशाययशीयायेत्येवमादिना मन्त्रेणाग्निचयनस्य पुच्छमुपतिष्ठते।

६. यद्यपि यजुःशाखिनां महाव्रते चयनस्य नियमोऽस्ति तथाप्यस्मच्छाखायामेतस्मादेव सूत्रारम्भसामर्थ्यान्महाव्रते चयनस्य विकल्प इत्यनुमीयते। यदुत्तरवेदावग्निराहितो[1] भवति तथा सति समिद्धस्य दीप्तस्याग्नेरेव पूर्वार्धादिभागान् कल्पयित्वा क्रमेणोपतिष्ठत इत्यर्थः।

७. आदित्यदर्शनाय कुत्रचिद्गत्वोपस्थास्यत इति मत्वैव तिष्ठन्नित्युच्यते। अथेत्यानन्तर्ये।

८. केचिदेवं वदन्ति। सदसः पुरस्तात्स्रुतिमुत्तरेण स्थित आदित्यमपश्यन् शालाया आकाशं छत्वा तदन्तरालेनादित्यं दृष्ट्वोपतिष्ठते।

९. [2]शालाभेदनस्यायुक्तत्वात् यस्मिन्देश आदित्योऽस्ति तद्देशस्थमेवादित्यं ध्यात्वोपतिष्ठत इति सिद्धान्तः।

१०. आदित्यमुपतिष्ठत इत्युक्तम्। तथायं मन्त्रः करणत्वेन[3] विनियुज्यते।

११. अथ अनन्तरं दक्षिणेन याज्ञनाहत्य सदः प्रविशेत् पूर्वान्तेन संचरेण प्रेङ्खफलकस्य पश्चाद्गच्छेत्।

१२. प्रेङ्खस्य पश्चात्प्राङ्मुख उपविश्य तत्प्रेङ्खमन्वारभ्याविमुच्यमानयत आसीताय समधिस्थयेति (१७. १६. ५) यावत्।

---

१ C ॰ग्निरचितो। पूर्वार्धादिभा॰। २ C शालाभेदे न युक्तत्वाद्। ३ A मन्त्रकरण॰।

१४.

१. स होता पुरस्तात्प्रथमं छन्दोगैः शीर्षण्यान् शिरोरूपान् तृचान्निगादयेत्। गापयति।

२. स होता पुरस्तात्प्रथममेवाध्वर्युणा सह संवादं कुर्यात्। कथमित्याकाङ्क्षिते आह।

३. इतिकरणः संवादान्तर्गत एव संवादस्यार्थ उच्यते। ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादियं पित्रे राष्ट्र्यग्रे विश्वे देवा मम शृण्वन्तु यज्ञिया इत्येतास्तिस्र ऋचः स तूष्णींशंस इत्येतस्य द्वादशसंख्याकपादसमुदायस्य तूष्णींशंससंज्ञा। हे अध्वर्यो तस्मिंस्तूष्णींशंसे प्रतिपादं[1] द्वादश प्रतिगरास्त्वया देया इत्यर्थः। आत्मनो विहृतत्वात्पदानुषङ्गानां वैपरीत्येन शंसनात्प्रतिगरस्यापि[2] वैपरीत्यमाशङ्क्य निराचष्टे[3]। होतैवमाह। हे अध्वर्यो अहं आत्मानं विहृतं पदानुषङ्गांश्च विहृतान् शंसिष्यामि तत्र त्वया अविहृत एव प्रतिगरो दातव्यः।

४. अत्रापि इतिकरणः संवादान्तताज्ञापनार्थः। अथ अनन्तरं होता प्रस्तोतारमाह। हे प्रस्तोतः तव यदा सप्त स्तोत्रियाः परिशिष्यन्ते तदा नः अस्मान् प्रतिब्रूतात्[4]। अवसरो वक्तव्यः। तस्मिन्नवसरे मम इदं वक्ष्यमाणं मे महानित्यादि जप्यमस्ति।

५. परशाखीयमपि क्रमज्ञापनार्थमुच्यते। अथानन्तरमध्वर्युः पार्ष्ठिकं स्तोत्रमुपाकरोति।

---

१ A ms. इति। २ A वैपरीतम्। ३ A निराक्रियते। ४ C ॰शिषंति A ॰ब्रूयात्।

६. अथेतरे दीक्षिताः प्रतिपुरुषं वृसीः कुर्वत इत्युक्तम्। यत्र काले उद्गातासन्द्यारोहणं करोति तदानन्तरमेव प्रस्तोतप्रतिहर्तारावेव[1] वृस्यावारोहयतः।

७. एतत्सूत्रकरणसामर्थ्यादेव दीक्षितानां वृसीकरणकाले उपगातारो ऽपि प्रतिपुरुषं वृसीः कृत्वास्मिन्काले ऽध्यारोहेयुरिति ज्ञायते।

८. कदाचिदपि पत्न्यः प्रथमं न प्रवादयेयुरित्येतदर्थमिदं सूत्रम्। प्रथमं वीणावादनमुद्गातैव कुर्यात्।

९. तमुद्गातारमनु पश्चात्पत्न्यो ऽपि वीणावादनं कुर्युः।

१०. पूर्वद्वारादिषु स्थापितान् दुन्दुभीन् वादनैर्वादयन्ति यजमानपुरुषाः।

११. तं तस्यैव लाङ्गूलेन काले (१७. ५. १०) भूमिदुन्दुभिमाघ्नन्तीत्युक्तम्। अतो ऽस्मिन्नवसरे तं दुन्दुभिमृषभस्य लाङ्गूलेनाघ्नन्ति।

१२. स्तोत्रोपाकरणकाले बहवो घोषाः कर्तव्या इति सूत्रान्तरम्। तस्मादस्मिन्नवसरे महावादिनो[2]घोषान् कुर्वन्तीति।

१३. अथ या मार्जालीयं पर्यंष्यन्त्यो भवन्ति ताभ्यः प्रत्येकं प्रवान् कलशानुपकल्पयन्तीत्युक्तम्। अथानन्तरमुदकपूर्णान् घटान् बिभ्रत्यो दास्यो मार्जालीयं परियन्ति परिभ्रमणं कुर्वन्तीत्यर्थः।

१४. मार्जालीयं परिगच्छन्त्यो दास्यो हैमहा३ इदं मध्विदं मधु इत्येतां वाचं वदन्ति।

१५. अप्रादक्षिण्येन त्रिवारं भ्रमणं कुर्वन्तीति।

---

१ C ॰सोरावपि तावेव। २ A बहुशो॰।

१६. तत ऊर्ध्वमप्रदक्षिणगमनानन्तरं प्रदक्षिणं त्रिरध्वर्यूं परियन्तीति।

१५.

१. अथैनमश्वरथमुपकल्पयन्तीत्युक्तम्। अथ एतमुपक्लृप्तं रथमस्मिन्नवसरे युञ्जन्त्यध्वर्यवः क्व प्रदेशे युञ्जन्तीत्यपेक्षिते उच्यते।

२. दक्षिणवेद्यंसस्य पुरस्ताद्भागे युञ्जन्ति।

३. यथासंपन्नः क्षत्रियः संनद्धस्तीपु धनुरादाय तं रथमातिष्ठति,

४. स राजा वा राजमात्रो वा अभितो वेदिं प्रदक्षिणं वर्तमानो भ्रमन्नुत्तरेणाग्नीध्रं प्राञ्चौ प्रक्रे स्थूणे (१०. ५. ५) विमिन्वन्त्याखणाविचयुक्तलक्षणमेतमाखणं त्रिः कृत्वा विध्यतीति।

५. तमाखणं पत्त्रसहितेन शरेण नातिविध्येत। आखणसंलग्नमेव[1] शरं करोतीत्यर्थः।

६. त्रिः प्रदक्षिणं विध्यतीति वेधस्य त्रित्वे सिद्धे ऽपि द्वितीयतृतीयशराभ्यां सपत्त्रवेधो मा भूदिति सूत्रात् आखणे त्रयो ऽपि शराः संलग्ना एव कर्तव्याः।

७. तं रथं प्राञ्चमुदञ्चमुत्तरपूर्वस्यां दिशि अश्नन्ति शिथिलयन्त्यध्वर्यवः।

८. तं रथं तत्रैव उत्तरपूर्वस्यामेव विमुञ्चन्ति योक्तारः।

---

१ MSS. भाखण०।

८. अथ यस्मिन्नवसरे प्रस्तोता स्तोत्रियाणां सप्तकं परिगिण्य वेलेत्याह तदा होता किं कर्तव्यमित्युच्यते।

१०. अथ प्रस्तोत्रा वेलेत्युक्ते होता दक्षिणेन प्रादेशेन भूमिलग्नाङ्गुष्ठेन प्रेङ्खफलकं भूमिं च सहैव संस्पृशन् संमहान् महत्या दधादिति मन्त्रं जपति।

११. अथ प्रेङ्खफलकस्योपरि प्रागग्रं प्रादेशं निधाय सं देवो देव्या दधादिति मन्त्रं जपति।

१२. अथ प्रेङ्खफलकादुपरि प्रादेशमात्रे आकाशे प्रागग्रं प्रादेशं धारयन् सं ब्रह्म ब्राह्मण्या दधादिति मन्त्रं जपति।

१३. अथ प्रेङ्खफलकमग्रतः समीपे कृत्वा तस्मिन्प्रेङ्खफलके ऽग्रतः स्थिते चिरभ्यस्य चि.कृतः श्वासं मुक्त्वा चिरभ्यवानिति चि.कृतः श्वासं प्रतिग्टह्णातीत्यर्थः :

१६.

१. अथ अनन्तरमेतत्प्रेङ्खफलकमुरसा हृदयेन संस्पृश्य संलग्नं कृत्वा प्रेङ्खफलकस्य दक्षिणं भागमात्मनो ऽतिहरन् हृदयात्पृथक् कुर्वन्नर्को ऽसीत्यादिकं मन्त्रं जपति। इतिकरणस्य मन्त्रान्त इति मन्त्रान्तज्ञापनार्थ इतिकरणः।

२. अथ दक्षिणं भागमात्मसंलग्नं कृत्वा उत्तरभागमात्मनो ऽतिहरन् रुद्रास्त्वेत्यादिकं मन्त्रं जपति।

३. अथोत्तरं भागमुरःसंलग्नं कृत्वा दक्षिणं भागं हृदयस्तनप्रदेशात्पृथक् कुर्वन्नादित्यास्त्वेत्यादिकं साधाध्यायेत्येवमन्तं मन्त्रं जपति।

४. अथ दक्षिणं भागमात्मसंसृष्टं[1] कृत्वा उत्तरं भागमात्मनो वियोजयन् विश्वे त्वा देवा इत्यादिकं कामप्रायेत्येवमन्तं मन्त्रं जपति।

५. अथ प्रेङ्खफलकरज्जू अन्तरेण समधिरुह्य आरुह्य प्रागग्रौ पादौ कृत्वा भूमौ सुस्थितौ करोति।

६. कृतव्याख्यानम्।

७. अथ भूमौ स्थापितौ पादौ प्रेङ्खफलकस्योपरि दक्षिणपूर्वौ नीत्वा[2] उपेत्याथास्मिन्पुत्रादयस्तिष्ठन्तीत्युक्तलक्षणदक्षिणभागोऽत्नमुपस्थं कृत्वा दक्षिणपार्श्वप्रदेशेन[3] प्रागग्रेण दक्षिणेन प्रादेशेन[4] प्रेङ्खफलकस्य पश्चाद्भागमुपस्पृशति। प्रजापतिष्ट्वेत्येवमादिना मन्त्रेण। इतिकरणो मन्त्रान्तज्ञापनार्थः।

८. कृतव्याख्यानम्।

१७.

१. अथ प्राङ्मुखमयत्नमृत्तमनिवेशं कृत्वा[5] सं वागित्यादिकं स्वर्गमिष्यन्निर्त्येवमन्तं मन्त्रं जपति।

२. कृतव्याख्यानम्।

३. स होता विसृष्टो वाचो मत्सरो ऽन्यगुभदेषो यथा[6]

---

१ C संसृ०। २ C नीत्वा उपेत्य यस्मिन्। ३ C om. न। ४ C om. प्रादेशेन।
५ A ins. सं कृत्वा। ६ C (in marg.) ins. न।

भवति तथा विनिनीषमाण उपवचणं[1] स्तुतिपर आस्ते [2]यावत्स्तोत्रं प्रवदन्ति।

४. प्रस्तोतृप्रतिहर्तृउद्गातृब्रह्मयष्टव्यतिरिक्ताः[3] सर्वे गृहपतिसहिता दीक्षिता ऋत्विजो वा यत्र अथ समधिसृप्येत्येतस्मिन्नवसरे होता प्रेङ्खमवरोहणं करोति तदा हवीरधिसर्पेयुः धिष्ण्यवन्तो धिष्ण्य-संनिधौ अपरेण होतुः पश्चादिति प्रकृतिसिद्धम्।

५. यदा उद्गातृणामुत्तमा स्तोत्रिया परिगृह्यते तदा स्तोत्रे स्तूयमाने वाद्यमानान् दुन्दुभीनवहणन्ति। उपरमयति होता।

६. स्तोत्रे स्तूयमाने वाद्यमानं भूमिदुन्दुभिमुपरमयति।

७. उद्गातुरासन्द्यारोहणकाले कुर्वन्ति घोषं घोषकृत इत्यु-क्तम्। अस्मिन्नवसरे उत्तमस्तोत्रियापरिग्रहे[4] ते ऽप्युपरमन्तीति।

८. अथ अस्मिन्नवसरे दास्यो मार्जालीयं परिभ्रमन्ति पूर्व-वदिति नोक्तत्वात्सकृदेवेति गम्यते।

९. ता दास्यस्तानुदकपूर्णान् घटान् मार्जालीये निनीय उप-निधाय तत्रैवमुक्त्वा यथागतं गच्छन्तीति।

१०. वाग्यमनावध्यर्थं सूत्रम्।

११. प्रस्तोता एषेति प्रोक्ते होता वाग्यमनं करोति तावद् यावदनुवषट्कारं करोति।

१२. प्रतिहारसंनिधावाह्वावं वृद्धिस्थं करोतीत्यर्थः।

१३. उत्तमात्प्रतीहारादूर्ध्वमाहूय (७. १० ९.) शंसतीत्यु-क्तत्वात्तदनन्तर एव आह्वावो युक्तः।

---

[1] A om. वा। [2] C ins. तावद्। [3] C om. यष्टव्य। [4] C स्तोत्रियाय।

१४. यथास्य होतुर्वाक् वाणी सर्वा अन्या वाचो ऽतिक्रम्य[1] वदति तथातितरामुच्चैराहूय त्रिरुपांशु हिंकृत्य तूष्णींशंसं शंसतीति संबन्धः ।

१५. पूर्वसूत्रे आह्वावधर्मोपदेशः । अत्र तमेवाह्वायमनूद्य तूष्णींशंससंबन्धं विधाय तस्य तूष्णींशंसस्यातः परं विधिरुच्यत इति शेषः।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति द्विरभ्यस्तम् ।

इति महाव्रतभाष्ये प्रथमो ऽध्यायः समाप्तः ।

१ C क्रम्यते ।

अथाष्टादशो ऽध्यायः।

१. यथास्य वाक् सर्वा अन्या वाचो ऽतिवदेदित्यनेन प्रकारेण उच्चैस्तरामाहावं कृत्वाहावान्तेन प्रणवेन प्रथमस्य हिंकारस्य प्राणसंधानं कृत्वा मकारेणावसानं कार्यम्। ततो द्वितीयो हिंकारो मकारान्तः कर्तव्यः। ततस्तृतीयं हिंकारं मकारान्तमेव कृत्वा प्राणसंततं तूष्णींशंसस्य संधानं कार्यम्। श्रुतिरपि प्रथमस्य हिंकारस्याहावेन सह प्राणसंधानं दर्शयति। हिंकारेण प्रतिपद्यत एतदुक्थम् प्राणो वै हिंकारः प्राणेनैवैतदुक्थं प्रतिपद्यत इति। प्रतिपदः प्राणरूपेण संस्तवात्प्राणसंततमाहावस्य हिंकारेण प्रथमेन गम्यते। ननु आहावस्योच्चैस्त्वाद्धिंकारस्योपांशुत्वात्तयुसंधानं न युज्यत इति चेत्। सत्यम्। न दोषः। आश्वलायने उपांशुयाजे प्रणवयेयजामहवषट्काराणामुच्चैष्ट्वे याज्यापुरोनुवाक्ययोरुपांशुत्वे प्राणसंधानस्य दर्शनात् प्राणसंततः प्रणवः पुरोनुवाक्यायास्तथागूर्वषट्काराविति। आगूरिति तेषां येयजामहस्य संज्ञा। एवमत्रापि उच्चैराहावं कृत्वा सपांशुधर्मकेण मकारान्तेन हिंकारेणावसानं ततो ऽसंहितमेव द्वितीयं हिंकारं मकारान्तं कृत्वा ततस्तृतीयेन मकारान्तेन हिंकारेण संततेन तूष्णींशंसपादस्य[1] संधानं कार्यम्।

---

१ A तूष्णींशंसं।

२. ब्रह्म जज्ञानमित्याद्यानां तिसृणामृचां तूष्णींशंससंज्ञा। ताश्चोपांशुधर्मकाः सप्रणवो द्वितीयश्च चतुर्थश्चेति (७. ९६. ५) प्राप्ते[1] प्रणवमकुर्वन्[2] पच्छः शंसेत्। अथैतं तूष्णींशंसमुपांशु शंसति। वाग्वा एतद्वद्[3] मनस्तूष्णींशंसो मनसैव तद्वाचं समर्धयतीति श्रुतेः।

३. मध्यमया माध्यन्दिनमुच्चैस्तरां मरुत्वतीयानिष्केवल्यमिति (८. १४. ३. ४) सकलस्य निष्केवल्यशस्त्रस्य मरुत्वतीयशस्त्रादुच्चैस्तरां मध्यमस्वरे प्राप्ते ऽपि शस्त्रारम्भे आहावस्योच्चैष्ट्वात्तूष्णींशंसस्योपांशुत्वादात्मने वाचमनुजनीयात्मशब्देन सकलं परिधानीयान्तं शस्त्रमुपलक्ष्य प्रकृतिप्राप्तो मध्यमस्वरो ऽनूद्यते।

४. तस्य पञ्चविंशः स्तोमो राजनं पृष्ठमित्युक्तम् (१७.७.३.४)। तस्य पृष्ठस्यायं स्तोत्रियस्तृचः। ननु स्तोत्रियं शस्त्रानुरूपं शंसन्तीति स्तोत्रियानुरूपयोः सर्वत्र साहचर्यम्। कथं तर्ह्यत्रानुरूपाभाव इति कथं ज्ञायते ऽत्रानुरूपाभाव इति। अनुक्तत्वादिति ब्रूमः। नैतद्युक्तम्। नवर्चमिदं सूक्तं तन्मध्ये प्रथमस्तृचः स्तोत्रियत्वेन विहितः साहचर्यादपरो ऽप्यनुरूपत्वेनानुमीयतां को दोष इति चेत्। न हि वचनमन्तरेण द्वितीयस्तृचो ऽनुरूपत्वेन भवितुमर्हति। अनुरूपाभावे ज्ञापकमप्यस्ति चिरेवाह्वयते स्तोत्रिये निविदं परिधानीयाया इति (१८. २१. ३)। त्रिष्वेव स्थानेष्वाहाववचनात् ज्ञायते नात्र कश्चित्तृचो[4] ऽनुरूपत्वेन शस्यत इति चेच्छस्यते तर्ह्याहावेन[5] भाव्यम्। स तु नास्ति तस्मात्तदभाव एव[6] वैयर्थ्यादपि द्वितीयस्तृचो ऽनुरूप-

१ C प्राप्त। २ C (in marg.) संतनीयमन्ते कुर्वन्। ३ A एतद्वद्वाचि C वद्वमन॰। ४ C कायेत्। ५ A तर्ह्यमिदिवेन। ६ C om. एव।

त्वेन न भवति। कथं वैषम्यम्। स्तोत्रियस्य प्रथमस्य तृचस्यान्त्यो ऽर्धर्चे उत्सृज्यते न द्वितीयस्य तृचस्य तस्मादपि द्वितीयतृचो नानुरूपत्वेन ग्रहव्य इति। पञ्चविंशात्मस्वरूपसिद्ध्यर्थमेव तस्य ग्रंथनं युज्यते। तस्मादत्रानुरूपाभाव इति मन्तव्यम्।

५. पञ्चविंशात्मके आत्मनि प्रथमायाः सकृद्ग्रहणे एता नवर्चः संख्येयाः।

६. स एष आत्मा पञ्चविंश इत्ययमे (१८. १. ११) वक्ष्यते। तस्मिन्नात्मनि एता अष्टौ संख्येयाः।

७. पञ्चविंशात्मकमध्ये गण्यते।

८. पञ्चविंशात्मनि मध्ये गण्यन्ते।

९. प्रथमायाः सकृद्ग्रहणेनैतास्त्रयोविंशतिसंख्याका भवन्ति।

१०. संपद्यत इति शेषः।

११. तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति एवमादिकः पञ्चविंशत्यृक्संख्याकः पञ्चविंश आत्मसंज्ञको[१] भवति।

१२. तमात्मानं नदेन नदं व ओदतीनामित्येतया पादग्र उपसृष्टं संयुक्तं ग्रंथति।

१३. पूर्वसूत्रे नदेनोपसृष्टं ग्रंथतीत्युक्तम्। तत्र न ज्ञायते नदशब्देन किमुच्यते इति। प्रदर्शनार्थं प्रतीकग्रहणम्। नदशब्देनेयमृगुच्यत इत्यर्थः।

१४. तं नदेनोपसृष्टं ग्रंथतीत्युक्तम्। उपसर्गस्तूभयथापि भव-

१ A om. आत्म।

तौति त्रैष्टुभानां पादानां पूर्वप्रयोगनियमार्थं वचनम्। तत्रैव प्रयोगप्रकारं विवरीतुमाह।

१५. तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं नदं व ओदतीनाम्।

१६. यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्णो नदं योयुवतीनां इति।

१७. सद्यो जज्ञानो नि रिणाति शत्रून्पतिं वो अघ्न्यानामिति।

१८. अनु यं विश्वे मदन्त्यूमा धेनूनामिषुध्यसीमिति।

१९. एवं नदेन विहृतामित्यर्थः।

२०. प्रथमा व्यतिरिक्ता। उत्तरा द्वाविंशतिमृचो[1] नदेन विहृता[2] अनाहृताः शंसति।

२१. एवं नदेन विहृता तदिदासीयसूक्तस्य[3] या तृतीया ऋक् तस्या उत्तरमर्धर्चमुत्सृजति नदस्योत्तरम्। एवं द्वावर्धर्चावुत्सृजति। स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा सं पतिं वो अघ्न्यानाम्। अदः सु मधु मधुनाभि योधीः धेनूनामिषुध्यसी इति।

२२. तौ इत उद्धृतावर्धर्चौ द्विपदानामिमा नु कमित्याद्यानां पुरस्ताच्छंसेत्।

२३. पूर्वोक्तं पञ्चविंशाख्यमात्मानं शस्त्वा तदनन्तरं सूददोहसं शंसेत्। सूददोहःशब्देन[4] किमुच्यत इति प्रदर्शनार्थं प्रतीकग्रहणं ता अस्य सूददोहस इति। अर्धर्चशःशंसनं प्राप्तमेवानूद्यते।

---

१ A ॰तिस्रं॰ C ॰तिस्र॰। २ C om नदन विहृता च। ३ C om. तदिदासीय A in marg. ४ C ॰दोहस इति।

२.

१. अथो यमेवैतमृङ्मयं यजुर्मयं साममयं पुरुषं संस्कुर्वन्तीति श्रुतौ पुरुषरूपेण संस्तवात्तस्य शीर्षसंबन्धीनि शीर्षण्यानि चीणि वा अस्य शीर्ष्णः कपालानि भवन्तीत्यर्थवादास्त्रीण्येव तानि भवन्ति।

२. इन्द्रमिद्गाथिन[1] इन्द्रो दधीच उद्वेदभि श्रुतामघमुदु त्यं जातवेदसमित्येतेषु[2] सामगाः स्तुवन्ति। अत एतान्येव शंसेत्। तत्रेन्द्रमिद्गाथिन इत्यत्र तृचे प्रथमातृतीयाचतुर्थीषु स्तुवते अतः ताः शंसेत्।

३. छन्दोगब्राह्मणात्पाठान्तरमेतत्।

४. ते छन्दोगा यदि तथा कुर्वन्ति तदास्माभिः किं कर्तव्यमित्यत आह।

५. नवर्चमिति शेषः।

६. छन्दोगानां विकल्पोऽस्ति नवर्चं स्तोतव्यं तृचे वेति।

७. छन्दोगैः प्रथमे तृचे स्तुते ऽस्माभिः किं कर्तव्यमित्याह।

८. इन्द्रमिद्गाथिन इत्यादीनां पञ्चानां तृचानां[3] मध्ये ये द्वे तृचे इन्द्रेते उदु त्यं जातवेदसमित्येतस्मात्तृचात्परे शंसेत्।

९. महति शस्त्रे विंशतिशद्धया प्राप्त एव शस्त्रधर्मः[4] सर्वत्रानुवर्तते।

---

१ A C (sec. h.) om. the vers इन्द्रेण सं हि contained in the text of the Sûtra. C in marg. उत्तिष्ठन्नोजसा। २ C (in marg) पञ्चानां तृचानां। ३ A om. तृचानां। ४ C शस्त्रधर्मः।

३.

१. पुरुषस्य ग्रीवारूपमित्यर्थः।

२. अस्य तृचस्य शाखान्तरीयत्वात्सकलपाठः।

३. तं देवं तृचमित्यर्थः।

४.

१. अथैतामर्चां शंसति। सा वै त्रिष्टुप् भवतीति श्रुतेः।

२. शस्यधर्मः प्राप्त एवानूद्यते।

३. अस्तोत्रियत्वे ऽपि ककुप्कारप्रापणार्थं[1] वचनम्।

४. अत्रायनतुरूपत्वात् ककुप्कारप्रापणार्थं[2] वचनम्।

५. प्राप्त एव शस्यस्यानुवादः।

६. अर्धर्चशंसनं प्राप्तमेवानूद्यते।

७. तद्विमौ पचौ व्यतिषजत्यविवर्हायेति श्रुतेः।

८. अथैतं प्रहस्तकं शंसति। ता वै तिस्र ऋचो भवन्ति[3]। त्रीणि ह्यस्य पाणेः पर्वाणि भवन्तीति श्रुतेः।

९. निगदव्याख्यानम्।

---

१ A ins. त्व। २ A om. प्रापणार्थं। ३ C ins. इति।

५.

१. इयं द्वितीयाचा। अचाशब्देन[1] वाङ्गुच्यते। उभा त इन्द्र स्थविरस्य बाहू इति बाहोरभिहपेति श्रुतत्वात्।

२. कृतव्याख्यानम्।

३. पूर्ववद्व्याख्यानम्।

४. कृतव्याख्यानम्।

५. शस्त्रभेदाभावात्।

६. कृतव्याख्यानम्।

७. पचव्यतिषञ्जनार्थम्।

८. सुगतार्थम्।

९. कृतव्याख्यानम्।

१०. अयमपि प्राप्तानुवादः

११. महस्तकसंज्ञकं तृचमित्यर्थः।

६.

१. वक्ष्यमाणानीत्यर्थः। चतुरुत्तराणि चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरैरधिकानां सप्तानां छन्दसां सप्त तृचानि।

२. गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीनामित्यर्थः।

३. सुगतार्थम्।

---

१ C अचमब्देन।

४. द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौतीति धर्मकम्।

५. पृथक्सूत्रकरणं प्रश्नभेदात्[1]।

६. गतार्थम्।

७.

१. गायत्रीवृहत्युष्णिहामित्यर्थः।

२. एतया ऋचा[2] अग्नीतिवृचात्मके गायत्रीछन्दस्क ऋग्गणः प्रारभ्यते।

३. अग्नीतिमध्ये गण्यन्ते।

४. अग्नीतिमध्ये तृचा गण्यन्ते।

५. अग्नीतिमध्ये गण्यन्ते।

६. अग्नीतिमध्ये गण्यन्ते।

७. तानि समस्तानि परिगणितानि चत्वारिंशत्तृचानि भवन्ति।

८. पूर्वो भाग इत्यर्थः।

९. अपरो भाग इत्यर्थः।

१०. गायत्र्यग्नीतिमध्ये गण्यन्ते।

११. १२. १३. १४. १५. resp. अग्नीतिमध्ये गण्यन्ते।

१६. शीर्षण्यतृचमध्ये उत्तिष्ठन्नोजसेति तृचः श्रुतः। तस्मिन्यदा छन्दोगाः स्तुवन्ति तदात्र तमुद्धरेत्।

---

१ C प्रश्नभेदात्। २ C गायत्रा instead of ऋचा।

१७. यदि शीर्षण्यसूक्तमध्ये अस्मिन्न सूयते तथाप्यशीतिमध्ये उद्धरेदेव।

१८. अशीतिमध्ये गण्यन्ते।

१९. तानि समस्तानि उत्तरभागसंबन्धीनि चत्वारिंशत्तृचानि भवन्ति।

२०. गायत्र्यशीत्या उत्तरो भागः। इयमेव दक्षिणं पार्श्वं गायत्री सव्यमौष्णिही मध्यं बार्हतीत्यात्मनो ऽङ्गसंपादनं दृष्टम्। अतश्च कपलशब्दो भागवचन इति युक्तम्। पूर्वोत्तरभागकरणप्रयोजनं चिन्त्यम्।

२१. आद्यावद्धपलादन्तराशंसनम्।

८.

१. बृहतीसंबन्धिनीमशीतिं प्रारभत इत्यर्थः।

२. बृहतीसहस्रं संपद्यत इति वक्ष्यते। तत्रेमाः प्रत्यक्षबृहत्यो ऽन्याः संपादिताः।

३. ता विंशतिः प्रत्यक्षबृहत्य इत्यग्रे (१८. १०. ४) वक्ष्यते। तत्रैतास्तिस्रो भवन्ति।

४. विंशतिमध्ये गण्येते।

५. विंशतिमध्ये गण्यन्ते।

६. चत्वारिंशत्कगाथानां पुरतः परतश्च विंशतिर्विंशतिः प्रत्यक्षबृहत्यः शस्यन्ते। तत्र याः पुरतः शस्यन्ते ता एताः प्रत्यक्षबृहत्यः।

७. शस्यन्त इति वाक्यशेषः।

८. ते चत्वारिंशत्प्रगाथा इत्यग्रे (१८. १०. १३) वक्ष्यते। तत्रैते चत्वारो भवन्ति।

९. रायस्काम इत्येतां द्विपदामुद्धृत्य मो षु त्वेत्यादिकाश्चत्वारः प्रगाथा भवन्ति।

१०. चत्वारिंशन्मध्ये भवन्ति।

११. [1]चत्वारिंशति प्रतिप्रतीकं द्वौद्वौ भवतः।

१२. चत्वारिंशन्मध्ये गच्छन्ते।

१३. चत्वारिंशत्प्रगाथेषु गच्छेते।

१४. चत्वारिंशन्मध्ये गच्छन्ते।

१५. *प्रगाथा भवन्ति।*

१६. यः शक्र इत्यादीनां षणां *प्रगाथानां* मध्ये त्रयः *प्रगाथाः* शस्यन्ते त्रीन्परिशिनष्टि। उत्तरचत्वारिंशतः प्रारम्भणार्थम्।

१७. ये निविदः पूर्वतः प्रत्यचक्षतीविंशतिद्वयमध्ये[2] शस्यन्ते त इमे चत्वारिंशत्प्रगाथाः।

९.

१. अथ चत्वारिंशत्प्रगाथानन्तरमित्यर्थः।

२. *प्रत्यचक्षत्यो* भवन्ति।

---

१ A ins. प्रगाथा। २ C °क्षतीः।

३. महे चन त्वामित्यादीनां विंशतिं शस्त्वानन्तरं सूददोहसं शंसति।

४. निविद्धीयते यस्यां सा निविद्धानीया।

५. तां निविद्धानीयां पच्छः शस्त्वा शोंसावो३ इत्याहूय निविदं दधाति।

६. तां निविदं पच्छः पादेन व्यवगृह्य समग्रसूक्तां शस्त्वा इत्यर्थः।

७. निवित्पदानां मध्ये यदुत्तममन्त्यं तेन प्रणवं कृत्वा सजातेभिर्वृत्रहा सेदु हव्येरित्येतां निविदा सह निवित्संज्ञां शंसतीत्यर्थः।

८. तां सजातेभिरित्येतां त्रिष्टुभावन्तरेण त्रिष्टुभैविदौ[१] वैश्वामित्रावर्कवत्यावभिरूपे इति श्रुतेः।

१०.

१. यथा निविदः पूर्वभागे गायत्र्यशीतिः सूददोहा विंशतिः प्रत्यचहत्यः चत्वारिंशत्प्रगाथाः पुनर्विंशतिः प्रत्यचहत्यः सूददोहा निविद्धानीया निविच्चेत्येवं क्रमः तथा निविदुत्तरभागेऽपि निवित्संशंसनीया[२] सूददोहाः पञ्चविंशतिः प्रत्यचहत्यः चत्वारिंशत्प्रगाथाः पुनर्विंशतिः प्रत्यचहत्यः सूददोहा औष्णिह्यशीतिरिति।

२. महे चन त्वामद्रिव इत्यादिपञ्चविंशतेर्याः पञ्च परिशिष्टास्ताः[३] शंसति।

---

१ A त्रिष्टुभैविदि। २ A (in marg.) सजातेभिरिति। ३ A in marg. आ त्वा रथ इत्याद्याः।

३. प्रत्यचष्टत्यो भवन्ति ।

४. परिशिष्टाभिः पञ्चभिः सहेत्यर्थः ।

५. उक्तार्थम् ।

६. तेषां चौनादृत्त इत्युक्तम् । तान् प्रथमतः शंसति ।

७. चत्वारिंशति प्रगाथा भवन्ति ।

८. चत्वारिंशति भवति ।

९. चत्वारिंशति भवन्ति ।

१०. प्रगाथा भवन्ति ।

११. चत्वारिंशत्प्रगाथेषु गच्छन्ते ।

१२. सूक्तपङ्क्ते ऽष्टाविंशतिः प्रगाथास्तन्मध्ये द्वावुद्धृत्य षड्विंशति-प्रगाथान् शंसति ।

१३. पूर्वं चतुर्दश वालखिल्यानां षड्विंशतिरेवमेते चत्वारिं-शत्प्रगाथा भवन्ति ।

११.

१. सुगमम् ।

२. प्रत्यचष्टत्यो भवन्ति ।

३. अस्मिन् सूक्तद्वये दश प्रत्यचष्टत्यो भवन्ति ।

४. ते सूक्ते अर्धर्चशस्ते शस्त्वाथ वार्हत्यशीतिसमाप्त्यनन्तरं सू-दोहसं शंसति ।

१२.

१. एतयोष्णिक्छन्दस्कामशीतिं प्रारभते।

२. तानि षट्त्रिंशत्तृचानीत्यग्रे (१८.१२.७) वक्ष्यते। तन्मध्ये एतान्येकादश भवन्ति।

३. एतस्मिन्नुद्धृते षट्त्रिंशत्तृचमध्ये दश तृचानि भवन्ति।

४. षट्त्रिंशन्मध्ये भवन्ति।

५. षट्त्रिंशन्मध्ये भवन्ति।

६. षट्त्रिंशन्मध्ये भवतः।

७. तानि समस्तानि षट्त्रिंशत्तृचानि भवन्तीत्यर्थः। एताः षट्त्रिंशत्त्र्यचौष्णिहस्तृचाः(!)।

१३.

१. औष्णिह्यशीतिसंपादनार्थम्।

२. चतुःशतमध्ये गण्यन्ते।

३. चतुःशतमध्ये गण्यन्ते।

४. चतुःशतमध्ये सूक्ते भवतः।

५. चतुःशतमध्ये सूक्ते भवतः।

६. चतुःशतमध्ये सूक्ते भवतः।

७. चतुःशतमध्ये भवन्ति।

८. औष्णिहमशीतिमध्ये शंसतीत्यर्थः।

९. औष्णिहमशीतिमध्ये शस्यन्ते।

१०. द्वादशौष्णिहमशीतिमध्ये भवन्ति।

११. शस्त्रधर्मः प्राप्त एवानूद्यते ऽसंदेहार्थम्। इन्द्राय साम गायतेति तद्यदेतदन्ततः शंसति सर्वाभिरुष्णिग्भिर्वशं समारोहाणीति श्रुतेः।

१४.

१. वशशब्देन वशर्षिसंबन्धि सूक्तं लक्ष्यते। अर्धर्चशस्यमौत्सर्गिकम्।

२. वशशब्देन किमुच्यत इति संदेहव्युदासार्थं प्रतीकग्रहणं त्वावतः पुरूवसो इति।

३. विशेषस्त्वर्धर्चशस्यमपवदति। तस्य वशस्य सप्तदशी त्वग् जगतीछन्दस्का। तां पच्छः शंसति।

४. द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति पङ्क्तीनामिति (७. २६. २) पङ्क्तिशंसनधर्म उक्तस्तद्धर्मकाः शंसन्तीत्यर्थः।

५. द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति पङ्क्तीनामित्युक्तम्। तदिह न भवति वचनात्।

६. अस्मिन्सूक्ते छन्दोबहुत्वात्प्राप्तो ऽपि शस्त्रधर्मो ऽनूद्यते।

७. तौ पुरस्ताद्द्विपदानां शंसतीत्युक्तम् (१८. १. ११)। अतो ऽत्र शंसनं वचनात्।

८. अर्धर्चद्वयं मिलितं स्तोत्रविशिष्टेन तच्छब्देन परामृश्यते। या
स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा सं पतिं वो अघ्न्यानाम्।
अदः सु मधु मधुनाभि योधीर्घनूनामिषुधयो ॥
इतीयमृक्[1]। तत आत्मन एवोत्सृज्यते। अतो ऽत्र शस्तव्या एवे-
त्येतदर्थं वचनम्।

९. स्वदद्दोहश्च परिगणनमिदम्। आत्मनो ऽसंभवात्। ता
अस्य सूददोहस इत्येषा अत्र द्विपदानां प्राक्शंसने चतुर्विंशति-
तमः शस्ता भवति।

१५.

१. अथेति वशशंसनानन्तरम्।

२. ता एकविंशतिर्द्विपदा इत्यये (१८. १५. ७) वक्ष्यते।
तत्रैताः पञ्च गण्यन्ते।

३ ४. ५. resp. एकविंशतिमध्ये गण्यन्ते।

६. आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वान्। वज्रमेको बिभर्ति हस्त आ-
हितम्। अया वाजं देवहितं सनेमेत्येतास्तिस्र एकविंशतिमध्ये
गण्यन्ते।

७. ता एता एकविंशतिर्द्विपदा भवन्ति। ताः पच्छः शस्यन्ते।

---

(१) १०. ११०. १। ८. ६९ १।

८. अर्धर्चद्वयं मिलितं स्त्रीलविशिष्टेन तच्छब्देन परामृश्यते। सा
स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा सं पतिं वो अश्नानाम्।
अदः सु मधु मधुनाभि योधीर्धनूनामिपुध्यथो ॥
इतीयमृक्[1]। तत आत्मन एवोत्सृज्यते। अतो ऽत्र शस्तव्या एवे-
त्येतदर्थं वचनम्।

९. सूददोहसः परिगणनमिदम्। आत्मनो ऽसंभवात्। ता
अत्र सूददोहस इत्येषा अत्र द्विपदानां प्राक्शंसने चतुर्विंशति-
तमः शस्ता भवति।

१५.

१. अथेति वशशंसनानन्तरम्।

२. ता एकविंशतिर्द्विपदा इत्यग्रे (१८. १५. ७) वक्ष्यते।
तत्रैताः पञ्च गण्यन्ते।

३ ४. ५. resp. एकविंशतिमध्ये गण्यन्ते।

६. आ धूर्ष्वस्मे दधाताश्वान्। वज्रमेको बिभर्ति हस्त आ-
हितम्। अया वाजं देवहितं सनेमेत्येतास्तिस्र एकविंशतिमध्ये
गण्यन्ते।

७. ता एता एकविंशतिर्द्विपदा भवन्ति। ताः पच्छः शस्यन्ते।

---

(१) १०. १२०. ३। ८. ४९. १।

१६.

१. गायत्रीप्रगमिति द्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति द्वाभ्यामवसायैकेनाष्टाचरस्तु प्रणवनीयः (७. २६. १०) इत्येतद्धर्मयुक्तम्।

२. एकेनावसाय सप्तपदानां द्वाभ्यां प्रणौति द्वाभ्यामवसाय (७. २६. ११) द्वाभ्यामित्येतद्धर्मव्यावृत्त्यर्थमिदं सूत्रम् । प्रगं गायत्रीमुत्तरामिति उत्तरा गायत्रीवच्छस्तव्येत्यर्थः। द्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति।

३. विस्पष्टार्थं वचनम् ।

१७.

१. आवपनमिति छन्दसामन्वर्थसंज्ञा । कियन्ति च्छन्दांस्युच्यन्ते । जागतपाङ्क्तवैराजानुष्टुभानि। एकाधिकसूक्तटचानि शंसतीत्यर्थः । चतुरुत्तरटचेषु च्छन्दसामानुलोम्येन टचानि शस्यन्ते । अत्र तु तद्वैपरीत्यम् । अथो एतान्येव पुनरर्वाचीनि भवन्तीति श्रुतौ दृष्टत्वात् ।

२. जगतीच्छन्दस्का ।

३. जगतीच्छन्दस्काः पञ्चैका त्रिष्टुप्[1] ।

४. प्राप्त एव शस्त्रधर्मो ऽनूद्यते विस्पष्टार्थम् ।

५. द्वाभ्यामवसाय द्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति पङ्क्तीनामित्येतद्धर्मकम् ।

1 C om. the last three words.

६ अत्रापि प्राप्त एव धर्मो ऽनूद्यते ।

७. एतानि चत्वारि छन्दांस्यावपनसंज्ञकान्यवरोहेण शस्तव्यानि।

१८

१. आनुष्टुभमिति समूहार्थे भिक्षादित्वादण् (पा॰ ४. २. ३७. ३८)। अनुष्टुप्समुदायं शंसतीत्यर्थः। समाम्नायं समाम्नायक्रमविशिष्टम्। गायन्ति त्वेत्यारभ्य प्राप्त इत्येतेत्पर्यन्तं समाम्नायक्रमेणानुष्टुप्समुदायं शंसतीत्यर्थः। गायन्ति त्वेत्यस्य प्रथमस्तृचस्तुरुत्तरत्र्चेषु शस्तत्वात्परित्यक्तः।

२. आनुष्टुभे गच्छन्ते ।

३. अनुष्टुप्समुदाये गच्छन्ते ।

४. गच्छन्ते[१]। अस्मिन् सूक्ते षडेवानुष्टुभः॥ मत्स्यपायि ते मह इत्येकपातिनीषु दशसु इहतीषु शस्तत्वादुत्सृष्टा। उभयोः सूक्तयोरन्त्या त्रिष्टुबुत्सृष्टा।

५. गच्छन्ते ।

६. अन्त्या पङ्क्तिरुत्सृष्टा ।

७. गच्छेते ।

८. अन्त्या पङ्क्तिरुत्सृष्टा ।

९. अस्मिन्सूक्ते षडेवानुष्टुभः ।

---

१ C om. the first six words.

१०. अन्त्यस्तृचो गायत्रः परित्यक्तः।

११. स प्रत्नथा कविवृध इति द्व्यचमर्कवत्तेन समृद्धं गायत्र्युत्तमा तया समृद्धमिति श्रुतेः।

१२. गणेते।

१३. नव गणान्ते।

१४. पञ्च गणान्ते।

१५. तत्सर्वमानुष्टुभमनुष्टुप्समुदायो ऽर्धर्चशः शस्यते।

१६.

१. अथामन्तरमेतत् वक्ष्यमाणं त्रिष्टुभां शतं शंसेत्।

२. इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचमित्येतत्पञ्चदशर्चं त्रिष्टुप्शते प्रथमं शस्यते।

३. या त ऊतिरवमा या परमेत्येतन्नवर्चं शंसति।

४. यो जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतत्पञ्चदशर्चम्। चकारः सर्वत्र समुच्चये।

५. द्वादशर्चं चैतत्।

६. अष्टर्चपञ्चर्चे विश्वामित्रस्य शंसेद्विश्वामित्रो ह्येनदपश्यदिति श्रुतेः।

७. विश्वामित्रस्य शंसेदित्युक्तम्।

८. एकविंशर्चं वामदेवस्य शंसेद्वामं ह्येतद्देवानामिति श्रुतेः।

९. षळर्चं वसिष्ठस्य शंसेदाग्निष्ठं ह्येतद्देवानामिति श्रुतेः। एवमेतत्परिधानीयासक्तृणने त्रिष्टुभां शतम्।

१०. तत्र त्रिष्टुप्शते वासिष्ठसूक्तद्वये[1] उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येत्येतस्य सूक्तस्य पुरस्तात्पदानुषङ्गान्वक्ष्यमाणान्करोति। तदर्थं यो व्यर्तो रफाणयदित्येतस्मिंस्तृचे प्रथमाया अर्धर्चं शस्त्वा उपरमति। यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नोऽयो व्यर्तो रफाणयत्सुयुक्तो उप दाशुषे इति।

२०.

१. तक्को नेता तदिद्वपुरितीदु ग्रक्क ओदतो इति।

२. यथा उपमा यो अमुच्यतेन्द्रो विश्वा अति द्विष इति।

३. यथा भिनत्कनीन ओदनमर्भको न कुमारको इति।

४. यथा पथमानं परो गिराधि तिष्ठत्त्वं रथमिति।

५. यथा स पचन्नदिषं स्तृगं पित्रे मात्रे विभुक्रतो[2]। उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्या इति।

६. ओ३मावो३ एवेदिन्द्रं वृषणमिति।

७. त्रिष्टुप्शते सकृच्छंसितत्वात्संदेहव्युदासार्थं प्राप्तार्थानुवादः।

८. नितरां परिधानीयां शस्त्वा समालभीत्यादि जपित्वा मधुदमीत्यादि जपति।

---

१ C ins. वा। २ ऋग्वेद ८. ६९. १४-१५

२१.

१. चतुर्विंशतिकल्पः शस्त्रापि सूददोहास्ता अस्य सूददोहस इत्येषा सकृदेव गण्यते। यावच्छस्त्रं शस्ते यावत्य ऋचः शस्यन्ते तावतीनां सहस्रं बृहत्यः संपद्यन्त इत्यन्वयः। तं नदेनोपसृष्टं शंसतीत्युक्तम्। अतो नदं व ओदतीनामित्येषा ऋगुपसर्जनी। सा [1]पञ्चविंशतिकल्पः शस्त्रापि बृहतीसंपत्त्यर्थं गण्यत एव। ऋते तूष्णींशंसमिति ब्रह्म जज्ञानमित्येतास्तिस्र ऋचो बृहतीसंपत्तये[2] न गण्यन्ते।

२. स्तोत्रियायाश्चानो ऽनुरूपाय धाय्यायै प्रगाथाय सूक्ताय निविदे परिधानीयायै चेत्यनेन सप्तसु स्थानेषु प्राप्त आहावस्त्रिष्वेव नियम्यते।

३. स्थाननियमार्थं सूत्रम्।

४. पिबा सोममिन्द्र मन्दतुत्वेति।

५. होता याज्याया वषट्कारे सजपेन कृते प्राक् अनुवषट्कारात्। प्रासर्पकाः प्रेङ्खं यान्ति ईषदिसुञ्चन्ति।

६ आगच्छन्तमध्वर्युं [समाहृतभक्षस्तं ज्ञात्वा प्रेङ्खात्प्राङ्][3] प्रेङ्खसंनिधावेवारोहति[4]। न तु धिष्ण्योपरि।

७. धिष्ण्यस्य पश्चात्सुखासनार्थम्।

८. ग्रहं प्रतिगृह्णन् यमिमं प्रजयमिति मन्त्रं जपति।

१ A ins. आत्मनि प्रत्यनमुपस्पृश्य नो। २ A संपत्त्ये C संपत्तेये। ३ C om. the words enclosed in brackets. ४ A आवरोहति।

९. प्रकृत्यनुवादः क्रमार्थः।

१०. अस्मिन्नहनि भवतीत्यर्थः।

११. तस्यातिग्राह्यस्य उप मा यन्तु मज्जय इत्येवमादिना मन्त्रेण भक्षः कार्यः।

१२. क्रमार्थो ऽनुवादः।

१३. प्रकृत्यनुवादसहितविशेषेण सम्यक् प्रोक्तमिति।

२२.

१. अथ माध्यन्दिनसवनकृतेरनन्तरम्। अतो हेतोर्यतो माध्यन्दिनं सवनं कृतमित्यर्थः। अतस्तृतीयसवनं कथ्यते।

२. प्रकृत्यनुवादो विस्पष्टार्थः।

३. एष प्रतिपदनुचरलक्षणो विधिर्नित्य[1] एकाहात्प्रकृतिभूतादग्निष्टोमात्तायते[2]। अत्रापि क्रियते।

४. सुगमार्थम्।

५. इदमपि तथा।

६. इदमपि तथा।

७. एतस्मिन्सूक्ते एतावान्विशेषः। ऋग्द्वयमर्धर्चशः शस्यं छन्दोविशेषत्वात्। इतरासां पच्छो ऽविशेषात्[3]।

---

१ A नित्य एव यत एकाहात्म। २ A om. तायते। ३ A ऽविशेषात्। A adds the following passage इदं च सूक्तं पशिल्पसंबन्धि शौरिर्निमाय पशिल्पानीति नवत्याधाम्न्यभिधानात् पशिल्पस्यानापन्नत्वाच्च सूक्तस्य तथा च श्रुतिः पशिल्प छन्दोऽदेवत्यमिति।

८. ऐकाह्निके निविदं दधातीति श्रुतेः ।

९. यद्यपि पञ्चजनीया परिधानीया सर्वत्र वैश्वदेवस्येत्युक्तं तथापि विस्पष्टार्थमनूद्यते ।

१०. इतिशब्देन तत्सवितुर्वृणीमह इत्यादि सर्वं परामृश्यते। एवंविधमत्र वैश्वदेवशस्त्रं भवति ।

२३.

१. अथानन्तरमाग्निमारुतं शस्त्रं वक्ष्यत इति शेषः ।

२. सुगमार्थमेतत् ।

३. इदमपि विस्पष्टार्थम् ।

४. ते सामगा यदि यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमसाम कुर्वन्ति ।

५. यज्ञा यज्ञा वो अग्नये देवो वो द्रविणोदा इति स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ यज्ञायज्ञीयस्येत्युक्तम् (८.६.५)।

६. प्रगाथानां ककुप्कारशंसनमुक्त्वा सर्वत्र यज्ञायज्ञीयस्येत्युक्तम् ।

७. [1]यदि सामगा इलांदसंज्ञकमग्निष्टोमसाम कुर्युरिति शेषः। तदा सति किं स्यादित्याह ।

८. संलग्नौ स्तोत्रियानुरूपावित्यर्थः ।

९. छन्दोगापेक्षया विकल्पः ।

१०. [अग्ने तवेत्यादीनां द्वादशानामृचां शंसनप्रकार इत्यर्थः।

---

१ C अग्निष्टोमसामे इलांदं साम कु० ।

इत्यादं सामाग्ने तवेति प्रथमे तृचे गेयमिति पचे उक्तौ स्तोत्रियानुरूपौ। यदि लग्ने तवेति तृचद्वये स्तवीरंस्तदाग्ने तवेति षट् स्तोत्रिय अग्निनेति षड्नुरूप इति][1] प्राप्तमेवैतदिस्पष्टार्थमनूद्यते।

११. छन्दोगा यदि अतिच्छन्दःसु अग्निष्टोमसाम कुर्वन्ति।

१२. एतावपि संलग्नावेव स्तोत्रियानुरूपौ। कियांस्तु विशेषस्तमाह।

१३. अतिष्टतिच्छन्दस्त्वात्षष्ठीमुद्धृत्य तत्स्थाने सप्तमीं कृत्वा एवंविधो ऽनुरूपः कार्यः।

१४. छन्दोगापेक्षया विकल्पः।

१५. विविधाश्चत्वारो ऽर्धर्चा भवन्ति यस्मिन् शंसने तद्विचतुरम्। एकेनावसाय सप्तपदानां द्वाभ्यां प्रणौति द्वाभ्यामवसाय द्वाभ्यामिति (७. २६. ११) प्रस्तधर्मेण न पदं च पुनःपदं चान्तरेणावान्यादिति (कौ० ब्र० २३. ६) पदपुनःपदमध्ये ऽवसानरहितविग्रिष्टाश्चत्वारो ऽर्धर्चा भवन्ति यस्मिञ्छस्ले तदेवंविधं विचतुरं शस्तम्। शंसनमतिच्छन्दसामग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तमित्यादीनां स्तोत्रियानुरूपाणां भवतीति प्राप्तमेवानूद्यते। अपूर्वस्यार्थान्तरस्यासंभवात्।

१६. बृहद्रथन्तरपृष्ठव्यतिरेकेण योन्यनुशंसनस्य निषेधो ऽस्ति। अतो ऽत्रापि योन्यनुशंसनं निषिध्यते। न ह्यन्येषां पृष्ठानां योनिः प्रस्ता भवतीति ह स्माह कौषीतकिरिति श्रुतेः।

---

[1] The words enclosed in brac[kets are] omitted in C.

१७. सूक्तं भवतीत्यर्थः।

१८. वैश्वानराय पृथुपाजसे प्रयज्यवो मरुतो वसिष्ठेत्येतान्याग्निमारुतशस्त्रे निविद्धानानि सूक्तान्युक्तानि।

१९. इतिशब्देन मरुत्वतीयप्रभृतीन्येतस्याह्नः सर्वाणि सूक्तान्युक्तानीत्यर्थः।

२०. तदेतदहरग्निष्टोमसंस्थं भवतीत्यर्थः। छन्दोगवशादुक्थ्यसंस्थं[1] भवतीत्यर्थः। अथ यद्यभिजितं (१२. २७. ४) विषुवन्तं इन्द्रस्तुत्‌ं विश्वजितं महाव्रतीयमहरित्युक्थ्यानि कुर्युर्यांतुविंशिकान्युक्थानीत्युक्तम्।

२१. अग्निष्टोमसंस्थमेतदहः परिसमाप्य प्राक् प्रातरनुवाककालादेतां[2] रात्रिं वसन्ति निर्व्यापारा यथासुखं स्वपन्ति सत्त्रिणः।

२४.

१. सत्त्रिण इति शेषः।

२. यः प्रायणीयो निर्ज्ञातस्वरूपः। उदयनीयो ऽपि स एव। विशेषस्त्वच्यते।

३. तत्रोदयनीयातिरात्रे मैत्रावरुणः सर्वान्करस्थान्संबाध्य वस्त्रादिना बद्धा प्रैषानाह। यद्यपि करस्थौ बाह्य कर्मणां प्रज्ञातारा-

[1] C ins. अपि। [2] C॰ॱ॰आदेः।

विति करस्नशब्दो बाहुवचनस्तथाप्यत्र *तदवयवभूतानां नखानां* वाचकः करस्नानिति बहुवचनानुपपत्तेः[1]। करे स्नान्ति दृढ्यन्तीति करस्ना[2] नखा धातूनामनेकार्थत्वात्। बहुकरस्नसंप्रेषणप्रयोजनमदृष्टोत्पत्तिरेव।

४. ते दीक्षिता गवामयनस्य प्रथमे मासे दीक्षितवसनानि *दीक्षाकाले यानि[3] धृतानि तान्येव वसते वसनार्थं धारयन्ति।* वाशब्दो ऽत्रावधारणे।

५. तानि प्रथममासधृतानि दीक्षितवसनानि नवराचार्थं कस्मिंश्चित्प्रदेशे स्थापयन्ति।

६. *यानि दीक्षितवसनानि प्रथममासि धृतानि नवराचार्थं* निहितानि तान्युत्तममासे परिधानार्थं धारयन्ति। केचिदुत्तराय च मासायेत्येवं पठन्ति। तदयुक्तम्। उत्तरमासस्य नवराचान्तर्गतत्वाद्विषुवतः परेषु चतुर्व्वहःसु पुनर्विधानं व्यर्थं स्यात्। तथा पूर्वोत्तरपटलयोर्दीक्षितवसनपरिधाने वैषम्यं स्यात्। यथा[4] प्रथमपटले प्रथममासे दीक्षितवसनानि धृतानि पुनश्च विषुवतः पूर्वेषु चतुर्व्वहःसु नवराचैकदेशभूतेषु एवमेवोत्तरपटले ऽपि विषुवतः परेषु चतुर्व्वहःसु दीक्षितवसनानि धृत्वा उत्तममासे द्वात्रिंशदहरात्मके धारयितव्यानि। उत्तराय च मासायेत्येतस्मिन्पाठे एवं न स्यात्। अतश्च वैषम्यम्। तस्मादुत्तमाय च मासायेत्ययमेव पाठः साधीयान्।

---

१ A ०षाः। २ C ins. म। ३ C om. वै and यानि।
४ C ins. हि।

७. अथेतरान्प्रथमोत्तममासमवरावर्जितान् दश मासान् अजिनानि पाविश्यात्[1] कृष्णाजिनानि दीक्षाधृतव्यतिरिक्तानि परिधानयोग्यानि कृत्वा वा वसते परिधत्ते। अथवा आर्द्राण्युदकक्लिन्नानि वसनानि वसते परिधत्ते। एवं मासविशेषे वसनविधौ[2] दृष्टप्रयोजनाभावाददृष्टं कल्पनीयम्।

८. तस्मिन्नुदयनीयातिरात्रे संस्थितकर्माणि समाप्तिसंबन्धीनि कर्माणि क्रियन्ते ऽध्वर्य्वादिभिः।

९. अहर्गणे व्युत्क्रामताथाग्नेहं वसतीवरीग्रहणं चेत्युक्तं (१३. ४. २७. २८) कातीयसूत्रे। तदेतस्मिन्न भवति।

१०. इह मद[3] एव मघवन्नित्यतिशेषमाह द्वितीयप्रभृतिष्विति (१०. १. ११) यदुक्तं तदिह न भवति।

११. सत्त्रिण इति शेषः। सर्वेषां यागाधिकाराद्बहुवचनम्।

१२. सत्त्रिणश्चसाध्वर्यवश्च।

१३. सत्त्रिभिरिति शेषः।

१४. ते दीक्षिता यदि यज्ञागारेषु समद्यामतं सत्त्रान्तरं प्रारब्धुकामा भवेयुस्तथा सति प्रेङ्खमिश्रमादधत एव। डुधाञ् धारणपोषणयोरिति धारणार्थो दधातिरिह ज्ञातव्यः।

१५. यदि सत्त्रान्तरमारप्समाना न[4] भवेयुस्तथा सत्यादीप्य[5] प्रविशन्तीत्युक्तलात्सर्वान्यज्ञागारानग्निसात्कुर्वते। तथा सति प्रेङ्खफलकमपि तत्रैव प्रक्षेप्तव्यमित्यर्थः।

---

१ A पाविश्यात्। २ C वसनविशेषविधौ। ३ O इहमद।
४ C om. न। ५ A आदिह।

१६. अवभृथमवैतीत्यत्र निर्ज्ञातपदार्थस्वरूपः।

१७. प्रायणीयवदुदयनीया व्याख्यातेत्यत्र।

१८. मैत्रावरुणी वशानूबन्ध्या पयस्या वेत्यत्र।

१९. व्यत्ययो बहुलमिति तस्या इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। अनूबन्ध्याया वपाकर्मणि समाप्ते[1]। वेदेरर्धद्वयमस्ति उत्तरार्धं दक्षिणार्धं च दक्षिणार्धे ऽप्यर्धद्वयम्। पूर्वार्धमपरार्धं च। तस्माद्दक्षिणापरार्धाद्वहिः[2] पश्चाद्भागे पटकुटीं[3] कृत्वा सर्वे दीक्षिताः केशश्मश्रुवपनं कुर्वते।

२०. वैधवपनं कक्षोपस्थवर्जमिति निषेधो ऽस्ति। तद्बोधनार्थं सर्वाणीत्युक्तम्।

२१. स्मृतिप्राप्तमपि विशिष्टस्नानार्थमनूद्यते। विशेषश्च बहु-) कालमस्नातत्वात्सर्वमलापकर्षः।

२२. चन्दनकेसरसुगन्धितिलकमाल्यसुवर्णवस्त्रसुवर्णाभरणादिभिः स्वशरीराणि सुभूषितानि कुर्युः। स्नानमलंकरणं च पत्नीनामपि समानं मलिनताविशेषात्।

२३. स्वलंकृता दीक्षिता उष्णीषान् शिरोवेष्टनानि पर्यस्यन्ति बध्नन्ति। आ केशानां संजननात्। केशोत्पत्तिं मर्यादीकृत्य।

२४. परिशेषं वपायागोत्तरानुष्ठेयं कर्मशेषम्। अनूबन्ध्यायै अनूबन्ध्यायाः संस्थापयन्ति समापयन्ति।

२५. उदयनान्ता अनूबन्ध्या संतिष्ठते समाप्यते।

---

१ A समाप्तो C समाप्तो। २ A वेदे instead of वहिः। ३ A पटकुटी।

२६. तस्यामनूबन्ध्यायां संस्थितायां समाप्तायां गृहपत्यरण्योः यथासंप्रकीर्णमेकीकृतानामग्नीनां समारोपं कृत्वा ततः।

२७. गृहपतिप्रभृतयश्शालाचोत्करावन्तरेण उपनिष्क्रमणं कुर्वन्ति।

२८. सात्त्रिकदेवयजनप्रदेशादुत्तरत उत्तरस्मिन्प्रदेशे उद्धतावोचिते समदृश अन्यायतनानि अग्निस्थानानि कृत्वा ततः।

२९. तानि गोमयोपलिप्तानि कृत्वा।

३०. तत उदवसानीयेष्टिमुपक्रम्य गृहपत्यरण्योः सर्वेषां मन्थनं कृत्वा गृहपतिमद्धादयः स्वान् स्वानग्नीन्संस्थापयन्ति।

३१. प्रणीताप्रणयनं कृत्वा गृह्येतिकर्तव्यतया इदं विष्णुरित्यनेन सर्वे पूर्णाहुतीर्जुह्वति।

३२. नाना उदवसानीयाभिरिष्टिभिर्यजेरन्। य आहिताग्नयो भवन्तीत्यनेन अनाहिताग्नीनामपि सत्त्रासनं दर्शयति।

३३. ये अनाहिताग्नयः सत्त्रिणस्ते गृहपतिमेव उदवसानीययेष्टा[1] उपासीरन्। उदवसानीयाकाले गृहपतिसमीपे उपविशन्तीत्यर्थः। गृहपतिमेवेत्येवकारकरणं नेदिष्ठिप्रतिषेधार्थम्। मुख्यं गृहपतिमेव न नेदिष्ठिनमिति। अथवा तद्देवत्यैः स्थालीपाकैर्यजेरन्नाहिताग्नय इति छान्दोग्यभाष्ये।

३४. उत्थाय चाग्निष्टोमः सहस्रदक्षिणः पृष्ठशमनीय[2] इति (१३. १४. ७) य उक्तस्तस्य इच्छयानुष्ठानं भवति।

---

१ A °ष्ठा।   २ Mss. शम°।

२५. विकल्पेन न भवतीत्यर्थः।

२६. यस्मिन्पचे यजेत तस्मिन्पचे एते एव सत्त्रिण ऋत्विजो भवन्ति। स काममेवेत्याद्येकवचननिर्वादेन[१] गृहपतेरेव पृष्ठशमनीयो[२] भवतीत्यवसीयते। अस्य गृहपतेः पृष्ठशमनीययागे एते एव सत्त्रिण ऋत्विजः स्युरित्यर्थः। सत्त्रिणः सत्त्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन यजेरन्निति। शाखान्तरश्रुतेस्तु एकैको यजमान अन्यानन्यान्षोडशषोडश ऋत्विजो वृत्वा पृथक् पृथक् पृष्ठशमनीयं करोतीत्यपि च।

२७. तेभ्यः सत्त्रऋत्विग्भ्यः तद्द्वादशेयं स्यात् पृष्ठशमनीये। सहस्रं गावो विभज्य देया इत्यर्थः।

२८. अत्र उदयनीयातिरात्रसमाप्तौ[३] संवत्सरसत्त्रं समाप्तं भवतीत्यर्थः।

२९. अथशब्दो मङ्गलार्थः। अतः होत्रनुष्ठानविचारानन्तरं होत्राणामेव मीमांसा होत्रकाणामेव विचारो ऽवशिष्टः। तस्मातः। तस्य होत्रकानुष्ठानस्य अत एव उक्तादेव शाखाविर्वाह इत्यर्थः। यथा। ऐकाहिकं वा (११. १०. ६) प्रातःसवनमित्यत्र वाशब्दस्यावधारणार्थत्वात् प्रातःसवने होत्रकाणामैकाहिकान्येव शस्त्राणि। चतुर्विंशे ऽभिजिति विषुवति दृहत्पृष्ठे विश्वजिति महाव्रते च षष्ठादिति (१२. ६. ७) माध्यन्दिने सवने[४] पार्ष्ठिकात्षष्ठादेव।

१ A ०देव C ०वेन। २ Mss. ख्र throughout. ३ C ०रात्रि०।
४ C उत्तरयोः सवनयोः instead of माध्यन्दिने सवने।

अथ यद्यभिजितं विषुवन्तं वृहत्पृष्ठं विश्वजितं महाव्रतीयमहरित्युक्थ्यानि (१२. २०. ४) कुर्युश्चातुर्विंशिकान्युक्थ्यानीत्युक्थ्यसंस्थे चातुर्विंशिकानीत्यादि।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति।

इति महाव्रतभाष्ये द्वितीयो ऽध्यायः[1]
समाप्तः।

---

१ A ०कल्पसूत्रव्याख्यायामष्टा० C इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये ऽष्टादशो ऽध्यायः।